E. R. Jakobson

VALITUD TEOSED

C. R. Jakobson

VALITUD TEOSED

Earl Robert

A
2620 -5
N -4

Jakobson

VALITUD TEOSED

I

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS · TALLINN

1959

Koostanud
Rudolf Põldmäe

Kunstiliselt kujundanud
Aleksander Koemets

2
Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
142914

C. R. Jakobson õpetajana Peterburis.

SISSEJUHATUSEKS.

Carl Robert Jakobson on olnud väsimatuks töötegijaks paljudel kultuurialadel ning suureks võitlejaks eesti rahva eluõiguste ja poliitilise vabaduse eest. Tuliste kõnede ja võitluspingelise publitsistikaga on ta vist rohkem kui ükski teine eesti ühiskondlik tegelane 19. sajandil äratanud laialdasi rahvahulki teadlikkusele oma olukorrast ja aktiviseerinud poliitilisele võitlusele. Tundub seepärast lausa uskumatuna, et tema ilukirjanduslikud teosed, kõned ja artiklid on jäänud koltuma käsikirjadesse või esmatrükkide ja ajakirjanduse raskesti kättesaadavaile lehekülgedele, nii et Nõukogude Eesti lugejal pole midagi kätte võtta meie esimese rahvatribuuni rikkalikust sõnatoodangust. C. R. Jakobsoni mõtete aktuaalsust tänapäevalgi on ilmekalt tõestanud laialdaste hulkade osavõtt tema 75. surma-aastapäeva tähistamisest ja sel puhul läbiviidud mitmesugustest üritustest 1957. aastal. See omakorda kohustas meid tema kirjanduslikku ja publitsistlikku pärandi kogumiseks ja publitseerimiseks.

Käesolev väljaanne on oma ulatusest hoolimata valikulise iseloomuga: see tahab populaarteaduslikus laadis esitada C. R. Jakobsoni toodangust parima ning põhilisema osa, kuid on kaugel rangelt teaduslikust ja täielikust põhiväljaandest, mille teostamine peaks olema tuleviku ülesandeks ja millele käesolev valimik püüab omajagu teed tasandada. Kui TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi bibliograafi H. Laidvee poolt koostatud C. R. Jakobsoni tööde bibliograafia registreerib 1341 numbrit, siis saab käesolev väljaanne esitada kogumahust vaevalt ühe kuuendiku, publitsistikast veel väiksema osa; see peaks siiski suutma üsna avara pildi anda suure kirjamehe elutööst ja mõttelaadist. Täiesti on mööda mindud tema rikkalikult säilinud kirjavahetustest, mida kavatsetakse trükki toimetada eriseerias. Kirju on siiski täies ulatuses kasutatud kommentaaride ja biograafilise ülevaate koostamiseks, mille kaudu eriti elulooliste faktide osas on

jõutud mitmeti uutele tulemustele; neid peavad lõplikult kinnitama edaspidised üksikuurimused.

Luuletustest on püütud anda nii sisuliselt selgem kui vormiliselt õnnestunum osa, silmas pidades ka luuletuste elujõudu — edasielamist lugeja teadvuses. Selle kõrval pole hoidutud ka paremaid käsikirjalisi luuletekste esmakordselt trükki toimetamast, eriti poeemikatsetust «Sakalased», mis on alles hiljuti avalikuks tulnud ja seni tundmatuks jäänud. Luuletused ja proosamaterjal — peale ajakirjanduslike artiklite — on järjestatud sisuliselt, kuna kronoloogiliseks järjestuseks puuduvad küllaldased dateeringud. Täiesti kõrvale on jäetud autori varasemad luulekatsed saksa keeles, kuna need pakuvad sisuliselt vähe ja nõuavad veel selgitavat uurimist, kusjuures adekvaatsed värsitõlked puuduvad. Valimik püüab Jakobsoni näidata ka *proosakirjanikuna*, milline külg on seni jäänud tema muude laialdaste harrastuste varju. Esitatud jutukesed kuuluvad küll lugemikkude tarbepalade liiki, aga neil ei puudu ka iseseisev ilukirjanduslik väärtus. Jakobsoni arvurikkaist *kõnedest* on säilinud väike osa, mis käesolevas väljaandes enamuses ära trükitakse; nende sisu on sageli tihedam ja julgem kui trükitud tekstides, kuna need kanti ette kitsamale, usaldusväärsele ringkonnale ega kuulunud tsenseerimisele. *Artiklite* valimik toob ligi pool «Eesti Postimehes» ilmunud materjalist, kuna need on peaaegu ühtlase sisutihedusega, lisaks tõlkes mõne artikli saksakeelsest ajakirjandusest, arvestades nende üldisemat laadi. «Sakala» osas on valitud domineerivalt juhtkirju, pealegi sääraseid, mille teemakäsitlus on avaram, sisu üldisem ja mõttetihedam. Kõrvale on jäänud kitsama probleemiasetusega, oma sünnimomendist vähe üle ulatuvad ja rohkem isiklikku arveteõiendamisse kalduvad artiklid ja sõnumid. Kahtlemata on selles osas ruumi säästmiseks pidanud välja jääma mõndagi, mis on peaaegu samaväärne avaldatuga.

Ajaleheartiklite autorsuse määramisel on võtmeks olnud Jakobsoni enda avaldus J. Kölerile (kirjas 10. VII 1876) «Neue Dörptsche Zeitung'ile» saadetud kaastöö kohta: «Need, kus -n ja -s- all seisavad, on minu kirjutatud» ja «Sakalas» ilmunud kirjutiste kohta sama lehe kirjavastuses nr. 120 (24. VI 1878, nr. 19): «Kus mitte nimed või nimede esimesed tähed all või juures ei seisa, kõik need kirjad on selle lehe väljaandjast kirjutatud.» Artiklid, kõned jm. on toodud võimalikult tervikuna, ainult mõnel üksikul juhul on tehtud väljajätmisi nõrkade või ebahuvitavate osade arvel.

Kommentaarides on piirdutud kõige olulisemate faktide selgitamisega, laskumata tekstide ideoloogilise sisu igakülgsele lahtimõtestamisele, mis jääb eriuurimuste ülesandeks. Tekstiredaktsioonilselt on käidud enam-vähem väljakujunenud rada: üldloetavuse huvides parandatud autori ortograafia tänapäevastele normidele lähedaseks, seejuures püüdes võimalikult säilitada tema muid keelelisi omapärasusi, kui neis peegeldub keeleloominguline teadlikkus, mitte ajajärgu keelenormide vigasus või küündimatus. Redigeeritud on ka tsitaadid, ainult vanema kirjanduse teoste pealkirjad on jäänud parandamata. Vähetuntud sõnade puhul on antud joonealune seletus, kasutades selleks eriti Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatut, mille kaastöölisena Jakobson tegutses ja kuhu ta rohkesti oma sõnavara suunas.

Koostaja.

Carl Robert Jakobsoni elukäik ja tegevus

On suuri inimesi, kes kaasinimestele annavad rohkem kui teised ja kelle nimi saab teatud ajastu taotluste ja püüdluste sümboliks. Nii seostame Prantsuse kodanliku revolutsiooni ideelist ettevalmistamist Voltaire'i ja Rousseau' nimedega, pärisorjusevastast võitlust XIX sajandi Venemaal Herzeni ja Tšernõševski nimedega. Eesti rahva ideelises ja kultuurilises arenemises kuulub umbes samasugune koht — muidugi meie olude mõõdetes — Friedrich Reinhold Kreutzwaldile ja Carl Robert Jakobsonile. Enne kõike Carl Robert Jakobsoni nimega seostame eesti rahva teadliku elu ärkamist ja tema vabaduspüüdeid mõisnike pärisorjuslikust ikkest pääsemisel.

Jakobson tõusis esile siis, kui eesti rahval oli tematoolist hädasti vaja. Möödunud sajandi teisel poolel juhtus Baltimaade ajaloos midagi hoopis uut: mahatallatud, silmapaistmatud tsaari-Venemaa Eesti ja Liivi kubermangu talupojad alustasid iseseisvat ajaloolist elu eesti rahvusena, millel oli oma klassistruktuur, oma poliitiline elu ja kultuur. Eesti rahva uutlaadi elu ei tärganud muidugi juhuslikult, imekombel. Selle aluseks olid muutused siinse ühiskonna aluspõhjas endas, tema majanduselus. Meiegi maal tekkis suurtööstus, mis tootis masinate abil; kasvasid linnad ja elavnes kaubavahetus; paranesid liiklusteed ja -vahendid. Muutus patriarhaalse põllumajanduse nägu: mõis ja aegamööda ka talu hakkasid tootma turu jaoks ja korraldasid ümber oma majapidamise. Sellega seoses hakkas murduma siinsete vanade valitsejate, võõramaistest vallutajatest feodaalide — balti-saksa mõisnike keskaegne võim. Võidule pääses uus ühiskonnakord: kapitalism. Kuid uus kord ei võitnud ühekorraga ega kergelt; pärisorjuse purunemine toimus õige visalt. Mõisnike poliitilise, ideoloogilise ja kultuurilise ülevõimu lämmatava varju all olid eesti rahvuse esimesed elusammud vaevased ja rasked. Oli vaja ränka ja leppimatut võitlust vana korra ja selle kandjate, ajaloo poolt küll juba surma mõistetud, kuid väliselt veel vägevate ja enesekindlate balti-saksa mõisnike vastu. Võitlus pärisorjuse igandite ja mõisnike vastu oligi eesti ärkava rahvuse poliitilise elu põhimotiiviks, see oli esmajärjekordne ülesanne, mille täitmiseta ühiskonna arenemine ei saanud edasi minna. Kuigi eesti rahvuse tekkivatel eri klassidel ja kihtidel oli juba erinevaid ühiskondlikke taotlusi ja ideaale, ühines selles võitluses veel eesti rahva enamus. Eesti rahva enamuseks oli aga sellal eesti talurahvas, kes tahtis maad ja vabadust.

Eesti talurahvaliku demokraatia kartmatuks, järjekindlaks juhiks tõusiski XIX sajandi 60-ndate aastate lõpul Carl Robert Jakobson.

Tal jätkus selget pilku nägemiseks, mis suunas sel ajal pidi minema eesti ühiskonna arenemine. Ta suutis mõista eesti talurahva soove ja lootusi ja neid sõnastada.

* *
*

Carl Robert Jakobson sündis 14. juulil 1841 Tartu linnas rätsep Adam Jakobsoni esimese lapsena. 1844. aastal siirdus perekond Torma kihelkonda, kus isa hakkas töötama köstrina ja kihelkonnakoolmeistrina. Väsimatu iseõppimisega oli Adam Jakobson saanud sel määral haridust ja muusikaoskust, et tõusis omaaja väljapaistvamaks eesti koolmeistriks ja asutas Tormas ühe varasema eesti pasunakoori. Ta katsetas ka kirjanduslikul alal: avaldas Torma pasunakoori tegevuse kohta kaks brošüüri ja klassikalise muusika tutvustamiseks «Joosep Haideni elukäigu»; viimase toimetas trükki C. R. Jakobson pärast isa surma (1862).

Poolsaksastunud maaharitlase perekonnas kõneldi saksa keelt, kuid talurahva keskel elades osati hästi ka eesti keelt. C. R. Jakobson hakkas 9-aastaselt õppima Torma kihelkonnakoolis oma isa juhtimisel, pärast täiendasid tema haridust koduõpetajad Joosep Kapp ja Juhan Weitzenberg, mõlemad tuntud isikud meie kultuuriloos. Nõnda sai noor Jakobson korraliku alghariduse, mida ta ise täiendas hoolika raamatulugemisega, nii et 14—15-aastaselt oskas juba saksa keeles luuletada. Ta sulgeski ennast rohkem raamatute maailma ja armastas üksinda matkata Torma avaratel niitudel ja põlismetsades.

1856. aastal astus C. R. Jakobson Valgas asuvasse nn. Cimze (Zimse) kihelkonnakoolmeistrite seminari. Ta oli oma kursusekõige noorem õpilane, mis omakorda kiirendas tema arengut. J. Cimze oli Saksamaal õppides tutvunud uueaegse pedagoogikaga ja suutis oma õpilastele anda korraliku hariduse. Ta süvendas nende iseteadvust ja julgust võitluseks kooli vabanemise eest kirikliku eestkoste alt, mis aitas kaasa ka Jakobsoni pedagoogiliste ja rahvuspoliitiliste vaadete kujunemisele.

Seminariski armastas Jakobson üksindust ja sõbrustas vähe kaaslastega, tundes osalt ka oma vaimset üleolekut. Ta osutus õppetöös andekaks, kuid ei kasutanud kõiki oma võimeid ära, pühendades mõnele õppeainele vähem tähelepanu. Silmapaistvat andekust näitas ta joonistamises, maalimises ja muusikas ning tegeles pidevalt kirjandusega. Isa varane surm (1857) süvendas tema üksiolekut ja raskemeelsust. Alles seminari lõpuaastail on ta hakanud rohkem suhtlema kaasõpilastega. Selle tulemuseks oli muuseas üle 10-nädalane ühine jalamatk 1859. a. suvel Lõuna-Eestis, kus õpiti ka talurahva elu lähemalt tundma.

Isa surma puhul jäi koolmeistri koht Tormas täitmata, kuni poeg lõpetas seminarikursuse; perekond jäeti köstrimajja kohale ja koolis töötas ajutiselt keegi kohalik noormees. 1859. a. sügisel asus C. R. Jakobson pärast Valga seminari edukat lõpetamist Tormasse köstriks ja kihelkonnakoolmeistriks. Ta jätkas energiliselt ja pedagoogilise oskusega isa tööd, püüdes mitmeti laiendada kooli õppeprogrammi, eriti loodusteaduslike ainete osas. See tekitas koha-

like kooliülemuste vastuseismist. Eriti hakkas tema iseseisvat tegutsemist pidurdama Torma pastor C. Landesen, kes püüdis teda korduvalt alavääristada. See tekitas Jakobsonis kibestumist ja äratas üldist vaenu pastorite ja kiriku vastu. Vastaseid kujunes ka vennastekoguduses, sest talle ei meeldinud seal palvetunde pidada, kuigi ta isa oli olnud juhtiv hernhuutlane Tormas.

Jakobson jätkas pidevalt edasiõppimist. Ta kasutas Torma rikkalikku loodust vaatlusteks botaanika ja zooloogia alal, valmistas linnutopiseid ja kogus lindude mune teadusliku süstemaatika alusel. Torma suurtes metsades armastas ta jahti pidada, kuni kohalik mõisnik hakkas selles takistusi tegema. Ta harrastas kodumaa ajalugu ja imetles muistseid mälestusmärke Tormas, eriti Kalevipoja sängi ehk nn. Linnutaja mäge, mille järgi ta hiljem valis oma kirjandusliku varjunime «Linnutaja».

Kõige ohtlikumaks vastaseks kujunes Jakobsonile Torma mõisa pärishärra Otto von Liphart. See tüüpiline balti-saksa konservatiivne mõisnik elas veel muutumatus feodaalses olustikus: jagas talurahvale rohkesti ihunuhtlust ja pidas endal talutüdrukuist armukesi, kelle vastupanu võitmiseks ta avaldas survet kuni perekonna talust väljakihutamiseni. Tema silmatorkav ebamoraalsus leidis üldist arvustamist ja seda hakkas avalikult laitma ka humanistlik koolmeister Jakobson. See tekitas varsti mõisnikuga kokkupõrke: 1861. a. sügissuvel sattus koolmeistri kari mõisa heinamaale ja selle eest taheti karistada Jakobsoni 14-aastast venda Eduardi. Iseteadlik koolmeister keeldus mõisniku korraldusi täitmast, millega päästis venna ihunuhtlusest, kuid langes ise kohtu alla ja sai «ebaviisaka käitumise pärast mõisniku suhtes» 6-päevase aresti-karistuse. Kuna vormiliselt oli raske kihelkonnakoolmeistrit ametist vallandada, leidis mõisnik teise tee: võttis köstri palgamaad ära, millega ta tegi edasitöötamise võimatuks; nii et Jakobson oli sunnitud 1861. a. lõpul ametist lahkuma. Ta jäi veel mõneks ajaks Tormasse ja lahkus sealt 1862. a. kevadel.

Konflikt mõisnikuga õhutas Jakobsoni kirjutama mõisavastast näidendit «Arthur ja Anna», mille ta pani 1861. a. lõpul kirja saksa keeles. Näidend piitsutas mõisniku kõrval ka vägivaldset mõisavalitsejat Blüthenrothi, kelle kujutamisel autor oli silmas pidanud Torma valitsejat Magnus Rosenthali; ka muud kohalikud tegelased ja olukorrad leidsid teoses kajastamist. Hiljem töötas ta näidendi korduvalt ümber ja tõlkis viimaks eesti keelde. Tormas kirjutas Jakobson ka saksakeelseid luuletusi sentimentaalse tundeluule laadis, ilma suurema kunstilise õnnestumiseta.

Torma-perioodil toimus Jakobsonis tõsisem maailmavaateline murrang, mis pani teda kahtlema ristiusu põhialustes ja aitas lõplikult võidule ratsionalistlikud vaated. Samal ajal selgus talle, et on võimata töötada rangelt kirikule allutatud koolisüsteemis, mille arengut pidurdas veel mõisnikkude tagurlus ja omavoli. Ta asus juba opositsiooni Baltimaadel valitseva poolfeodaalse ühiskonnakorraga, kuid ei jõudnud veel selgusele rahvuspoliitilise võitluse vajalikkuses.

Uue töökoha leidis Jakobson Jamburi linnast (praegune Kingisepp), jällegi kiriklikus koolisüsteemis. Seal avati 1862. a. augustis

esmakordselt saksakeelne kirikukool, mis oli asutatud linna sakslaste ja linnaümbruse saksa kolonistide laste jaoks. See oli alamaastmeline algkool umbes 20 õpilasega, kuid lisaks võis õpetaja pidada edasijõudnute jaoks eriklassi, mille kursus vastas umbkaudu meie kihelkonnakoolile. Samas hoones asusid ka Jakobsoni elukorter ja palvemaja; viimane täitis kiriku funktsioone, sest Jamburis puudus luteri kogudus ja luterlased kuulusid Narva Jaani kogudusse. Kuna kohal puudus pastor ja Narva pastor käis harva seal, siis pidas Jakobson köstrina jumalateenistusi ja mängis orelit nagu Tormaski. Koolmeistri heade võimete tõttu edenes töö uues koolis ja koguduses hästi. Kuid vaesed kolonistid ei suutnud talle korrapäraselt naturaal- ja rahapalka tasuda, mistõttu koolmeistri 7-liikmeline perekond pidi nälgima ja sattus viimaks üleni võlgadesse. Väikese kooli õppetöö jättis koolmeistrile küllaldaselt vaba aega, nii et ta kirjutas Jamburis rohkesti saksakeelseid luuletusi ja viimistles näidendit «Arthur ja Anna», saavutades tol ajal juba teatava kirjandusliku küpsuse.

Jamburis-viibimist võttis Jakobson siiski vaheastmena ega kavatsenud sinna kauemaks jääda. Kui ta noorem vend Friedrich sai Laiuse kihelkonda Kivijärve mõisa valitsejaks, siis asus perekond venna juurde elama ja Carl Robert võis 1864. a. sügisel siirduda Peterburi. Lahkumist Jamburist takistasid siiski tema raske haigus samal kevadel ja võlakoorem, millest vabaneda aitas vana sõber Juhan Weitzenberg, kes töötas ametnikuna Narvas ja pidas kestvalt sidemeid Jakobsoniga. 1864. a. suve veetis Jakobson venna juures Kivijärvel.

Peterburis leidis Jakobson teenistust ühes eragümnaasiumis, kus ta töötas 1864/65. õppeaastal alamates klassides saksa keele õpetajana. Edukas töö ja hea käitumine võitsid nii õpetajate kui õpilaste poolehoiu. 1865. a. keskel lahkus ta koolist ja jättis endale ainult minimaalselt eratunde. Ta oli kogu energia koondanud edasiõppimisele ja suutis juba samal sügisel Peterburi ülikooli juures sooritada gümnaasiumiõpetaja eksamid saksa keele ja kirjanduse alal. Järgneval aastal asus ta töötama gümnaasiumides juba täisharidusega ülemõpetajana saksa keele alal. Selle kõrval jätkas ta eratundide andmist jõukates perekondades, kust sai rikkalikku töötasu, nii et oli majanduslikult mõneks ajaks kindlustatud. Ta toetas korralikult oma ema ja õdesid, kes olid asunud Tartu elama, ja andis vennale Eduard Magnusele võimaluse Peterburis kunstnikuks-raamatuillustreerijaks õppida.

Kuid Jakobson ei pidanud regulaarset pedagoogilist tööd endale sobivaks ja lahkus varsti õpetajaametist, nii et ta 1868. aastal kannatas jälle tööpuudust ja sellele järgnenud vaesust. Mõnevõrra sissetulekut hakkasid andma tema teoste, eriti koolilugemiku honorarid, kuid esialgu ei suutnud need veel katta väljaminekuid kulukas pealinnas. 1869. aastast peale töötas ta kestvamalt, kuid vähese koormusega, koduõpetajana keisrinna ihuarsti dr. Haartmanni perekonnas, mis jäigi tema viimaseks töökohaks Peterburis. Kuna pealinna jõukad perekonnad, kelle juures Jakobsongi töötas, kevadel varakult sõitsid suvitama, enamasti välismaale, ja tulid tagasi hilissügisel, siis kujunesid koduõpetajal ülipikad, 4—5-kuised pal-

gata suvevaheajad. Need veetis Jakobson järjekindlalt kodumaal ja kasutas peamiselt raamatute kirjutamiseks, millest on arusaadav tema suur kirjanduslik produktiivsus. «Talvel üksi olen enne lõunat tundisid andnud; kõik muu aeg ja terve suvi otsa olen kirjutanud, vahel ööd läbi ja nii, et kramp sõrmede sisse on löönud,» kirjutab ta 1871. a. sügisel. Hoolimata ülihoolikast tööst ei suutnud ta kirjatööga endale vajalikku sissetulekut teenida. 1869. a. suve kohta kirjutab ta J. Adamsonile: «Seesugust rasket suve, nagu tänavu, ei ole mul veel minu elu sees olnud. Oma raha andsin ma kevade trükipaberi eest välja, suvi otsa sissetulekut ühtegi ei olnud, — ela kui tahad!» Suvisel ajal liikus ta laialdaselt talurahva seas, teiselt poolt vajas ka maal-elamist tervislikel põhjustel, kuna ta nõrgavõitu kopsud ei kannatanud välja Peterburi ebatervislikku kliimat.

* *
*

Peterburis elades sattus Jakobson peagi kontakti teiste sealsete eesrindliku meelsusega eestlastega, nn. «Peterburi patrioodideks» kutsutud ringkonnaga, kuhu kuulusid maalikunstnik Johann Köler, Nikolai Friedrich Russov jt. Samuti tekkisid tal sidemed läti rahvusliku liikumise tegelastega. Selle keskkonna innustusel küpses Jakobsoni otsus asuda tööle rõhutud eesti rahva kasuks. Nii näeme teda 1860-ndate aastate keskpaiku astumas ühiskondlikku ellu poliitilise ja rahvusliku võitlejana.

Jakobsoni ajakirjanduslik tegevus algas 1865. a. oktoobris, millal «Eesti Postimehes» ilmus tema esimene kirjutis baptistidest. Kuid enne aasta lõppu saatis ta Jannsenile veel neli artiklit, mille avaldamine kandus 1866. aastasse. Viie aasta jooksul ilmus Jakobsoni sulest selles ajalehes ligi 50 juhtkirja ja lühemat artiklit, mille kaudu ta sai laialdaselt tuttavaks rahva seas. Ta ründas järjekindlalt külakoolide õppekava ülekuhjamist usuõpetuslike ainetega, arvustas kihelkonnakoolide saksastamise tendentse ja nõudis «ilmalikkude» õppeainete, eriti loodusteaduse osatähtsuse tõstmist rahvakoolides. Eesti rahvuse elujõu aluseks pidas ta kõigi ühiskonnakihtide olemasolu, eriti haritlaskonna tugevust. Eesti kultuuri arengu eeskujuks seadis ta soomlaste suuremat edasijõudmust.

Jakobson laiendas järjest oma artiklite vaatlus-orbiiti nii ruumiliselt kui sisuliselt. Baltimaade erioludele hakkas ta järjest sagedamini tõmbama ülevenemaalisi paralleele ja teadlikult juhtima nii vene ajakirjanduse kui valitsusvõimude tähelepanu meie maal esinevaile puudustele. Temaatiliselt laienes ta julge sõnaga kirjutatud juhtkiri olulistele sotsiaalpoliitilistele ja majanduslikkudele küsimustele. Ta analüüsis meie maa põllumajanduse madalat taset ja leidis selle seletamiseks mitu põhjust: rahva puudulik haridus, teaduslikkude aluste puudumine põllumajanduses, paljukiidetud rendisüsteemi tegelik kahjulikkus, mis sundis talupoja röövpõllupidamisele jne. Meie maa linnade kiratsemist seletas ta samuti põllumajanduse mahajäämusega. Uue võimaliku rahvusliku tuluallikana propageeris ta merenduse uuestielustamist. Idee laialdase-

maks propageerimiseks andis ta eestikeelses tõlkes välja lätlase Kr. Waldemāri brošüüri «Kaubalaeva-vägi Lääne meres» (1868), mida levitati maksuta rannaäärseis kihelkondades.

1868. aastal eestlasi laialt haaranud väljarändamise tuhinas ei mõistnud Jakobson oma artiklites süüd rahvale, vaid otsis seletust talurahva võimatust majanduslikust olukorrast, hariduse vähesusest ja üleliigsest usklikkusest, millised väited äratasid tagurlike ringkondade poolt teravat vastuvaidlemist. Halastamatult piitsutas ta rahva valusamat sotsiaalset pahet — liigjoomist ja lükkas süü mõisnikele, kellest olenes viinatoodang ja selle liigselt pealetükkiv müügikorraldus. See oli põhjalikult ettevalmistatud rünnak valitsevate klasside — balti-saksa ringkondade vastu, kes hoidsid teadlikult eesti rahvast majanduslikus viletsuses ja vaimupimeduses.

Kõige viimaseks ja ühtlasi suuremaks poleemikaks «Eesti Postimehe» veergudel kujunes Jakobsonil vaidlus koolikūsimuste ümber, mida nimetati rahva seas «suureks sulesõjaks». Hoolimatu julgusega arvustas ta usuõpetuse ja saksa keele kahjulikku ülekaalu meie koolides ning tegi etteheiteid neile, kes eesti rahvast teadlikult pimeduses hoidsid ja sihilikult saksastasid. Ta kutsus rahvast üles ise oma huvisid kaitsma ja halvustas senist seisuslikku koolide juhtimispoliitikat. Vastuvaidlejad püüdsid koolide olukorda näidata paremana tegelikkusest ja tõstsid balti sakslasi rahvavalgustajate auväärsesse osasse. Ilmsesti selle poleemika üliterav toon sundis võimumehi teistsugusele taktikale — Jannseni äraostmisele, millega nad summutasid kardetava «tulesüütaja» üleskihutava tegevuse mitmeks aastaks.

* *
*

Ajakirjanduslik koostöö Jakobsoniga lähendas isegi leplikku ja arga J. V. Jannsenit radikaalide seisukohtadele; tema kaudu tutvus Jakobson ka luuleandelise Koidulaga, kelle vaadetele ja loomingule ta avaldas eriti progressiivset mõju. Jannseni perekonna kaudu astus Jakobson kontakti Tartu «Vanemuise» seltsiga, mis 1860-ndate aastate lõpul hakkas kujunema üheks rahvuslikuks põhikeskuseks. Seltsi kuuõhtutel pidas Jakobson kolm võitleva sisuga kõnet, mis hiljem trükiti väljaandes «Kolm isamaa kõnet» (1870). Teos kujunes ka ammuoodatud rahvusliku orientatsiooniga eesti ajaloo ülevaateks, kuigi selle faktiline osa on vähene. See oli juigeks kallaletungiks balti sakslaste «kultuurträägerluse» teooriale, mis tol ajal eriti elavnes poleemikas Baltimaade erikorra õigustamiseks. Jakobson püüdis esimeses kõnes, «Eesti rahva valguse-, pimeduse- ja koiduaeg», näidata eestlaste kõrget kultuuri nende «valguse-ajal», s. o. muistse iseseisvuse perioodil, ja seda koguni kõrgemale seada vallutajate endi kultuuritasemest. Ristirüütlid pole meie rahva arengut edasi viinud, vaid «söödikute parved» hävitasid olemasoleva kultuuri ja paiskasid rahva sajanditeks «pimeduse-aega», kust pole leida midagi peale «riisumise ja tap-

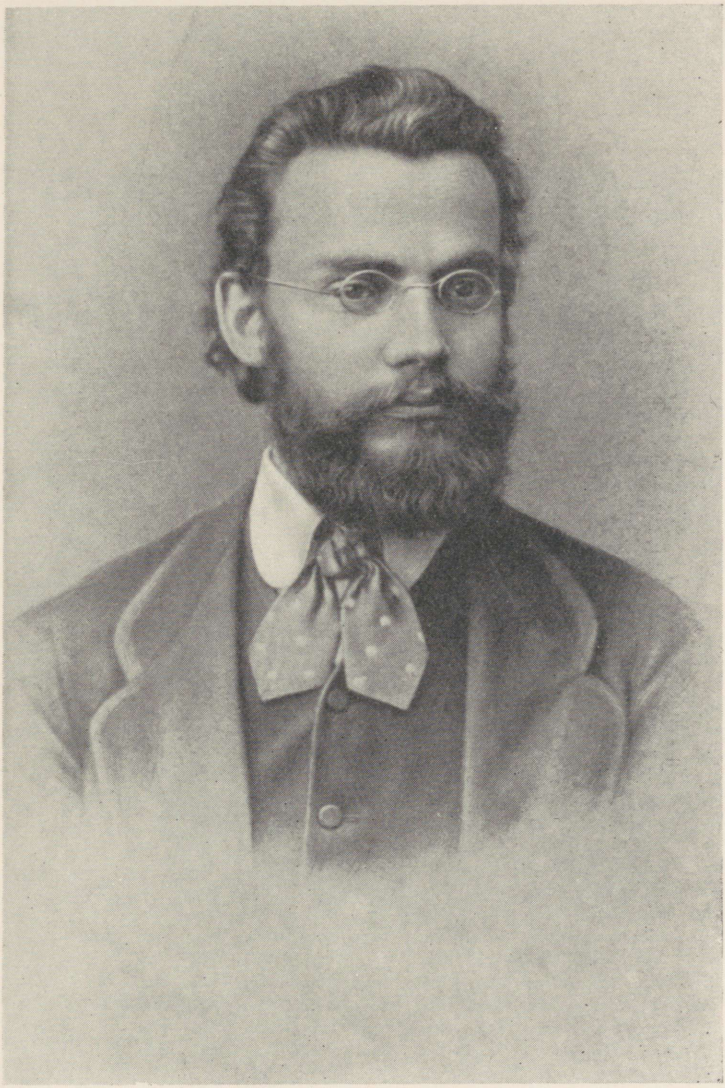

C. R. Jakobson Tallinnas elamise ajal.

Kolm iſamaa kõnet.

Tartus „Wanemuine“ ſeltſis

pidanud

C. R. Jakobſon

gümnaaſi kooliõppetaja

St. Peeterburgis.

1870.

«Kolme isamaa kõne» tiitelleht.

mise». Teises kõnes, «Võitlemised eesti vaimupõllul», püüab autor eesti rahva kultuuriloomingut, eriti kirjandust, seostada tõusuaegadega ühiskonna elus ja näeb lähemas tulevikus ette suuri arenguvõimalusi; teiselt poolt kardab ta tõsist ohtu pidevalt süvenevaist saksastamistendentsidest, mille vastu suutvat kõige paremini võidelda rahva enda teadlikkus. Kolmas kõne, «Nõiausk ja nõiaprotsessid», on kõige ulatuslikum ja esitab rohkesti faktilist materjali. See loob masendava pildi sajandeid kestnud nõidus-ususst ja nõiaprotsessidest, mis toimusid ametliku kiriku varju all. Nõidususk olevat Saksamaalt meilegi tunginud ja siin paremini juurdunud kui põhiline ristiusk. Nõnda olevat sakslased toonud rohkem ebausku kui vaimuvalgust ja selle halva pärandi vastu võitlema kutsutakse rahvast ennast.

Teos, mis oli ülijulgeks süüdistuseks mõisnike vastu ja üleskutseks võitlusele, leidis balti sakslaste poolt üksmeelset hukkamõistmist ja autoris nähti balti mõisnike kõige kardetavamat vaenlast. Balti sakslaste äraostetav käsilane W. Eichhorn, pärastine «Tallinna Sõbra» toimetaja, kirjutas Jakobsoni teose vastu mõisnike ülesandel eriteose «Rahu kosutab, vaen kaotab» (1873). Eestlase tolleaegse hariduse taseme, vaesuse jm. takistuste juures ei levinud Jakobsoni teos algul kiiresti, kuigi levitamiseks aitasid kaasa paljud ustavad sõbrad. Mõju rahvale kasvas aastatega, nii et Jakobsoni surma puhul anti see kui autorile kõige iseloomulikum teos uues trükis välja (ilmus 1883).

* *
*

«Eesti Postimees» oli peatselt esile kutsunud Peterburi patriootide ja teiste eesti demokraatlikumalt häälestatud haritlaste meelepaha nii oma klerikaalsusega kui ka poliitilise tagasihoidlikkusega. Mida enam kasvas rahva rahvuslik ja poliitiline teadlikkus, seda enam jäi didaktiline «Postimees» rahva vajadustest ja arengutasemest maha. Peterburis tekkiski juba 1864. aastal mõte rajada lätlaste «Peterburgas avišas» eeskujul pealinnas eestikeelne ajaleht, mis siin, eemal balti sakslaste otsese mõju piirkonnast ja nende poolt teostatud tsensuurist, võiks hoopis tõhusamalt arendada balti olude kriitikat. Seda mõtet hakkas ellu viima C. R. Jakobson, kelle ulatuslikke rahva äratamise taotlusi kaugeltki ei saanud rahuldada üksikute artiklite avaldamine «Eesti Postimehes», mis pealegi tulid välja tsensuuri poolt äranärituina. Mitmedki neist jäid hoopis kinni kitsa värava ja hiljem ka Jannseni taha, kes pidas, nagu ta ise ütleb, Jakobsoni «sulge liiga teravaks» ja «kirjakoort oma lehele liiga karedaks». Jakobson ise jõudis 1860-ndate aastate lõpuks Jannseni uinutava suuna täieliku hukkamõistmiseni. Jakobson seadis oma ajalehe ülesandeks Baltimaade feodaalsete valitsejate tegude halastamatu päevavalgele toomise. «Siin maal sünnib veel imelikke asju, mis küllalt väärt oleksid, et nad suurema rahva hulga silma ees omas tõsises karvas saaksid avalikuks tehtud ja seeläbi rahva vaim tulisematele tegudele äratatud,» kirjutas ta Kölerile.

Esimese taotluse ajalehe väljaandmiseks esitas Jakobson valitsusasutustele 1868. aasta novembris, peale pikemaaegset viibimist Eestis, mis nähtavasti kinnitas ta kavatsust. See eestikeelne poliitiline, ühiskondlik ja kirjanduslik ajaleht pidi kandma nime «Valgus». Kuid nii selle kui ka Jakobsoni mitmesuguste diplomaatiliste põhjenduste ja seletustega varustatud järgnevad avaldused lükkasid tsaarivalitsuse ametnikud tagasi, lähtudes keiserliku kantselei III osakonna ülema, endise Baltimaade kindralkuberneri krahv Šuvalovi seisukohast, et niisugune ajaleht tingimata hakkab talurahvast üles kihutama kehtiva korra vastu. Ärevate meeleolude pärast talurahva hulgas keelas III osakond sellal üldse igasuguste eesti- ja lätikeelsete ajalehtede asutamise.

Nende korduvate pöördumiste nurjumise järel ei kaotanud Jakobson võitlustahet. Asunud 1871. aastal Tallinna, esitas ta siit 3. mail järjekordse taotluse ajalehe asutamiseks, nüüd «Edasi» nime all, uue motiveeringuga. Kuus korda, kirjutas ta samal päeval Jaan Adamsonile, on ta palve sisse andnud, 50 kirja kirjutanud oma ajalehe asjus. Nüüd olevat ta lootus õige kindel. Kuid see kindel lootus ei täitunud nüüdki; Jakobsoni taotlusele isegi ei vastatud.

Rahvas omalt poolt ootas Jakobsoni ajalehte suure põnevusega. Mitmes maanurgas kogusid tuttavad koolmeistrid ja mõttekaaslased talle tellijaid. Kui levis kuuldus, et Jakobson hakkab Peterburis oma ajalehte välja andma — nii kirjutas talle Ado Reinvald —, siis ootasid seda kõik inimesed. Mõned sulasedki olevat tulnud Reinvaldi juurde ja palunud «Peterburi Jakobsoni» lehte tellida. Paljud kirjad Jakobsonile sellest perioodist näitavad, et rahvas oli juba sellal harjunud teda pidama oma nõuandjaks ja abimeheks.

* * *

Ülitähtsaks töölõiguks kujunes Jakobsonil eesti koolikirjanduse rikastamine uute, moodsale pedagoogikale tuginevate õpikutega. Kõige esiteks koostas ta aabitsa «Uus aabitsaraamat» (1867), milles oli vananenud tähemeetod asendatud moodsama häälikumeetodiga, mis kiirendas lugemaõppimist. Raamat sisaldas senisest vähem usulisi palasid ja oli kirjutatud uues kirjaviisis, mis tekitas vastuseismist, kuid aitas uuendust koolidesse sisse viia.

Kõige tähtsamaks kooliraamatuks ja üldse üheks populaarsemaks eestikeelseks teoseks kujunes Jakobsoni «Kooli lugemise raamat», eriti selle esimene osa (1867), mis jäi ligi pooleks sajandiks eesti koolide põhiliseks õpperaamatuks. Sellele järgnesid teine (1875) ja kolmas osa (1876), mis olid mõeldud kihelkonna- ja kõrgematele koolidele, kuid ei leidnud suuremat levikut. Lugemikkude sisuline ja metoodiline väärtus on oma aja kohta kõrge ja nad mõjusid õpilastele väga arendavalt. Seniste õpikute usulis-moraliseerivat sisu asendasid Jakobsoni lugemikkudes reaal-ainelised lugemispalad ja parim valik eesti rahvaluulest ning ilukirjandusest. Kuna 1. osast ilmus rohkesti uustrükke (1906. aastani 15 trükki), siis andis see autorile üsna korralikku honorari, kirjastaja H. Laak-

mann olevat aga lausa rikastunud. Pastorite vastuseismisel suudeti lugemiku levikut pidurdada eriti Põhja-Eestis. 2. osale tehti veel tsensuuritakistusi, mis viivitas teose valmimist mitu aastat; pärast ilmumist keelati aga raamatu tarvitamine koolides, kuna leiti selles liiga rõhutatult rahvuslikku vaimu. Need äpardused sundisid 3. osa koostama tagasihoidlikumalt.

1868. aastal ilmus trükist Jakobsoni «Veikene Geograafia»; see oli vähese mahu juures materjaliga üle kuhjatud ja tundus koolidele raskepärane, mistõttu ei saavutanud erilist menu, pealegi ei võtnud geograafia õpetamine koolides kindlamalt jalgu alla. 1873. aastal ilmus geograafiale täienduseks «Kooli-atlas», mis oma värvitrükis kaartidega oli meie koolikirjanduse suursaavutuseks.

1870-ndate aastate teisel poolel pöördus Jakobson veel paaril korral tagasi koolikirjanduse juurde, kuigi tal olid ametialased sidemed kooliga katkenud. Kui 1874. a. õppeplaaniga viidi saksa keele õppimine ka vallakooli, siis vajati tungivalt vastavat õpikut. Jakobson kasutas ära oma keeleõpetamise kogemused, mis olid Peterburist saadud vene lastele saksa keelt õpetades, ja koostas õpiku «Saksakeele õppimise raamat koolidele». Ta lõpetas käsikirja 1876. aastal, kuid Laakmann ei riskeerinud enam tema teoseid kirjastada, ja alles 1878. aastal andis C. Mattiesen välja raamatu, millest pärast avaldati veel 3 trükki.

1880. aastal ilmus Jakobsoni viimane kooliraamat, lugemik «Helmed», mis oli määratud tütarlaste koolidele, kuna need kippusid eriti saksastuma ja Jakobson tahtis neid virgutada rahvusliku vaimuga. Sisult on lugemik eelmistest tagasihoidlikum ja tolle aja kasvatuse põhimõtetele vastavalt leidub seal spetsiaalseid palasid koduse kasvatamise kohta, mis pidi olema naise peamiseks tegevusalaks. Teos levis väheselt, sest tütarlaste kihelkonnakoole leidus ainult üksikutes paikades.

Nõnda aitas Jakobson väärtuslike kooliraamatutega praktiliselt kaasa eesti koolide taseme tõstmisele ja rahvusliku vaimu süvendamisele. Nende autorina sai ta juba 1860-ndate aastate lõpul üldtuttavaks ja lugupeetavaks eesti kirjameheks.

* *
*

Noores eas oli Jakobsoni peamiseks unistuseks luuletajaks saada; kuni 1860-ndate aastate keskpaigani ta luuletas veel saksa keeles. Eesti keeles luuletama on teda õhutanud balti-saksa vabameelne literaat dr. G. Schultz-Bertram, kes elas puhuti Tormas nn. Friedenthalis ja oli tuttav Jakobsonide perekonnaga. Noor luuletaja oli lugenud palju kirjandusajaloolist ja luuleteoreetilist kirjandust, saksa klassikat ja keskpärast biidermeierlikku perekonnaluulet, milliste mõjutuste ristlemise all ta sepitses sentimentaalseid värsse ja väikekodanliku maitsega mõttelüürikat, tõusmata kõrgemale perekonna-ajakirjade ja almanahhide luule tasemest. Hiljem on ta mõned oma luuletused tõlkinud eesti keelde ja loonud algupäraseid, ühtekokku vaevalt 50 luuletust. Ta luuletalent polnud suur ja jääb kaugele maha Koidula, Kreutzwaldi, Veske jt. kaasaegsete

omast. Luuletus on sagedasti kuivavõitu, didaktiline, vähese elamusega, keele ja stiili rakenduselt konarlik. Mõne õnnestunud looduspildi kõrval («Kuhu on kõik lilled kadund?») saavutab ta armulüürikas H. Heinele omase lihtsuse ja mänglevusega meeldejäävaid väljenduspilte («Minu kannikene»). Kõige haaravamad on mõned julge ja agiteeriva sisuga isamaalaulud («Uue elu tõotus», «Veel pole kadund kõik»), milles meenutatakse eestlase rasket minevikku ja tõotatakse paremaid tulevasi aegu. 1860-ndail aastail, harva hiljemgi, katsetas ta «Kalevipoja» eeskujul rahvalaulu imiteerimisega, kuid on enamasti takerdunud pseudo-rahvapärasesse, vähemeeldivasse sõnakõlinasse. Ladusat eepilist voolavust on kohati tunda pikemana kavatsetud poeemis «Sakalased», millest autor lootis kujundada oma kirjandusliku peateose, kuid ajapuudusel suutis lõpetada ainult kolm peatükki. Saksa klassikute Schilleri ja Goethe, tema lemmikautorite ballaadide tõlked tunduvad tänapäeval konarlikud, kuid omal ajal olid nad teedrajavad klassikalise luulekirjanduse tutvustamisel eesti lugejale. Paremini loetavad on Heine armuluule võrdlemisi ladusad tõlked. Jakobsoni luuletused ilmusid «Eesti Postimehes», koolilugemikes, noodiväljaandeis, kalendreis, «C. R. Linnutaja laulude» nimelises erikogus (1870), «Sakalas» ja hiljem paljudes rahvalikes «laulikutes». Kuna mitmed luuletused on viisistatud koorilauludeks nimekate heliloojate poolt, siis on Jakobsoni luuleloomingki teeninud laialdasi rahvahulki.

Jakobsoni lugemikud, eriti «Helmed», sisaldavad rohkesti tema algupäraseid proosalühipalasid, millel on sagedasti kunstiline väärtus. Ta on ka rahva muinasjutte kirjanduslikult ümber töötanud enam-vähem Kreutzwaldi laadis; osa nendest on trükis ilmunud, osa jäänud käsikirja.

Ulatuslikumaks ilukirjanduslikuks teoseks on Jakobsonil tema ainus näidend «Arthur ja Anna» (ilm. 1872). Nagu öeldud, alustas autor seda Tormas, esialgu romantilises rüütlidraama laadis. Kuid konflikt Torma mõisniku Liphart'iga andis elulist materjali ja teose kandvaks ideeks kujunes mõisa ja talurahva sotsiaalne vastuolu. Autor on käsikirja korduvalt ümber töötanud ja mitu korda kavatsenud saksa keeles trükkida. Alles eestikeelse teatri loomise mõte on teda virgutanud 1868. a. paiku näidendit eesti keelde tõlkima ja eesti rahvuslikke huvisid kajastavate elementidega laiendama. 1870. aastal püüdis ta sisu poolest ülijulget teost trükki toimetada, kuid ei pääsenud tsensuuri kitsaist väravaist läbi. Keerukate kombinatsioonidega saavutas ta viimaks trükiloa ja avaldas teose endisel kujul. Näidend tekitas suurt lainetamist balti sakslaste seas, eriti etendamise puhul «Vanemuises» 1873. aastal.

Teos kujutab seisuslikest eelarvamustest vaba mõisniku Arthuri abiellumist haritud eesti talutütre Annaga ja vastab Jakobsoni võitlustele seisusliku ebavõrdsuse kaotamise eest. Näidendi tegevuslikud kõrvalliinid ja teisejärgulised tegelased (mõisavalitseja Blüthenroth, kõrtsmik Madison, mõned talupojad, sulane Tõnn) on elulised ja usutavad, kuid positiivsed peategelased (Arthur, Anna, koolmeister Torba) jäävad skemaatilisteks ja idealiseerituiks; negatiivne mõisnike seltskond (Otto, Emeline, vanatädi) langeb aga groteski. Teosel oli siiski eluvõimet peamiselt terava sotsiaalse

sisu tõttu ja omajagu lavalisust, mistõttu teda on rohkesti mängitud isetegevuslikes näitetruppides ja isegi elukutselises teatris («Estonia» uue teatrimaja avamisel 1913. aastal).

* *
*

Rahvusliku liikumise perioodile omaselt on Jakobsongi tegelnud väga mitme erialaga. Kuna ta oli hariduse poolest saksa keele ülemõpetaja ja tundis laiemalt huvi keeleteaduslike küsimuste vastu, siis on ta oma teadmisi rakendanud ka eesti keele arendamiseks. Artiklis «Uraal-Altai keeleselts» 1866. aastal käsitles ta soome-ugri rahvaste suguluse küsimusi peamiselt keeleteaduse valgusel, millega virgutas ka eestlase rahvustunnet. Samal aastal hakkas ta pooldama uut kirjaviisi ja tõusis selle kõige kirglikumaks eestvõitlejaks. Ta kandis küsimuse laiade rahvahulkade ette, kes hakkasid aktiivselt asjale kaasa võitlema, nii et kitsast keeleküsimusest kujunes tähtis rahvusliku liikumise võitlusala. See võitlus aitas otsustavalt kaasa tähtsa uuenduse lõplikuks võidulepääsuks 1860-ndate aastate lõpul ja 1870-ndate aastate algul, samuti Jakobsoni julge üleminek uuele kirjaviisile tema enda teostes.

Keele ja kirjanduse küsimuste kõrval hakkas Jakobson varakult huvi tundma eesti rahvaluule vastu, selle kogumist organiseerima ja rahvale uuesti tagasi andma tema loomingut. Ta nägi rahvalaulus ja «Kalevipoja» eeposes õieti rahvusliku kultuuri ja rahvustunde jõuallikaid ning populariseeris neid eeskätt oma lugemikkudes. Hiljem avaldas ta ajalehes «Sakala» meelsasti rahvaluulelisi aineid, millega virgutas ka kogumistööd. Ta käsikirjalises pärandis leidub mitusada lehekülge ehtsat rahvaluulet, mis on seni jäänud kasutamata. 1870. a. paiku aitas ta agaralt kaasa poliitilissatiiriliste uute rahvalaulude edasiarengule ja levimisele käsikirjade kaudu. Need laulud olid teravalt võitleva iseloomuga ja piitsutasid balti-saksa mõisnike ja pastorite vägivaldset valitsemist eesti rahva üle ning naelutasid häbiposti eesti oma renegaatide alatused, eeskätt J. V. Jannseni müüdavuse.

Jakobsoni võib pidada eesti rahvaviiside kogumise ja uuestielustamise algatajaks. Selleks oli ta mõjutusi saanud seminaridirektorilt J. Cimzelt, kes sai tuntuks läti rahvaviiside kogumise ja ümbertöötamisega. Jakobson püüdis teadlikult vastukaalu luua keskpärasele saksa kooriloomingule, mis hakkas meie tekkivate laulukooride repertuaari üle ujutama, ähvardades lämmatada eesti rahvusliku muusika spetsiifika. Esimese üldlaulupeo korraldamisel protesteeris Jakobson saksa laulude domineerimise vastu ja nõudis kava täiendamist soome ja eesti omade viisidega. Ta kogus ise ja õhutas teisi koguma eesti rahvaviise ning avaldas neid oma koolivenna A. Saebelmann-Kunileidi poolt harmoniseeritult noodikogus «Vanemuine kandle healed» (1869), mis pidi olema täienduseks laulupeo kavale. Raamatu 2. osa ilmus 1871. aastal. Rahvaviise sisaldab ka Jakobsoni noodikogu «Rõõmus laulja» (1872), mis oli mõeldud tema enda lugemikus esinevate luuletuste ja rahvalaulude laulmiseks. Esimesest üldlaulupeost hoidus Jakobson kõrvale, kuigi ta viibis

Tartus. Ta ei leppinud talupoja «priiuse» üleliigse ülistamisega ega sakslaste domineeriva osaga laulupeo korraldamisel. Ka 1879. aastal peetud teise laulupeo kavasse püüdis ta viia rohkem eesti ja soome laule, et peost ei kujuneks «saksa laulupidu eesti keeles», kuid klerikaalsed ringkonnad hoidsid peojuhtimise enda käes ja surusid Jakobsoni pooldajad hoopis kõrvale. Nõnda toimus ka 1880. aastal Tallinnas korraldatud kolmandal laulupeol.

* *
*

C. R. Jakobsoni ägedalt ründavad võitlusartiklid ja muu progressiivne kirjanduslik looming jäi sagedasti kinni Baltimaade tsensuuriolude kitsasse väravasse. Vähe on aga andmeid tema kirjutatud ja «Eesti Postimehes» ilmunud artiklite tsenseerimisest, sest pole kuigi palju säilinud nende algkäsikirju.

Tema «Kooli lugemise raamatu» käsikirja kallal tegi Tartu tsensor Mickwitz tugevasti kärpimistööd, sest teos pidavat liialt palju idealiseerima minevikku, rõhutama möödunud orjaaja raskust ja lugejas kasvatama rahvuslikku iseteadvust ohtlikul määral. Sellepärast kustutati käsikirjast poliitilise värvinguga väljendused ning kõrvaldati F. R. Kreutzwaldi, F. Kuhlbarsi ja isegi J. V. Jannseni tõlkelisi või algupäraseid luuletusi, kuigi need olid enne trükis ilmunud. Koidula leegitsevail isamaalauludel kärbiti maha terveid salme ja pehmendati väljendusi. Jakobsoni «Veikeses Geograafias» ei meeldinud tsensorile autori kontseptsioon eesti rahva arengu tagasiminekust 700 aasta kestel; tõlkelisest brošüürist «Meie Kaubalaeva-vägi Lääne meres» kõrvaldati muuseas lause eesti laevanduse allakäimisest orjaaja kestel.

Kui 1868. aastal Jakobson saatis «Eesti Postimehele» muu kaastöö sekka kolm luuletust («Uue elu tõotus», «Jälle meie seas» ja tõlkeline «Andreas Hofer»), siis tsensor Mickwitz leidis nendest kardetavat poliitilist ja rahvuslikku tendentsi ning riigivalitsejate autoriteedi kõigutamist, mistõttu ta keelas nende avaldamise. Hiljem ilmusid samad luuletused ometi muutmatul kujul teistes väljaannetes.

Kuna Tartu tsensori juures oli Jakobsoni käsikirjadel vaevalt läbipääsu loota, siis püüdis ta need juhtida Peterburi tsensuurikomiteesse, kus näis olevat mõnevõrra avaramaid võimalusi. Nõnda lasti Peterburis tema «Teadus ja seadus põllul» 1. osa käsikiri võrdlemisi kergesti läbi, kustutati ainult mõned laused. Eestikeelseid käsikirju tsenseeris seal dr. G. Schultz-Bertram, kellega Jakobsonil seni olid olnud üsna sõbralikud suhted. Kuid noodikogust «Vanemuine kandle healed» kõrvaldas sama Schultz-Bertram Jakobsoni enda luuletuse «Veel pole kadund kõik», kuna see pidi eriti lähenevate tormide ähvardamisega ässitama talurahvast rahutustele mõisnike vastu.

Peterburi tsensuurikomiteesse jäi hoopis kinni Jakobsoni ainus näidend «Arthur ja Anna» (1870. aastal tsensorile esitatud käsikiri kannab pealkirja «Kuuno ja Salme ehk kadunud vahesein»), kuna Tormast pärineva Peterburi tsensuurikomitee liikme

G. Schultz-Bertrami näpunäidete järgi see «paskvill» pidi liialt läbipaistvalt välja naerma konkreetseid tegelasi ja sündmusi Baltimail. Seepärast kustutas tsensor isegi peategelaste-mõisameeste nimed ja soovitas asendamist uutega, kuna need sarnanesid liialt prototüüpide nimedele. Kärbiti ka mõisa- ja kirikuvastaseid lauseid ning terved stseenid kihelkonnakoolmeistri Torbaga, kelle repliigid tuletasid liiga selgesti meelde Jakobsoni tüli ja kohtuprotsessi Torma mõisniku O. v. Liphart'iga. Teost püüdis Jakobson muutmatul kujul välja anda, kuid selleks ei olnud väljavaateid. Alles 1872. aastal Tallinnas elades on autor mõnevõrra ebaseaduslike kombinatsioonidega saanud Tallinna tsensuuriametniku Beth'i kaudu loa näidendi trükkimiseks.

1869. aastal viidi eestikeelse trükisõna tsenseerimine Tartust Riiga ja see asjaolu sai mitmeti soodustavaks Jakobsoni kirjanduslikule tegevusele. Vene hariduse ja orientatsiooniga tsensor M. Suigusaar pooldas Jakobsoni vaateid ja püüdis soodustada tema teoste väljaandmist. Arvatakse, et Jakobsoni «Kolm isamaa kõnet» oleks vaevalt ilmuda saanud tsensor Mickwitzi perioodil. Suigusaar pidas teost väärtuslikuks, kuid pidi eeskirjade kohaselt siiski kärpima. Käsikirjast ongi kustutatud terved leheküljed, eriti säärased, mis ülistavad võitluse vajadust ühiskondlikus elus, kuigi need osad olid üles ehitatud enamasti piiblitsitaatidele. On kärbitud ka osasid, mis heroiseerivad eestlaste ajaloolist minevikku ja arvustavad kaasaegset saksastamispoliitikat. Muuseas on läbi kriipsutatud kõigi kolme kõne motod, millest kaks on piiblisalmid. Õnneks on tsenseeritud käsikiri säilinud; Jakobson kinkis selle «Vanemuise» seltsi raamatukogule, kus seda aastakümneid laenutati tavalise raamatuna; esmakordselt trükitakse see ära käesolevas väljaandes.

1870-ndail aastail tehti Jakobsonile tsensuuritakistusi koolilugemiku 2. ja 3. osa väljaandmisel, kuid muude teoste tsenseerimise kohta puuduvad konkreetsed andmed.

* *
*

1860-ndate aastate keskpaigas kujunes laiematel rahvahulkadel juba kontakt tõusva rahvusliku haritlaskonnaga, kus juhtivat osa etendasid Jannsen, Köler, Hurt ja mõned kohalikud tegelased. Kuid kümnendi teisel poolel hakkas juhtivat osa etendama C. R. Jakobson. Ta sai Peterburis rahvuspoliitiliseks tegevuseks äratust prof. J. Kölerilt. Pealinna asudes oli Jakobson üsna saksastunud ega teadnud palju tärkavast eesti kultuurielust. Köleriga kujunesid tal aga kõige lähedasemad sõprussidemed ja vaadete ühtsus, kusjuures mõjuandvamaks pooleks oli Köler, kes andis Jakobsonile edasi oma seisukohad rahvusliku võitluse küsimuses.

Varakult lähenes Jakobson ka teistele eesti rahva saatusele kaasa tundvatele eestlastele, nn. «Peterburi patriootidele» (Fr. Russov, Fr. Dankmann, A. Jürjev jt.). Ta on varakult tutvunud ka läti rahvusliku liikumise tegelastega Peterburis, eesotsas Kr. Waldemäriga.

Jakobsoni võitlejaisiksuse kujunemisele on üldse oluliselt kaasa aidanud tihe kontakt rahvusliku liikumise radikaalsemate tegelastega ja laiade rahvahulkadega. Ajajärgu kõige haritum ja autoriteetsem eestlane F. R. Kreutzwald suhtus nooresse «tulipeasse» esialgu ettevaatlikult ja nendel ei kujunenud lähemat isiklikku kontakti. Alles «Sakala» ilmumine kõrvaldas viimased eelarvamused ja pani Lauluisa veel rauga-aastais täie jõu ja poolehoiuga Jakobsoni progressiivset poliitilist tegevust toetama. Nende vaadete kooskõla andis Kreutzwaldile uue produktiivsusperioodi, ainult pealesunnitult pidi ta kõige viimases järgus «Sakalast» lahti ütlema.

Õige komplitseerituks kujunes Jakobsoni suhe Jakob Hurdaga. Nende koostöö algas 1865. aastal, kui Hurt tõmmati kaasa Jakobsoni lugemisraamatu redigeerimisele. Jakobson hindas Hurta kõrgelt, kui viimane jättis maha «rasvased papipajad», hakkas töötama gümnaasiumiõpetajana ja tahtis saada kutseliseks keelemeheks. Jannseni ja Jakobsoni suhete katkemine 1871. aastal pani Hurdagi kõikuma. Nendel tekkis lahkarvamisi ka Eesti Kirjameeste Seltsi ja Aleksandri-kooli peakomitee loomisel, kusjuures Hurta pooldav Tartu intelligentsi grupp hakkas Jakobsoni kõrvale suruma ja omameelseid juhtivaile positsioonidele tõstma, mis sai alguseks tulevastele suurtele parteitülidele.

Üheks kõige usaldusväärsemaks ja püsivamaks sõbraks kujunes Jakobsonile Viljandimaa külakoolmeister Jaan Adamson. Nad olid tutvunud 1866. aastal Peterburis, kuhu Adamson oli koos teiste ärksamate Viljandimaa meestega läkitatud rahva poolt väljavalitud saadikutena, kellega Jakobsonil oli muidki kokkupuuteid. Jakobsoni ja Adamsoni sõprus rajanes peamiselt kirjavahetusel, mis kestis pidevalt üle kümne aasta ja kajastas kogu rahvusliku liikumise sündmustikku ja ideoloogiat. Adamson aitas kaasa Jakobsoni teoste kirjastamisele ja levitamisele, kuna ta nägi noore autori suurt andekust ja töövõimet ning püüdis kõigiti kaasa aidata selle väljaarendamiseks ja täielikuks mõjulepääsemiseks. Adamson aktiviseeris oskuslikult oma kodukohas rahvahulki ja kandis nende soovid ning vajadused edasi rahvajuhtidele, eriti Jakobsonile. Isiklikku kontakti rahvaga süvendasid Jakobsoni reisid 1867. ja 1868. a. suvel Paistusse ja teistesse Viljandimaa valdadesse. Peamiselt Adamsoni kaudu võttis Jakobson 1860-ndate aastate lõpul osa Viljandimaa talurahva mitmesugustest majanduslikest võitlustest. Samuti virgutas ta Adamsoni kaudu talupoegi Viljandimaa põllumeeste seltsi asutamiseks. «Kui ma nende peale mõtlen, siis läheb süda igakord soojaks,» kirjutas Jakobson Paistu talupoegadest. Ja selle teovõimsa löögirühma ideoloogilist suunda kujundas Jakobson peamiselt Jaan Adamsoni kaudu. Ta tutvustas laiades rahvahulkades Adamsoni vahetalitusel oma kavatsust võitlusliidu loomiseks venelastega, mis leidis talupoegade sooja poolehoidu. Ta süvendas vaenu saksa mõisnike ja pastorite vastu, kuna ta informeeris rahvast pidevalt nende vastaste ideoloogilistest ja tegelikest väljaastumistest eesti rahvuslike huvide kahjuks; enamasti ei saanud need muul viisil rahvale teatavaks.

Jakobson püüdis suhteid pidada ka teiste kohalike ärksamate tegelastega, kellest mitmed olid koguni ta koolivennad või lapseea

tuttavad (J. Eglon, J. Weitzenberg jt.), kuid nendest ei kujunenud ta lähemaid kaastöölisi, kuna nad ei tulnud kaasa tema radikaalsele võitlustaktikale. Teiselt poolt Jakobson hoolis vähe suhetest juhtiva intelligentsiga, eriti Tartu üliõpilasringkondadega, kes enamasti ei pooldanud tema vaateid ja isoleerus järjest rohkem laiadest rahvahulkadest.

* *
*

Jakobson lahkus Peterburist 1871. a. mais. Ta oli uuesti valitsusvõimudele esitanud palve ajalehe asutamiseks Tallinnas, kus pidi kujunema tema tulevane töö- ja elukoht. 1870. a. juunis oli ta tutvunud Kirbla köstri Thali tütre Juliega ja kavatses temaga abielluda, mis omakorda sundis otsima kindlamat elukohta ja tööala. 1871. a. mais tegi Jakobson koos Kärkna pasunakooriga reisi Soome, kus aitas korraldada edukaid kontserte Helsingis, Viiburis ja sisemaal, läbisõidul ka Peterburis. Soomes võeti teda kitsamas akadeemilises ringkonnas lugupidamisega vastu. Ta tutvus sealsete poliitiliste, ökonoomiliste ja rahvuslike oludega, millest õppis palju ja võttis üle eesti rahvusliku võitluse programmi. «Üks iseäraline vaim tuli Soomemaal minu üle, keda ma sõnadega mitte üles ei või rääkida, aga ka üks lõpmata raske kurvastus, kui selle peale mõtlesin, mis saksad on teinud, et meie ja meie Soome vendade vahel nüüd nii lõpmata suur vahe on» (kirjas J. Adamsonile 19. V 1871). Ta muutus poliitilises võitluses veelgi aktiivsemaks ja hakkas rohkem tegelema majanduslike küsimustega. Ta seadis endale ülesandeks eestkätt eesti talupoja majandusliku olukorra parandamise ja kasutas selle saavutamiseks rohkesti Soomes nähtud eeskujusid.

1871. a. suve veetis Jakobson Tallinna Kadriorus, kus töötas energiliselt kirjanduse alal. Ta hoidus esialgu kõrvale ühiskondlikust tegevusest, kuid aegamööda hakkas tema ümber koonduma Põhja-Eesti koolmeistrite ja ärksamate linnakodanike ring, kes vajas nõu ja abi võitluses oma õiguste eest. Kui Tallinna koolmeister J. Rosenberg hakkas eesti algkoolis õpetama vene keelt ja ajalugu, siis vallandati ta kui kardetav «noor-eestlane». Kuid Jakobson lansseeris tüliloo vene ajakirjandusse, millega tekitas pinevust ja Tallinna sakslastele ebameeldivat poleemikat. Jakobson tõmmati kaasa Tallinna Kaarli koguduse eestlaste võitlusele oma õiguste eest; ta abistas kehvemate majaomanike aktsiooni ülekohtuse maksusüsteemi vastu. Talle pakuti geograafiaõpetaja kohta Riia gümnaasiumis, kuid ta ei raatsinud enam kodumaalt lahkuda, kus oli hoogsalt alustanud kirjanduslikku ja rahvuspoliitilist tegevust, kuigi need alad kippusid teda nälga jätma. «Võtaksin ma omale ühe suure koha, siis ei oleks mul küll ühtegi välispidist muret enam, aga siis ei võiks ma oma kirjatööd ka enam edasi ajada,» kirjutas ta 1. X 1871 J. Tammanile. Hoolimata majanduslikest raskustest oli ta oma olukorraga siiski rahul. «Tõesti, praegusel ajal käivad Eesti kirjamehed ohakate peal. Aga siiski — südames õnnelikum ei või ka keegi olla kui seesugune Eesti kirjamees. Ma tean, kui

suurt kasu ma ühele tervele rahvale oma tööga teen, ja see õnnelik südametunnistus on enam väärt kui terved kulla mäed» (samas kirjas). Kodumaa gümnaasiumides töötamise vastu oli ta põhimõtteliselt, kuna sellega oleks ta kaasa aidanud eestlaste saksastamisele.

Kui ajalehe luba ikka veel ei saabunud, siis jäi Jakobson Tallinna 1872. a. teise pooleni. Vahepeal oli ta vend Friedrich asunud Vändrasse vallakirjutajaks, kuid kohalikud ülemused ei kinnitanud teda ametisse ja siis algas keerukas protsessimine, mis ähvardas kaua kesta. Friedrich vallandati esialgselt ametist. Kuna tema perekond oleks sattunud raskustesse ja kahju oli kaotada head töökohta, siis astus C. R. Jakobson venna asemele ametisse. Valla asjaajamine oma kuiva kantseleilikkusega ei rahuldanud aga teda, pealegi koormas sel määral, et tal ei jäänud aega vaimseteks harrastusteks. Teda vaevas ka haritud seltskonna puudus kõrvalises paigas, mistõttu ta suhtles meelsasti Suburgide haritud perekonnaga, eriti vanema tütre Lilliga, kes kujunes tema otsesel mõjutusel kirjanikuks.

* *
*

Jakobson hakkas ikka rohkem unistama mingist idüllilisest maakodust, kus võiks tegelda põllutööga ja samal ajal olla vaimselt tegev kirjanikuna ja rahvajuhina. «Iga õilsa inimese kõrgemaks sooviks on olla iseenda peremees ja maapidaja; kes töötab omaenese maa peal, see on kõige õnnelikum inimene maailmas,» kirjutab ta oma mõrsjale 30. I 1871. «Põllumehe seisus» näis talle pakkuvat ka kõige suuremat vabadust, rippumatust ülaseisustest, ning põllumajandus pidi olema kogu ühiskondliku elu aluseks. 1874. a. jaanuaris avaneski tal soodne võimalus osta Uue-Vändra vallas üksik metsatalu «Kurgja» võrdlemisi odava hinna — 5000 rubla eest. Tal ei jätkunud raha talu ostuhinna tasumiseks ja inventari soetamiseks, kuid samal ajal oli tal võimalik müüa oma koolilugemikkude kirjastamise õigus Tartu kirjastajale H. Laakmannile, kes maksis 5000 rubla selle eest, muidugi teatava järelmaksuga, mistõttu taluostki pidi toimuma osalise võlgujäämisega. Kogu 1874. a kevadtalv kulus noorel põllumehel, kel oli küll rohkesti teoreetilisi teadmisi agronoomia alal, kuid puudus minimaalnegi praktika loomade ja põllutööriistade ostmiseks, teenijate kauplemiseks ja muudeks ettevalmistusteks, et suuta jüripäeval talu vastu võtta ja käiku lasta. Talle meeldis uue kodukoha üksik asend, metsarikkus ja jõe lähedus, nii et neil aegadel ta nimetas ennast kõige õnnelikumaks inimeseks maailmas. Ta lootis taluostust endale ka majanduslikku iseseisvust ja lõplikku seotust oma kodumaaga, ühtlasi otsustas ta alustada kauaoodatud perekonnaelu. 1874. a. novembris võiski ta pühitseda pulmapidu oma kordaseatud talumajas.

Kurgjal hakkas Jakobson suure hooga korraldama talumajandust: ta soetas juba esimesel aastal 20 piimalehma ja hiljem suurendas veelgi karja, pannes rõhku ka karja tõuomadustele. Kuid vanad taluhooned nõudsid remonti ja suureneva karja jaoks oli vaja ehitada uus moodne laut, mille juurde pidi kuuluma sealaut,

karjaköök ja kodune piimatööstus. Talumajanduse moderniseerimisel ei pidanud ta silmas ainult isiklikku kasu, vaid tahtis olla eeskujuks ja otseseks õppebaasiks eesti talupojale, kelle jaoks polnud veel ühtegi põllumajanduslikku õppeasutust. Kuna ta kavatses spetsialiseeruda eriti piimamajandusele, siis sõitis ta 1876. a. suvel Pärnu Põllumeeste Seltsi toetusel Soome Helsingis peetavale põllumajandusnäitusele ja eraldi paremate piimatööstustega ning õppebaasidega tutvunema. Koju tulles täiendas ta oma kodust piimatalitust kõige uuema tehnika alusel. «Oma piimatalituse olen ma nüüd täitsa ära seadnud ja võin küll ütelda, et kõikide uuema teaduse uurimistega ühte läheb ja selle poolest täielikum on kui ükski näituse-piimatalitus, mis ma Soomemaal nägin,» kirjutab ta Hurdale 12. XI 1876. Ta tahtis võtta eesti talutütreid enda juurde piimandust õppima, kuid seda takistas eluruumide puudus. Varsti alustas ta uue elumaja ehitamist, kuid oli plaanitsenud selle ülisuurena ega jõudnud üldse valmis ehitada, ja maja jäi tema varase surma tõttu pooleli.

Jakobsoni abikaasa Julie, sündinud Thal, oli kasvanud Kirbla köstrimajas ega tundnud samuti põllumajandust. Ometi kujunes temast suure talumajanduse juhtija, kuna mehe teed viisid varsti jälle muudele tööaladele. Nendele sündis 6 last, kellest 3 suri varases lapseeas. Oma perele lisandus venna Friedrichi naine kahe pojaga ja naise õde Antonie, nii et ühes põllutööliste ja nende perekondadega elas Kurgjal kuni 30 inimest. Ainult väljapääs sellest kaunist paigast osutus üliraskeks, mis nõudis Jakobsonilt palju energiakulu ja tegi Kurgja tema sõpradelegi raskesti kättesaadavaks.

C. R. Jakobsoni ema ja kolm õde asusid 1860-ndate aastate keskel Tartu elama. Õde Natalie abiellus varsti Rannu köstri ja kihelkonnakoolmeistri Jakob Pärnaga (ka Peerna ja Pehrna), ning Rannu köstrimaja kujunes C. R. Jakobsonilegi sagedaseks külastuskohaks. Pärast mehe surma asus Natalie Tallinna, kus asutas esimese eesti naiskäsitöökooli, mida toetas vend Carl. Pärast abiellus õde koolitegelase Jakob Johansoniga ja siirdus Peterburi. Teine õde Rosalie jäi vähese haridusega; ta abiellus kellegi mõisavalitsejaga ja siirdus Venemaale. Kõige noorem õde Ida abiellus õige noorelt kooliõpetaja Aleksander Thomsoniga, kes sai hiljem muusikaõpetajaks Peterburis ja tuntuks eesti komponistina. Ida õppis laulmist ja siirdus Pariisi kuulsa laulupedagoogi Viardot-Carcia juurde õppimist jätkama. Ta tõusis võimeliseks kontsertlauljaks, kuid läks mehest lahku ja siirdus välismaale. Vend Eduard Magnus tõusis tähelepandavaks raamatuillustreerijaks, kel on püsiv koht sel alal eesti kunstiajaloos. Ta illustreeris rohkesti ka C. R. Jakobsoni raamatuid ja tõstis nende kujundusliku taseme kõrgele. Vend Friedrich kaldus aga joomisele ja käis alla, jättes oma perekonna Carl Roberti hooldada.

C. R. Jakobson oli üldsusele tuntud kartmatu võitlejana, aga ägedas võitlushoos tulistas ta vahel üleliiga raskest kahurist ka vähekardetavaid vastaseid või koguni süütuid inimesi, mistõttu üsna vähesed isikud võisid lugeda endid tema lähemasse sõpruskonda kuuluvaiks. On tuntud ka Jakobsoni vähene diskreetsus oma aineliste

võlgnevuste korraldamisel, mis mõnel puhul küündis hoolimatuseni. Kuid koduses elus oli ta alati sõbralik, lahke ja heatujuline. Ta ei kulutanud endale palju, ei suitsetanud ega tarvitanud kangeid alkohoolseid jooke, ainult heade sõprade ringis maitses väheselt õlut või marjaveini. «Kõige õnnelikumana tundis ta ennast, kui kodus omaste ja külaliste keskel lõbusat ning mõistlikku juttu võis vesta» (J. Johanson-Pärna). Näib, nagu oleks ta erakordselt tugev võitlejaloomus ammutanud uut jõudu just idülllilisest perekonnaelust Vändra ürgmetsade rahus. Ta hoolitses lillepeenarde eest, puhastades ja kastes neid hoolega. Ta kasvatas iga sorti kodulinde, isegi taltsutatud kurg kõndis teiste lindude seas ja metskits hüples õues ringi. Kui ta liikus linnukarja keskel, lendasid sulised sõbrad talle pähe ja õlgadele. Tundide kaupa võis ta vaadelda oma eeskujulikus mesilas töökate mesilindude lendu, samal ajal mõtteid mõlgutades oma suure ja keeruka majapidamise juhtimise üle või kavandades «Sakala» juhtkirja põlevate päevaküsimuste kohta.

* *
*

Kuna eesti talupoeg oli majanduslikult ja hariduslikult ning teadlikkuse poolest küllaltki maha jäänud, siis seadis Jakobson varakult endale üheks tähtsaks ülesandeks põllumajanduse edasiarendamise ja talupoja kutsealase teadlikkuse tõstmise. Juba Peterburis saksa keele õpetajana töötades hakkas ta süvenema moodsa agronoomiateaduse saavutustesse ja neid eestlastele kättesaadavaks tegema. Kuna kodumaal hellitati lootust lähemal ajal käima panna kõrgemaastmeline õppeasutus, Eesti Aleksandri-kool, kus pidi õpetatama ka põllumajanduslikke aineid, siis oli vaja aegsasti mõelda vastavale emakeelsele õpperaamatule. Jakobson asus 1869. a. suvel agarasti tööle ja koostas kaheosalise põllumajandusliku käsiraamatu «Teadus ja seadus põllul», toetudes peamiselt šveitsi autori Fr. v. Tschudi teostele. Raskusi tekitas käsikirja trükkitoimetamine, sest kirjastajad ei tahtnud peaaegu mingit honorari maksta. Oma viimaste elatusrahade ja sõpradelt saadud laenude abil suutis ta teose 1. osa suure vaevaga ise kirjastada, nii et raamat ilmus 1869. a. sügisel. See oli üheks varasemaks põllumajanduse käsiraamatuks eesti keeles ja pakkus ülevaatliku kursuse sellest alast. Raamat algab talupoja elu ja tööd iseloomustavate ja hindavate peatükkidega, millele järgnevad füüsika ja keemia algelementide käsitlused ning spetsiaalsed ülevaated mullastikust, maaparandusest, põllutööriistadest, maaharimisest, väetamisest; lõpuks tuuakse botaanika lühikursus. Ülekaalukalt kirjelduslike osade kõrval on üksikud peatükid tehtud elavamaks polemiseeriva sisu ja pooleldi ilukirjandusliku vormi abil, samuti on peatükkide vahele põimitud Kreutzwaldi, Koidula jt. didaktilisi luuletusi. Teoses tarvitatakse julgelt uut eestikeelset terminoloogiat, millest suur osa on hiljem juurdunud kirjakeeles. Teos on koostatud elava rahvalikkusega ja pakub talupojale tarvilikku õpetust, kuid madalate haridusolude juures levis väga aeglaselt ega tasunud endasse investeeritud kapitali.

Juba 1869. aastal koostas autor teose 2. osa, kuid et see oli 1. osast tunduvalt mahukam, siis ei leidunud kirjastamiseks nii pea võimalust. Alles 1871. a. alguses alustas autor 2. osa trükkimist omal kulul Peterburi trükkali Ed. Pratz'i juures; teos pidi esimesena ilmuma ilma tsensuurita. Kuna autor ei saanud rahapuudusel lubatud summasid välja maksta, siis jättis trükkal trükkimise pooleli, nii et teos jäigi ilmumata; käsikiri on osaliselt säilinud. 2. osa on sisu poolest spetsiaalsem: selles pannakse pearõhk üksikute põllu- ja aedviljade kasvatamisele, peale selle käsitletakse loomakasvatust, heinamaade harimist, mesilaste pidamist, metsade hooldamist, taimekahjureid, ilmastiku osa põllumajanduses ja lõpuks antakse ülevaade eesti põllumeesteseltside tegevusest ning tuuakse andmeid tähtsamate põllumajandusteadlaste elust ja tegevusest. Raamatu üksikuid peatükke on hiljem ära trükitud autori muudes väljaannetes ja «Sakalas».

Pärast teose «Teadus ja seadus põllul» väljaandmise ja levitamise ebaõnnestumist ei tegelnud Jakobson mõni aeg põllumajanduslike küsimustega. Alles 1872. aastal Vändrasse asudes ja eesti põllumeesteseltsidega tegelikku kontakti astudes hakkas ta kõnesid pidama põllumajanduslikel teemadel ja võimalust mööda neid trükis avaldama. Esialgu kõneleb ta veel puht-teoreetikuna ja soovitab põllumeestel teooriat praktikas järele proovida, kuid 1874. aastast peale lisab ta tegeliku talupidajana teooriale juurde isiklikke kogemusi ja oma Kurgja talus teostatud katsete tulemusi, mis tõstis kõnede veenmisjõudu. Esialgsete andmete järgi on ta ainuüksi Pärnu Põllumeeste Seltsis pidanud üle 80 kõne väga paljudel põllumajanduslikel ja ühiskondlikel teemadel. Kõnede tekstid on suurelt osalt kaotsi läinud, ainult mõnikümmend neist on trükis avaldatud eribrošüüridena või «Sakala» artiklitena. Brošüüris «Kes tahab, see mõistab» (1876) õpetab ta õiget linaharimist ja võitleb liialduste vastu selle taime kasvatamisel, mis ähvardas talude põllud välja kurnata. Teises kõnes õpetab ta sõnniku õiget kasutamist põldude viljakuse efektiivseks tõstmiseks. Brošüüris «Kuidas põllumees rikkaks saab» (1874) arvustab ta eesti põllumajanduse mahajäämust ja seab nõudeks rutiinse teraviljakasvatuse asemel üle minna karjapidamisele, mis andvat talupojale paremat sissetulekut. Ta selgitab põllumeestele karja õiget toitlustamist ja näitab arvudega selle tulukust. Teises kõnes ründab ta vananenud kolmevälja-süsteemi ja soovitab külvikorrad painduvamaks teha vastavalt iga talu majanduslikule iseloomule. Moodne põllumajandus nõudvat üldse talupojalt suuremat teadlikkust ja põllumajanduse teoreetilist tundmist, milleks kaasa aitavat ka põllumeesteseltsid. «Kuidas karjad ja nende saagid meie põllumeeste rikkuse hallikaks saavad» (1876) käsitleb karjapidamist laiemas perspektiivis, soovitades eesti talupojale ka veisetõugude parandamist ja Soome võitegemise tehnoloogia juurutamist. Viimase küsimuse kohta leidub samas brošüüris erikäsitlus. See brošüür on julge ja avar majanduspoliitiline programm eesti talumajanduse tugevdamiseks ja iseseisvustamiseks, sagedasti vastu rääkides mõisnike huvidele ja taotlustele. Brošüür «Eesti hobused, nende mõistlik kasvatamine ja mõistmata rikkumine» (1876) astub ta teravalt välja mõisnike poolt

(eesotsas autoriteetse teadlase, akadeemiku A. v. Middendorffiga) teostatava hobuste tõuaretamise aluste vastu, tõestades raskekaalulise ardenni tõu ebasobivust ristamisel eesti maatõugu hobusega ja soovitades oma põlise hobusetõu heade omaduste edasiarendamist. Samasisulise kõnega esines ta 1881. aastal Riias põllumeeste kongressil ja mõjus oma julgete seisukohtadega šokeerivalt aadlikule kuulajaskonnale. Inglismaal kasutatavaist külvikordadest kõneleb ta brošüüris «Üks kõne Pärnu maakonna Eesti põllumeeste seltsis» (1876) ja soovitab neid kohandada meie talumajanduse erinevaile põhisuundadele. «Anid, nende kasulik kasvatamine ja nuumamine» (1876) soovitab ta karjapidamise kõrval arvestada sissetulekuallikaina ka kõrvalharusid, näit. linnukasvatust, millega ta ise Kurgjal agarasti tegeles.

Brošüür «Edasi» (1876) on pühendatud Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi viiendale aastapäevale ja annab ülevaate seltsis tehtud tööst ning refereerib ühte Jakobsoni kõnet, milles ta võitleb maaga tasutava põllusulaste kihi kujunemise vastu, kuna selles elavat edasi teoorjuse rudimendid; selle asemel soovitab ta väikekruntide müümise õiguse taotlemist maaproletariaadi jaoks. «Nattukene meie kevadisest rõõmust» (1876) sisaldab Vana-Vändra uue vallamaja sisseõnnistamisel peetud kõnet, milles ta rõhutab talupojakihi tugevnemist 1866. a. kogukonnaseaduse alusel ja arengut teiste kihtidega üheõigusluse suunas. Nõnda tuleb Jakobsoni pidada üheks esimeseks tõeliseks eesti agronoomiks, kelle kõned ja brošüürid julgelt rajasid uusi sihtjooni eesti põllumajanduse arengus ning aitasid oluliselt kaasa farmerliku arenemistee süvenemisele talumajapidamises.

* *
*

Kuigi Jakobson oma põhilises ürituses — ajalehe asutamisel — ikka ja jälle põrkas ülesaamatutena näivate takistuste vastu ja temalt küllaltki aega röövis Kurgja majapidamise rajamine, jätkus ta ühiskondlik tegevus ka 1870-ndate aastate algul mitmeharulisena ja intensiivsena. Siin pole midagi imestada, sest oli ju Jakobson selleks ajaks üsna kindlakskujunenud maailmavaatelise palgega tegelane, kes teadis, mida ta tahtis. Selle balti-saksa mõisnike silmis «kõige hirmsama mässaja» taotluseks oli, et eesti talupoeg saaks jällegi oma maapinna omanikuks ja poliitiliste õigustega kodanikuks. Loomuliku õiguse, seisuste ja rahvaste võrdsuse ideed olid Jakobsoni mõttemaailma nurgakiviks.

Nende eesmärkide kättevõitmiseks ei kutsunud Jakobson rahvast küll revolutsioonilisele võitlusele. Et aga rahvas peab teadlikule elule ärkama ja i s e oma õiguste eest võitlema, selles oli ta juba sellal veendunud ja sellele oligi suunatud kogu ta edasine avalik tegevus.

Jakobson sai väga hästi aru, et võitluseks keskaja korra vastu Baltimaadel tuleb leida liitlane vene ühiskonnas, et selleks liitlaseks laiemas mõttes on vene rahvas. Seda mõtet ta ka kõikjal propageeris. Olles üldse rahvaste sõpruse ideede tuliseks poolehoidjaks, lootis Jakobson tuleviku jaoks palju head slaavi ja soome-ugri

rahvaste sõbralikust koostööst. Toetust võitluses balti aadli vastu otsis ta kõigist nendest ringkondadest Venemaal, kes vaenulikult suhtusid balti-saksa mõisnike erilistesse privileegidesse ja Baltimaade muu Venemaa seadustest erinevaisse keskaegseisse seadustesse, mis olid takistuseks kaubanduse, tööstuse ja põllumajanduse arenemisele. Oma tõeliste liitlaste, vene demokraatidega, kes pooldasid kõigi Venemaa rahvaste vaba arenemist, Jakobson siiski tegelikku kontakti ei leidnud. Oma tegevusega viis ta aga ellu sama joont mida vene demokraatiagi: ta võitles talupoja huvide eest mõisniku vastu, taotles kõigi vana, pärisorjusliku korra jäänuste hävitamist.

Jakobson asetas lootusi ka sellele, et tsaarivalitsus teostab Baltimaadel reforme, s. t. varustab talupoegi parematel tingimustel maaga ja kärbib mõisnike eesõigusi. Siin viis teda — nagu teisigi eesti demokraate — ilmselt eksiteele tsaarivalitsuse poolt Poolas 1864. a. ülestõusu survel teostatud talurahvale suhteliselt soodne maareform. Ta arvestas seejuures ka tõepoolest olemasolevaid vastuolusid tsarismi (või vähemasti mõningate valitsusringkondade) ja balti-saksa mõisnike vahel viimaste liiga ulatuslike eriõiguste ja mõnesuguste sümpaatia-avalduste pärast tol ajal tugevneva Bismarcki-Saksamaa poole. Neid hõõrumisi aga hindas Jakobson üle; eks olnud ju tsaarivalitsus ikkagi enne kõike mõisnikeklassi ustavaks toeks «rahu ja korra» kaitsel, see on võitluses ekspluateeritavate vastu.

Põhiliseks progressiivseks jooneks Jakobsoni taotlustes jäi aga rahva äratamine aktiivsele poliitilisele elule. Mitte armuandide ootamine valitsejatelt, vaid neile surve avaldamine, et nad rahvale rohkem õigusi annaksid — niisugune oli tema taktikaline põhijoon ühiskondlikus võitluses. Ühtlasi sai ta selgesti aru, et rahva teadlikkuse tõstmine, rahva valgustamine ja rahvusliku teadvuse õhutamine on kõik ühe ja sama suure ülesande eri küljed. Niisuguseist põhimõtteist ta lähtuski oma järjest laienevas ühiskondlikus tegevuses.

* *
*

Kuna Jakobson 1871. aastast alates ei saanud «Eesti Postimehes» avaldada muud peale väheoluliste informatsiooniliste sõnumite, siis otsis tema juba teatud publitsistliku vilumuse omandanud sulg teisi tegevusvõimalusi. Ka kohalikku balti-saksa ajakirjandust katsus Jakobson kasutada selleks, et — nagu ta ühes kirjas Kölerile ütleb — «meie huvides kihutustööd teha». Nii leiame 1871. aastast alates ta kirjutisi Tartus ilmuva ajalehe «Neue Dörptsche Zeitung» veergudelt, eriti tihedasti aastaist 1875—1877. Mistahes probleemist Jakobson ka kirjutas, ikka iseloomustab ta sõnavõtte püüe tõestada eesti rahva eluvõimelisust ja poliitilist küpsust. Enamik Jakobsoni sõnumikke nimetatud ajalehes käsitles eesti põllumeeste seltside elu ja tegevust. Neis võitles ta eesti põllumeeste seltside iseseisvuse eest ja näitas, et väike- ja suurpõllumeeste, talupoegade ja mõisnike huvid lähevad täielikult lahku. Selles küsimuses tuli

Jakobsonil pidada eriti ägedat sulesõda akadeemik A. von Middendorfiga, mõisnike keskse majandusliku organisatsiooni — Liivimaa Keiserliku Ökonoomilise ja Üldkasuliku Sotsieteedi presidendiga, kelle võrdlemisi ülbetes kirjutistes selgesti kajastus mõisnike taotlus saada eesti põllumeeste seltsid oma mõju alla. Ökonoomilist sotsieteeti püüdsid nad kuulutada kõigi põllumeeste seltside kesksekseks esinduseks. See oli osa balti-saksa mõisnike üldisest võitlusest eesti rahvuslike organisatsioonide vastu — nad katsusid neid kas hävitada või saada oma mõju alla, et eesti rahvast saksastada. Aga nende taktika polnud üldiselt kuigi paindlik ega kaval.

Ka vene ajakirjanduses, enne kõike liberaalses ajalehes «Голосъ», hakkas Jakobson esinema balti olude kriitikaga, nagu sellest juba ongi juttu olnud seoses Rosenbergi tülilooga.

Aga trükisõnalist relva ei saanud Jakobson sel ajal kuigi ulatuslikult kasutada. Võitleva eesti ajalehe puudumist ei saanud täiel määral asendada kõnede trükkitoimetamine ja rahvavalgustuslikud raamatud. Jakobsoni 1870-ndail aastail ilmunud põllumajanduslikel kõnedel (näiteks «Edasi» ja «Kes tahab, see mõistab...» 1876. a.) ja valgustuslikel teostel (näiteks «Galileo Galilei» 1878. a.) oli enamasti ikka ka terav poliitiline sisu. Terav vajadus oma ajalehe järele ometi püsis.

* *
*

Ikka suuremal määral hakkasid 1860-ndate aastate lõpul ja 70-ndate algul Jakobsoni võitlustandriks kujunema rahvuslikud organisatsioonid. Mitmel puhul kuulub just temale asutaja auväärne osa.

Jakobson on seisnud ühe kõige tähtsama ülemaalise rahvuskultuurilise organisatsiooni — Eesti Kirjameeste Seltsi — hälli juures. Tema oli see, kes andis otsustava tõuke Kreutzwaldi, Hurda ja Köleri poolt juba 1860-ndate aastate keskpaiku väljendatud kirjandusliku seltsi idee teokssaamisele. Isiklike kogemuste najal kooliraamatute väljaandmisel jõudis Jakobson veendumusele, et «...meie peame üht literaari seltsi katsuma asutada, nagu Soomemaal, muidu jääb meie kirjavara seks, mis ta on olnud ja on», ja hakkas energiliselt niisuguse seltsi rajamiseks tegutsema. Jakobsoni plaani järgi otsustas 1868. aasta juunis Viljandis toimunud koolmeistrite konverents kooliraamatute väljaandmise seltsi asutamise. Pärast seda koostas Jakobson tulevase Eesti Kirjameeste Seltsi esimese põhikirja ja viis Peterburis kindralkuberner Albedinskyle kinnitamiseks. Esialgu oli see mõeldud puhtkirjastuslike ülesannetega seltsina ja kandis kohmakat nimetust: «Vaimuvaranduse ehk eesti õpetuseraamatute laialilaotamise selts». Kuid kirjastuslik eesmärk polnud Jakobsonile kaugeltki kõik. Põhikirja koostamisel pidas ta algusest peale silmas poliitilist eesmärki: kindlustada seltsis enamus ja juhtiv positsioon kooliõpetajate laiale demokraatlikule kihile ning õpetada eesti külakoolmeistreile isetegevust ja «oma jalgade peal» seismist. Nii näeme siingi rahva aktiviseerimise taotlust, mis punase niidina läbib Jakobsoni kogu ühis-

Eesti Rahva Museum

Austatud kuuljad!

Minu töö on siin täna Eesti rahva valguse-, pimeduse- ja koidueaest rääkida. Aga et minu sõnad üksi eesti sõdamehest tulevad ja ka jälle eesti sõdamehesse peavad tungima, siis palun kõike ette, mitte imeks panna, kui siin mõne aja peale läbi filmaga vaatame, kui seda seemaani on tehtud. Kilja ees[a]t tagasi ütles mulle üks eesti vallavanem: „Kui ma veel laps ja noormees olin ja ma kuulsin, et kuegi saksamaal olla käimud, siis pidasin ma seda üheks õnnsaks inimeseks, sest et ta seda püha maad näinud, ning ta näitas mo silmis mitsama auustuse väärt, kui ingel Gaabriel, kui ta oleks taevast mööda Euli Shaarja juure." Seda rääkis ta mulle ja naeris oma noorepõlve mõtteid. Minu aga kaotsesin seda meest omas südames, kui ma sellepeale mõtlesin, kui palju meil veel sõpruseta lapselikku arwamist on, ilma et meie ka jo mi kaugel olekime, et selle üle wäikime naerda. Sha tänatsin oma jumalat, kui minu tänane kõne teie juures seda jõuaks karda saada, et mõnigi sõpruseta lapsealine mõte teist [maha jääb] [saaks tahtmise, et teie ...] [järis ära ...]

Esimese isamaa kõne algus.

Kooli lugémisraamatu tiitelleht.

kondlikku tegevust. Jakobson tahtis rajatavat seltsi hoida puhtana kiriku ja mõisnike mõjutustest, mis võisid avalduda lepliku meelega J. V. Jannseni, eestlastest pastorite, saksasõbralikumate «studengide» (nagu sellal H. Rosenthal, A. Kurrikoff jt.), eesti selleaegsete «kõrgharitlaste» kaudu. Neile «kõrgharitlastele», eesti rahvuslikus liikumises sellal juba üsna selgesti eristuva kodanlik-klerikaalse suuna tegelastele, polnudki Jakobsoni «demokratiseerivad tendentsid» meeltmööda. Vastukaaluks kavatseti luua oma seltsi — kirjandusosakonda «Vanemuise» juurde.

Vormivigade tõttu ei leidnud Jakobsoni põhikiri kinnitamist ja 1869. aastal, kui Jakobson ise oli Peterburis, libiseski algatus seltsi rajamisel H. Wühneri, J. Hurda jm. teise leeri tegelaste kätte. Jakobson katsus küll ka eemalt, eestkätt Jaan Adamsoni kaudu, seltsi asutamise käiku mõjutada. Ilmselt astus ta ka Peterburis samme seltsi kinnitamise heaks — miks muidu kirjutab ta 1871. a. jaanuaris nii resoluutselt Adamsonile: «Ka kirjameeste-seltsi põhjuskirjad saavad, nagu nüüd kindlasti ette võime tunnistada, kinnitatud. Saatke nad ruttu ära...» Tartu klerikaalsete haritlaste mõju vähendamiseks propageeris Jakobson hiljem seltsi kokkutulekukohana Viljandit ja taotles Kõleri valimist aupresidendiks.

Ohjad rajatavas seltsis ei jäänud koolmeistrite pihku, nagu oli tahtnud Jakobson. Seltsi esimesel koosolekul, 25. veebruaril 1872. aastal, valiti Jakobson küll eestseisusse, kuid teiseks abipresidendiks; presidendiamet läks J. Hurdale, tema esimeseks abiks sai pastor W. Eisenschmidt. Niisuguse juhatuse suhtes oli Jakobson, kelle lahkhelid Hurdagagi olid sel ajal juba üsna ilmsed, kaunis pessimistlik: «... meie peame ette vaatama, et need kaks pappi meid ära ei müü...»

Nii sündis Kirjameeste Selts võitlustes ja tema saatuseks oli edaspidigi saada erinevate poliitiliste tõekspidamistega voolude kokkupõrkekoldeks. Esialgu aga, kuni 1878. aastani, tegi selts suhteliselt rahulikus vaimus kultuuritööd J. Hurda juhtimisel. Kirjastuslikelt ülesannetelt nihkus raskuspunkt seltsi tegevuses järjest enam kõnepidamistele ja vaidlustele. Sellest perioodist on seltsil vaieldamatud teened peale kirjastusliku tegevuse rahvaluule kogumisel, eesti keele arendamisel, eesti kirjanduskriitika ja -teaduse rajamisel. Nendes saavutustes on Jakobsonilgi oma panus. Kuid eriti intensiivne ta tegevus seltsis polnud; 1875. aastal langes ta koguni juhatusestki välja.

1871. aastal alustas oma laiahaardelist tegevust emakeelse keskkooli, nn. Eesti Aleksandri-kooli jaoks raha kogumise organisatsioon — vastav peakomitee koos abikomiteede võrguga üle maa. Emakeelse keskkooli loomise idee oli Jakobsonile vägagi südamelähedane. Ägedalt heitis ta 1860-ndate aastate lõpul Jannsenile ette, et see oma «Eesti Postimehes» ja «Eesti Põllumehes» ei propageerinud Eesti Aleksandri-kooli, vaid mõisnikele meelepärast süütute põllutöökoolide mõtet. Jakobson sai Aleksandri-kooli peakomitee liikmeks ja tema poolt rajati 1872. aasta alguseks Tallinna ja hiljem Vändra abikomitee. Kuid ka Aleksandri-kooli organisatsioonis läks juhtiv osa peakomitee enamuse läbi klerikaalse tiiva tegelaste kätte, kelle seas ilmnes asutamise ajal tunduv kallak

koostööle sakstega. See tekitas Jakobsonis muidugi tugevat pahameelt ja ta katsus igati hoiatada Aleksandri-kooli tegelaskonda mõisnike ja pastorite sõiduvette sattumise eest. «Nüüd aga hoidkem ennast sakste eest,» kirjutas ta kohe peale rahakorjamise loa saabumist Adamsonile. «Nad on meie asja verivaenlased, ja et neil muud nõu üle ei jää, siis saavad nad nüüd oma sõprusega meid püüdma võrku saada...» Tegelikult aga ei katsetanud saksad kavala võrkupüüdmisega, vaid läksid peatselt otsestele rünnakutele plaanitsetava õppeasutuse vastu. Aleksandri-kooli üritus tekitas neis erilist raevu, sest õigusega nägid nad selles olulist vastulööki oma saksastamisplaanidele; ka ei jäänud neile märkamata see poliitiline ja rahvuslik äratustöö, mida tegid abikomiteed rahvahulkades. Mõisnike ja pastorite kallaletungidele trükisõnas tuli vastata Jakob Hurdal kui peakomitee presidendil, ja seda tegi ta nii hästi, et pälvis ka leppimatu Jakobsoni täieliku heakskiidu.

Näib, et Jakobson sel ajal eriti ei pingutanudki domineerivale positsioonile pääsemiseks neis kahes rahvuslikus suur-organisatsioonis. See on ka üsna mõistetav, arvestades ta lootust rajada oma ajaleht, arvestades ta eraldatud asupaika ja tegelemist Kurgja majapidamisega.

* *
*

Jakobsoni peamisteks tegevuskolleteks rahvuslikes organisatsioonides jäid kuni 1878. aastani põllumeeste seltsid. Neis nägi Jakobson enne kõike mõisnikevastaseid poliitilisi organisatsioone, mille, nagu teistegi rahvuslike organisatsioonide eesmärgiks ta seadis rahva massilise kaasatõmbamise võitlusele vana korra vastu. Sellepärast võitleski ta nii energiliselt nende iseseisvuse eest, nagu sellele on juba vihjatud seoses ta kirjutistega «Neue Dörptsche Zeitung'is». Eesti põllumeeste seltside tegevus 1870-ndail aastail areneski Jakobsoni juhtnööridele vastavalt. Need olid küll peremeeste organisatsioonid, kuid nende tegevuse teravik oli sihitud veel üleskruvitud rentide ja muude vana pärisorjusliku korra ja mõisa ülevõimu avalduste vastu. Põllumeeste seltsides arutati kohtu, kooli ja kiriku küsimusi ja peeti tihti ülekaalukalt poliitilise sisuga kõnesid, mida mõisnikud tavatsesid nimetada ässitamiseks. Nii arvuliselt kui ka löögijõu poolest paistsid silma just Jakobsoni kõned ja sõnavõtud põllumeeste seltsides.

Vanim eesti põllumeeste organisatsioonidest oli J. V. Jannseni eestvõttel 1870. aastal rajatud Tartu Põllumeeste Selts. Selle tööd on Jakobson suunavalt mõjutanud nii isikliku osavõtuga kui ka teiste tegelaste kaudu, kes allusid ta mõjule. Juba seltsi esimesel koosolekul 4. juulil 1870. aastal esines ta teravasisulise kõnega, öeldes küllalt selgesti välja oma poliitilise programmi tuumiku: e e s t i käed peavad pühkima ajaraamatust selle musta märgi, mille sinna asetas sakslaste tulek eestlaste maale ja mis «koledasti välja paistes ikka veel meie rahva peal litsub». Jakobson rõhutas siin, et oma töös tuleb «üksi oma jalgade ja jõu peale toetuda». Valituna Tartu Põllumeeste Seltsi asepresidendiks viiski Jakobson

läbi, vastukaaluks Jannsenile, «oma jalgadele» toetumise joont. Tänu Jakobsoni ja ta mõttekaaslaste tegevusele, kelle poolt oli Tartu Põllumeeste Seltsi enamus, suundus seltsi tegevus peatselt Jannsenile vastuvõtmatuile poliitilistele roobastele. Siin hakati arutama valusaid päevaküsimusi: maa ostu- ja rendihindade kõrgust, pärisorjuslikke punkte ostu- ja rendilepingutes jne. Jakobsoni plaanile vastavalt valiti 1871. aasta mihklipäeval Jannseni asemele Jakob Hurt Tartu Põllumeeste Seltsi presidendiks. Hurda ajal viidi seltsi poolt läbi märkimisväärne aktsioon — märgukirja esitamine 1872. aastal pärisorjusliku korralduse vastu, et riiklikke makse ja kohustusi kannab üksnes talumaa. Pole ime, et Jannsen siis Võru Põllumeeste Seltsi presidendina manitses, et «... põllumeeste selts ei tohi ... poliitika sepikoda olla, kus vaenunaelu, nõelu ja naaskleid taotakse...» 1872. a. sügisel sai Jannsen uuesti Tartu Põllumeeste Seltsi etteotsa ja selts käis nüüd täiesti alla: liikmete arv olevat sel ajal kahanenud 7-ni. 1874. aastal valiti Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi presidendiks Tartumaa taluperemees Mart Mitt, Jakobsonile ustav rahvusliku liikumise demokraatliku tiiva tegelane, kelle ajal selts hakkas jälle kosuma. Mitt nägi põllumeeste seltside ülesannet enne kõike võitluses pärisorjuse jäänuste vastu ja oli resoluutselt igasuguse, ka majandusliku koostöö vastu mõisnikega: väikepõllumehel polevat midagi õppida suurpõllumehe «kunstkapitaalvirtsahvtist», kinnitas ta. Nii juhtiski ta Tartu Põllumeeste Seltsi Jakobsoni vaimus.

1870. aasta sügisel kinnitatud Pärnu Põllumeeste Selts valis Jakobsoni 1873. a. lõpul oma presidendiks ja see arvuka liikmeskonnaga selts kujuneski tema põhiliseks tegevusbaasiks. 1875. aastal sai Jakobson ka Viljandi Põllumeeste Seltsi etteotsa. Neid ameteid pidas ta elu lõpuni ja tegi mõlemas seltsis väsimatult tööd. Tema jõulisest aktiivsusest räägib kas või niisugune fakt, et ta näiteks Pärnu seltsis 1871.—1875. aastani peetud 70-st kõnest üksinda pidas 37. Põllutööriistade ja seemnete muretsemine, organiseerimine, agrotehniliste teadmiste levitamine, püüded arendada põllumeeste kutseharidust — sellega tegeles Jakobson nii Pärnu kui Viljandi Põllumeeste Seltsis. Kuid rahva teadlikkuse tõstmine jäi ikka ta põhieesmärgiks. Ka Jakobsoni majanduslikes kõnedes ei puudu peaaegu kunagi poliitiline moment, tihti aga pidas ta ülekaalukalt poliitilise sisuga kõnesid. Nii kõneles ta näiteks kõigis põllumeeste seltsides pärast oma reise Soome (1871. ja 1876. aastal) sealsest maast ja rahvast, valitsemisest, seadustest, koolidest ja seltsidest. Teiste tsaari-Venemaa osadega võrreldes erandlikku positsiooni — nimelt konstitutsiooni omava Soome olud jätsid Jakobsonisse tugeva mulje. Ta sattus vaimustusse siinsest edenenud talumajapidamisest, Maapäevast, millest osa võttis ka talupojaseisus, kultuurilisest arenemisest. Soome olude ülistamisel oli Jakobsoni peamiseks eesmärgiks pihta anda Baltimaade kopitanud seisuslikule korrale ja mõisnikele ning propageerida oma juhtivat ideed — seisuste võrdsuse ideed.

Ka rahvusliku teadvuse ja väärikustunde õhutamine oli üheks eredaks jooneks Jakobsoni tegevuses põllumeeste seltsides. Nii on tema poolt inspireeritud Pärnu Põllumeeste Seltsi otsus 1876. aas-

tal kirjutada Tartusse teise eesti laulupeo komiteele, et hoiatada seda saksa laulude võtmise eest peokavasse ja nõuda Kunileidi, Hermanni ja eesti rahvalaulude laulmist. Eestlased, õeldi vastava kirja projektis, ei tohi olla nagu salk talupoegi, kes sakste rõõmuks kunsttükke teeb, vaid laulupidu peab olema pühapäevaks, kust rahva vaim «välja kõlab, nagu ta on». Jakobson on kõnelnud põllumeeste seltsides eesti rahvariietest ja esinenud ise koosolekutel «vanas Vändra ülikonnas».

Edukama poliitilise võitluse huvides oli Jakobsoni eesmärgiks põllumeeste seltside tegevuse ühendamine. Teatud koordineerimispüüdeid esines põllumeeste seltside tegevuses algusest peale: nii saadeti üksteisele ärakirjad tähtsamatest dokumentidest, jne. 1876. aastal astuti aga tõsisemaid samme seltside ühiseks tegevuseks. Jakobsoni eestvõttel tulid sel aastal Viljandisse kokku Pärnu, Viljandi, Tartu ja Võru Põllumeeste Seltsi saadikud. Siin võeti vastu Jakobsoni poolt koostatud ühine tegevusprogramm ja valiti Pärnu Põllumeeste Selts eesti põllumeeste seltside «eeskohaks».

* *
*

Kogu see ulatuslik tegevus tähendas Jakobsonile lakkamatut kihutamist halbadel teedel Viljandi ja Pärnu vahet; see näitas, missugust töökoormat Jakobson oli suuteline kandma. Kuid see koormus pidi veelgi kasvama. Jakobsoni ühiskondlik-poliitilise tegevuse kõrgperiood seisis alles ees. 1877. aastal saabus ometi kord kauaoodatud ajalehe väljaandmise luba ja 11. märtsil 1878. aastal ilmus esimene «Sakala» number. Alles selle ajalehega sai Jakobson oma rahvaelu põhjaliku tundmaõppimise ja pikaajalise ühiskondliku tegevuse tulemusena küpsenud ideed viia kõigisse maanurkadesse ja kõigi rahvakihtideni, alles sellega sai ta tõeliselt agiteerida ja äratada rahvast. Esimese küpse poliitilise ajalehena, epohhiloovana eesti ajakirjanduse ajaloos, andis «Sakala» tõuke seninägematule elevusele ja põlemisele eesti ideelises elus.

Selleks ajaks olid valminud tingimused ägeda poliitilise võitluse puhanguks. 1860-ndaist aastaist saadik, millal Eestis põhiliselt sai võidu uus, kapitalistlik ühiskonnakord, oli eesti ühiskond õige kiirel sammul edasi läinud. Sellele arenemisele olid teed teinud mitmed seadused, mida mõisnikud ja tsaarivalitsus 1860-ndail aastail majandusliku arenemise ja talurahvaliikumise survel olid sunnitud välja andma: talurahva liikumisvabaduse laiendamine, kogukonna (valla-) omavalitsuste õiguste tunduv avardamine, teoorjuse keelamine jt.

Nii oligi ühiskondlik konflikt 1870-ndate aastate lõpuks õige terav. Ühelt poolt arenesid hoogsalt tööstus, kaubandus, linnad, põllumajandus; eesti ühiskonna pärisorjuslik-patriarhaalne tardumus oli hävitatud ja kõikjal vohas uus elu. Eesti pärisperemees, kes suutis püsima jääda oma ostukohale, pääses jõukusele; hakkas kujunema eesti maakodanlus. Talurentnik tegi ikka ägedamaid pingutusi mõisa haarmetest lahtirabelemiseks. Ikka ähvardavamalt

nõudis maata talurahva mass oma maatükki, või kaotades lootuse, rändas teistesse kubermangudesse, läks tööle vastrajatud raudteele või linnadesse. Kõik need kihid hakkasid nüüd ikka teadlikumalt protestima oma õigusetu olukorra vastu. Ja kõigis neis kihtides ärkas samal ajal ka rahvuslik teadvus, nad hakkasid end tunnetama ühtse eesti rahvusena. Oli juba olemas rahvuslik intelligents, kelle peaesindajad, külakoolmeistrid ja vallakirjutajad, kandsid kõikidesse kolgastesse vaimuvalgust ja rahvuslikke ideid. Oli olemas eesti rahvuslik kultuur.

Teiselt poolt aga lämmatas eesti ühiskonda keskajast pärinev balti erikord, pärisorjuslike tavade ja seaduste süsteem. Balti-saksa mõisnikud seisid kindla raudrüüs rivina, hoidsid kinni oma maamonopolist ja vanadest privileegidest ega katsunudki mõista aja nõudeid. Kohus, politsei ja administratiivne võim kubermangudes maapäevade näol oli ainuüksi mõisnike käes. Nende ustava liitlase — kiriku võimuses oli eesti rahvakool ja nii püüdsid nad valitseda ka talupoja hinge üle. Aadel ja pastorid, kelle käes oli maal poliitiline, ideoloogiline ja kultuuriline ülevõim, ei lubanud eesti rahvusele mingisugust tulevikku. Ja kui eestlast osaliselt peetigi mingiks kultuurinimesele sarnanevaks olendiks, siis kuulutati see olukord üksnes saksa kultuurikandjate teeneks. Tehti plaane eesti rahva saksastamiseks, lootes enne kõike kaasa tõmmata haritlasi ja kõige jõukamat taluperemeest — tekkivat külakodanlust.

Pole ime, et niisuguses täislaetud õhkkonnas toimus 1870-ndate aastate lõpul ja 80-ndate algul erinevate ühiskondlike jõudude kokkupõrge üsna võimsa müristamise ja välgusähvatustega. Oli ju kogu Venemaa sellal õige suures pinevuses — revolutsioonilise situatsiooni olukorras. Eestis sel ajal hoogustuv rahvuslik liikumine ei olnud revolutsiooniline võitlus, vaid poliitilis-ideoloogiline võitlus legaalsuse raames. See viis aga eesti ühiskonda siiski väga suure sammu edasi. Ja seda võitlust eesti talurahvaliku demokraatia poolel juhtis enne kõike «Sakala» kaudu C. R. Jakobson. Tema suurus selles seisiski, et ta ajajärgu vajadusi mõistis ja sõnastada oskas. Kriitika tema «Sakala» veergudel käristas vaikuseloori Baltimaade valitsejate vägivallategude ümbert ja me ei imesta, et kaasaeglane Jakobsonile kirjutab: «Enne teie ajalehe ilmumist oli võimata meie maa valitsejatele tõtt öelda.»

Kuid seda tõde ei saanud siiski välja öelda otseselt ja selgesti. «Sakala» tee ei olnud sile. Et ta üldse tegutseda sai, oli tingitud teatud opositsioonist Vene tsaarivalitsuse ringkondades balti-saksa aadli separatismi ja Balti provintside muust Venemaast erinevate seaduste vastu. Mõnevõrra kasutati siis ka eesti ja läti rahvuslikku liikumist balti aadli vastu. See kasutamine oli aga väga suhteline. Põhiliselt oli feodaal-absolutistlik tsarism ikkagi valvel valitsevate klasside huvide eest. Ja teravapilguliste kirikhärrade näpunäidete järgi, kes «Sakalat» ta esimestest sammudest peale jälgisid leppimatu vihavaenuga, juhtisidki mõisnikud tsaaribürokraatia tähelepanu «Sakalale» kui mässulisele, sotsiaaldemokraatlikule ja nihilistlikule ajalehele. 1879. a. kevadel saavutati «Sakala» sulgemine kaheksaks kuuks. Kohalikes kohtuasutustes algatati «Sakala»-perioodil Jakobsoni vastu kuus kohtuprotsessi mitmesugustel ette-

käänetel. Alatiseks piduriks «Sakala» võitlushoole oli muidugi tsensuur; õnneks olid tsensoriteks eestlased, algul Jakobsoni poliitikale kaasa tundev M. Suigusaar ja hiljem P. Mets. Kuid nad pidid ikkagi järgima eeskirju, ja nagu kirjutab Suigusaar Jakobsonile, oli tal küllaltki raske olla «iseenese ja «Sakala» advokaat», sest kaebusi ajalehe pihta lausa sadas kubernerile Riias. Igasugune agraarvahekordade puudutamine ja talurahva olukorra kirjeldamine võis saada komistuskiviks, igasugustest väljendustest võis välja lugeda ässitustööd ülemate vastu ja jumalasalgamist.

«Sakala» levimist rahva hulgas katsusid pastorid tõkestada küll sellega, et nad kantslist kuulutasid Jakobsoni «Antikristuseks» ja «Sakala» «kuradi leheks», küll sellega, et nad selle ajalehe tellimisi vastu ei võtnud, numbreid hävitasid ja «Sakala» asemel mõisnike ja konsistooriumide rahadega ilmuvaid «Ristirahva Pühapäevalehte» ja «Tallinna Sõpra» propageerisid. «Sakala» kaastöölised langesid ohvriks igasugustele tagakiusamistele; enamasti olid nad ju külakoolmeistrid ning allusid pastoreist ja mõisnikest koosnevale koolivalitsusele, kes nendega «mängis nagu kassipoegadega», nagu kurdeti ühes kirjas Jakobsonile. Koolmeistrite ametist vallandamine «Sakalale» sõnumite saatmise eest oli harilik asi.

Võitlus eesti rahvusliku liikumise vastu läks eriti ägedaks 1881.—1882. aastal. Süüdistuste kõrval sotsiaaldemokraatlikus suunas ja nihilismis kollitasid mõisnikud tsaarivõime juba 1860-ndate aastate lõpul käikulastud väljamõeldisega: Jakobson tahtvat rajada Soome-Eesti suurriiki.

Tegelikult oli «Sakala» legaalne ajaleht, mis polnud ei sotsiaaldemokraatlik ega nihilistlik, ei kutsunud eesti talurahvast ülestõusule. Aga Baltimaade isandad said siiski õieti aru Jakobsoni kirjutiste tuumast. Vaba talupoegliku väikemaavalduse väljakujundamine, aadli võimu hävitamine ja seisuste võrdsuse kehtestamine olid «Sakala» põhi-ideedeks, millest lähtudes Jakobson selle ajalehe veergudel arendas oma ulatuslikku ja mõjukat agitatsiooni, kritiseerides Baltimaadel kehtivat korda ja püstitades mitmesuguseid praktilisi nõudmisi eesti talurahva huvides. Pidades põllutööd rahvaste ja riikide elu aluseks, tõi ta «Sakalas» eesti talupoja silmade ette ideaalse tulevikupildina vabade põlluharijate ühiskonna, kus «tõesti prii mees» kõnnib «prii maa» peal. Oma tulevikupildi nimel püstitas Jakobson «Sakala» põhilise võitlusloosungina nõude: «Eesti rahvale ühesugused õigused teiste rahvastega!» Kuid «ühesugused õigused» olid talle vaid etapiks teel sellele, et eestlane saaks jälle peremeheks oma maal.

Nende eesmärkide realiseerimine polnud tegelikult võimalik teisiti kui kogu Venemaa korra otsustava muutmise, kogu maa demokratiseerimise teel. Meie ei tea, kuivõrd Jakobson ise oli teadlik sellest. «Sakala» kirjutistes leiame sealsamas tüütuid truualamlikke kummardusi Vene tsarismi poole. Vaevalt küll Jakobson ise nii sügavaid tundeid keisri vastu oma südames hellitas; peale muude taktikaliste kaalutluste oli ta kahtlemata sunnitud oma lojaalsust lakkamatult deklareerima selleks, et tagakiusatud «Sakala» võiks üldse elada. Jakobsoni välispoliitilistes sõnumikes avaldub tõsine sümpaatia vabariikliku korra vastu Prantsusmaal ja korduvalt

rõhutab ta avaliku poliitilise võitluse tähtsust. Kõige olulisem meile on aga see, et Jakobson poolfeodaalse absolutistliku korra tingimustes propageeris seisuste võrdsuse ideed, mida ta kõige mõjukamalt tegi just «Sakala» kaudu, äratades rahvast aktiivsele tegevusele selle eesmärgi saavutamiseks. Rääkides küll keisrite armulikkusest, ei püüdnud Jakobson rahvast mõjutada sellele lootma, vaid vastupidi — rõhutas kogu aeg, et ainult rahva enda tegevuse läbi on võimalik midagi saavutada.

Lakkamatult kutsus Jakobson «Sakala» veergudel rahvast võitlema oma õiguste eest. Et võitluseta elus midagi edasi ei nihku, seda mõtet arendas Jakobson ammugi. Ühiskonna elu seaduseks pidas ta seisuste võitlust, misjuures ta «seisuse» mõistet tihtilugu näib käsitlevat kui ühiskondliku klassi mõistet. Ise oli ta juba loomu poolest alati löögivalmis võitleja, kelle vaim, nagu ta ise enda kohta ütles, «rahu olekus» ei võinud elada. «Sakala» veergudel sai ta oma võitlusideoloogiat kõige laiemalt propageerida. Kõigiti püüdis ta siin tõsta rahva usku oma jõududesse — kõneldes sellest, kui tähtis ja auväärne seisus on talupojaseisus, õhutades rahvuslikku väärikustunnet, alati välja astudes igasuguse eesti rahva halvustamise vastu ja ikka ning jälle rääkides jõulise paatosega eesti rahva heroilisest minevikust. Jakobson armastas rõhutada seda, kuidas meie esivanemate tugev, verega kastetud käsi kolmeteistkümnenda sajandi suures vabadusvõitluses võitles, kuni tal elu sees oli; aga ka seda, kuidas eestlased järgnevatel pärisorjuse sajanditel ikka ja jälle vägivalla ja orjuse vastu üles tõusid. Ta kutsus rahvast üles end nüüd lõplikult priiks tegema «vanaaja orjameelest ja mõtetest».

Jakobson suunas «Sakalas» kriitikatule kogu Baltimaade poolpärisorjusliku korra pihta kõigis elusektorites ja paljastas järjekindlalt mõisa- ja kirikhärrade omavoli ning vägivalda. Arvukate kirjasaatjate poolt läkitatud materjalidele toetudes näitas ta rentnikkude rasket elu, tõi esile teoorjuse säilimise faktid ja mõistis selle eriti kehvemat talupoega raskesti rõhuva ja eesti talumajapidamise arenemist halvava vana korra jäänuse täielikult hukka. Ta astus välja talumaade mõisastamise vastu ja tungis kallale mõisnike privileegidele. Kurikuulsat «Balti erikorda» ei jätnud Jakobson rahule üheski selle lõigus. Ta näitas, et mõisnike seisuslikud maapäevad oma kinnise asjaajamisega on ajast ja arust läinud institutsioonid, ja paljastas Baltimaade «keskaja kuuega» kohtusüsteemi kõlbmatust, eriti politseikohtute — silla- ja haagikohtute kuritarvitusi.

Sealjuures püstitas Jakobson rea mobiliseerivaid praktilisi nõudmisi, mis vahetult kasvasid välja rahva elust. Talupoja maavalduse laiendamiseks ja kindlustamiseks nõudis Jakobson maa ostuja rendihindade alandamist ja normeerimist, kirikumaade pärieksmüümist ja maade ostmise võimalust seni ettenähtud normist väiksemates lõikudes. Ta nõudis riigimaksude ja -koormuste ühtlast jaotust talu- ja mõisamaa vahel ning muude mõisnike privileegide kaotamist. «Sakala» taotles seni kahe kubermangu — Eesti- ja Liivimaa vahel jaotatud eesti rahva ühendamist ühte administratiivsesse üksusesse. Ka see oli mõisnike poliitilise võimu vastu sihitud

oluline nõudmine, milles peegeldus püüe eestlaste kui rahvuse tihedamaks ühteliitmiseks. Võttes eeskujuks Soome maapäeva, nõudis Jakobson algul eesti talurahva esindajate osavõttu maapäevast, hiljem aga Vene semstvo ja niisama ka Vene kohtusüsteemi laiendamist Baltimaadele, et saada talupoegadele teatud osavõtuõigust maa haldamisest ja kohtumõistmisest.

Jakobson ründas «Sakalas» ägedasti Balti luteri kirikut kui rahva kulul elavat parasiitlikku organisatsiooni ja pimedusekantsi. Õige palju ruumi andis ta «Sakalas» kooliküsimustele, nõudes rahvakooli vabastamist kiriku ja mõisnike mõju alt. «Sakalale» saadetud kirjades kajastub rahva kõrge hinnang rohkele sisukale populaarteaduslikule materjalile, mida see ajaleht pakkus.

Kõige selle juures tuli «Sakalal» lakkamatult lüüa poleemilisi lahinguid Baltimaade korda apologeerivate saksa ajalehtedega, nagu Riia liberaalide «Zeitung für Stadt und Land», Tallinna «Revalsche Zeitung» jm. Kibeda pilkega salvas Jakobson mõisnike eestikeelseid lehti — sakste «Ristirahva Pühapäevalehte» ja «Tallinna Sõpra», rahva hulgas hüütud «Tallinna tõpraks», ja ka «Eesti Postimeest», kui see järjest enam kaldus mõisnike sõiduvette, rääkides seisustevahelisest rahust ja leppimisest. Ka meie oleme valmis rahuks ja koostööks, kirjutas Jakobson, kui teiselt poolt meie õigustatud püüdmisi arvestatakse. Sealsamas aga ütles ta selgesti välja, et seda saksad niikuinii ei tee — nad ei mõtle muule kui oma keskaegsete eesõiguste alleshoidmisele. Kõik paljastavad materjalid mõisnike, nende asutuste ja kiriku kohta olid «Sakalas» esitatud kindla põhitendentsiga: mõisnikelt pole eesti rahval mingisugust armu loota. Pole ime, et balti sakslased pidasid «Sakala» põhimiseks eesmärgiks vaenu õhutamist seisuste vahel. «Sakala» 'joont toetasid A. Ainti toimetusel ilmunud «Tartu Eesti Seitung» ja J. Lipu toimetatud «Pärnu Postimees».

«Sakala» demokraatlikud eesmärgid, ta hoogne rünnak kõigi vanaaja jäänuste vastu, ta selgelt väljendatud taotlus aktiviseerida poliitilisele elule kõige laiemaid rahvahulki ei meeldinud eesti rahvusliku liikumise kodanlik-klerikaalse tiiva — maa «kõrgkodanluse» ja kiriklike ringkondade ideoloogia kandjatele ning tõi kaasa peatselt, juba 1878. aasta suvel, küllaltki terava konflikti. Jakob Hurt, kes polnud üksnes väljapaistev kultuuritegelane, vaid ka Otepää pastor ja terve hulga klerikaalselt meelestatud haritlaste juht, lõi ennast kiriku ja evangeelse luteri usu puutumatuse nimel «Sakalast» lahku. Sellega algas avalik ja äge võitlus Jakobsoni ja tema «rahvameeste partei» ning teiselt poolt «kirikhärrade partei» vahel, kelle tegelastest said Jakobsoni kibedamateks vastasteks veel Tartu pastor V. Eisenschmidt, Nõo M. Jürmann, Türi A. Kurrikoff, Kreutzwaldi väimees kooliõpetaja G. Blumberg jt. Nii trükisõnaliste väljaastumistega kui ka rahvuslikes organisatsioonides katsusid nad võidelda Jakobsoni kasvava mõju vastu, sattusid aga ise seejuures ikka enam rahva ja rahvuse huvide ja nõuete reetmise teele. Kirikhärrad ja «Eesti Postimees» nimetasid «Sakalat», nagu balti sakslasedki, viha ja vaenu külvajaks, tüli- ja riiuleheks, ja tihti oli tavaliseks võitlusvõtteks sõim ning Jakobsoni isiku laimamine. Ka «Sakala»-poolses poleemikas ei puudunud isiklik noot,

aga sealjuures seisis see ajaleht kindlasti valvel rahva õigustatud nõudmiste ja rahvusliku au eest. Kirglik poleemika ajakirjanduses aitas suuresti kaasa rahva poliitilise mõtlemise arendamisele.

«Sakala» levis rahvahulkades kiiresti. Tellimisraamatute järgi oli «Sakalal» 1878. aastal 2146, 1879. aastal 3487 ja 1880. aastal, ajalehe taasilmumisel, juba üle 4700 tellija. Need arvud ei ütle aga veel kõike. Tegelikult trükkis Jakobson «Sakalat» 1878. aastal 4000 eksemplari, 1880. aastal — 6000 eksemplari. Pealegi luges ühte lehte enamasti kolm-neli inimest. Üle maa kujunes laialdane «Sakala» levitajate ja kirjasaatjate võrk. Kesksel kohal olid «Sakala» kirjasaatjate hulgas muidugi maaintelligentsi põhiesindajad: külakoolmeistrid ja vallakirjutajad. Pidevamate kirjasaatjate kõrval haarasid sule igasugused inimesed kõigist talurahvakihtidest, pärisperemehed, rendiperemehed ja sulased, ka inimesed linnarahva ja tööliskiassi hulgast, ning kirjutasid «Sakalale» oma elumuredest.

«Sakala» toimetusse läkitatud ohtra kaastöö töötas Jakobson hoolsasti läbi. Paljusid siiraid vihapurskeid ja teravasõnalisi paljastusi ta muidugi trükkida ei saanud. Teiselt poolt aga varustas ta avaldatavaid sõnumikke omapoolsete märkustega, mis selgemini esile tõstsid nende mõtet ja mõisnikevastast ideelist tuuma.

Kirjad «Sakala» toimetusse ja Jakobsonile isiklikult näitavad, kuivõrd rahvas teda usaldas. Paljud saatsid «Sakalale» mitte sõnumikke, vaid lihtsalt tänu- ja poolehoiuavaldusi. Sageli väljendub neis kirjades naiivne usk, et Jakobson on kõikvõimsana suuteline iga häda puhul aitama, päästma eesti rahvast mõisnike ikkest ja õigusetusest. Need kirjad näitavad, et «Sakala» agitatsioon kasvatas rahva võitlustahet ja et rahvas järjest teadlikumalt protestis oma senise olukorra vastu.

* *
*

«Sakala» agitatsioon selgitas eesti rahvusliku liikumise kahe eri suuna, kodanlik-demokraatliku ja kodanlik-klerikaalse suuna vahet. Hoolimata ägedusest ja järjekindlusest oma nõuete kaitsmisel oli ometi Jakobson see, kes püüdis sel perioodil siiski ühendada eesti rahvusliku liikumise eriilmelisi jõude ühiseks võitlusrindeks mõisnike ülemvõimu vastu. Nii pöördus ta korduvalt ja kõige ägedama võitluse aastailgi veel — 1881. aasta juunis — oma suurima vastase Jakob Hurda poole lepituskirjadega. Ent kuigi Hurt ütles end «praegust lahutust Eesti poegade vahel kurbuses kahetsevat», vastas ta Jakobsonile resoluutselt: «Nii kaua kui «Sakala» oma vana joone sisse jääb, ei või ühendust loota.» Võitluse joont Balti ülemseisuste vastu asendada r a h u j a l e p i t u s e joonega Jakobson muidugi ei võinud. Samuti ei võinud ta lõpetada võitlemist kiriku, pastorite, nende mõju vastu rahvakoolis ja kristliku alistumismoraali vastu, sest see oli lahutamatuks osaks k o g u tema võitlusest eesti rahva vabade arenemisvõimaluste eest. Nii hakkasid eesti kiriklased talle ikka ägedamalt kallale tungima, ja lõpuks jõuti

balti sakslaste eeskujul isegi selle soovini, et ometi kord «ülemalt poolt» midagi ette võetaks Jakobsoni suu sulgemiseks, sest olevat ju Jakobson «vale pärisisa, keerutuste geenius, ehtne t a l u m a t s i p ü ü d j a ja sakslaste õgija».

«Sakala» ilmumise ajal hakkasid mõisnikud senisest ägedamalt taga kiusama ka eesti rahvuslikke organisatsioone. Samal ajal tõi rahvusliku liikumise eri suundade vahekorra selgumine kaasa kibeda võitluse ka neis organisatsioonides endis. Sündmused näitasid, et kiriklased Eesti Kirjameeste Seltsi ja Aleksandri-kooli organisatsiooni juhatustes kaotasid samm-sammult poolehoiu lihtliikmete hulgas.

Juba 1879. aastal ilmnesid teravad vastuolud Kirjameeste Seltsis. Sel aastal valiti Veske — kes sel ajal polnud küll veel päriselt jõudnud Jakobsoni leeri — ja Jakobson seltsi abipresidendiks. Hurda, Eisenschmidti jt. püüded kindlustada end Kirjameeste Seltsis ja kasutada seda rünnakubaasina Jakobsoni vastu lõppesid hoopiski Jakobsoni valimisega seltsi presidendiks osavõtjaterohkel ja tormilisel koosolekul 28. augustil 1881. aastal.

«Sakala» toimetajal, Pärnu ja Viljandi Põllumeeste Seltsi presidendil ja Kurgja peremehel polnud kahtlemata kerge juhtida veel üht organisatsiooni. Tema valimise järel astusid seltsist välja Hurda poolehoidjad, ühtekokku 54 liiget, lootes, et nii suure hulga haritud jõudude eemaldumine on nende juhtimise alt ära langenud seltsile surmahoobiks. Kuid selts elas edasi ja jõulisemaltki kui enne. Jakobsoni tegevusperiood Kirjameeste Seltsi presidendina oli küll väga üürike. Aga tema presidendiks saamine tõi kohe kaasa massilisi liikmeks astumisi, nii et 1881. aasta lõpuks oli seltsi liikmete arv kasvanud eelmise aastaga võrreldes kahekordseks. 13. novembril 1881. aastal peeti üksmeeles ja vaimustuses Kirjameeste Seltsi 10-aastast juubelit. Uus president kutsus seltsi uue hooga jätkama seda ülesannet, milleks ta oli rajatud: soetama väärtuslikku kirjavara, koguma folkloori ja etnograafilist materjali, arendama eesti keelt. Seltsi üldkoosolekud muutusid rahvarikkamaks, ettekanded sisukamaks.

Kokkupõrked algasid ka Aleksandri-kooli organisatsioonis, kus pastorlik peakomitee kaotas abikomiteede usalduse. Pind oli siingi küps juhtimise üleminekuks demokraatliku suuna kätte, sest abikomiteede enamus hoidis Jakobsoni poole. Abikomiteede enamuse õiguste eest astuski Jakobson välja pastoritest peakomitee vastu, kes samal ajal igati katsus kindlustada oma võimu. Jakobsoni eluajal see veel teoks ei saanud, lõplik «ülestõus» Hurda vastu toimus 1883. aastal. Aga Jakobsoni mõju Aleksandri-kooli organisatsioonile tõusis sel ajal tunduvalt. «Sakala» oli talle võimsaks vahendiks võitluses eestikeelse keskkooli vabastamise eest mõisnike ja kiriku mõju alt. Kesksetеks tüliküsimusteks Jakobsoni ja kiriklaste vahel kujunesid sel perioodil tulevase kooli kuratooriumi koosseisu ja koolitüübi küsimus. Väljendades rahva enamuse soovi, võitles Jakobson selle eest, et kuratooriumis kuuluks enamus talupoegade esindajaile.

«Sakala» ilmumise aeg oli endisest elavama tegevuse ajaks ka põllumeeste seltsidele. 1881. aasta veebruaris esines Riias Balti-

maade I põllutöö kongressil 5-liikmeline eesti põllumeeste seltside saadikute delegatsioon, ainukesed talupoegadest mustad lambad rüütlite karja hulgas. Muidugi oli Jakobson delegatsiooni juht ning asja ihu ja hing. Ennekuulmatul kombel esines Jakobsoni võitluskaaslane Mart Mitt auväärse Riia rüütelkonna hoone müüride vahel maakeeles. Jakobsoni juhtimisel astus eesti delegatsioon teravalt mõisnike vastu välja, nõudes säilinud teoorjuse hukkamõistmist. Kongress lükkas eesti saadikute ettepaneku küll tagasi, aga teoorjuse kohta andmete kogumine, mida «Sakala» oli alustanud juba varem, muutus nüüd ülemaaliseks aktsiooniks, millest võtsid osa nii «Sakala» kui ka põllumeeste seltsid. Poliitilise kallakuga tegevuse tõttu sai neil aastail mõisnike erilise viha märklauaks Tartu Põllumeeste Selts, kus sellal olid aktiivsed M. Mitt, A. Dido (areteeriti 1882. aastal süüdistatuna illegaalses revolutsioonilises tegevuses) jt.

* *
*

Jakobson oli kehaliselt vastupidav ja tahtejõult erakordselt tugev inimene, kuid liiga raske töökoorem ja mitmeti ebasoodsad välised elutingimused tõid talle enneaegse surma. Eriti 1882. a. alguses oli ta ületöötamisest kurnatud, ja kui ta ennast korduvalt külmetas kevadtalviste niiskete ilmadega Kurgja, Pärnu ja Viljandi vahet sõites, siis haigestus ta veebruari keskel raskesti ning jäi Kurgjale põdema. Teelagunemise perioodil ei olnud võimalik korralikku arstiabi saada, millele lisandus Vändra kihelkonnaarsti dr. M. Jürgensi hoolimatus. Kolmenädalane põdemine murdis tugeva 40-aastase mehe elujõu ning Jakobson suri Kurgjal 7. (19.) märtsil 1882 kõhutüüfusse ja kopsupõletikku.

Teade Jakobsoni surmast levis kiiresti üle maa ja mõjus vapustavalt tema sõpradele ning suurtele rahvahulkadele, kes teda pooldasid. Spontaanselt tekkis paljudel inimestel eri paikades soov tähtsa rahvusliku tegelase surma tähistada kirikukellade helistamisega. See õnnestus ainult üksikutes paikades (Tartus, Valgas, Otepääl, Nõos, Mustvees jne.), kuid teisal (Tallinnas, Rakveres, Helmes, Rannus, Räpinas, Hallistes jne.) astusid kirikuvõimud järsult selle kavatsuse vastu ja keelasid kellahelistamise ära. Vene ajakirjandus tõstis avaliku süüdistuse Vändra arsti vastu puuduliku arstiabi andmise pärast, kuid asjaosaline tõrjus süüdistuse tagasi ja peamiselt sakslastest koosnev arstide-komisjon tunnistas kolleegi menetluse õigeks. Sellest hoolimata levis rahva seas kuuldus Jakobsoni mürgitamisest mõisnike poolt, mis vahekordade äärmise pinevuse juures tundus küllalt usutav.

Jakobson maeti 15. (27.) märtsil perekonna matusepaika Kurgjal. Hoolimata halvast ilmastikust ja kõige ebasoodsamatest teeoludest voolas rahvast murruna kokku (ajalehtede andmeil 3000—4000 inimest) ja matusest kujunes suur rahvuslik meeleavaldus. Hauale asetasid pärgi kõigi ülemaaliste keskorganisatsioonide ja väga paljude kohalike seltside esindajad, samuti vene, soome ja läti rahvusgruppide saadikud. Kuna ebasoodsa aastaaja tõttu

paljud ei saanud matusele sõita, siis korraldati järgnenud suvel Jakobsoni sünnipäeval, 14. (26.) juulil, hauakabeli nurgakivi panemine, mis kujunes uueks meeleavalduseks. Sealsamas otsustati hauale mälestussammas püstitada, kuid kavatsus jäi teostamata kuni 1927. aastani, mil hauale seati kunstnik Jaan Koordi loodud portreebüst.

Jakobsoni perekond sattus ootamatu surma puhul majanduslikesse raskustesse ja Kurgja talu pidi võlgade katteks oksjonile langema. Heade sõprade abiga suudeti talu perekonnale päästa ja lesk abikaasa koos kolme tütrega jäi sinna elama. Nõukogude Eestis avati 1952. a. Kurgjal C. R. Jakobsoni memoriaalmuuseum ja ehitati hiljem lõplikult välja Jakobsoni alustatud ja surma tõttu pooleli jäänud avarate ruumidega elumaja, kuhu paigutati suure kirjamehe rikkalikult säilinud memoriaalne materjal.

* *
*

Carl Robert Jakobsoni tegevus sai kesta küll lühikest aega, oli aga pingeline ja tulemusrikas. Üürikese ajaga suutis ta hämmastavalt palju korda saata.

Meie näeme teda 1860-ndate aastate teisel poolel seadmas oma esimesi samme avalikkuse ees koolikirjanikuna. Tema oma aja kohta eesrindlikel õpikutel on lausa murranguline tähtsus eesti koolikirjanduse ajaloos. Jakobson oli väljapaistev rahvavalgustaja: ta oli väsimatu võitleja rahvakooli edendamise eest, ründas järjekindlalt kiriklikku vaimupimedust ning jagas nii ajakirjanduse veergudel kui ka eriteoste kaudu rahvale rohkesti vajalikke ja väärtuslikke populaarteaduslikke teadmisi. Mõndagi on Jakobson andnud ilukirjanduse alal; tema patriootilistest luuletustest ja suure ideelise löögijõuga näidendist «Arthur ja Anna» ei saa meie kirjanduslugu vaikides mööda minna. Märkimisväärne koht on Jakobsonil eesti muusika ajaloos eesti rahvaviiside kogumise ja elustamisega. Eesti folkloristika tunneb Jakobsoni rahvaluule kogumise organiseerijana, uue poliitilis-satiirilise rahvalaulu arendajana ja enne kõike võitlejana rahvaluule tagasiandmise eest rahvale. Ka eesti keele arendamisel, eriti uue kirjaviisi propageerimisel, on Jakobsonil teeneid.

Suur osa kuulub Jakobsonile kui ühele esimesele põllumajanduse teoreetikule ja eesrindliku agrotehnika propageerijale, kes eesti põllumajanduse arendamise ülesandeid suutis näha laiemas perspektiivis ja kelle mitmeid agrotehnilisi põhimõtteid tunnustavad agronoomid tänapäevalgi.

Millest aga Jakobson kirjutas, kus ta ka esines, ikka oli ta «ässitaja», agitaator, poliitik, kes rahvasse raudse järjekindlusega sisendas teatud ideid ja üles kutsus neid ellu viima. Kõigis oma tegevuslõikudes eri kultuurialadel pidas Jakobson alati silmas poliitilisi eesmärke. Tema ei arvanud ega püüdnud väita, nagu oleks mõni kultuuriala sõltumatu poliitikast. Ka rahvusliku

kultuuri arendamist pidas ta poliitiliseks ülesandeks, misjuures sellel kultuuril loomulikult pidi olema demokraatlik, pärisorjusevastane sisu.

Oma peaülesannet nägi aga Jakobson otseses poliitilises võitluses. Enne kõike oli ta organisaator ja publitsist. Nii sai Jakobsoni kõige tähtsamaks tegevuspõlluks ajakirjandus; nii olid tema elu ja tegevuse kulminatsioonipunktiks need aastad, millal tal tõhusa relvana käes oli vastaste poolt vihatud ja omade poolt armastatud «Sakala». Ei tohi kuidagi alahinnata ka Jakobsoni osa rahvuslike organisatsioonide rajaja, aktiivse liikme või juhina.

Missugused olid need ideed, mille nimel Jakobson võitles? Keskne Jakobsoni taotlustes oli eesti talurahva vabastamine veel säilivatest pärisorjuse kõidikutest — balti-saksa mõisnike küüsist. See tähendas talle ühtlasi ka eestlaste rahvuslikku vabanemist võõrrahvusest kolonisaatorite ainelisest ja vaimsest ikkest. Niisugust eesmärki silmas pidades astus Jakobson avalikkuse ette Baltimaade keskaegse näoga korra julge, põhjaliku ja hävitava kriitikaga ning esitas rea praktilisi reforminõudeid.

Lähteideedeks, millele Jakobson rajas oma taotlused, olid talupoja vaba maaomandi, seisuste võrdsuse ja rahvaste võrdõiguslikkuse ja sõpruse ideed. Nende ideede ümber koondusid tema muud ühiskondlik-poliitilised tõekspidamised; need ideed olid sel ajal kooskõlas Baltimaade ja kogu Venemaa ühiskonna arenemise vajadustega, olid progressiivsed ideed.

Elava inimese konkreetses mõttemaailmas on ikka vastuolusid. Jakobson oli oma aja kohta väga selgepiiriline, kindlajooneline isiksus. Suur vastuolu oli aga temaski: ta polnud revolutsionäär, kuigi tema põhi-ideede ja -taotluste teostamine tsaari ja mõisnike Venemaal polnud võimalik ja kuigi ta sealsamas rahvasse lakkamatult sisendas, et rahvas ise peab oma õiguste eest võitlema ja et ülemate armule loota ei maksa. Vastuoludest hoolimata hindame me seda, mida Jakobson objektiivselt suutis anda suurt ja progressiivset: hindame seda, et ta arendas ja propageeris oma aja kohta eesrindlikke ideid, et ta rahvast äratas ja poliitiliselt aktiviseeris.

Sellepärast läksidki Jakobsoniga kaasa eesti talurahva laiad hulgad. Ta kuulas rahva soove ja vajadusi ning andis need kindlate ideede ja selgesti väljendatud taotlustena rahvale tagasi.

Jakobson kuulub eesti ühiskondliku mõtte ja ühiskondlike liikumiste ajaloo marksismieelsesse perioodi. Sotsialist ta ei olnud, ei ka mitte sotsialist-utopist. Ta oli kodanlik demokraat. Kuid tema vaadetes ei kajastu veel omakasupüüdliku kodanluse kitsad klassihuvid. Tema vaadetes ja tegevuses kajastuvad eesti ühiskonna objektiivse arenemise ülesanded ajal, mil rohked, tugevad pärisorjuse jäänused veel ei lasknud kapitalistlikku ühiskonda küllalt kiiresti areneda. Jakobsoni vaadetes ja tegevuses kajastuvad veel eesti talurahva kõigi kihtide huvid võitluses mõisniku kui igipõlise vaenlase, ristirüütli järeltulija ning selle võimu vastu. Jakobson juhtis ülddemokraatlikku ja rahvuslikku võitlust pärisorjuse igandite ja balti-saksa mõisnike vastu, uskudes siiralt üldrahvaliku hüvangu saavutamisse.

Niiviisi jääb Carl Robert Jakobson eesti rahva teadvusse suure poliitilise võitleja-demokraadina, valgustajana ja patrioodina, kelle pärandi varasalvest kuulub mõnigi taotlus tänapäeva ja on alles tänapäeval realiseerimist leidnud.

E. Jansen
R. Põldmäe

Fuule

KUHU ON KÕIK LILLED KADUND?

Kuhu on kõik lilled kadund,
lahkund kurval leinamisel?
Magavad ju alla mulla,
valge lume varjamisel.

Aga küllap aeg ka tuleb,
kus neid ärksalt äratama
päike tõttab rõõmupalgel,
lumekatet kaotama.

Virguvad siis viibimata,
silmas rõõmu silmavesi,
teineteist küll küsitelles:
«On see kõik, mis näeme, tõsi?»

ROHELINE LINN.

Tean Taadi taeva all
ühe rohelise linna,
rohelised majad tal,
igamees võib sisse minna.

Uulitsad küll viltu näed,
käivad siiru-viiru käigil,
aga taimekeste pääd
katavad neid õite läigil.

Palju peret liigub sees,
elavad kõik rõõmumeeles,
oma uhke hoon'te ees
laulavad nad lustikeeles.

Väike pere, mis ta muud —
minu armsad linnukesed;
roheline mets ja puud —
uhke linn ja majakesed!

KEVADINE ILU JA ELU.

(Ühe vana rahvalaulu järgi)

Õekesed, hellakesed,
hõbehääle häälitsejad,
laske laulud ladusasti,
lauluviisid viisakasti
kandle keeli kergitama!
Ju on kesa kevadine
talve rinnalt võõrutanud.
Muru matnud murdes hanged,
sula kaotand vete kaaned,
pannud lained paisumaie,
lainekeerud kerkimaie.
Vihmuke viind idudella
suve sundja sõnumida:
«Ärka, idu, tärka, idu,
mullamätta muljutuselt,
puude punga peiduselta!»
Kuulnud kõik nad kutsumista,
haua'esta hüüdemista,
tõusnud taeva paiste'ella
maad ja metsa kaunistama.
Juba lehvib lehti puussa,
lehti puussa, rohtu maassa,
taimi tõusnud tallermaalla,
õisi õitsma õiermaalla.
Peidust tulnd ka pääsukene,
lõokene lõõriteleb,
ööbik hõiskab õhtu'ella,
hoburäästas hommikulla.
Mets on keeles, võsa hääles,
keeles, hääles, suvi saajal.
Neitsikesed noorukesed,
lustilaulu lahutajad!
Vaibad ootvad vainudella,
lilled põllupeenardella,
metsas lehvib leinakaske,
põõsas õitsvad paju pungad:
Lähme õisi otsimaie,

metsa oksi murdemaie,
kasukesi katkuma!
Ladvad üksi puutumata
jäägu lepalinnu lenda,
linnu lenda, tui tulla,
pääsukestel peale käia,
käol otsas kukutada!

EMA JA LAPS.

«Maimukene, marjukene,
jutusta mull' juhtumisi,
avaraida avaldusi,
mis su silmad praegu nägid,
kõrvad kuulsid kuulutusi,
kuulutusi, kandlelusi,
ilma imeilmutusi!»

«Kõndsin, kallis memmekene,
mööda rohelista rohtu,
mööda põllu peidupeenart;
nägin noori näälikesi;
vahtra vaibal olid talled,
valged talled, vaibalälled,*
kullakarva kullerkupud.»

«Maimukene, marjukene,
kas sa muud ei mõistnud näha?
Näälikestest põllupeenras,
rohu rohelisest rüpest
paistsid taevataadi silmad,
armu silmad, isa hõlmad,
vahtisid sind valvatelles.»

«Käisin ka veel, memmekene,
mööda lepast lepikuda,
kallist kasekaasikuda;
allikad seal kohisesid,
puudes puhus tuule tuhin,
tuule tuhin, vaikne vuhin,
laulsid linnud lahket laulu.»

«Maimukene, marjukene,
kas sa muud ei mõistnud kuulda?
Puude kohin, tuule vuhin,
lepalinnu lahked laulud
olid taevataadi hääled,
kutsumised, ütlemised:
Laps, ma näen sind igas paigas.»

* Vaibalilled.

LAPS JA RUKKILILL.

Laps:

«Oh, siniõis, seal õitsed sina,
sind vaatmas kaua käisin mina!
Nüüd kohe ka tahan sind ära kitku,
su eest paar kõrrekest tohin sõtku.»

Rukkilill:

«Oh, armas laps, miks ilma süüta
mind himustad sa hukka saata?
Siin näites oma siniõisi
ma ilmaaegu ju ei seisa.
Sest kõnnib põllumees siit mööda
ja vaatab lootes oma tööda,
siis oma siniõiel mina
tal meelde hüüan taevasina,
kust lootes leiab kindelusta*
ja jumala käest õnnistusta.
Seepärast armu üles näita,
et oma kohust võiksin täita!»

Seal lapsuke jääb seisma ruttu,
ta mõistab lille mõistujuttu:
Eks siniõied küll tal seisvad,
ta mõtted aga taeva tõusvad.

* Kindlust.

VARBLANE UKSE EES.

Tere ka, virgad tütrekesed!
Tegite ju omad palvekesed?
Palun siis, hallivatimees,
osa ka leivast, mis teie ees.

Tere veel hommikut, tütrekesed!
Vuravad hästi te vokikesed?
Mind ja mu väikest pojakest siin
näpistab väga näljapiin.

Tere ka lõunat, te tütrekesed!
Oi, mis virgasti värtnakesed
virinal-vurinal käivad te ees!
Meil pole raasukest kõhu sees.

Tere ka õhtut, te tütrekesed!
Küll aga lendavad vardakesed
sihinal-sahinal suka teel!
Palume terakest õhtuks veel.

Head ööd nüüd, te tütrekesed!
Soovin, et kenad unekesed
öösel teid võtaksid rõõmusta!
Homme teid jälle siis teretan ma.

LAPSEPÕLVEST.

Kui olin veel lapse meelis
ja ema mind magama viis,
mind riidela kattes ta kuulis
mu armastussõnu siis.

Kord jälle nii sängi mind peitnud,
seal nägin üht imeund:
mu kõrva üks tütarlaps heitnud —
ei lähe mu meelest see tund.

Küll ärkasin kohe nüüd üles,
a' enam ted' leidnud ma,
kuid kuulsin veel ema süles:
«Mu poeg, miks nutad sa?»

KARJANEIU.

Tõuseb päike säravalla
taevataadi toasta,
astun lauldes metsa alla,
lauldes mööda joasta.

Peas mul pärjad lilledesta,
suus mul laulud heledad,
naabri tall sööb põlle'esta,
teised metsas viledad.

Metsahaljas,* peiduselle
vii mu laulumõtted sa,
vii nad külatänavalle,
naabri maja lävela!

* Metshaldjas

KASTE VÕI PISARAD?

Kõndisin kord üksik' kohal,
lille õiel leidsin sealt,
sõnu ei ma saanud suhu,
vaatsin südamlikult pealt.

Aga siniõiekesed
mõlemad nad hoidsid end
varjul, maha vaadatelles,
aeg mul nähes ära lend'.*

Siiski jõudsin lõppeks mina
vaadata neid valusalt,
nägin, kuidas nende sina
läikis kastekatte alt.

Meelest läind mul, kuis see juhtus,
suul nad kuivatasin ma;
süda aga raskeks uhtus,
näitas mul kui noomija.

Nüüd käib nähtud kallis lugu
sagedast' mul läbi pea;
mõtlen siis ma: jõid mu musud
pisara või kaste vee?

* Ära lendas.

KÄISIN KIRVEST KEELAMAS.

Kõndsin metsarada mööda,
mööda lepiku lepast teeda,
mööda pajusta padrikut.
Mis ma leidsin, mis ma peitsin?
Leidsin, peitsin sind, kannikene,
kahel õiel lilleke.

Põues hoidsin, rüpes toitsin,
kandsin alla armu hõlma,
kandsin sügaval südames.
Toodi seal kibedaid sõnumida,
rasket rahedesta teadust —
jätsin kõik maha, mis kallis mul.

Jälle sõudsin, jälle jõudsin,
sõudsin, jõudsin ma metsamaale,
tagasi kase kaasiku.
Andke aru, sõbrakesed,
kus mu põues peidetud kana,
südamel soojendud sõstersilm?

Lepad nutsid, pajud kurtsid,
lehtemetsa kaebamaie,
sõnu vastu mull' sõnaldes:
«Miks sa läksid viletsuseks,
veersid vaiba varju alta —
enam ei leia sa kaunikest!»

Laulis lindu kõrgelt puusta,
pajatas padriku ladva'asta,
kuulutas külma kuulutust:
«Oh, et jätsid õrnakese
üksikpõlve leinamaie —
närtsib nüüd teiste rüpessa!»

Ära mõistsin metsa mõtted,
linnu leina laulusõnad,
kahevõrra kaebtuse:
Käisin kirvest keelamaies,
rasket võitu võitelemas,
küttide soovi rikkumas!

MUL OLI TEADUPÄRAST.

(H. Heine järgi)

Mul oli teadupärast
ju ammu su armastus;
ja siiski su tunnistust kuuldes
mind täitis ehmatus.

Ma tõttasin mägede otsa,
sealt kostis mu armu hääl;
ma nutsin mere kaldal,
kui päike läks looja sääl.

Mu süda on ka kui üks päike,
nii põlev vaadata,
ühe sügava armastuse merde
ta võtab end kaotada.

ARMASTUSEMÄRGID.

(L. Runebergi järgi)

Edvard küsis ehatähte:
«Kaunis tähte, taeva tütar!
Mis teeb Anna, kui ta ärkab,
unest ärkab, päeva märkab,
lina heidab ümber õla?»
Kostis kaunis ehatähte:
«Anna, kui ta unest ärkab,
üles ärkab, päeva märkab,
lina heidab ümber õla,
siis ta tõttab akna'elle,
minda vaatab pisaralla,
viimaks silmad heidab läände.»
Edvard ütles, hüüdis rõõmsalt:
«Hea on, oh ehatähte,
et ta esmalt otsib sinda,
sellest näen ta meele puhtust;
hea on, et tema silmad
sinda pisaralla vaatvad,
sellest näen ta meele pehmust;
aga kõige parem on veel,
et ta silmad läände läevad,
sest nad seal mu maja näevad!»

ARMUKESE OOTEL.

Kõndsin oma kandlega,
sõudsin metsasängi,
armukesta
oodatessa
mõlgutsin uut mängi.
Põõsas laulis pajulind,
kannel käes mul kõlas,
kuulatessa,
oodatessa
jõudsin samblasängi.

Istsin maha istmele,
sala samblasängi,
armukesta
oodatessa
mõlgutsin uut mängi.
Tuli seal ta, tuike,
astus aimu astmel,
hõlma'essa,
langenessa
sala Ime sängi.

IGATSEMINE ARMUKESE JÄRELE.

Sealt ju, mu kullake, paistab su maja,
kuuled, kuis kutsub siit metsast sind kaja:
Oh, minu linnuke,
oh, minu kullake,
kuid et tule ju!

Näen ka seal majas su silmade sära,
nõidund need silmad mu südame ära.
Oh, minu linnuke,
oh, minu kullake,
kuid et tule ju!

Sinuta igavus elus ja olus,
linnud siin laulavad kuusikusalus:
Oh, minu linnuke,
oh, minu kullake,
kuid et tule ju!

Kadund on igavus, vaatan su silma,
päikene loojas ju, tule mu hõlma.
Oh, minu linnuke,
oh, minu kullake,
kuid et tule ju!

MINU KANNIKENE.

(8. jaanikuu päeval)

Unemõttes huupi sõudes
läbi vaiksest vaarikust,
leidsin allikale jõudes
sinilille saarikust.

Kallis, lahke kannikene,
ei sind taha kitkuda,
ära kohku, kaunikene,
ei sind maha sõtkuda.

On mul kodus aiakene,
lahke, armas minule,
seal üks vaikne kohakene,
kallis lill, ka sinule.

Selle koha saan ma andma
sulle elupaigaks pea,
sinna armule sind kandma,
sest ma olen sulle hea!

SU SINISED SIIDISILMAD.

(H. Heine järgi)

Su sinised siidisilmad
mu peale vaatasid,
siis läks mu meel nii härdaks,
mu sõnad nad kaotasid.

Su sinised siidisilmad
mu meeles nüüd ikka teal:
Mull' sinise mere, täis mõtteid,
nad valasid südame peal'.

ARMUKESE AKNA TAGA.

Su silmad kui taevatähed,
nii selged ja valusad,
su huuled kui roosilehed,
nii hellad ja elusad.

Sa ise kui lilleke ilus,
mis salus on sirgunud,
ja metsa ja kaste vilus
ju õitsema virgunud.

Ma seisan, teen palvet su õues:
Oh jääksid nii vagaks sa!
Mu armastustaevas su põues
siis kestaks ka muutmata.

TÄHELEPANEMATA ARMUKESED.

(Vene rahvalaulu järgi)

Kõndsime mõlemad kasemetsas —
ehk vast oli ta kuusemetsas?
Oli ehk tugevas tammemetsas?
Sarapuuse salu metsas?

Lendasid okstes seal lepalinnud —
ehk vast olid nad turteltuid?
Olid ehk rõõmsad rähnakesed?
Kuldseis sulis karjalinnud?

Anna sa otsust, mu armukene! —
Ei ta, kallike, tea ka kosta.
Olime olnud kui unemõttes,
oli meist jäänud kõik nägemata.

OH, NUTA PAREM!

(H. Heine järgi)

Musud, salamahti võetud,
saladuses vastu antud,
oh, kui õndsad on neist hinged,
kes ju Ime paelu pandud.

Mäletades, ette nähes
tunneb hing seal mõnda sugu,
mõnda möödaniku* õnnest,
tulevikust mõnda lugu.

Aga liiad mõtlemised,
ei nad kõlba armuranda;
nuta hing! oh, nuta parem,
sest et nutt on kergem kanda.

* Mineviku.

MA HOIDSIN TEMA SILMAD KINNI.

(H. Heine järgi)

Ma hoidsin tema silmad kinni
ja andsin talle suud;
nüüd küsib ta, miks seda teinud,
ei soovi teada muud.

Ei hommikul, ei õhtuajal
ma enam kuule muud:
Miks hoiad sa mu silmad kinni,
kui sa mull' annad suud?

Ei või ma talle seda öelda,
ei tea ise muud,
kui et ta silmad hoian kinni
ja annan talle suud.

ÕIGE RÜÜTLIMEEL.

(Fr. Schilleri järgi)

Kord astus lõviaeda,
et võidumängu kaeda,
suur kuningas Franz;
ta ümber rüütlid end näitsid,
ja kõrgemaid istmeid täitsid
neitsid kui lillekrants.

Ja kuningas näitab käega,
seal tehaks' suure väega
päratu võiduplats ammul',
kus pikal sammul
lõvi sisse lehib,
ümberringi vahib,
kaua haigutab,
lõuaga maigutab,
siis oma liikmeid lameb
ja ennast maha paneb.

Ja kuningas tõstab sõrme,
seal läheb kärme
üks teine värav lahti,
kust tiiger pääseb mahti.
See kargab kiirussammul,
lõuad ammul',
ja kui ta seal lõvi näeb seisma,
ta hakkab ta ümber reisma,
tõstab kavalast kanda,
peksab möirates handa,
nilpsab keelt,
mõlgutab meelt,
luurib urisedes,
täis viha nurisedes,
ja heidab lõvi taha
lõppeks maoli maha.

Ja kuningas pilgub veel teravast',
seal jooksvad kahest väravast,
kui tuuletuhin merevette,
kaks leopardi tolmates ette.
Need kargavad mõlemad ahmitsedes
tiigri peale võideledes;
see harib neid oma küüntega hästi,
seal tõuseb lõvi möirates püsti
ja korraga taplus jääb longu,
ning ümberringi rongu
täis viha kõik maha heitvad
ja üksteisel' hambaid näitvad.

Seal langeb altaani* pealt
üks kinnas ilusalt käelt;
kesk kasside pesakonda
just sadand on ta.

Ja pilgates neitsi Kunigunda
nüüd ütleb rüütli Delorgele:
«Mu rüütel, nüüd laske mind ära tunda,
kas läheb te arm nii kaugele,
kui iga päev mull' räägite ette,
siis tooge see kinnas minu kätte!»

Seal ruttab Delorgus alla,
kus koledad kassid valla,
kesk nende sekka ta tõttab
ja julge käega võtab,
kus hirmsam kui põrgu süles,
kinda ta üles.

Kõik rüütlid ja prouad, kes seda näevad,
imestes käsi kokku löövad;
ja kui ta kindaga tagasi tõttab,
suur rõõmukisa ta'd vastu võtab.
Kunigunda aga silmaveega,
ta lubab tall' lähikest õnne seega —
teda nüüd igatsedes ootma.

---

* Kõrge lahtine rõdu.

Rüütel aga astub lähemale,
viskab kinda rüppe talle,
ütleb: «Ma tänu sult, neitsi, ei taha!»
Ning jätab sest tunnist saati ta maha.

1819.

Lennake, laulud,
tõuske tuhinal teeda,
maad ja mägesid mööda,
tõtake taevani üles!

Lehvige lendes,
kus veel kõlavad keeled,
eestlaste mõlkuvad meeled
õitsevad tulukse tulel!

Põrglaste pojad
ihkusid ihnudes küüsi,
rihmasid röövlite viisi,
hõiskasid õelate häälel.

Lõppend neil lõikus!
Taevataat ülevalt vaatas,
vaenlaste väge siis kaotas,
päästis meid põrglaste paelust.

Hõiskajad hääled,
tõuske siis laulu teeda,
maad ja mägesid mööda,
kohkugu vaenlased kuuldes!

LAULA SIISKI!

Laula, laula, lepalindu,
tõsta häälta, häälitseja! —
Mis ma laulan, leinalindu,
kukun, kurba kaebtus-orja?
Veersid siia verekokad,
käisid siin nad kullisnokad,
lõhkusid mu lepast maja,
kiskusid mu kalli pesa.
Pojad söödi pollastuseks*.
naine viidi naagustoiduks**;
murti maha lepa ladvad,
targa kõne Taara ladvad,
tehti ristid otsa täheks,
tappe täheks, mängu märgiks!

Mis veel laulan, leinalindu,
kukun, kurba kaebtus-orja? —
Laula siiski, lepalindu,
tõsta häälta, häälitseja!
Laula metsa lausumaie,
sarapikku sajatama,
lepad häda leinamaie,
kased kurbtust kuulutama,
Taara tammed tunnismehiks;
unest laula unistajad,
viimasedki viivitajad!
Mardus tulgu läbi metsa,
sundmuskäijad üle soode,
hirmuvaimud hiite'essa!

---

* Eineks.
** Järeleineks.

LAULIKU PALVE.

Laena mulle laulukandle kullast,
Vanemuine, omast vagast vallast!
Et ma tema hele häältel sugu
laulda võiksin eesti endist lugu.
Pane aga peale härdad keeled,
et neid värinalla tundvad meeled,
kui ma leinalaulu hakkan lööma,
oma muistse luule ilmsiks looma.
Härdais keeltes üksi varjul viitvad
hääled, mis kõik seda kokku liitvad,
mis mu meeles mõlgub, kurbtust, lootust,
tuleviku teede õnneootust,
minevikust mõnda nutunägu,
rahva surmatavat rasket tegu:
Et ma laulaks neist kõik nurmed nutma,
vaarikud ja vainud osa võtma,
kosed kohama ja orud ootma,
vanataadi pilved pealt vaatma.
Süda põleb sees ju pühas tules,
teod vaimu ees mul tõusvad üles,
mis kõik Eesti pinnal enne tehtud,
Endla neiu abil nüüd must nähtud.
Saja alla, vaga valla säde,
põle, põle, kuni ilmub tõde,
et ma tõe juhtumisi liidan,
kui ma lauldes luule piiril viidan!
Käsi kõliseb ju kandle keeltes,
süda väriseb ju tema häältes,
vaimu tungib vana aja tuli,
õhus õhkub vaba õnnepõli,
Ehast hüüdvad Emajõe hääled,
Koidust kiitvad Kaljuvalla keeled.
Et mu laul kui kotkas lendab Ilma,
läigib nagu lõokene silma,
säristab kui pääsuk' pesa seisul,
nagu ööbik kaebab ööde kaisul,
ilmub ilmsiks oma isamaale,
kaebab, hüüab kalli kodumaale.

«Eks ju tõuse, taadikene,
istu püsti, isakene,
õnnistama õnnetumaid,
karastama kalmukäijaid!
Lahkunud neist lahked tuuled,
kadund kanged kalmutuuled,
võimus viidud meie väesta,
käte kangus meie käesta.
Tõuse, tõuse, taadikene,
istu püsti, isakene,
hädad hüüdvad taga hiie,
ohud ootvad taga oru!»

Vana Kalev kostab vastu,
räägib kalmu rohu alta:
«Ei või astu aasa'ella —
müürid muljutavad pinda,
tornid rahutumat rinda;
rasked müürid, toekad tornid,
targal sõnal taotatud,
nõiduspaelal nõelutatud.
Oota, poega, seitse päeva,
seitse rasket riiuaega,
siis on nõidusvõied katkend,
targa tööde liidud lõppend.
Küll siis tulen, taadikene,
küll siis ilmun, isakene!»

RONGIKÄIGU LAUL.

Eesti pojad, edasi,
astkem oma radasid!
Laulgem rõõmu Loojale,
pidupäeva toojale!
Lipumees
rongi ees
lehvitagu lippu käes!
Lauldes rõõmuradasid,
Eesti pojad, edasi!

KANDKE KOJU MU TERVISED!

Oh mu ilus isamaja,
oh mu kallis kodumaa,
ohkan teie õhku taga,
vaene võõrsil hingata.
Taevatuuled,
armuhuuled,
kandke koju mu tervised!

ISAMAA LAUL.

Eestimaa, mu isamaa,
Issand sind õnnista!
Eestimaa, mu kallis maa,
jumal sind rõõmusta!
Kasva, mu kallis isamaa,
taevas sul tõtaku abiks;
rõhuta* kõik su vaenlased,
saagu nad naeruks ja häbiks!

Eestimaa, mu isamaa,
Issand sind õnnista!
Eestimaa, mu kallis maa,
jumal sind rõõmusta!
Kaua sa olid põlgtud vang,
teotusahelad küljes.
Looja sind orjaks polnud loond —
ärkasid korraga üles!

Eestimaa, mu isamaa,
Issand sind õnnista!
Eestimaa, mu kallis maa,
jumal sind rõõmusta!
Oled ka raskest' haavatud —
haigusepõlvest tõtta!
Tervitab meid su isahääl,
ohvriks me südamed võta!

* Rõhu alla, suru maha.

JÄLLE MEIE SEAS.

Uhkas läänerannast raske udu,
liikus ligi tuule tiivul,
kattis maa kui viirastuse kudu,
mattis taeva suisa siivul.

Priius, kes see kevadises kaisus
otsis Emajõel Koitu —
tundis surma ette udu tõusus,
põgenes talt nuttes peitu.

Põhjas tõusnud iiling, jälle viinud
ära pilve hirmuajad,
viha vilistusel maha löönud
tema väe-võimu majad.

Priius ei ka enam seisnud peidul,
sõuab uuest' meie seas;
kõnnib jälle võõrsiks noorel koidul,
mõlgub õnnemõtteid peas.

UUE ELU TÕOTUS.

Eestimaa, sa meile ammust antud,
meeles, mõttes muistseist aegist kantud,
kuhu on su vanad ehted jäänud,
priius, võimus, ausus peitu läinud?

Oh, sind oldi kaua lõõgas veetud,
seitsesada aastat piinal peetud;
seitsesada aastat — jumal aita!
kes võib seda häda üles näita?

Aga nii kui mets, mis talv teind paljaks,
kevadisest õhust ärkab haljaks,
nõnda, Eestimaa, ka sinu lugu,
keda paljaks teind raudmeeste sugu.

Ehk küll, nagu lehed metsa pinda,
eesti veri paisutand su rinda —
sinu noorsoo usk ja lootus
on su uuelt ärgand elu tõotus!

VEEL POLE KADUND KÕIK.

Mull' isa lapses rääkis,
küll mitmel vaiksel ööl,
kuis Eesti priiuspõlve
on ihand nende meel.

Kuis eesti vahva vaimu
nad muljund mudasse
ja rahva orjakütkel
siis heitnud hädasse.

Seal läks mu meel nii härdaks,
et nuttes hüüdis hääl:
te, Taara muistsed tuuled,
oh tõuske jälle teal! —

Nüüd magab isa mullas,
ja meheks tõusnud ma,
ei enam kurbtuskeelil
nüüd taha kaevata.

Sest Taara tammikutes
veel kuulen kanget häält;
kõik ennemuistsed tuuled
ei ole kadund säält!

EESTI LAULUHÄÄL.

Kuule, kuidas kõikunessa
Vanemuise kandle'essa
eesti lauluhääl!
Kõigub maha ilma'ella
eesti poeg'de südamella
eesti lauluhääl!

Kõlab välja metsadesta,
kostab vastu jõe'esta
eesti lauluhääl!
Leinab pühal vainu'ella,
tungib alla ilma'ella
eesti lauluhääl!

Veremuld löönd säramaie,
kutsund teda elamaie
eesti lauluhääl!
Kõland mõõk ju Kääpa jõesta,
rääkind talle vanast väesta
eesti lauluhääl!

ANDREAS HOFER.

(J. Moseni saksakeelse laulu järgi)

Nad Mantua linna vangi
truu Hofri viisivad,
seal Mantua linnas hukka
siis teda mõistsivad;
ta sõjavende südames
keeb hingevaev, sest häda sees
nad näevad isamaa.

Käed selja peale seotud,
Andreas Hofer käis;
samm kindel, süda julge
ja surmavahvust täis.
Ta tihti seisis surma ees,
kui vaenlastele teda viis,
et kaitsta isamaad.

Kui aga vangikojast
nii välja tõttas ta
ja oma sõjavendi
seal nägi paelus ka,
siis hüüdis: «Jumal teiega
ja äraantud rahvaga
mu kallil isamaal!»

Ei trummimeeski enam
võind lüüa tugevast',
kui Hofer välja astus
nii linna väravast.
Seal seisis ta, prii paelteski,
ta ihu nõuti surmale,
et kaitses isamaad.

Ta'd kästi põlvil' heita;
ta hüüdis: «Ei te saa!
Ma tahan seistes surra,
kuis võidelnd teiega!

Veel kord mu hääl siin kõlagu:
Mu armas rahvas elagu
ja minu isamaa!»

Nüüd võetakse paelad
ta ümbert surma eel
ja viimast korda palvet
seal teeb Andreas veel.
Siis hüüab: «Hästi trehvake!
Oo, kuis te halvast' lasksite!
Head ööd, mu isamaa!»

NÄGEMINE.

Kui veel olin õnne käigil,
õnne käigil, tähte läigil,
Eesti pinda tallamas,
isa murdu muljumas:

Sammusin siis seltsi saatel,
seltsi saatel, rõõmu vaatel,
sagedast' Kalevi sängile,
tugeva mehe mäele.

Küllap mõnigi vennikene,
vennikene, kannikene,
meelde aega veel tuletab,
seltsimängu mäletab!

Vanapõlve mälestused,
paistu-aja paleused
mõlkusivad kuis meelessa,
kõlkusivad me keelessa!

Aga kuulge, mis kord sündis,
kord mul sündis, süda tundis,
istudes kase kannula,
Kalevi mäe murula.

Olin üksi talland teeda,
tõtand «Luudesalust» mööda,
üksi istunud mäela,
vana vaimude väela.

Öö ju kattis kastel pinda,
Eesti pinda, ema rinda,
Hämarik Koiduga sõudasid,
armutunnile jõudasid.

Kaugelt paistis õitsituli,
õitsituli, eesti põli,
kõned ka vahele kõlasid,
laulud suudes seal elasid.

Miks nii haledad need kõned,
jutukõned, laulusõnad,
minult oh ärge küsige,
teate, vennad, isegi!

Härdad hääled lõikasivad,
lõikasivad, hõikasivad
palveid ka minu põuesta,
viisid mu Ilma õuesta.

Eesti muistsed kadund ajad,
rõõmuajad, rahumajad,
millal saame teid tagasi,
veame oma vagusid?

Eesti muistsed kuulsad mehed,
mehised mehed, taevased tähed,
millal me pojad teid kiidavad,
teie jälgedes viidavad?

Tulge, oh tulge ju, õnnetunnid,
jõudke, sõudke, priiusetunnid,
tooma me põlvekest tagasi,
rajama uueks me radasid!

Tulge, oh tulge ju, vanad vaimud,
vägevad vaimud, kangemad kaimud,
päästma meid õelate hõlmasta,
pimedusriigi piinasta!

Nõnda seal haledast' kaua hüüdsin,
nõu ma hüüdsin, troosti püüdsin,
istudes kase kannula,
Kalevipoja mäela.

Süda mul rinnas sala nuttis,
härdasti nuttis, lõhkeda tahtis; —
õitsilta tuli paist' heledast',
laulud sealt kõlasid haledast'.

Korraga nägin kui varjukudu,
varjukudu ma läbi udu,
oli, kui näeksin mõnd Kalevit,
udus seisvat mõnd Olevit.

Pea temal puutus pilvetesse,
pilvetesse, taeva'asse,
mets ta jalgadel järjeksa,
meri niudel vööksa.

Käsi käis läbi poole Ilma,
läbi Ilma, põhja külma,
toeks tal mägestik kaljusta,
nii et tärises valjusta.

Virmalised valendasid,
valendasid, palendasid
pärjaks tal õhu, seal rännates,
välgud vuhasid lennates.

Ei ma enam jõudnud seista,
püsti seista, ei üles tõusta,
pikali põrmusse heitsin ma,
palusin: vägev, halasta!

Kui ma silmad sain lahti löönud,
lahti löönud, Ilma viinud,
kask mul üksi ees kohises,
aga neid sõnu ta kahises:

«Viissada aastat ta peidul viitnud,
peidul viitnud, ohul ootnud,
kuus tuhat kuud seal puhates,
põrgu paelades ohates.»

«Aga vaata, te hädaheli,
hädaheli, leinapõli
Kalevi paelad nüüd kulutand,
härda viisidel sulatand.»

«Laulud ta äratand elamaie,
elamaie, võitlemaie,
ei ta neid kurbasid kuulda võind,
jälle nüüd päästmiseks välja läind.» —

Kui neid sõnu ma kuulnud olin,
kuulnud olin, siis koju tulin:
Härdaid luulesid mõtles meel —
kõla, oh kõla neist, laulukeel!

PEREMEES JA PERENAINE.

Mees püüdlikult seal
maailmaga võitleb,
mööda ilmu sõitleb,
ta istutab, külvab
ja vaeb ja valvab
ning koristab, kuni
ta õnne saand kinni.
Nii jookseb kokku tal vara kui hilja
ta aitadesse suurt rikkust ja vilja,
küll peret kasvab tal, kasvab hüüd.

Ja vaiksel viisil
teeb kaugel sest kärast,
mis korrapärast,
niisama kui tema
ta laste ema;
ta valitseb majas
ja talitseb aias,
ei päeval, ei öödel
saa otsa ta töödel,
ta seadmise all
saak õnnistab tal;
ta kirstud ja kapid suurt varandust näitvad
ja vurinal värtnad end lõngaga täitvad,
ta laekasse, kenasti ehitud,
kõik kangad ja villad on mähitud,
ning hoiab neid puhtuses käsimata,
on väsimata.

EMA MATMINE.

Toome tornist
hüüab seal
leinalaulu
kellahääl.
Ta üht hinge saadab kurbus-ohus,
et ta aru annaks viimses kohtus.

Oh, seal abikaasat kantaks',
laste ema mulda pandaks',
vali surm neil võõrsiks käinud,
naine mehe hõlmast läinud,
lahkund armsaist lastest ka
keda ilmal' toonud ta,
oma rinnal imetand,
hellal nimel nimetand. —
Pere ühenduse side
katki kistud igavest';
hauas hingab tema pide,
hingab viimast unekest;
kus ta armusõna kajas,
truuil hoolel lõpmata,
seal nüüd, leseks jäänud majas,
sunnib võõras armuta.

ÖÖMÕTTED.

(H. Heine järgi)

Käivad öösel minu mõtted kodu,
siis mu kulmust uni kadund pea,
silmist langeb pisarate sadu,
et ma vahel isegi ei tea.

Aastad tulevad ja jälle läevad!
Et ma vana ema pole näind.
Mööda on ju kümne aasta päevad;
igatsus mul tihti võõrsil käind.

Ihkamine tõstab valjust' hääle,
vanake kui ära nõidund mind,
mõtlen ikka vanakese peale:
Emakene, jumal kaitsku sind!

Vana ema arm ei ilmas väsi,
seda viimsest kirjast tunnen veel;
näen, kuis väriseb seal tema käsi,
kuidas hale olnud tema meel.

Ema on mul ühtepuhku mõttes.
Kümme aastat jõudsin elada,
kümnest pikast aastast mööda tõttes
saanud kord ta kaela ümber ma.

Isamaal on igavene iga,
on üks tugev maa, mu isamaa,
oma kuuse-, kasemetsadega
mina teda ikka näha saa*.

Ei ma sinna nõnda ihkaks minna,
kui mu vana ema poleks seal;
millaski ei või ta hukka minna,
aga ema võib mul surra teal.

---

* Ei saa.

Seni, kui ma kodust ära läinud,
sai seal mitmel' sõbral' surmalöök;
kui ma mõttes nende haual käinud,
on, kui käiks mul läbi hinge mõõk.

Oh, mu süda paisub suures vaevas,
kui ma mõtlen selle hulga peal',
mõtlen, et mu ema võtaks taevas
enne ka, kui kostnud mull' ta hääl!

MUUSIKA.

Vaevab valu minu vaimu,
varjab teda udukate,
otsib troosti ohkamisel,
ilma et see ilmuks kätte. —
Muusika! siis sinu süles
julgusele ärkan üles.

Sajab rõõm mu südamesse,
süütab teda nagu säde
põlema, mis pea kustuks,
ei ka seletaks, kus tõde. —
Muusika! mind jälle võtad,
õige teele mu'ga tõttad.

Lähen ma kord siit maailmast,
mullaihust lahkudessa,
tõttan üles taadi juurde,
taevast rahu otsidessa. —
Muusika! su õndsad hääled
kuulen siis, kus taevakeeled.

Sina, suure taadi tütar,
taevast Ilma ilmund neiu,
kes sa mind mu elueas
saadad kui üht saadud peiut. —
Muusika! mu elulaeva
juhid läbi maa ja taeva.

MÕNE MEHE ISAMAA-LAUL.

(Viisil: «Ka mina saterkuue-mees»)

Kus on mu kallis isamaa?
Kas vennikene Venemaa?
«Oh ei, ei ta!»
Kas Liivimaa? Kas Eestimaa?
«Ei, ei, ei ka!»
Noh kuku, kallis kandlekeel,
kus on siis minu isamaa?
«Su isamaa on — pisem veel,
on kilplaste kena kihelkond!»

ÜHE KALKUNI ÄPARDUSED.

(Väike pilt elajate elust)

Mõnda päeva, mõnda ööda
mõisa hoovi teeda mööda
kõndis kalkun uhkes meeles,
laskis laulu rabakeeles.
Arvas ta, et tore lindu,
lauluanded pandud rindu.
Aga härra Hansu hõikas,
kes ta väljal vilja lõikas,
ütles kohkund mehele:
«Kuule, Hans, pane tähele!
Sõbralikult palun sind,
vii see laiakõri lind,
kes seal tuleb parajalt,
vii ta minu silma alt.
Meil on teised laulumehed,
papagoid, kanaarikesed,
kes siin sündsad laulamaie,
meile rõõmu tegemaie!»
Vankri viidi laulukrants,
kotti pistis teda Hans,
sõitis ruttu kodu poole,
andis laulja naise hoolde.
Siin ta kaela uhkest väänas,
pead sinna-tänna käänas;
talu väikse hoovi peale
arvas hea küll ta hääle.
Ajas keerdu kirju saba,
laskis kuulda lauluraba:
«Teie, taluinimesed,
mehed, naised, lollikesed,
Pärtlid, Mardid, Leenud, Liisid,
kas teil mõned eluviisid?
Käite kõrtsis, palvemajas,
varastate mõisa aias,
seljas uhked linnahilbud,
söögivaagnas saksa silgud.

Kas siis leib ja Mustvee kiisad,
oma karja piimapiisad
teie kohta küll ei saa?
Teie, koormavedajad!
Kõik need linnasilgud, koogid
olgu paremate söögid!
Tooge nad siis minu kätte,
laulupalgaks mulle ette!»
Nõnda laulis kalkun hoovis,
see-eest vorstiotsa soovis.
Aga teisiti läks lugu,
sest see talunaiste sugu
ajas vaese laulja pakku,
tuli hurjutades kokku,
kulbid pihus, vemblad pahad,
luuad, rehad, adrasahad,
hüüdes: «Meil on laulumehed
ööbik, rästas, lõokesed.
Mis see võõras loom siin möögib,
kolgispuude viisil röögib!»
Saatsid teda ilma paita
metsa, vasikate aita.
Kui nüüd kuljutades kõri
puistas naljalaulu teri
mööda kopli kantsisid —
vasikad siis tantsisid.

SAKALASED.

Esimene lugu.

Taara tuled.

Heinakuu, sa aasta kaunim ehe,
kes sa Koitu lubad Hämarikku näha,
õienupud lahti õhkad lilliks —
sind ma laulan, sind ma pean kalliks.
Lauldes silmad möödanikku* läevad,
paistavad sealt vastu rõõmupäevad,
kus veel eesti mehed vabad olid,
Taara tuledele kokku tulid,
süüdates neid õitsva suve öödel,
püha preestri õnnistavail töödel
lehvitama lennul pilvetesse,
tõusma tuule tõstel taeva'asse,
austades armu jumalaida,
et nad õnnistaksid merd ja maida.
Kuulge siis, mis kadund põlvest luulen,
kalmukünka murust praegu kuulen,
kanarbikust mulle välja kostab,
minu kannel päeva ette tõstab.
Taara oli kaua armul kandnud
sakalasi, neile rahu andnud,
et ei võõrsil sõjakäiku olnud
ega vaenlasi ka peale tulnud.
Sellepärast olid kodust sõudnud,
püha hiie alla rõõmul jõudnud,
kus neil Taara tuled tõusid täna,
et siin ohvris saaksid püha sõna.
Keset hiide Taara tamme seisis,
oksadega üle metsa tõusis,
kahises sealt alla pühas kajas,
lehvis vaikselt maha looduskojas.
Tamme all üks altar, taevas loodud,
keda Taarast endast oli toodud,
sinikaljust taevakarva tehtud,
nagu ilmas ilusamat nähtud.

* Minevikku.

Palves hiie ümber rahvas seisis,
korraga kui tuule kohin tõusis,
preestrid eemalt vaikses rongis astsid,
nende taga sõnnid jalgu tõstsid,
keda ohvriks altarile aadi,
tänu-söömaajaks kaasa toodi.

Rongi ees käis härrandlikul ehtel —
riided särasid tal kulla tähtel —
Lembitu, see rahva kuulus vanem,
sakalaste vahva sõjaülem.
Täna vagas alanduses tõttas
teiste ees, siis järje ette ruttas,
põlvili ta maha heitis sinna,
laskis preestrid altarile minna,
kus nad vaikselt ohvri valmis seadsid,
nagu seda Taara käsust teadsid.

Vanem preester, pikas valges riides,
tõstis käed kõrgele siis, hüüdes:
«Taara, sina vägev taeva võitja,
iludusel ilmund Ilma täitja,
keda armul austada püütaks',
jumalaks ja Vanaisaks hüütaks',
võta meie palveohvrid vastu,
las neid meie meelemõlgust kosta
sinu ees, et armu jälle saame,
oma südamele puhtust toome!
Lase, et me tuli tõuseks ruttu,
kui sa andeks annad meie pattu,
meie süüd kõik unustusse jätad,
meid kui armulapsi vastu võtad!»

Nõnda hüüdis preester, langes maha,
rahvas põlvil' heitis tema taha.
Korraga, kus sinialtar seisis
tamme okstes vaikne kahin tõusis,
tuli tõusis otsekohe üles
ja must tuvi lendas tamme küljes,
kust ta preestri päästel tulle rändas,
siis kui valge tuvi ära lendas.

Taara oli taevas armu heitnud,
patu andeksandmist tähes näitnud,
et kõik süüdekirjad saanud selgeks,
nagu tuvi tules vaalind valgeks.
Rahva keskel tõusis rõõmukihin,
läbi metsa kostis kange kahin,
hõlma vaenlane ja sõber heitsid,
armu vastastikku üles näitsid;
pillid hüüdsid, laul ju lausa kõlas,
nagu uues elus rahvas elas.
Ümber hiie rongid läksid teele,
hellad lauluneiud astsid eele,
laul neil kõlas suus nii karsk ja vaga,
kandlemehed aga nende taga
kõlistasid ühes oma keeli,
ärgutasid härdail häältel meeli.
Nende järel jõudsid reakesed,
kus need halli peaga heakesed,
vanad isad, emad kepi najal
kõndides ju kaua kalmu rajal.
Taga tulid noored mehed, peiud,
siidis nende seltsis sõudsid neiud,
kenad sõstersilmad, kudruskandjad,
kõik need sõlerinnad, armuandjad.
Viimaks veeresid veel vennikesed,
poisid peened, tuvid tütrikesed.
Parvedessa lahkusid siis laande,
sõõmaajad, joogid seati joonde,
mõdumõõdud käisid käest kätte,
laulumehed uhtsid uudist ette,
vana valtsi palju valtsitie,
sakalaste tantsu tantsitie,
nii et mets ja org sest rõõmust kajas,
vaikus üksi Taara tamme rajas.
Nii jõud'* aeg, kus Hämarik ja Koitu
sõitvad seltsis oma saajasõitu**
ja kus tuled pandi põlemaie,
iga mäe otsa olemaie,
mis siis Taara autuleks hüüti,

* Jõudis.
** Pulmasõitu.

pärast meile «Jaani tuleks» seati.
Tuled põlesivad väledasti,
hiilgasivad Ilma heledasti;
Eesti kallis pind kui tähtel läikis,
kuni rõõmukaja jälle vaikis.
Rahvas rändas püha hiie ligi,
Taaral' oma tänupalvet tegi.
Tähtis sündmus oli sõudemassa,
jumalate juhil jõudemassa,
sest et Taara hiie hiljem tuli
tuleviku ettetäheks oli.
Preestrid jälle tõtsid tõsiselt
pühal tulel templi esiselt,
mehed, memmed orus vaikselt ootsid,
mõned sõda, mõned rahu lootsid,
sest kui tuli otse taeva tõusis,
rahupõli siis veel kindel seisis,
aga kui ta maha tungis väega,
kuulutas siis sõudvat sõjaaega.
Vaata! juba tulukene tungib,
riida vahel ringimängu mängib,
suitsupilveid pillates, kus põles,
viimaks tuiskab tulesambal üles,
otse üles, võttes mitme ohu —
lauluneiud laulvad kallist rahu.
Aga korraga, kui ime'ella
uhab ümber, pöörab aplalt alla,
rohu tuhastab ta mustaks tolmuks,
rõõmukoha muudab leinakalmuks,
suits kui laine rahva peale langeb —
neiukeste soontes veri hangub.
Elu aga toob ta meeste sekka,
«Sõda sõudemaies,» hüüdvad ikka,
«virgalt, verevennad, kokku löögem,
mõõgad välja, lipusaja loogem,
et me vahvus läbi Ilma kõlaks,
meie nimi igavesti elaks!
Kaunis sõjas surra sõitlemata,
ilma pika koole piinamata,
mõõga möllul ruttu vaikineda,
sõjalipu alla suikuneda!»

Nõnda hüüdsid noored, vanad mehed,
neiud aga nagu närtsind lehed,
näoke neil nutul, pea neil longu —
vaatasivad meeste mõõgamängu.
Vaheajal tuli kangest võitles,
pea üles, pea alla sõitles,
viimaks aga vaiknes vähemale,
langes ikka pinna lähemale,
oru puud ju olid suitsust mustund,
õienupud tule kätte kustund.
«Raske sõda sõuab meile vastu!»
hüüdsid mehed; neiud võtsid kosta:
«Vennad, vennikesed, mitte sõda,
sõda kannab kaisus sada häda,
ei seal kaasa kallis, peiu armas,
neiu nooruke käib leina narmas!» —
Tuli ikka veel ei tõusnud üles,
et ta võitu näitaks oma süles:
hirm ju tulemassa rahva peale:
«Vajub isamaa kõik sõjaväele?»
Lõppend oli korraga nüüd kära,
tuli tõusnudki*, ju vaiknes ära,
võitu tähendas see vaenlasele:
kõrvend hiis kõik näitas külm ja kole.
Mardust nagu kuuldi kiljatelles
metsa kaisust nuttu kuulutelles,
ojal ohkavada häda härda,
laanel leinavada langu verda.
Preestrid palves olid maha heitnud,
neiu pead end ema põuel' peitnud;
mehed aga vahvusella vaatel
oma silmad põlevalla saatel
hoidsid seal, kus nende vanem seisis,
nagu Kalev nähtavale tõusis.
Lembitu, ei tema tundnud hirmu,
vaenlane ta käest ei saanud armu,
seda oli ju ta palgest tunda:
võites võis ta surma kergelt kanda.
Näitas ka ta võidulootus tõde,

* Ei tõusnudki.

sest kui lõpma hakkas viimne säde,
veel üks tulukene üles ärkas,
korraga siis taeva poole tärkas,
rahval' näidates, et sõja sõidul
nemad lõppeks oleksivad võidul.
Kui nüüd vägev võidukisa kajas,
lootus uuest' õitses Taara rajas,
vaata, seal ka tõusis idakaares
päike ilul üles taeva veeres!

Teine lugu.

Nunnus.

Päike tõusmas, püha otsa jõudmas,
pidurahvas pillil koju sõudmas —
seal üks võõras pasun orgu hüüdis,
mäe pealt rahval' märku anda püüdis,
et veel võõraid külalisi ootmas,
saadikute vastuvõtmist lootmas.
Sakalased tõmbasivad noppest
kõlinalla oma mõõgad tupest,
mäe peal näitas seisvat kaunis vägi,
võis ju vaenlanegi olla ligi.
Aga sealt nüüd astus vägev ette,
võttis rahuraa ja oda kätte,
oda otsa mulla sisse kastes,
käed rahuraaga kõrgel' tõstes,
tähenduseks, et ta rahu toomas,
sõprust, armuavaldusta saamas.
Vana mees ju, keda rahvas nägi,
palgest aga paistis imevägi,
silmad särasid kui taeva tähtel,
riided paistsid siidi, kulla ehtel,
ja kui teiste eel ta alla tuli,
nähti kohe, et üks vanem oli.
Oma auistmelt temal' vasta
tõttas Lembitu, siis võttis kosta:
«Tere tulemast, kes rahus tuled,
rõõmupidult osa võtmas oled;
siin on vahetuseks minu oda,

vanem Lembitu sul pakub teda!»
Nende sõnadega oda andis,
sest ta võõra kilbist ära tundis —
mida Liivi võidukuju kattis —,
et ta suguvenna vastu võttis.
Võõras, oda vahetades, tänas,
sõnaldas siis sõbralikus sõnas:
«Sakalaste vanem, tuhat tänu
ütleb sulle Nunnus, et sa sõnu
rääkinud, kust täitmist hakkan lootma,
mis sult liivi rahvas jäänud ootma.
Aga minu hääl saab hüüdma hädast,
minu sõna sõnaldama sõjast!»
Nõnda vanem Nunnus vastu kostis,
rahva peale silmad lootes tõstis;
tema palgest nähti meelevõimu,
aga ka, et mured katsid vaimu.
Seal, kus mehed sõjanõu loovad,
naised üksi takistusi toovad,
selle* laskis Lembitu nüüd hüüda,
et nad koju võtaksivad püüda.
Parvena ka tõtsid kohe teele,
lauluneiud aga laulsid eele:
«Vennad, vennikesed, mitte sõda,
sõda kannab kaisus sada häda,
ei seal kaasa kallis, peiu armas,
neiu nooruke käib leinanarmas!»
Küll need laulusõnad leinadesse,
tungsid tugevate südamesse,
siiski soovitavaks jäi neil' sõda,
vaenlasele viia vaenuoda,
käsi mõõka täristas ju tupes,
vaim neil viitis võiduvainul tappes.
Nõnda astusivad ligemale,
kus neil' võõra jutt nii algas hale:
«Soome seltsi vennad, vahvad vaimud,
kuulge, mis te lõunapoolsed kaimud
teile kurbtust kuulutavad täna,
koledamast katkust saates sõna.

* Sellepärast, selleks.

Toredas Toreidas meie kodu
õitses õnnes, kuni sortsi sadu
merelt meie vainudesse vajus,
katku kihvtil meie orgu ujus.
Võõrad mehed salalikul meelel,
alandlikult, sõbralikul keelel
kõndisid me vaikse kodadesse,
meelitades meie majadesse:
«Laske elada meid mere veeres
rahus siin, kuis pruuk on meie juures,
sõudis keegi võõras sinna hädal,
otsis armu oma reisi rajal!»
Lahkesti neid võeti ka vasta —
armuta meilt palujaid ei lasta —,
viitsid kaua vigata me toas,
sõbralikult meie rahva seas.
Nõnda mitu aastat mööda lendsid,
võõrad sagedast' ka ära rändsid,
kaupa laeval koju viidanessa,
tagasi sealt tulles seltsidessa.
Ühel päeval aga meie aasa
tõivad võõrsilt vanamehe kaasa,
imelikus isemoodu riides,
keda meile näitasid, nii hüüdes:
«Lubage, et võõra maade tarkust
õpetaks ta teile, vaimu ärkust!» —
Rõõmuga ta sai ka seda luba,
aga mõne aja pärast juba
hakkas oma päris nõu näitma,
laimates me jumalat ta laitma.
Meil ei olla mitte õige jumal,
päris jumal olla üksi temal,
kes kord võõral maal on surma suikund,
ristivõlla vaevas elust vaikund.
«Võõras,» ütlesin ma, «vaata üles,
kuidas päike rändab taeva süles,
kuidas tähed oma teedel seisvad,
kõue müristab ja tuuled tõusvad,
igal kevadel ka loodus ärkab,
uuest' tuhat taime mullast tärkab.
Kust nad saanud, kust need hääled tulnud,

eks nad selged avaldused olnud,
et veel meie jumal Ilma täidab,
keda sinu rumalus siin laidab?
Teeni oma surnud meest, kui tahad,
meil on meie usk ja jumal pühad!» —
Aga ei mul saand sest kõnest tänu,
edasi ta rääkis raskeid sõnu,
millega me jumalat ta laimas,
meie usku ebausuks sõimas.
Kui nii võõras meie lahkust tasus,
viha pea rahva sekka asus,
võtsid teda hiie alla kanda,
tahtsid lepituse ohvriks anda.
Aga mina astusin nüüd sekka:
«Kui me jumal tahaks, kas siis hukka
ise seda meest ei jõuaks saata,
kes, kui elab, ka veel annab loota,
et ta eksiteelt võib pöörda ära,
tema vaimus koita tõetera!»
Nõnda vaigistasin rahva viha,
armu sai ta rohkest jälle näha;
neiud aga laulsid kandle kumal:
«Vaene võõras, surnud sinu jumal,
meie jumal igavesti elab,
temale me kiitus üksi kõlab!» —
Kui nii mitu aastat lendsid mööda,
tulid ka veel teised laeva teeda
meie juurde eluaset saama,
meile võõra maade tarkust tooma.
Meinhart'iks nad oma keeles hüüdsid
vanameest, tal abiks olla püüdsid,
sest ehk küll ta luusinäol käisid,
siiski ise noores eas seisid.
Majast majasse nüüd sala sõudsid,
naisi nimelt meelitada nõudsid,
rääkisid neil' ennemuiste juttu —
äratades nõnda nende nuttu —,
kuidas nende jumal surma uinus,
kes kolm jumalat ja siiski ainus.
Kui ju mitu naist nad salvind sala,
tõusis rahva poolt mu kõrva kõla,

et ta hea tunni peale oota,
kus ta võõraid ära tappa loota.
Seda kuuldes nõu ma võtsin anda,
et nad võõrad viiksid mere randa,
saates elusalt neid sinna jälle,
kust nad meile ilmund nähtavalle.
Aga enne veel, kui oma viha
vaigistades nõnda saime teha,
langsid leedulased meie laande,
riisudes me põldudesse, hoonde.
Nendega nüüd võitlesime kaua,
leidsid palju meie juures haua,
lõppeks lõhksime nad üle piiri,
võttes nende valitsuse-tüüri.
Kui meil nõnda õnneks käsi käinud,
olid vaheajal kodus teinud
võõrad kiviehituse sinna,
millest tahtnud luua kindlat linna.
Palusid nüüd: «Andke luba meile
ehitada kindlat kantsi teile,
mis, kui sõda jälle sõudemaies,
teie naisi oleks hoidemaies!»
«Ehitage!» võttis rahvas kosta.
«Ärge lubage!» ma hüüdsin vasta.
Aga juba olid naiste keeled
ära minust pöörnud meeste meeled.
Võõrad saivad luba ehitada,
suure kantsi üles sihitada,
kuhu palju oma mehi tõivad,
kes seal tööd ja eluaset saivad. —
Kui nii mööda läinud mitu aega,
tuli uusi võõraid suure väega
meie juurde jälle üle mere,
väga kangeks tehes kantsi pere.
Palju tuli neid ka raudses riides,
suured noad särasid neil vöödes,
tapeluse tarvis odad õlal,
mõõgad käes ja kannusedki jalal.
Korraga nad andsid meile teada,
et üks võõra maade preester seada
valitsejaks Meinhart'i me randa,

kellele meil maksu tulla anda
kümnendama jao kõigest varast,
põllupealsest viljast, naiste erast.
Seal nüüd rahvas vihas tõusis üles,
maa meil välkus mässamise tules,
tahtsime küll võõrad kaotada,
Väina jõkke kantsi vaotada,
aga suur ju oli nende võimus,
sõjakunstis osav nende oimus;
oma kindlast kantsist võitlesivad
õnnega me vastu, sõitlesivad
surma saata meid kõik hulga'ella,
kui me heaga ei heidaks alla.
Ühtlasi nad mõistsivad ka teha,
et meil naabritest sai tüli näha,
leedud, läti rahvas sõdidessa
langesivad meie laanedesse.
Nõnda meie rahvas piinal elas,
kuni teadus meie kõrva kõlas:
Meinhart suikunud ju surma suhu,
kantsilased soovida me rahu;
nende hulk ka väga langend alla,
sest et palju kodumaal neist olla.
Lootsime nüüd lõppend oma tusu,
saatsime neil' kohe kange käsu,
et nad ruttu võtaksivad minna,
meie mehi laseksivad linna,
üksi siis neid ellu jätaksime,
muidu kõik nad mulda mataksime.
Meie ähvardus neil' tegi hirmu,
palusivad põlvili nüüd armu,
lubasivad kevadel meilt jõuda,
esimesel laeval koju sõuda.
Jälle armu andsime siis neile,
aga armust õnnetus sai meile,
sest kui esimesed laevad tulid,
täis nad võõraid raudalasi olid,
kes pea kantsilaste seas istsid,
müüri pealt nüüd meile maha kostsid,
et meil valitseja jälle olla,
Berthold nimi, kes meil' isaks tulla.

«On ta isaks läkitatud siia,
miks siis sõjaväge ühes tuua?
Ehk kas nõnda isa-armu võidab,
et ta piitsadega meile sõidab?»
Nõnda hüüdsid meie mehed vasta,
aga Berthold võttis seega kosta,
et ta tule meie vilja pistis,
vägise me naisi, lapsi ristis,
ja ei tahtnud mehed käsku täita,
sõjal nende sekka võttis heita.
Hirmus tapelus sest tülist sündis,
aga meie jumal armu andis:
Berthold langes, võõrad põgenesid,
üle mere kõik nad taganesid. —
Rõõm meil oli suur ja rahvas juba
arvas, et ta jäädvalt jälle vaba,
aga seal kui mesilaste pere,
sõitsid laevades nad üle mere,
tungsid jälle rauas meie randa,
ei me neile jõudnud vastu panna.
Mis nüüd enam meie võimus mõjus!
Rahvas kantsilaste alla vajus,
nõnda, et need võõrad veremehed
meie maal nüüd täitsa peremehed,
keda nad ka jaotanud ju ära,
igal raudlasel saand oma era.
Kes veel järele me meestest jäänud,
on nüüd nende orjadeksa saanud,
meie pojad neile põldu käänvad,
ahelas me tugevad end väänvad,
riisutud me põllud, meie karjad,
meie tütred nende himuorjad!» —
Nõnda hüüdis Nunnus silmaveela,
langes põlvili siis rahva eela:
«Sakalased! vana mees siin tulen,
esimene kord ma põlvil' olen
inimeste ees, — oh tulge, tulge,
päästjaks meie vaese maale olge!
Nagu katk nad muidu saavad sõudma
ja ka teie vara pea nõudma!» —
«Sõtta, sõtta!» nüüd kõik rahvas hüüdis,

Lembitu neid vaigistada püüdis:
«Sõtta jah! mu mõõgavennad, sõtta!
Seni kui veel hunt ei jõudnud tõtta,
murdes meie oma muru'ella,
mingem otsima ted' mõõkadella.
Aga pikk saab olema see sõda,
verd saab nõudma ta ja palju häda,
siiski, et me käime õiget lugu,
peame võitma nüüd ehk meie sugu.
Selle* sõjariistad ruttu vööle,
pea viib teid sõjapasun tööle;
kolm teil päevi ennast valmis seada,
siis te sõja algust saate teada!»

Kolmas lugu.

Henno ja Salme.

Päike paistis maha heledasti
sakalaste maal, kus väledasti
võiduriistu juba valmis veeti,
ihkudessa sõja tarvis seati.
Tuli välkus noorte meeste silmas,
polnud enam rahu mõrsja hõlmas,
ihkasid kõik taplusele minna,
võites rühki' raudalaste linna.
Emad nutsid mitmed seda tegu,
mõnel neiul kahvatanud nägu,
teised aga, meestel olles abiks,
pidasid siin kurbtust suureks häbiks,
oleksivad ennem' ühes sõitnud,
vaenlasele oma vahvust näitnud. —
Nõnda Salme ka, üks õitsev neiu,
kui tal sõjasõnumeid toond peiu,
algas esiti küll härdast' nuttu,
aga siis ta silmad pühkis ruttu,
põue peitis lahkumise valu.
Metsas seisis ema Tiio talu,

* Selleks, sellepärast.

linnast kaugel, ligi Nurmekonda,
kus ei palju tütart saanud tunda.
Siiamaale kaunis õnnepõli
selles talus valitsenud oli;
ehk küll kaua lesepõlves elas,
siiski Tiio rikkus kaugel' kõlas;
rõõmu ta ka jõudis palju näha,
kui ta lastest paari võttis teha,
sest ta kasupoeg ja tütar Salme
ammu langend armastuse sõlme.
Veimevakad aga veel polnd vaetud,
pulmalauad, nagu kohus, kaetud,
kui nüüd korraga sai sõna sinna,
et ka Hennol tarvis sõtta minna.
Nagu öeldud, seda sõna kuuldes
oli nutuvärin Salme huultes;
lootnud Hennoga ta pea pulma,
nüüd ehk viimast kord ted' võttis hõlma.
Aga oma valu ruttu püüdis
ta siis vaigistada, lahkelt hüüdis:
«Sõjamees on mitme riigi võitja,
sõjamees on Taara soovi täitja,
mine siis ja ole võites vahva,
päästa oma isamaa ja rahva,
ja kui auga tagasi kord tuled,
siis mul seda armsam kaasa oled!»
Tõi siis ise ülemisest korrast
kilbi maha hõbetatud karrast,
kuhu peale tehtud targad maalid;
tõi ka oda osava ja nooled,
nagu vedrutava vibu enda,
mis kõik Henno kätte võttis kanda,
et neid teritaks ja saadaks korda;
ise puhastas siis kilbi karda.
Henno rääkis vaenlasest, ta teost,
viha paistis tema kulmust, näost.
Tõusis püsti, sirutas end sirgeks,
tõstis oda taeva poole kõrgeks,
hüüdis: «Meie maad nad tulnud saama,
meid kui tapalambaid metsa aama,
meie kodadesse tappes tõtma,

naisi teotama, vara võtma!
Ei! Veel voolab üdi meie soontes,
sõjariistu osavaid me hoontes;
kuni ühtki eesti poega õitseb,
võideldes ta meie kodu kaitseb,
kuni ühe neiu hääl veel kõlab,
meie varal varistaja elab!»
Nende sõnadega viskas oda
vastu aia teivast, nii et teda
nagu välgukiirel pooleks lõikas,
siis ta Salme enda juurde hõikas:
«Nii nad eesti oda peavad tundma,
saame surmale neid palju sundma,
kuni maast kõik välja virutame,
põrguhauda jälle põrutame!» —
Salme ees ja teised neiud taga
tegid nüüd, mis imeks panna väga:
Oma kuldsed juuksed maha võtsid,
meeste kätte sõja tarbeks jätsid,
et neist saaksid lingu, vibu nöörid,
vaenukivi, sõjanoolte tüürid. —
Nõnda tuli aeg siis pea kätte,
kus kõik mehed astsid valmis ette,
kus ka Henno vaenlasele vastu
sõjariides tahtis juba astu.
Jumalaga omakseid ta jättis,
Tiio lauda viimast kord veel kattis,
silmaveel seal juures kambri seesta
õpetas ta nõnda noorta meesta:
«Kallis poega, kulla kilbikandja,
kui sa sõtta sõidad — surmaandja,
lendad lipuliste laagerissa,
tõttad tapperite telkidessa:
ära sõida siis sa sõja eela,
ära lange tagumiste teela,
sõida ikka keset sõdijaida,
võites ligi lipukandejaida.
Sest need esimesed helbitakse,
kõik need tagumised tapetakse,
üksi need, kes keset sõda aavad,
elusalta kodu poole saavad!»

Nõnda õpetas ta, vana ema,
kandis liha lauale ja kama,
kohupiima, sepikut ja võida,
ja mis muidu talus oli leida.

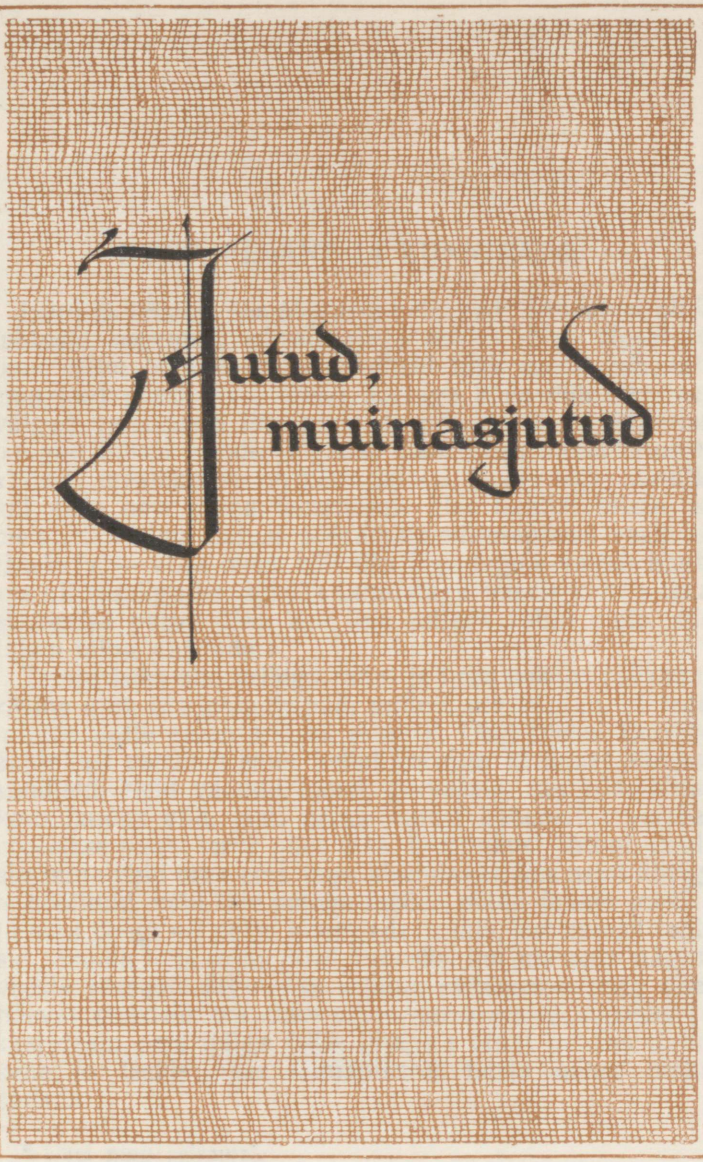
Jutud,
muinasjutud

HUNT, REBANE JA KÜNNIHÄRG.

Hunt ja rebane, kes sõpruses selsamal* teekonnal olid, juhtusid kogemata künnihärjaga kokku. Nad võtsid ta oma seltsi ja kõik kolm kõndisid tükk maad rahulisti oma teed edasi. Seal tõusis korraga kõva müristamine; välgud valendasid läbi mustade pilvede ja müristamise paugud käisid nende jälgedel. Seal ütles kaval rebane: «Tõesti, maailma ots on kätte tulnud; kas ei oleks sünnis, kui meie oma patud teineteisele üles tunnistaksime, et meie mitte ilma patust pööramata viimsepäeva vastu ei läheks?» — «See oleks küll üks õige tegu,» vastas hunt, «ja nii sündigu ka: igaüks tunnistagu teisele kahele oma suuremad patud üles. Kui teie sellega rahul olete, siis tahan mina alustada.»

Teised kaks olid sellega rahul ja hunt hakkas rääkima: «Mina olen ühe patu teinud, millest ma kardan, et teda minule mitte enam andeks ei anta. Ühel mehel Emajõe kaldal oli rammus emis, kellel korraga 12 ilusat põrsast sündisid. Neid vaeseid loomi, põrsakesi, kes kõik üheskoos laudas olid, jäeti nende emast häbematul kombel hooletuse sisse; terve päev otsa, hommikust õhtuni, kuulsin mina neid oma ema taga kisendavat, kes neist ühtegi ei hoolinud, vaid täie maoga mööda põldu ümber jooksis ja oma poegi nii palju kisendada laskis, kui nemad tahtsid. Seeüle läks minu meel kurvaks, kui ma seda nägin; vaeste põrsaste lugu läks minule südamesse, ning ühel päeval murdsin ma oma vihas vana emise surnuks ja kustutasin oma nälga tema lihaga.» Hunt puhkas natukene ja laskis paar silmapisarat härja nähes maha sadada.

---

* Ühel ning selsamal.

«Nüüd aga kuulge üht veel suuremat pattu, mis ma sel kombel tegin. Peale selle, kui ma emise maha olin murdnud, panin ma alles tähele, et nüüd vaestel põrsastel veel pahem lugu käes oli kui enne ja et nemad nüüd, kus nende ema enam sugugi neid ei saanud imetada, veel enam nälga pidid kannatama. Nende pärast läks nüüd minu meel nii haledaks, et ma nõuks võtsin neid kõigest hädast päästa. Tõsise osavõtmisega päästsin ma neid nende vaevalisest elust ja matsin nad halastuse pärast oma sisikonna sisse. Nuttes kuulutan ma teile seda oma kuritegu ja palun teid minule üks helde otsus anda. Loodan ka, et teie armulised olete ja minule süü kustutamiseks mitte liiga rasket trahvi peale ei pane.»

«Nagu minu meelest teie tegu näitab,» ütles rebane, «ei ole teie mitte suurt ülekohut teinud; teie olete ju mõlemal korral head tahtnud ja olete ennast nii üles näidanud nagu kõik needsinatsed, kes oma vaeste ligimeste üle halastavad ja neid kõigest väest häda sees tahavad aidata. Seesuguse väikse patu eest on teile ju suureks trahviks, kui teie, kui viimnepäev enne ei peaks tulema, kaheksa päeva järjestikku lambaliha suhu ei võta.»

«Nüüd kuulge ka minu patutunnistust,» rääkis rebane edasi; «ka mina tahan teile ühe suure patu üles avaldada, mis minu südant raskesti koormab. — Minu külas elas üks kukk, kes nii riiukas ja kuri oli, et ta kõik teised kuked ära nokkis, kes tema ligi puutusid. Peale selle oli ta suur kisategija, ja muud sa ei saanud kuulda kui tema «kukkelekuu!». Tema 12 kana kaagutasid tema käsu peale päev otsa ja tema ise hakkas ju hommikul vara nii valju häälega laulma, et mitmed peenikesed inimesed sest peavalu said ja tema pärast sagedasti sugugi enam und silma ei saanud. See tegi minu meele pahaseks. Kui ma sellepärast ühel päeval nägin, kuidas ta oma naistega üksi aias toredasti jalutas, läksin ma ligi, võtsin ta turjapidi kinni ja väänasin ta kaela kahekordseks. Selle järel kandsin ma surnukeha julge koha peale, kus ma tema vaikselt siit maailmast välja talitasin.» —

«Sellest päevast saadik ei olnud ma aga enam mitte tundi oma elu pärast julge, sest surnud kuke lesed olid minule kättemaksmist tõotanud ja kiusasid mind oma kaagutamisega igal pool taga. Ma kannatasin kaua aega,

aga viimaks läks minul nende kisa ja kära ometi liiaks, ning kui kord nende kisast jälle nii uimane olin, et ma ei teadnud, kus minu pea seisis ja mis ma tegin, seal lõpetasin oma teo seega, et ma nad kõik maha murdsin. Minul ei jäänud muud nõu üle teha, sest need kanad vihkasid mind nii kangesti, et ma oma elu pidin kaitsma. — Armsad isandad, nüüd olge armulised ja andke minule minu patud andeks!»

«Nagu minul' see asi näitab,» ütles hunt, «ei ole sina sugugi paha teinud. Sina oled ju rohket ärmu vaeste ja haigete inimeste vastu üles näidanud, kui sina neid sellest hirmsast kisendajast päästsid; ning kui sa viimati häda sisse langesid, siis oled sa, nagu igal mehel lubatud on, oma elu kaitsnud ja oma vaenlased maha löönud. Päastu aga ka meeleparandamiseks kolm päeva, nii et sa selle aja sees ühtegi kanapraadi ei söö, kui sinule seda kusagil öömajal ette peaks pandama. — Nüüd olge nii head, härja-isand, ja tunnistage ka oma suurem patt üles!»

«Ma ei tea tõesti mitte, mis ma teile pean tunnistama,» alustas härg alandlikult oma juttu. «Teil mõlemal ei saa mitte teadmata olema, missugune vaevatud loom mina olen ja kui vaevaline minu elu siin maailmas on. Aasta läbi pean ma kündma ja koormat vedama; ka ei või teie sugugi arvata, kui palju minusugusel oma peremeest orjata on. Ja kõigest sellest hoolimata ei kuule ma ühtegi tänu, vaid malk on sagedasti minu palk. — Ühe patu olen ma aga teinud, mida ma väga kahetsen. Kange tulise külma ajal käis sulane, kes mind vedas, minu ees lume sees. Seal panin ma tähele, et tema pastla seest natukene õlgi välja ripendas, ning näljast aetud, tegin ma seda pattu, et ühe jao neist õlgedest välja kiskusin. See oli aga sulasele kahjuks ja mina tunnistan kahetsedes oma süüd. Olge ka minu vastu armulised ja kuulutage ka minule pattude andeksandmist!»

«Sina kurjategija,» hüüdsid hunt ja rebane, «mis oled sa teinud! Sina oled ühe süüta inimese vara varastanud, kes pealegi sinu heategija on, ning sinu süü on, kui külm tema jalad ära võttis. Selle kuriteo eest pead sina oma elu kaotama, sest sellele, kes varas ja tapja on, ei ole ilmas ja igavesti pattude andeksandmist olemas!»

Nii kaotas truu-usuline härg oma elu ja langes oma seltsimeeste toiduks. Hunt ja rebane olid aga, et nemad kui head sugulased vastastikku oma vead teineteisele andeks andsid, eluaeg läbi truud sõbrad.

Üks vanasõna ütleb: «Üks kaaren ei noki teise silmi välja!»

ÜHE VANA ÕLEKÕRRE ELULUGU.

(Tema enese jutustatud)

«Sina paned imeks, armas laps, ja arvad seda ehk tühjaks toreduseks, et ma sinule oma elulugu tahan jutustada, sest sa mõtled, et õlekõrrel ühtegi elulugu ei võida olla. Aga kuule enne ja siis mõista kohut!

Kõigepealt pead sa teadma, et minu suguvõsa vanem on kui sinu sugu, sest ju kolmandal päeval oli jumal kõik rohud ja taimed loonud, mille seas ka minu esivanemad olid, aga alles kuuendal päeval loodi inimesed. Mina ise olen küll alles mõnikümmend aastat vana, aga tunnen oma sündmust* väga hästi.

Umbes kolmekümne aasta eest tagasi külis põllumees seemne, millest ma sain, põllu peale, ja kattis ta saha ja äkke abiga mullaga kinni. Kui siis vihm mulda oli niisutanud ja päikese kiired teda soojaks teinud, vaata, seal läks seemne kest lõhki ja mina tulin ilmale. Oma jalakese, ühe õrna juurekese, ajasin ma kohe allapoole mulla sisse, et endale kindlat seisukohta alla saada, oma väikse pea aga sirutasin ma püsti ülespoole. Pea siginesin ma nii jõudsaks, et mullakatte enda pealt kõrvale lükkasin ja kui roheline oras päikese paistele välja astusin. Rõõmsasti vahtisin ma ümberringi ja rõõmustasin ennast oma hulga vendade seltsis, kes minuga ühtlasi oma elu olid alustanud ja minu seltsis põllul elasid.

Päev-päevalt tõusin ma nüüd tugevamaks, sirgusin siredamaks ja olin oma peremehele tulevikulootuseks. Aga nagu haigused inimeste lapsi noores põlves rohkesti katsumas käivad, nii ei jäänud ka minu noorpõli neist puutumata. Külmad vihmahood voolasid minu peale

* Siin: ajalugu, elulugu.

maha, tuuled tõukasid mind sinna-tänna ja öökülmad tegid, et ma närtsima hakkasin. Aga pea tuli minule kindel kaitsja. Üks pehme valge linik laotas ennast minu peale laiali ja oli minule soojendavaks varjuks, kui väljas kange külm inimesi köetud tubades sundis elama ja ennast kasukate sisse mässima.

Kui talv oma võimu otsa oli tuisanud ja kevade, temast võitu saades, jälle tagasi tulnud, vaata, seal võeti ühel ööl uduse käega valge linik minu pealt ära, ja kui päikene hommikul tõusis, astusin ma oma rohelises riides ette, inimestele rõõmuks ja maale ehteks. Nüüd hakkasin ma priskesti kasuma. Üks järk teise järele tuli juurde ja pea olin ma nii pikaks sirgunud, et sinust veel pikem olin. Oma pead kandsin ma nüüd toredasti püsti; et ta pea täies nooruse ilus õitses, arvasin ma ennast igapidi kõige kallimaks ja paremaks viljaks. Ma olin niisama nagu mõni noor inimene, kes uhkesti ülestõstetud peaga ümber kõnnib ja ennast teistest paremaks arvab, mis aga muud ei tunnista, kui et tema pea — veel niisama tuumast tühi on, nagu minul sel korral oli, sest raske tuum ei kannata tühja hooplemist. Seda tundsin ma ära, kui minu õitsemise-aeg mööda oli ja mina oma päris aukrooni kätte sain, see on, minu pea täis raskeid teri sigines. Nagu inimestele tarkus, kes iseenese ja maailma äratundmisele saadab, päris aukrooniks on, nii on seda meile tuumakad terad. Ei ma nüüd enam oma pead toredasti püsti kandnud; need kõrred, mis seda meie seas ka oma vanaduses veel edasi tegid, jäid tühjadeks peadeks, ja peremees ütles neist, et nad muud ei anda kui sõnnikut. Minu pea aga vajus ikka enam ja enam allapoole, mida raskemaks ta läks, ja mina ise ka paindusin kõveraks, sest vanadus oli minule kätte tulnud ja ma tundsin ära, kuidas minu jõud iga päevaga enam kadus.

Seal tulid peretütred ühel hommikul lauldes põllule, säravad sirbid peos ja hakkasid meid maha lõikama. Meid köideti siis vihkudesse ja kanti õhtul kuhilasse. Siin oli minul aega järele mõtelda, ja et ma ju ette arvasin, kuidas lugu edaspidi saaks minema ja et siin jäädavat rahupaika ei saaks olema, sellepärast jätsin ma kõiki sõpru jumalaga, nimelt lõokest tema perega, kelle pesa minu lehtede all oli olnud, ja rääku, kellele ma nüüd hea

meelega andeks andsin, et ta mind vahel öösel oma valju lauluga ei lasknud magada.

Oli mõni päev mööda läinud, seal pandi mind ühes teiste kõrtega vankrile ja meid viidi rehte, kus meid parte peale seati. Nüüd tehti tuli ahju ja palav ja suits panid mind kartuses higistama. Aga pea olime selle soojaga harjunud ja ta oli meie vanadele kontidele õige mõnus. See õnn ei kestnud aga kaua, sest jälle mõni päev hiljem rabas peremees terad meie peade seest välja ja nüüd ei olnud muud kui paljas õlg. Meid kõideti suurtesse kubudesse ja pandi seina äärde maha.

«Mis meist nüüd peab saama?» küsisid mõned kõrred. «Saagu, mis saab,» vastasin mina, «meie oleme oma kohuse ära täitnud, oleme rohket seemet andnud, ja ehk võime oma vanas eas ka veel tulusad olla!» Ja nii oli ka. Peremees laskis meid oma uue maja katusele panna, kus ma oma seltsimeestega ühes peale kolmkümmend aastat teda vihma ja lume eest olen kaitsnud ja kust õue peale alla vaadates ma mitmed õnnelikud ja õnnetud juhtumised ära olen näinud. Palju juttu võiksin ma sinule rääkida, mis ma kõik tähele olen pannud, ja sa võiksid sest palju õppida. Aga et ma sinule oma elulugu täna üksi taht-sin jutustada, siis nimetan veel nii palju, et meid tänavu suvel maja pealt jälle maha võeti, kuhu noor peremees uue sindlikatuse peale laskis panna. Vihma ja lume vastu võideldes olime ka ju liig puruvanaks läinud, ja kui mitte noor ja tugev sammal meile seltsiliseks ei oleks heitnud, ehk meie jõud siis ka ju ammugi enam tuule ja vihma vastu ei oleks jõudnud panna. Nüüd aga läheme põllule, nagu noor peremees ütles, kus veel kord põldu rammu-tades tulusad võime olla, ja sellepärast palun ma sind mind ka sinna teiste sekka heita, et ma mitte üksi ilma tulu saatmata kuhugi kõrvale ei jääks seisma. Ehk saad siis teisel korral minu eluloo viimastest päevadest ka veel kuulda.»

NIGLAS JA KUNINGATÜTAR.

(Eesti rahva ennemuistne jutt, mis selle lehe väljaandja rahva suust üles kirjutanud)

Kui Saaremaa alles vägev maa oli ja oma rahva päralt, siis valitses seal kord Eesti kuningas Tarak, kelle ainus tütar Salme oma jumeduse poolest nii kuulus oli, et teda ka Põhja kuningad katsumas* käisid. Ka elas sealsamas üks kuulus niglas**, see käis sügavamad kui sügavad merepõhjad läbi ja tõi sealt kõik sissepillatud asjad jälle välja, ilma et temal sellel teel midagi kimbatust oleks juhtunud, nagu muudel surelikkudel inimestel, sest tema oli Meretondi meele pärast ja pidas veenäkkidega sõprust.

Kord oli jälle üks Põhjamaa kuningas Saaremaal võõrusel ja tahtis Salmet endale abikaasaks. Kavaluse kombel tuli ta teda oma maatarga nõu järgi kätte saama, sest Salme ja niglase vahel olid armastuse-sidemed edenema hakanud ning kuningatütar põlgas sellepärast kõik muud kosilased ära. Niglas oli aga ka viisakas poiss, sirge kui kuusk ja priske kui õun. Tarak ise ei teadnud sest salakaubast midagi; aga igal korral, kui temal kuulsad võõrad olid, viis ta nad oma kullatud laeva sees mere peale ja näitas neile oma niglase osavust merepõhjast asju üles tuua. Siin olid ka Salme ja niglase südame nägemata armastuse-sidemed esiti teineteise külge puutunud. Veenäkid, kes seda kõike teraselt tähele panid, aga niglast ju igavesti oma sõpruse paeltes kinni olid arvanud seisvat, läksid sellepärast ikka kahtlasemaks tema peale. Seda teadis ka Põhjamaa kuninga maatark ja sellepärast

* Vaatamas.
** Tuuker.

oli ta oma peremehele nõu andnud: «Kui sind Tarak merele viib sinule oma niglase osavust näitama, siis ärrita teda, et ta Salme sõle rinnalt mere põhja viskaks. Sellel teel saab niglas hukka, sest veenäkid, kelle kõned iseeneste vahel mul teadavad on, ei saa kannatama niglast Salme sõlega nägemast. Nõnda võib tüdruku süda vast veel sinu poole kaaluda.»

Vaene niglas pidi hukka saama; kuidas siis tema käsi nüüd käis? Mere peal ütles Põhjamaa kuningas: «Ma usun küll, et sa tühje asju merde viskad ja neid sinu niglas ka jälle sealt välja toob; aga viska oma tütre kallis sõlg merde, ma ei usu, et ta teda sealt enam välja saab tooma. Odavat asja on kerge saada ja hoida, aga kallist asja kaitse kui silmatera, temal on palju tahtjaid!» — Tarak naeris ja ütles Salme vastu: «Anna oma sõlg rinnast; minu rikkuse kuulsus ulatab pilvedesse ja minu niglase osavus sügavama mere põhja!» Tema võttis oma tütre sõle, mis kõige selgemast kullast oli tehtud ja mere kallimate kividega ära ehitud, ning viskas ta omaenese käega merelainetesse. Niglas vaatas veel kord valusal vaatusel Salme peale ja heitis siis selsamal teel järele merelainetesse.

Ju tuli aeg, et ta jälle tagasi pidi tulema ja Tarak ütles: «Nüüd ta tuleb!» — aga ta ei tulnud. Põhja kuningas tänas oma südames oma maatarka tema hea nõu eest, aga Tarak käis täis viha laevas edasi-tagasi. Seesugust häbi ei olnud temal veel olnud ja ka mitte seesugust kahju, sest rääkimata niglasest, keda tema süda väga armastas, oli see sõlg nii kallis ja ilus, et üks tagamere kuningaemand ühe terve kuningriigi tema eest oli pakkunud, ilma et teda Tarak ära oleks raatsinud anda. Salme paled aga lõid ikka valgemaks ja valgemaks, sest ju veeres päikene kui punane ratas merde, aga niglas ei tulnud ja ei tulnud. Seal ütles Tarak: «Ta enam ei tule, pöörame koju!» Põhjamaa kuninga süda hüppas rõõmu pärast, ja Salme hakkas suure häälega nutma: «Mu sõlg, mu kallis sõlg!», aga oma südames nuttis ta kadunud niglast. Muud nad koju sõites mere peal ei näinud kui üht mereparti laevaga ühes ujuvat, kellel valge võru kaela ümber oli.

Öö otsa ei tulnud Salmele und silma, vaid ta kastis

nutupisaratega oma patju. Teisel hommikul vara läks ta ju mere äärde. Seal tuli temale tee peal sant vanamoor kerjates vastu, see palus: «Anna oma rikkusest minule vaesele ka midagi, küllap kaalud jälle ühetasa tõusevad!» — Salme andis kõik oma kulla, mis temal kaasas oli, sandi kätte ja küsis: «Mis need sõnad tähendavad, mis sa kaalude ühetasaseks tõusmisest rääkisid?» — Vanamoor kostis: «Eks nad ikka vaesuse ja rikkuse kaalusid ei tähenda; aga raskemad on õnnetuse ja õnne kaalud ühetasaseks tõusma.» — Salme nokutas peaga ja läks edasi.

Mere ääres istus ta kivi otsa maha ja hakkas nutma. Oh, ta nuttis nii kibedasti, et mererand, puud ja kividki ühes nutsid. Seal tuli eilane merepart, kellel valge võru kaela ümber oli, ujudes tema juurde ja vaatas haledasti tema peale. «Oh, et ma ka üks part oleksin,» ütles ta valju häälega, «siis võiksin kõik merepõhjad läbi otsida, kuni oma silmatera üles oleksin leidnud!» Korraga seisis endine sant vanamoor jälle tema kõrval ja ütles: «Säh, siin on natukene kama, sööda sellega merelindu, küllap temal kõht tühi saab olema.» See sant ei olnud aga keegi muu kui üks sõnatark hea vanamoor, kes maailma halvad asjad jälle heaks pööras. Salme võttis vanamoori paunast kama ja söötis oma peo seest parti, kes nii vaga oli nagu mõni kodulind. Seal hüüdis vanamoor: «Mees meheks, sõlg sõleks!» — lõi kolm korda jalaga vastu maad ja kadus ära. Pardist aga sai korraga niglas ja võrust tema kaela ümber sõlg. Ka oli selle koha peal, kus vanamoor oli seisnud, hulk kõige uhkemaid riideid. Nüüd võttis Salme maast ruttu esiti ühe siidist särgi, andis selle peiu kätte, siis hõbedased alusriided ja viimaks ühe kullast kuue. Toredasti ehitud niglas, kes nüüd nagu mõni kuningapoeg välja näitas*, leidis maast ka veel ühe kõige peenemast terasest tehtud kilbi, kus kõik peale oli maalitud, kuidas niglas mere põhja heitis, kuidas sealt Salme sõlega tagasi pöörates teda veenäkid kinni hoidsid ja oma teenistusse püüdsid avatleda ja kuidas nad teda, kui ta järele ei andnud, nõidumise teel pardiks ümber moondasid, ja palju muid asju. Kui siis niglas

* Välja nägi.

Salme oma hõlma oli võtnud ja temale kõik ära seletanud, mis mere põhjas temaga oli sündinud ja kuidas ta temale truuks oli jäänud, seal rusus teda Salme oma vastu rinda ja tõotas, et üksi surm teda oma peiust saada lahutama. Meri aga kohises sel silmapilgul nii kangesti, nagu oleks suur maru möllamas, ja üks hirmus laine tuli Salme ja tema armukese poole, nagu oleks ta neid mõlemaid merde tahtnud uhta. Armukeste jalgade ees langes ta aga jälle koost laiali ja üksi vahtu jäi natukene maha liiva peale.

Nüüd läksid niglas ja Salme kuninga ette. Kui see neid nägi ja ka oma kadunud sõlge, siis hüüdis ta suures rõõmus: «Sa tood minule, mu tütar, ühe kadunud kuningriigi tagasi, endale aga tood sa tema kuninga abikaasaks!» — Veel selsamal päeval olid Taraki kuninglikus majas kihlused. Põhjamaa kuningas aga läks ilma abikaasata vandudes oma Põhjamaale tagasi.

TIIU, ÜKS ÕIGE LASTE-EMA JA MAJAPIDAJA.

«Iga inimene ja asi peab oma koha peal olema,» nõnda ütles Tiiu iga kord, kui teda küsiti, mispärast ta oma rikaste vaimuannetega mõnd ülemat seisust taga ei nõuda; et ta tark ja mõistlik naisterahvas oli, seda teadis terve Käiduse vald. Tema mees oli Krimmi sõjas auga isamaa eest surma leidnud ja ta elas nüüd oma kolme lapsega väikeses majas, mis temale vald kroonumõisa maa peale üles oli ehitanud. Maja kõrval oli temal ka väikene aed; kõik tema muu rikkus, millega ta ennast toitis, oli tema käte töö.

Aga pange tähele: temal ei tulnud mitte kadedust rinda, kui ta Kuusiku talust mööda läks, mis päriskoht oli ja mille peremees uhke uue maja üles oli ehitanud, või kui ta vallavanema naist uhkema sõlega ja ilusamate nööridega ehitud kuues kirikusse nägi minevat, kui temal oli. «Jumal on igaühte oma koha peale seadnud ja saab aru pärima selle naela üle, mis ta igaühele on andnud,» mõtles Tiiu. «Kui mina valda peaksin valitsema, rahvas iga päev mu kaelas käiks ja ma oma lapsi mitte ühtepuhku oma silmade all ei tohiks hoida, siis ma ei tahaks oma rahulist põlve vallavanema ja tema naise põlvega ilmaski ära vahetada,» vastas ta kord oma üleaedsele perenaisele, kelle meel vallavanema naise üle kadedust oli avaldanud.

Tiiu oli jumalakartlik naisterahvas, kes Kristuse sõna «Armastage jumalat üle kõigi asjade ja oma ligimest kui iseennast» — truuisti oma südames kandis ja igal silmapilgul oma teos avalikuks tegi. Lauluraamat ja Uus Testament olid temal armsad raamatud, mida ta mitte üksi kirstus ei hoidnud, vaid ka sagedasti käes pidas. Siiski ei võidud teda nende liiki arvata, kes igal pühapäeval

kirikus ja kolmes palvemajas käisid, et seal uluda ja nutta, aga pärast seda teravama keelega oma ligimesi läbi sõeluda, — vaid kui ta pühapäeva hommikul oma peatüki Uuest Testamendist järelemõtlemisega läbi oli lugenud ja ühe laulu ära laulnud, läks ta sagedasti oma lastega seltsis põllu peale või metsa kõndima, neile seal lillede iluduses ja lindude laulus jumala tarkust ja armastust inimeste nagu terve looduse vastu tundma õpetades. Pühapäev peale lõunat käis ta siis oma paari häid ja ustavaid sõpru vaatamas või nemad käisid oma lastega temal; ja läks ta umbes kuu sees üks kord kiriku, mis sealt kümme versta eemal oli, siis jättis ta oma lapsed nii kauaks nende sõprade hoole alla. Kirikus ei käinud ta mitte harjunud viisi pärast, vaid et seal jumalat kõige kogudusega ühes kiita ja tänada. Sellepärast olid ka need haruldased käigud temale suuremaks õnnistuseks kui teistele, keda igal pühapäeval ainult sellepärast sinna nähti minevat, et seda kord kristlaste juures pruugiks on võetud.

Ehk küll Tiiu oma elu suure vaevaga edasi pidi ajama, siiski ei lootnud ta millaski teiste inimeste armupalukeste peale. Ei, ennemalt oleks ta nälga surnud, kui et ta kerjama oleks läinud. Töö oli tema tugi, lootus jumala headuse ja armu peale tema troost ja tema lapsed tema rõõm; igaüks teenigu jumalat oma koha peal! Küll on suuri isandaid ja emandaid maailmas, kellel kõik on. «Süda, mis soovid sa veel,» kuuled neid hüüdvat. Aga ma küsin: On neist keegi vaimus õnnelikum kui Tiiu? Vaata, see ta on, rahuline südameteadmus* ja rahulolemine oma päevaliku** eluga, see on üks vara, mille pärast ka kuningadki vahel alamat taluinimest võivad kahetseda. Rikkad inimesed võivad oma varast kergel kombel ilma jääda, aga üht head südameteadmust ei või neilt keegi riisuda.

Küll hüüdis vahel ka mõni küla kadekops: «Noh, seda ma ometi sooviksin teada, mil kombel see Tiiu nii hästi päevast päeva läbi ajab?» — Mil kombel? Tiiu tegi kõik omal ajal ning igal asjal oli tema juures oma koht. Maja

* Südametunnistus.
** Igapäevase.

valendas puhtuses, aknaruudud olid kõik terved, lapsed käisid puhtas riides ja terveis kingades ning tarvilikud kooliraamatud olid neil ka kõik eneste päralt. Niihästi omad kui laste riided kudus ta lõngadest, mida ise enne oli kedranud ja värvinud. Oli ta pesul, siis käisid tema käed kärmemini kui suu; ükski tükk ei läinud kuivatamisel katki, ükski kangas pleekimisel rikki. Labidas käis maad kaevates tema käes, kui oleks temal kohedat lund kühveldada, aga mitte rasket mulda; seemnete külviaja tundis ta paremini peast ära kui kõige parem kalender. Noored tüdrukud pidasid teda au sees ja vanemad perenaisedki küsisid sagedasti tema käest nõu. Igal pool võeti teda heameelega tööle ja temal ei olnud sellepärast millaski töö puudust. Talvel, kus ronk külatänavas võõrsil käib ja rebased nälgivad, seal pidi küll ka Tiiu jäätanud aknaruutude taga istuma; siiski ei olnud temal töö poolest ka nüüd kunagi puudust. Kevade, suve ja sügise ajal aga ei seisnud ta palju toas. «Jumala haljas ilm õitseb niisama meile nagu mõisa krahvi-isandale ning lõokene ja ööbik laulavad niisama vaesele kui rikkale,» — seesuguseid sõnu kuulsid tema lapsed siis sagedasti tema suust.

Läks Tiiu kõndima, siis oli temal ikka väikene korv käe otsas. Leidis ta nüüd mõne laastu, kuivanud oksa, nartsu, kondi või mõne muu sedapööri* asja tee äärest, siis koristas ta selle kohe oma korvi sisse; ta ei häbenenud seda tegemast, sest ta teadis, kuidas neid asju tulusal kombel võimalik oli tarvitada. «Igal asjal olgu oma ase,» ütles ta. Lapsed tegid nõndasamuti järele, ja kes hea leiu kätte oli saanud, see sai kiita. Laastude ja kuivanud okstega tegi ta tuld oma katla alla; kondid aga ja nartsud müüs ta Räbala-Mardi kätte ära, kes neid paberi- ja kondivabrikutele viis. Iga kord, kui Räbala-Mart Käiduse küla katsumas käis, mis paar korda aastas sündis, leidis ta Tiiu juurest ikka kõige suurema hulga räbalaid ja konte, mille eest ta sinna siis ka kõige suurema rahasumma maha jättis.

Nõnda korjas Tiiu nagu lind pesa tarvis kõiksugu asju kokku. «Mispärast on jumal meile meie mõistuse and-

* Seda sorti.

nud,» ütles ta, «kui meie sedagi ei mõista, mis linnud taeva all mõistavad? Nemad kannavad oma väikse jõuga sammalt, kõrsi, villu ja sulgi nii kaua kokku, kuni nende maja valmis on; kas meie oma suurema mõistusega seda korda ei jõua saata?»

Kuuldakse sagedasti rahva suust: Mees on tugev ja saab suurema palga, aga mis peab vaene naisterahvas tegema? Teie vale-arulised! Naine näeb väikestes asjades kahevõrra sellest, mis mees näeb, ja on kainem ja valvsam. Kopikast kasvab rubla; majapidamine on naiste kunst. Tubli naine võib hädapärast halva mehe ära toita; aga kõige parem töötegija mees läheb hukka, kui naine midagi ei kõlba. Sellest ka nii väga palju häda maailmas sünnib, et palju naisi oma lapsi ei mõista kasvatada, nende juures ükski asi oma koha peal ei ole ja nad oma haugutamistega mehe kõrtsi ajavad. On ometi naisi küllalt, kes nii palju ei mõista õmmelda ja kududa, et omaenese asju korras jõuaksid pidada. Läheb aga mees pühapäeval oma naisega seltsis põllule jalutama või nad käivad aias oma aiavilja vaatamas, siis ütlen ma: see on üks tark, tubli ja jumalakartlik naine, see mõistab, kuidas oma abikaasa elu võimalik on kergitada.

Käärid, sõrmkübar, niit ja nõel seisid igal ajal Tiiu taskus, sest väikene viga on pea ära parandatud; jääb esiti väikene auk suka sees seisma, siis vahib pea terve varvas välja; hilja lapitud, saab kuuest mustlase kuub. Igaüht riidenartsu hoidis ta hoolega alles, et pärast paikamise juures sinine paik punase seeliku või roheline paik sinise kampsuni peale ei tuleks. Tiiu teadis, mis sünnis oli, ja seda ei ole mitte ikka rikka rahva juures leida, kes sagedasti siidi ja sametit kannavad, aga alusriided, mida ei nähta, on vigased.

Olid kaks naist külas ninapidi koos, siis hoidis Tiiu ennast väga selle eest — nende seltsi heitmast ja ühes keelt peksmast, vaid ta tegi siis, et aga eemalt mööda sai. Tigeda naise keel ässitab maad ja rahvad kokku. «Teie ei pea mitte kõik uskuma, mis inimesed räägivad; ilmsüütus tuleb sagedasti väga hilja valge ette,» nõnda õpetas ta oma lapsi. Oli sellevastu mõni naaber haige või mõni õnnetus ja surnud oli kusagil majas, siis oli Tiiu platsis ja valvas ööd otsa, trööstis ja kandis heameelega

võõrast kurbtust ühes. Sagedasti vaatas kiriksand vesiste silmadega tema otsa ja mõtles: «See naine on jumala ees suurem kui mina!» — Jah, jumala riik on suur taevas ja maa peal ning iga inimene võib teda üles ehitada omaenese rinnas. Ükski vara ei käi siin maailmas heast südameteadmusest ja nimest üle, ja neid võib ka kõige vaesem inimene endale ära teenida.

Ka Tiiu juures ei jäänud kurbtus võõrsil käimata. Tema õde suri palaviku kätte ära, mees läks pea järele ja mõlemast jäi väikene tütar maha. Seal võttis Tiiu vaeselapse oma majasse; ta ei kiidelnud selle teoga mitte rahva ees, vaid ütles: «Mistarvis oleksid meil muidu sugulased?» Väike Kadri nimetas Tiiut tädi-emaks ja teda hoiti niisama hästi kui teisi lapsi. Kui võõrad inimesed seda ilusat last kiitsid, siis naeris Tiiu süda sees ja ta ütles: «On täitsa minu õndsa õe näkku!»

Harva juhtus kord, et Tiiu külast kaugele ära läks; ta ei tahtnud heameelega oma lastest lahkuda; oma korjatud munad ja muud kaubaasjad saatis ta karjamõisa piimamehega linna ja maksis temale ennem paar kopikat vaevapalka, kui et ta ise aega seesuguse teekonna peale oleks kulutanud. Aga üks kord aastas läks ta siiski ise linna, et oma tagavaraks korjatud kopikad seal intressidega paigale panna; rahaga oli ta väga ettevaatlik ja hoidis oma raamatut, mida ta laenu- ja tagavarakassa poolt oli saanud, kui oma silmatera. «Laste ja enese vana-ea eest peab aegsasti muret kantama,» ütles ta sagedasti. Kui ometi kõik inimesed nõnda mõtleksid! Vaeste inimeste juures juhtub sagedasti, et nad oma isa ja emaga hästi ümber ei käi, kui need ju vanad on; neil on enestel oma perekonnaga puudus käes ja vanemad on neil sellepärast raskeks koormaks. Isa ja ema võivad küll igal korral oma lapsed ära toita, aga ümberpöördud lool ei ole mitte ikka nõnda. On aga vanemad oma noores eas kokku hoidnud, mis igal tervel inimesel võimalik on, ja vanaduses on neil väikene kapital, kust nad kui ka paar rubla aastas intressi saavad, siis on hoopis teine lugu. Korja õigel ajal, siis on sul hädaajal, — seda kullast sõna oli Tiiu ju lapsepõlves oma õndsa ema käest õppinud; sel ajal ei olnud aga veel laenu- ja tagavarakassasid. Sellest tulusast asjast oli temale vallavanem,

kes siis ka ju peakohtumehe ametit pidas, alles pärast rääkinud, ja tema oli külas esimene, kes oma tagavara seesuguse kassa sisse intresside peale pani. Nädalas heitis ta oma teenistusest viis kopikat selle tarvis kõrvale ja temal oli nüüd ju 25 rubla kassas. Selle raha eest oleks ta ühe hea lehma võinud osta, kui temal heinamaad oleks olnud, aga ta mõtles: «Las mu vanem poeg nii vanaks saab, et tüki maad võib rentida. See võib siis kaevata, künda ja lehma pidada, külvata ja lõigata nii palju, kui ta tahab; naisterahva kohta üksinda on seesugune talitus liig kirju.»

Kui vanadus Tiiule kätte tuli ja need päevad, millest öeldakse: nad ei ole meie meele pärast, seal olid tema lapsed kõik prisked ja ausad inimesed, igalühel oli oma amet ja nad olid oma emale toeks. Tema kasutütar Kadri sai küla sepale mehele ja tema oma tütar Marta ühele nõukale noorele peremehele. Peale Marta pulmi ütles ta: «Nüüd võin ma rahuga hauda minna,» ja ta õmbles oma surmasärgi ühest riidest valmis, mis ta ise oli kedranud. Tema elav vaim jäi ikka vagusamaks ja ta käis ümber kui keegi, kes oma armsat kodupaika jumalaga tahab jätta, et ära kaugele teekonnale minna. Viimasel talvel kadus tema jõud ikka enam ja enam ära, ja kui lina suvel jälle õitses, seal läks ta oma poja najal veel kord välja, et viimast korda oma ilusat linapõldu näeks, mille harimise peale ta suure jao oma elust ära oli kulutanud.

Veel selsamal nädalal heitis ta haigevoodisse ning jumal läkitas oma rahuingli, et selle truu inimese hinge paremateese kodadesse saata.

Kui kirikukellad temale viimast korda helisesid, seal oli terve vald liikumas. Ketrajad panid ühe õitsevatest linadest tehtud vaniku tema kirstu peale, mõisahärra ise ja vallavanem käisid kirstu ees ja kirstu taga nähti sadandete kaupa rahvast. Igas majas oli õndsal Tiiul sõpru olnud, aga ei ühtainust vaenlast.

Haua ääres rääkis kiriksand sellest truust ümmardajast, kes oma naelaga ausasti oli kaubelnud ja lõpetas nende sõnadega: «Minge ja tehke nõndasamuti!»

Õiglaste mälestus jääb ikka õnnistuses kestma; see sõna sai ka Tiiu juures tõeks. Mitte üksi kristlikus elus ei olnud ta oma tervele külale eesmärgiks, vaid ta oli Käi-

duse külarahvast ka ilmaliku vara poolest kaunimale järjele aidanud; sest tema käest olid selle küla noored tüdrukud kõiksugu peenikesi kangaid õppinud kuduma ning tema aias olid nad ära näinud, mil kombel aiavilja kõige mõnusamalt võimalik kasvatada. Käiduse küla koutused* olid Tiiu eluajast saadik igal pool kuulsaks saanud, ja üht maja ei olnud enam selles külas, millel mitte kena aiavilja-aed ei oleks juures olnud, kus õunapuud, mesilased ja ka mõningad lilled millaski ei tohtinud puududa.

Jumal ei otsi oma tööriistu mitte üksi suurtsugu rahva seas, ei, tema kutsumine läheb ka nende juurde, kes vaeses hurtsikus elavad. Sellepärast, nagu õnnis Tiiu ütleb: «Igaüks olgu truu omal kohal, sest keegi ei ole nii halb, et jumal temale mitte ka ühe naela ei oleks kätte uskunud, mida ta inimeste heaks võib tarvitada!»

Õndsam on anda, kui võtta.

---

* Kudumis-, tikandustööd.

HEINATEGIJAD.

Pärnu jõe ääres elasid kaks päriskoha omanikku teineteise kõrval. Kõrgekalda Andrest, kes allpool jõe ääres elas, pidi igamees üheks püüdjaks meheks nimetama, sest ta oli hommikul esimene põllul ja õhtul viimane voodis ning terve päev otsa ei hoidnud ta ka millaski oma käsi rüpes. Tema naaber üleval pool kallast, Pakla Juhan, ei armastanud aga mitte ise tööd teha, vaid kui paar päeva kodus oli ümber lonkinud, käed taskus ja piip suus, siis istus ta teisel või kolmandal päeval ikka lõunast saadik kõrtsis, kus ta ühe õllepudeli teise järel ära tühjendas, kuni öö kätte oli tulnud ja mees kirjute silmadega jälle koju hakkas minema. Et tema põllud ja majatalitus sel kombel mitte nii mõnusasti edasi ei läinud kui Andresel, sellepärast hakkas ta kadeduse pärast oma naabriga viha pidama, keda ta igamoodi katsus narrida ja vihastada.

Kord oli heinaajal vihma sadanud. Vett valas taevast päevad ja ööd kui vardast maha, ja ehk küll hein väga lopsakalt oli kasunud, siiski ei teinud ta põllumeestele palju rõõmu, sest et teda teha ei võinud ja rukkilõikus kaju ligi hakkas tulema. Viimaks pööras tuul ühel õhtul teise külge ja Andres tundis kohe ära, et ilm paremaks saaks minema. Tema ruttas külasse, kutsus kõik lahtised* inimesed, keda ta kätte jõudis saada, teiseks hommikuks enda juurde heina tegema ja lubas neile head päevapalka anda.

Juhan istus sel õhtul kõrtsis, lõi sõpradega lustiliselt kannud hea ilma peale kokku, aga et ta hilja õhtul jälle kirjute silmadega koju tuli, ei pannud ta sellest ühtigi

* Jõude, tööst vabad.

tähele, et ilm teiseks hakkas muutuma. Teisel hommikul äratas teda sulane päevatõusu ajal üles ja ütles: «Peremees, ilm on selge, kas läheme täna heina tegema?» Nüüd kargas Juhan voodist välja, vaatas aknast õue ja hüüdis: «Võtku pagan, kui meil nüüd pool tosinat heinategijaid palgata oleks!»

Kui ta nii oli aknast välja hüüdnud, seal nägi oma õue alt hea tropi inimesi mööda minevat, kõikidel läikivad vikatid seljas. «Kuhu teie lähete, head inimesed?» küsis Juhan. «Läheme Andrese Niiduaasale heina tegema; on meid eile oma juurde töösse kutsunud!» vastasid inimesed. — Kui Juhan seda kuulis, mõtles ta: «Oot, oot, Andresele tahan ma täna ühe tüki teha, et ta kolm päeva viha pärast iva suhu ei võta!» Siis ütles ta valjusti: «Kuulge sõbrad, mis teie mööda maailma ümber jooksete, minu juures on ka tööd. Kes teist minu juurde töösse tahab jääda, sellele annan ma niisama palju päevapalka kui Andres ja 15 kopikat veel peale selle. Ärge palju mõtelge, läheme minu heinamaale!»

Kui töölised seda kuulsid, rääkisid nemad vastastikku: «See läheb korda. Töö on seesama, aga päevapalk on parem. Jääme siia!» — Üksi Sõrva Kai hüüdis: «Mina ei ole küll rikas ja 15 kopikat on ka raha, aga 15 kopika eest valelikuks jääda, seda teotust ma oma peale ei võta!» Nõnda läks ta üksi edasi Kõrgekaldale töösse, teised üheksa meest ja naist aga jäid Pakla Juhani juurde.

Kui Kõrgekalda peremees Kaie üksi nägi tulevat, küsis ta teda imeks pannes, kus teised üheksa päevalist jäänud, mispeale Kai kõik ära rääkis, mis oli sündinud. Seal ütles Andres Kaiele: «Sinule kahjuks ei pea olema, et sa minu juurde oled tulnud!» Nüüd läksid nad töösse, peremees oma sulaste ja tüdrukutega ja Kai; ning et nemad kõik rõõmuga tööd tegid, lendas hein kaartesse, et välkus. Kai oli tugev naisterahvas ja niitis nii laiad kaared, nagu kõige kõvem mees. — Kui peremees Andres nägi, kui tublisti Kai tööd tegi, mõtles ta: «Sellele tahan ma täna ühe rõõmu teha, mida ta mitu aastat saab mäletama, ja minu naabrile, sellele kiusupunnile, ei pea tema paha tegu ka mitte õnneks olema!»

Kui nüüd õhtu kätte jõudis, andis Kõrgekalda peremees Kaiele ühe uue viierublase paberiraha ja ütles: «See on

minu tänane päevapalk. Nüüd mine ja räägi seda teistele-ka.» — Seda käsku ei oleks Kaie kohta mitte tarvis olnud, sest oma suure rõõmu sees jooksis ta kohe Pakla talu heinamaale ja jutustas teistele päevalistele, et Kõrgekaldal täna päevapalk viis rubla olnud, ja näitas oma raha ette. Seal ütlesid päevalised Juhanile: «Sina lubasid meile 15 kopikat enam päevapalka anda kui Kõrgekalda peremees, siis saame nüüd igaüks 5 rubla 15 kopikat.» Juhan aga naeris nende juttu ja ütles: «Teie olete vist rumalaks peast läinud. Päris päevapalk on nüüd igas kohas ümberkaudu pool rubla, ja teie saate igaüks 65 kopikat. Kas sellest küll ei ole!» — «Ei sugugi,» vastasid heinategijad, «sina lubasid 15 kopikat enam anda kui Andres, ja see on 5 rubla maksnud.»

Et nüüd Pakla Juhan seesugusest palgast ühtigi ei tahtnud kuulda saada, läksid inimesed kohtusse ja kohus mõistis, nagu õigus, et ta oma lubamist pidi täitma ja igale töötegijale 5 rubla 15 kopikat välja maksma. Ehk küll Pakla peremees seda väga mõruda näoga tegi — sest terve valla naer oli temal pealekauba —, siis pidi ta ometi selle raha tervelt välja panema, ja nii tuli temal üks heinategemise päev Kõrgekalda peremehest tellitud inimestega 46 rubla 35 kopikat maksma. — Kas ta oma naabrit edaspidi veel mõnel sarnasel kombel katsunud kiusata, seda meie ei ole kuulda saanud.

VANA SÄARENIIDU TRUUTA.

«Täna on järg sinu käes jutuvestmisega alustust teha,» hüüdsid teised tüdrukud laupäeva õhtul Vallavanema-Viiule, ning Viiu jutustas:

«Järg on küll minu käes, aga pikka juttu ma teile ei saa täna puhuma, ka mitte kaugelt ilma ja maa tagant teda tooma, vaid õige ligidalt omaenese vallast. — Vana Saareniidu Truutat teie kõik tundsite, keda nelja nädala eest viimasele rahule — jumal ülendagu hinge ja alandagu pattu — mulda pandi! Mõned inimesed nimetasid teda ihnuskaelaks, teised arvasid, et ta oma raha metsa matnud ja ta sugugi nii vaene ep ole olnud, kuidas ta viimasel ajal vaeselt elanud. Ka mina olin neid rahva arvamisi kuulnud ja pidasin ühe juhtumise läbi Truutat viimaks niisama halvaks kui kõik muud inimesed. See juhtumine oli järgmine.

Kui Tagasilla külas kaks talu kõige varaga ära olid põlenud, saatis mind meie peremees, kes sel korral vallavanem oli, külasse sõna saatma, et kõik, kes neile inimestele abi tahaksid anda, oma annid ühel nimetatud päeval tema juurde peaksid tooma, kus peakohtumees ka juures saaks olema ja neid vastu võtma. Ma käisin meie külas ja ümberkaudu kõik majad läbi, ja kui ma Truuta majast mööda läksin, astusin ma ka sinna sisse. Truuta teretas mind lahkesti, ja kui ta kuulis, mispärast ma olin tulnud, ütles ta: «Mina küll ise, vana inimene, teile ei hakka tulema, aga ma annan oma väikese palukese sinu kätte ja sina vii ta vallavanemale.» Nende sõnadega tegi ta kapi ukse lahti ja hakkas ühe väikese karbikese seest raha otsima. Ma häbenesin ju inimeste juttu, kes seda vanakest kitsipungaks sõimasid; siiski vaatasin ma nagu kogemata kapi sisse, et näha, mis seal kõik seisis. Aga

kuidas panin ma imeks, kui ma teise karbi sees, mida vanakene ei puutunud, paberi- ja ka õige rohkesti hõberaha nägin. Kui nüüd Truuta esimesest karbist 10 kopikat vaskraha välja luges, mis ta ärapõlenud inimestele kinkis, siis oli ka minu mõttes kindel, et rahva jutt tema kohta tõsi on, ning külmalt teretades jätsin ma teda jumalaga. Vaata vanamoori, mõtlesin ma, raha on temal küllalt ja müüb siiski oma lehma viimase piimapiisa ära ja närib ise kuiva leiba! Aga kui väga pidin ma pärast oma paha arvamist tema kohta kahetsema!

Umbes pool aastat oli mööda läinud, seal tuli kord Saareniidu Truuta minu peremehe juurde ja ma kuulsin kõrvalisest kambrist, kuidas ta ütles: «Armas vallavanem! Neli aastat on mööda läinud, et ma teie võlgnik olen, nüüd võin poole oma võlast maha maksta; siin on viis rubla. Teie ei või mitte arvata, kui väga suure igatsusega ma seda rõõmsat silmapilku olen oodanud!» — «Aga armas Truuta,» ütles minu peremees, «seda raha ei ole ma ju sugugi teie käest lootnud tagasi saada; ma tean ju väga hästi, et teie vaene olete ja vaevalt oma päevast leiba võite teenida.» — «Ma laenasin selle raha teie käest, et oma kadunud mehe võla ära võiksin maksta, et temal haua sees rahu oleks. Mind vaevas see võlg ööd ja päevad, sest ta on ju selle majakese ehitamise juures tehtud, kus ma nüüd oma vanad päevad rahu sees ära elan. Seal laenasite teie minule 10 rubla. Kuidas võiks minul nüüd teie võla pärast rahu olla, kui minul lootust ei oleks teda maksta. Ma olen nädalad otsa soola ja leiba söönud ja olen oma vana Kirjaku piimast ka suurema jao ära müünud, et aga see raha kokku tuleks. Nüüd on minul pool võlga makstud ja ma loodan, et mind jumal veel paar aastat elada laseb, kuni teise poole ka ära tasun ja rahulise südamega oma viimast tundi oodata võin.»

«Vaadake, sõbrad,» lisas Viiu nüüd juurde, «mis rahvajutt sagedasti väärt on. Kui ma nii tagakambrist neid ausa naisterahva sõnu kuulsin, tõusis puna minu palge, et ka mina tema ausa meele kohta kaksipidi olin mõtelnud. Ja kui meie peremees lihavõtte pühadeks Truutale minu käe läbi liha ja võid pühadeanniks saatis, siis minu süda minule rahu enne ei andnud, kui ma temale üles

olin tunnistanud, kuidas ma tema pärast ka kaksipidi olin mõtelnud, ja teda andeks palunud. Seal viis ta mind kättpidi oma kapi juurde ja ütles: «Vaata, minu Kirjak on minule tänavu kevade nii palju piima andnud, et ma ju selle piima eest saadud rahast jälle kaks rubla kokku olen kogunud oma võla tasumiseks.» Ta pani oma kuivanud käed minu pea peale ja ütles siis: «Ärge mõistke kohut, et teie peale kohut ei mõisteta!»

MEISTER PIGIKÄPP.

I

Meister Pigikäpp oli väikene, kuiv, aga elav mees, kes ühtepuhku nagu vedrude peal seisis; ameti poolest oli ta kingsepp. Tema näo olid rõuged, nagu inimesed ütlesid, palkis vaos üles kündnud; karva poolest oli ta kahvatanud nagu mõni surm. Silmad olid väikesed, aga nad pilkusid ühtepuhku sinna-tänna ning juuksed olid temal karedad ja hallid. See väike mees oleks muidu ehk üks tubli inimene oma pigitraadi töö kohta olnud, aga ta laitis kõike, mis ta nägi, ta pani kõike tähele, teadis kõike paremini ja arvas endal kõikides asjades õiguse olevat.

Käis ta tee peal, siis vehkles ta oma kätega nii kangesti, nagu oleksid temal veskitiivad käte asemel, ning kord lõi ta sel kombel tüdrukul, kes veepangedega tema ees käis, panged koogu otsast maha iseenesele kaela. «Sina loll,» kisendas ta ja raputas vee oma riiete pealt maha, «kas sa ei võinud näha, et ma sinu taga käisin?» — Kui ta pigitraadiga oma kingatöö kallal sepitses, siis vinnas ta oma käsi nii kaugele ümberringi, et ta igaühele, kes mitte eemale ei hoidnud, oma rusika kehasse lükkas. Ükski sell ei jäänud kauem kui kuu aega tema teenistusse, sest ka kõige parema töö juures oli temal ikka veel midagi laita. Pea ei olnud õmblus ühetasane, pea oli üks king pikem kui teine, pea ei olnud nahk hästi taotud jne. «Oota vennikene,» ütles ta õpipoisile, «ma tahan sind õpetada, kuidas nahka taotakse,» tõmbas põlverihma peosse ja mõõtis sellega poisi selga. Laisklejateks nimetas ta neid kõiki. Ise ei jõudnud ta aga ka oma tööga suuremat edasi, sest et ta mitte veerand

tundi ühe koha peal ei kärsinud seista. Olid poisid hommikul vara tema naise käsu peale tule köögis üles teinud, siis jooksis ta voodist särgiväel sinna: «Kas teie maja tahate põlema panna?» kisendas ta, «see on ju tuli, et terve härja ära võib küpsetada! Ehk arvate, et puud ühtigi raha ei maksa?» — Oli tüdruk pesu kallal töös, siis jooksis ta sinna ja hüüdis: «Mispärast nii palju värsket seepi? Selge ilmaaegu raharaiskamine; ei viitsi kätega hästi riiet hõõruda ja määrib siis aga seepi peale!» Kargas jälle minema ja tõukas sealjuures kogemata asten* lehelist ümber, et kõik ümberringi ujus.

Ehitati kusagil hoonet, seal vaatas ta pealt ja hüüdis: «Juba võtavad jälle paekivi aluspõhja müüriks; need kivid ei kõlba ühtigi. Ja vaata, kuidas see müürissepp oma kivid viltu paneb! See lubi on täitsa kõlvatu**; sõmerat peate sisse panema, aga mitte liiva!» — Teinekord istus ta oma töö kallale, torkis paar korda naaskliga, kargas aga siis jälle püsti ja rääkis: «Ma tahan ometi neid inimesi õpetada, nad on ju päris rumalad.» Jooksis külasse, kus maja seinu raiuti, ja ütles: «Mis see on? Teie ei raiu ju mitte nööri järele. Kas teie arvate, et palgid nii kohe seisavad. Lagunevad pea kõik koost ära.» Ta kiskus ühe töömehe käest kirve ja tahtis teda õpetada, kuidas hoone palke raiutakse, aga kui seal teine mees savikoormaga ligi tuli, viskas ta kirve maha ja kõndis nüüd selle savivedaja kõrval: «Sa ei ole mitte õige aru sees,» hüüdis ta, «kes seesugust noort hobust raske koorma ette paneb? See vaene loom saab sinul aisade vahele ära kärvama.» Mees ei vastanud temale musta ega valget ja meister Pigikäpp jooksis täies vihas koju. Kui ta oma töölaua ette istus, pani õpipoiss kinga laua peale. «Mis see jälle on?» tõreles ta kisendades õpipoissi, «eks ma sinule ei ütelnud, et kinga servadesse mitte paksusid õmblusi ei tule! Kes pagan seesuguseid inetuid kingi ostab? Ma tahan, et minu käskusid tingimata täidetaks.» — «Meister,» vastas õpipoiss, «teil võib küll õigus olla, et see king palju ei kõlba, aga ta on seesama king, mis teie ise olete õmmelnud. Kui teie ennest toast välja

---

* Astja *(asten,* om. *astna,* hääldatakse peenendatud *s*-iga).

** Kõlbmatu.

jooksite, kukkus ta põrandale ja ma ei ole muud teinud, kui ta üles tõstnud ja praegu siia toonud. Teie tahtmist ei võiks inglid taevas ka mitte täita.»

II

Kord nägi meister Pigikäpp unes, et ta ära oli surnud ja taevariigi poole kõndis. Ta tuli taeva värava taha ja koputas ning Peetrus tegi värava lahti ja tahtis näha, kes seal on. «Ah teie olete, meister Pigikäpp,» ütles ta, «ma tahan teid küll sisse lasta, aga seda ma teile ütlen: niipea kui teie midagi hakkate laitma, mis teie taevas näete, siis lähete jälle välja!» — «Teie oleksite seda manitsust ka andmata võinud jätta,» vastas Pigikäpp, «ma tean väga hästi, mis sünnis on; ka on siin, jumalale tänu, kõik nii hea ja täieline, et ühtegi laita ei või nagu maa peal.»

Meister Pigikäpp astus taeva, käis seal edasi-tagasi, vahtis igale poole, kõngutas aga vahel ka pead või mõmises iseenese ette. Seal nägi ta kaht inglit, kes üht palki kandsid. See oli seesama palk, mis ühel mehel silmas oli olnud, aga kes teda mitte ei näinud ja teise silmast pinda otsis. Nemad ei kandnud seda palki aga mitte pikuti, vaid põigiti. «Kas seesugust rumalust veel on nähtud?» mõtles meister Pigikäpp; siiski ei rääkinud ta ühtigi ja vaigistas ennast: «Õigusepärast on ju ka ükspuhas, kuidas palki kantakse, kas pikuti või põigiti, kui aga edasi saab; ja ma näen ka tõesti, et nad kusagile kinni ei jää.» — Hiljem nägi ta kaht inglit, kes kaevust vett astna sisse tõstsid, millel igal pool augud sees olid, nii et vesi jälle välja jooksis. «Tohoo!» hüüdis Pigikäpp, tuletas oma õnneks aga jälle meelde, mis tingimiste all ta taeva oli saanud, ja mõtles: «Ehk on see paljas ajaviitus; teeb niisugune tühi töö mõnele mehele nalja, kes teda võib keelata, nimelt siin taevas, kus, nagu ma tähele olen pannud, laiskusepidamine pruugiks on.» — Ta astus edasi ja nägi üht vankrit, mis sügavasse auku kinni oli jäänud. «See ei ole ime,» ütles Pigikäpp mehele, kes vankri juures seisis, «kes teeb nii mõistmata suure koorma peale? Mis sinul seal koormas on?» — «Head soovi-

mised,» vastas mees, «ma ei jõudnud nendega õigele teele, aga ma olen vankri siiski veel õnnelikult siia üles lükanud ja siin nad ei saa mind mitte takistusse jätma.» Tõesti tuli ka üks ingel ja pani kaks hobust ette. «Väga hea,» arvas Pigikäpp, «aga kaks hobust on sellele vankrile vähe, neli tükki tuleb kõige vähemalt ette panna!» Üks teine ingel tuli ja tõi veel kaks hobust, ei rakendanud neid aga mitte vankri ette, vaid vankri taha. Nüüd ei võinud meister Pigikäpp enam kannatada. «Loru-Peeter!» kisendas ta ja tõreles siis ingliga: «Mis narritööd sa teed? On ju kusagil, niikaua kui maailm seisab, sel kombel koorem välja veetud? Aga siin arvavad nad oma rumalas ülbuses ikka kõik paremini teadvat!» Ta tahtis veel edasi rääkida, aga viimased sõnad jäid poole keele teel seisma, sest üks taeva kodanik oli teda ju kraedpidi kinni võtnud ja lükkas ta ilma armuta taevast välja. Värava all vaatas Pigikäpp veel kord tagasi ja nägi, kuidas vanker neist neljast hobusest läbi õhu ära viidi ja neil hobustel tiivad seljas olid.

Sel silmapilgul ärkas meister Pigikäpp oma unest üles. «Taevas on küll selle unenäo järele natukene teine lugu kui siin maa peal,» rääkis ta iseeneses, «ja seal võib mõndagi vabandada, aga kes kannatab seda nägema, et hobuseid korraga vankri ette ja taha rakendatakse? Õige küll, neil olid tiivad seljas, aga seda ma ei pannud kohe mitte tähele. Ka on see suur rumalus hobustele, kellel neli jalga jooksmiseks on, veel tiibu selga panna. Aga ma pean üles tõusma, muidu pööravad nad minul jälle kõik maja ümber, kui ma ei õpeta. Suur õnn on, et ma tõesti ei ole surnud.»

Niisuguseks jäi meister Pigikäpp oma surmani. Pärast aga ütles rahvas igast inimesest, kes teisi ja teiste tööd heameelega armastas laita: «Sa oled ka üks päris meister Pigikäpp!»

LAUR LONTJALG.

Juhtub õnnetusi maailmas, mis mitte õnnetusteks ei peeta ja mis siiski õnnetused on. Seda näitab selgesti Laur Lontjala elulugu, mida ta minule ise nõndaviisi üles on rääkinud:

«Minu isa — jumal ülendagu tema hinge — oli selle poolest üks tubli mees, et ta mind hoolega kooli saatis; ma õppisin väga kärmesti, olin kihelkonnakooli täitsa läbi käinud ja seal ka natuke saksa ja vene keelt õppinud. Aga mis see kõik aitas, teised koolitatud inimesed ütlesid minust: «Laur Lontjalg on üks usin mees, aga teda ei või siiski palju tarvitada, tema ei mõista maailma sees elada; ta ei mõista inimestega läbi käia; ta ei tea mitte, kuhu oma käed ja jalad pistab ja kuidas neid hoiab. Muidu on ta üks hea, tubli mees.» Nii ütlesid inimesed minust. Kas sa nüüd ju aimad, mis minul puudus? Minu kodune kasvatamine oli puuduline olnud. Minu ema ei olnud kodu mitte seepeale vaadanud, et ma ennast ju poisikesepõlves nagu üks haritud inimene üles pidasin; ma olin nagu metspuu üles kasunud. Ma olin koolis usin ja tähelepanija, aga minu riided ei olnud puhtad ja korras. Mina olin jumalakartlik ja ausa meelega, aga ma olin arg ja jooksin minema, kui mõni võõras tuli. Kui keegi minuga rääkis, siis ma ei teadnud, kuhu ma oma silmad pidin heitma, ja kui ma mõne naisterahvaga pidin juttu ajama, siis olin ma nagu puunott ja päris loll. Oli mõni võõras minu vanemate juures, ega ma siis söögilaual leivaraasu suhu ei saanud: ma põgenesin kõrvale, sõin kusagil nurga taga oma kõhu täis, ja minu vanemad ei harjutanud mind mitte paremat teed kõndima. Olgu sellest küllalt; mis paremad eluviisid on, neist ei võinud ma sel kombel ühtigi õppida, ja ilma nendeta

meie ajal ka keegi inimene enam kaugele ei saa. Aga kuulge nüüd minu elulugu edasi.

Minu isa oli kaunis nõukas mees, sest tema oli üks esimestest kohaostjatest olnud. Nüüd ta ostis veel ühe veski endale päriseks, kuhu mina pidin elama minema. Ma olin vaheajal kolmekümne aastaseks saanud ja minu vanemad soovisid minule ühe tütarlapse naiseks, kes ilus, lahke, usin majapidaja ja rikas oli. Tütarlaps Tiiu oli ka minu meele järele. Asi pidi korrale saama seatud: mina pidin Tiiuga tuttavamaks saama ja sellepärast oli mind tema onu enda juurde võõrusele palunud, kus ka Tiiu pidi olema.

Mina ei läinud mitte heameelega suurtesse seltsidesse ja võõraspidudele, sest et minu võõriti kasvatamine mind liig araks ja kartlikuks oli teinud. Aga mis ei tehta ühe Tiiu heaks kõik ära! Ma panin oma pühapäeva-riided selga: musta kalevist kuue, siidivesti, viks-saapad ja ühe tuliuue kübara. Ma näitasin kaunis nagu mõni peigmees välja. Tütarlapse onu majasse astudes põksus minu süda kartuses nagu mõni tugev sepavasar. «Jumal andku, et siin mitte palju võõraid ei ole!» ohkasin ma oma meeles. «Oh, kui ju kõik mööda oleks!» Õnneks leidsin ma majaperemehe oma toas üksi olevat. Tema lõpetas just üht kirja kirjutamast. «Teie tulete natukene hilja!» ütles ta. Mina kaapisin tosin korda jalaga põrandat, naersin kartuse pärast, et lahket nägu teha, ja suur võõraste hulk keerles ühtepuhku minul peas. Tiiu onu oli oma kirja valmis teinud ja otsis liivapotti, et liiva peale puistata. Mina tahan temale ruttu abiks tulla, olen aga nii kohmetanud, et tindipoti võtan ja tindi liiva asemel tema kirja peale välja valan. Oh sa helde ristikene! Minul' näitas, nagu tahaksin ma maapõhja langeda; rutuga võtsin oma valge ninarätiku taskust ja pühkisin sellega tindioja kuivaks.

«Pai isand Lontjalg, mis tempu teie teete! Kes lume-valge ninarätikuga tindiplekkisid hakkab pühkima!» hüüdis kirjutaja naerdes, hoidis minu käe määritud ninarätikuga tagasi ja seadis oma asjad ruttu korda. Siis viis ta mind tuppa, kus võõrad kõik ju koos olid. Mina käisin tema järel nagu mees, kellel enam mitte hea südametundmine ei ole, ka nägin ma oma jalgade poole maha vaadates ehmatusega, et minu hallide pükste peal üks

rublasuurune tindiplekk oli. «Issand halasta!» ohkasin ma, «mis saab suur võõraste selts ütlema, kui ta seda näeb?» Seal läheb uks lahti ja mina astun nagu vaene tappelammas suure võõraste seltsi sekka, kelle kõikide silmad minu otsa vaatavad, minu südamesse torkides, nagu oleksid nad niisama palju lihunikunuge olnud. Ma olin ju nagu poolküpsetatud.

Ehk ma küll kõigis oma liikumistes kange nagu mõni vana hunt olin, siiski kargan ma nüüd — ma pidin ennast ju kui kärme ja peenikene peigmees üles näitama — kergesti keset võõrastetuba, kummardan edasi ja tagasi ning kaabin ka jalgadega pahemale ja paremale poole, et ma isegi ei tea, kus mu pea seisab. Sealjuures ei pane ma sugugi tähele, et tüdruk praevaagnaga üle toa läheb, annan kummardades temale peaga vopsu selga, et praekauss põrandale kukub ja kõik vedel ja paks, segamini kausi kildudega, üle põranda laiali ujub. Et mu silmad ehmatusest veel kirjumaks on läinud kui toatüdrukul, kes nagu soolasammas oma kalli prae peale maha vaatab, sellepärast astun ma uuesti võõraid kummardades oma tindise jalaga just prae libeda külje kohta, see pagana jalg libistab, ja mina pikali maas nagu kaaluja kuusk, mis korraga viimase lopsu saanud. Kukkudes tõmban ma aga ka veel kaks tooli, millest ma kinni tahan hoida, maha, ja üks noor, viisakas neiu, kes parajalt ühe nende toolide peale tahtis istuda, on niisama ruttu nagu tema tool minu kõrval põrandal pikali. — Helde aeg, ja see neiu on just minu Tiiu! Tütarlaps kiljatab valjusti ja kargab ruttu püsti; mina kisendan ka, sest kui ma peale kahe tooli, praevaagna ja iseenda ka veel ühe naisterahva maas näen, arvan ma, et mõni maavärisemine seda suurt kukkumist sünnitanud, mitte minu tindine jalg, kes väga vasikaprae otsa oli astunud.

Tiiu hea onu püüdis selle terve juhtumise naljaks pöörata. Temal oli hea nalja teha. Minul olid ju nutuvõrud taga ja minu silmad olid nii häbi täis, et ma maa alla soovisin vajuda. Ma seadsin ennast ahju kõrvale püsti ja ei ütelnud musta ega valget oma õnnetuse vabandamiseks, vaid et kõik minu ümber naersid, naersin ma ka ühes ja vaatasin üksi kulmu alt õnnetu prae otsa põrandal, mida nüüd tüdrukud ruttu ära koristasid.

Viimaks istusid kõik söömalauda. Tiiu onu pani mind Tiiu kõrvale istuma. Ma oleksin ennemalt põleva lubjaahju ees nädal otsa küpsenud, kui selle hea, ilusa lapse kõrval istunud. Ma ei vaadanud palju ümberringi teiste peale, vaid vahtisin üksisilmi oma taldriku põhja, nagu oleksid seal kõik maailma tarkused üleval seisnud. Nüüd anti suppi ümberringi ette. Tiiu pakkus ka minule ühe taldrikutäie, aga seda ma ei tohtinud vastu võtta, sest tema ise oli ju veel ilma. Ma palusin Tiiut haleda häälega selle supitaldriku endale võtta, ja oh õnnetust! korraga jooksis pool taldrikut palavat leent Tiiu sülle ja riiete peale, ning kui ma nüüd taldriku äkitselt tagasi tõmbasin, tuli teine pool minu rüppe. See oli vennalikult jaotatud. Sedu lugu ei unusta ma ilmaski ära; see on minul kõik meeles, nagu oleks ta täna alles sündinud. Tiiu läks laualt ära. Ma vabandasin ennast nii palju, kui minu keel jõudis. Mind tröösti ja minule anti teine taldrik.

Et minu püksid palavast supist aurasid ja seda minu naabrid ei näeks, võtsin ma tasahiljukesi laudlina serva ja köitsin ta oma vesti nööbiaugu sisse kinni. Tiiu oli teised riided selga pannud, ja kui ma nägin, et ta minu vabanduste peale naeratas, läks minu süda jälle julgemaks ja ma kuivatasin endal hirmuhigi silmnäost ära, isegi mõista, mitte käega, vaid ninarätikuga. Aga see õnnetu ninarätik! Viimaste suurte juhtumiste vahel olin ma oma tindiloo täitsa ära unustanud. Higikuivatamise juures pühkisin ma oma silmnäo tindiga nii mustaks, et kui ma ninarätiku silmade eest ära võtsin, terve võõraste selts mind imeks pannes päris moorlaseks nägi ümber muudetud olevat. Seal tõusis jälle suur kisa ja üleüldine naermine, ja mina naersin tükk aega ühes, kuni ma nägin, et naisterahvad minu musta, tindiga värvitud nägu kartsid. Nüüd sain ma aru, et mind minu ninarätik narriks oli teinud ja ma hirmus välja võisin näidata. Ehmatanud tujus kargasin ma laua äärest üles, et kööki põgeneda ja seal ennast puhtaks pesta. Seal tõmbasin ma aga laudlina —, oh see õnnetu laudlina! —, mille ma oma vesti nööbiaugu sisse olin köitnud, enesega ühes. Kõik taldrikud, praed, pudelid, salatid, noad, klaasid, kahvlid, kalad, soolatoosid, supivaagnad, lusikad ja muud jooksid nagu hullud suure klirina ja klärinaga üle

toa minu järele. Võõrad istusid nagu kiviks tehtud laua ümber ja nägid lahtise suuga kõik need kallid road oma silmade eest ära põgenevat, mille üle nad ennast ju olid rõõmustanud.

Alustuses, kui ma nägin, kuidas kõik taldrikud ja kraamid minu järele hüppasid ja mind taga ajasid, arvasin ma, et see mõni nõiatemp olla, kuni Tiiu onu mõlema jalaga laudlina peale kargas ja söökide sõidu seïsma pani. Kui laudlina nurk minu vesti küllest seeläbi lahti oli kistud, sain ma alles aru, kustpoolt see nõidus tuli. Tuhatnelja joostes pühkisin ma nüüd toast välja, aga mitte enam kööki silmi pesema, vaid otsekohe hobuse selga ja kodu poole. Neli nädalat ei näidanud ma ennast kellelegi võõrale inimesele.

Kui ma sellest ajast saadik veel naisevõtmise peale mõtlesin, minestasin ma ära, ja kui minule keegi mõnest suurest võõruspeost rääkis, käis minul külmavärin üle kõige keha. — Veski sai minu õemees endale, ja ehk ma nüüd küll isa talu ju tükk aega olen pärinud ja peremehe nime kannan, olen ma siiski veel ikka ara verega ja minu maja on ilma perenaiseta.»

Nii rääkis minule vaene Laur oma elulugu ja lisas siis veel juurde: «Jah, kodune esimene kasvatamine on inimese terve elutee ettemääraja!» Seda ütlesin mina ka.

ÕLITATUD VEDRUD.

I

Salusti külas elasid kaks peremeest, kellest täna natukene jutustada tahame. Peremeeste ristimisenimed olid Kaarel ja Toomas ja nõnda neid ka enamasti nimetati; siiski oli Toomal ka veel rahvasuus oma sõimunimi: Tutskalkuniks hüüti teda, mis mitte head ei või tähendada. Lugu oli nii: Kaarel oli hea südamega ja lahke inimene, kelle suust kunagi kurja sõna välja ei tulnud; Toomas aga ei teretanud kedagi inimest, ja kui ta suu lahti tegi, siis ei kuuldud muud kui sõimu ja toredat tõrelemist. Läks Toomas linna turule või mujale asjatalitusele, siis mõtles ta: «Kes minu kaupa osta ei taha, see mingu kus kõik ja Juudas, paluma ma kedagi ei lähe!» Ja et iga küsimise peale ropul kombel vastas, nagu oleks ta küsijat eemale haukuda tahtnud, sellepärast hoidis ennast ka igamees temast eemal ja keegi inimene ei võinud teda hästi sallida, ehk ta muidu küll sugugi paha inimene ei olnud. Tema naabrit Kaarlit armastas aga iga inimene ja terve vald pidas temast suurt lugu. Kaarel aga ütles: «Et ma rikas olen, kas mul sellepärast tarvis on teiste vaesemate vastu ropp olla? Lahked sõnad on igal korral kergemad suust välja ütelda kui toredad ja ropud sõnad!» — Seesugune vahe oli mõlema naabri vahel, ehk nad muidu küll oma vara poolest ühte läksid ja muud vahet nende vahel ka suuremat ei olnud. Kaarel oli iga inimese vastu lahke, ilma et ta sellepärast kellegi ees roomama hakkas; Toomas aga vaatas ikka üle õla teiste peale, ja kui ta suu lahti tegi, siis rääkis ta ikka, nagu

tõreleks ta. Aga paneme ühe päeva nende meeste elust otsast otsani tähele ja kuidas lugu viimati lõppes, ehk jõuame siis õige palju nende elust õppida.

«Armas Mai,» ütles Kaarel oma naisele, «võta õlipudel kapi pealt maha, ma pean siin mõnd vedru natukene võidma!» Tema istus pingi peal ja koost võetud lukk oli käes, mida ta ukse küljest lahti oli kruvinud, et enam hästi lukku ei tahtnud minna. Kaarel oleks ütelda võinud: «Mai, võta pudel maha!», aga ta lisas juurde: «armas». Kui naine seda sõna kuulis, pani ta ruttu voki kõrvale ja ruttas kambri, sealt õlipudelit tooma. Siis võttis Kaarel sule, pistis ta õlipudeli sisse ja hakkas lukku vedrust võidma. Esiotsa läks lukk ikka veel väga raskesti kinni ja lahti, aga kui õli juba luku vedru vahele oli tunginud, käis ta hõlpsasti edasi-tagasi. Kaarel pani veel õli peale, kuni lukk nii kergelt kinni läks, et teda Kaarli väikene poeg lukku võis keerutada.

Kui selle tööga valmis oli, võttis Kaarel oma taskunoa välja ja valas ka noa vedru peale pudelist paar tilka õli. Siis laskis ta noa oma poja rõõmuks mõne korra kinni karata, ning kui nuga kinni karates «klik, klik» tegi, siis hõiskas Kaarli väikene poeg Kustas ja hüüdis «klik, klik» järele. Poeg oleks veel kaua nii lahke isa aega viitnud, kui teda mitte ema sülle ei oleks võtnud ja teise tuppa viinud, kus poeg ikka edasi «klik, klik» hüüdis, nagu tahaks ta emale jutustada, mis tema näinud ja temale meelde jäänud oli.

Isa aga astus õue, sest ta tahtis ennast sõidule valmistada ja koorem vilja poele* viia, mis sealt paarkümmend versta eemal oli. Tema läks aita, võttis sealt määrdekasti ja võidis kõigepealt rattad ära. Siis tõstis ta sulase abiga kotid vankrile, ja kui hobune ka ette oli pandud, astus ta tuppa tagasi kirikukuube selga tõmbama ja naist jumalaga jätma. «Jumalaga, armas Mai,» ütles ta. Oh, see väikene sõnakene «armas»! See sõna oli nagu õli tema naise südamele, kes tema meele lahkeks ja tema liikmed liikuvaks tegi. «Jumalaga, Kusta, mu armas pojukene!» hüüdis veel viimaks isa, kui ka tütardele suud oli andnud, ja astus teele. «Kusta on isa armas poju-

* Poodi.

kene!» ütles laps emale ja hüppas siis «klik, klik» lauldes mööda tuba ümber.

Õueväravas ütles Kaarel poisile: «Kuule, Tõnis, ole viks poiss ja vaata järele, et linamaa õhtuks tervelt ümber saab küntud!» Siis sõitis ta edasi. Poiss vaatas natukene aega tema järele, siis ruttas ta usinasti põllule. Ta astus edasi, nagu oleksid tema liikmed õlitatud olnud, ja seda olid lahked sõnad «viks poiss» teinud.

Nii oli Kaarel kodust lahkunud. Kõikide näod ja südamed olid rõõmsad ja lahked ning kõik käis mahedasti edasi, nagu ei oleks peremees mitte üksi oma luku, noa ja vankri ära võidnud ja õlitanud, vaid ka oma naise, lapsed ja teenijad. Kõik olid õnnelikud, sest kõikidel läks elu lahkesti edasi.

II

Just selsamal päeval, kus Kaarli majas eesnähtud juhtumised sündisid, oli ka Toomal tee jalgade ees. Nagu ju kuulsime, arvas Toomas liig suureks alanduseks teiste vastu lahkeid sõnu rääkida. Tema arvas oma suures kõrkuses, et valjude sõnade tarvitamine tema õigus olla, sest tema oli ju rikas peremees. Tema ei teinud midagi, mis nähtud Kaarli tegude sarnane oleks olnud. Sellepärast juhtus temale siis ka sel päeval nii palju äpardusi, nagu neid Kaarlil mitme kuu sees juhtuda ei võinud. Kõigepealt oli ta oma saapad metsast tulles märjalt kambri ahju äärde nurka pannud ja neid ka täna määrimata jätnud. Nüüd, kus ju hobune ees oli ja ta neid jalga tahtis tõmmata, olid nad nii ära kujunud*, et hulk aega nende kallal väänas ja kiskus, enne kui ühe jalga sai. Siis tampis, tõukas ja vandus ka teise kallal nii kaua edasi, kuni ka selle jala otsa venitas. Sealjuures oli tema süda täis, nagu seatapjal, kelle käppade vahelt siga lahti rabeles. Mees armastas väga toredas riides käia ja sellepärast oli endale ka õige väiksed saapad teha lasknud. Kui nüüd üle toa kõndima hakkas, pitsitasid kuivanud saapad mehe varbaid nii kangesti, et vesi silmadest välja tuli. «Küll kuradid jões pehmeks lähete!» hüüdis ta

* Kuivanud.

siis täie suuga; ta ei teadnud, kelle peale ta seda viha välja pidi puistama. Seal astus tema naine Mari tuppa. «Sina lähed iga päevaga lollimaks,» hüüdis mees. «Täna oled sa minule jälle nii soolase supi laua peale toonud, et teda mere haikalad üksi süüa võivad, ja leib on nätske nagu savi!» Naine vastas kartlikult: «Leib on liig värske, muud ühtigi!» Siis astus ta laua äärde ja ütles: «Sa oled ju ise veel soola supile sisse pannud, nagu soolatoosist näen!» — «Ole vait,» käratas Toomas, «liig mage või liig soolane, ükspuhas!» Nende sõnadega läks ta uksest välja, viskas ukse kinni, et maja põrus. See oli tema jumalagajätmine naisega.

Õues hoidis sulane hobust kinni. Peremees võttis ohjad poisi käest enda kätte ja käratas siis: «Noh, mis sa veel vahid, lõuad ammuli peas! Kas sa ei näe kütist minna looma!» — Poiss läks ruttu minema. Lepiku taga aga, kus teda peremees enam ei näinud, jäi ta seisma ja hüüdis läbi hammaste: «Pagana Tuts-kalkun!» Siis istus ta mätta otsa maha ja hakkas oma piipu seadma.

Nii oli siis Toomas kodust ära läinud, ilma et enne midagi vedrutama või pehmeks oleks võidnud. Ust kõvasti kinni tõmmates oli pealegi tema naise peegel seina pealt seina põrumisest maha kukkunud ja purukatki läinud. See pahandas naist väga. Peegel oli venna kingitus ja Mari armastas seda peeglit väga. Nüüd oli naine väga vihane mehe peale. «Mitte ühte lahket sõna ei anna ta minule, ja nüüd on ta ka veel minu armsa mälestuse oma vihaga katki teinud!» nuttis naine. Ta oli rõõmus, et mees kodust ära oli, keda ta enam mitte ei armastanud.

Aga kuidas käis Tooma käsi tee peal? Seda tahame kohe jutustada. Külast kuni poeni oli ligi 20 versta maad. Tee oli kaunis mägine, ja et viimasel ajal mitu päeva vihma oli sadanud, sellest tuli, et tee ka kaunis sopane oli ja hobustel koormat raske vedada. Halvem lugu oli see, et saapad Tooma jalavarbaid hõõruma hakkasid, nii et pea enam paigast ei tahtnud saada. Ka oli ta vankri määrimata jätnud ja see hakkas nüüd kääksuma mis hirmus. Rahvas, kes vastu tulid, pilkasid mis jõudsid, sest keegi ei võinud Toomast sallida. Ühed ütlesid: «Ei tea, kes selle Tuts-Tooma jala alt ära lasknud, et lonkab nagu kalkun poolteise jala peal!» Teised jälle hüüdsid:

«Salusti Toomal vist tosin emakalkuneid kottides, et nii hirmsasti kiiksuvad!» Kui Toomas seda pilkamist kuulis, seal läks tema süda veel enam täis, kui temal ju oli. Tema kargas koorma otsa ja andis hobusele nii piitsa, et mets eemalt vastu kajas. Kui nüüd jälle mägi vastu tuli, seal ei jõudnud hobune enam edasi, vaid jäi seisma. Toomas aga hakkas teda jälle piitsaga lõhkuma. Hobune tõmbas ja tõmbas ja vanker hakkas ka ju jälle edasi liikuma, aga seal läksid korraga mõlemad roomad katki — olid ka kaua aega võidmata olnud — ja look kukkus hobuse nina ette pori sisse. Vaene mees! nii palju õnnetusi korraga ja kõik sellepärast, et õigel ajal võida ei mõistnud, mis võidmist tahtis. Saapad, vankrirattad, hobuseriistad ja omaenese südame vedrud, kõik olid võidmata ja sellest sündis nii palju äpardusi. Rikas ja tore peremees, ja nüüd keset maanteed sopa sees kinni, et edasi ega tagasi ei saa, ja pealegi maailma pilgata! Hull lugu.

III

Nagu teame, jättis Kaarel rõõmsad näod ja südamed koju, kui teele läks. Seda aga teab armas lugeja isegi ära, mis väga kiiduväärt ja hea see on, kui peremehe kodust ära olemise ajal kõik asjad kodu kaunis korras on. Kui aga keegi peaks arvama, et Kaarlil tema elus millaski äpardust ei sündinud, see eksiks väga. Ka temal oli oma jagu vaeva kanda. Aga tema sai kõigest kergemal kombel jagu kui teised ja ta tundis enda ikka õnneliku olevat.

«Tere hommikut, Kaasiku Kai,» hüüdis Kaarel paar versta kodust eemal Kaasiku saunanaist nähes, kes sauna ees muru peal lammast niitis. «Kuidas käbarad käivad?»

«Ole terve küsimast, nagu näed, annan lambale suise kuue selga ja koristan endale selle eest paar villakarva palgaks. Lähed vist poe juurde vilja viima?»

«Jah, tahan proovi katsuda, kas maksab sinna palju müüa. Kas on ka midagi poest tuua?»

«Oi jah, kulla pai, kui minule seepi kaasa tahaksid tuua, küll oleksin tänulik!»

«Miks ei taha, anna aga raha siia!» Kaarel võttis raha ja sõitis jälle edasi.

«Ei seesugust meest, nagu see Salusti Kaarel on, küll vist teist enam muul maal leida ei ole,» ütles Kai teda taga järele vahtides ja unustas peaaegu ära, et temal lammas alles pooleli niitmata oli.

Kaarel sõitis edasi. Temal oli raske koorem peal ja tee oli halb, aga tema vanker oli hästi võitud, ja kui ta mäe alla tuli, siis laskis ta hobust natukene seisatada, läks tema ette, lõi käega meelitades tema kaela peale, ning kui siis hobune jälle vedama hakkas, oli ta koormaga üks-kaks-kolm mäe otsas, ilma et piitsa tarvis oleks läinud.

Kaarli vili oli hea; kaup oli poes pea tehtud. Vili oli kaalu järgi kõige parema hinna vääriline ja hind oli kaunis kõrge. Kaarel kauples sellepärast oma müüdava vilja tervelt ära, ostis poest, mis tarvis, ja ruttas siis jälle kodu poole tagasi.

IV

Tooma kaup oli sel päeval vilets, sest ta ei jõudnudki sugugi enam poe juurde. Kaheksa versta oli temal veel sõita, aga tema hobuseriistad olid nii raskesti katki läinud, et neid suure koorma tarvis sugugi tee peal parandada võimalik ei olnud. Tema võttis hobuse vankri eest ära ja sõitis ratsa ligemasse talusse, mis poolteist versta teest eemal seisis. Aga sealt olid inimesed kõik sillule* läinud ja hobuseriistad kaasa võtnud, ning mis järele olid jäänud, ei mahtunud Tooma hobuse kaela. Suure palvega sai ta viimaks ühed vanad rihmad kaasa ja ruttas nendega vankri juurde tagasi. Aga oh ahastust! Siin oli jälle uus õnnetus sündinud. Võõrad hobused olid karjasmaalt vankri juurde tulnud, olid kottidele augud sisse närinud, ning odrad ja kaerad olid kõik segamini vankris laiali. Suur jagu vilja oli ka tee peal sopa sees maas. Hirnudes jooksid hobused vankri juurest ära metsa.

Seda nähes läks Tooma süda nii täis, et ta nagu karu müras ja jampsis. Ta sõimas ja jampsis hirmsal kombel.

---

* Teed sillutama.

Sellel silmapilgul tuli Kaarel rõõmsasti lauldes oma teed tagasi. Kui ta Tooma vankri kohta jõudis, nägi ta kohe ära, et siin õnnetust oli sündinud, kargas oma vankri pealt maha ja tahtis Toomale appi minna. Toomas aga vastas, et temal abi tarvis ei olla, ka ei armastada ta, et teised oma ninad tema asjade sisse topivad. Ehk küll Kaarlile luba ei antud aidata, siiski jäi ta seniks tee peale seisma, kuni Toomas oma hobuse vandudes ette oli pannud ja kodu poole sõitma hakanud.

Aga Tooma rattad kääksusid mis hirmus, nii et ise ju häbenema hakkas ja oma hobust kinni pidades Kaarlile ütles, et ta ees ruttu ära peaks sõitma. Seal vastas Kaarel: «Kuule, Toomas, sinu rattad on täitsa kuivad ja nii sa selle halva tee ja raske koormaga edasi ei saa. Minul on siin määret poest kaasa võetud, määrime su vankrirattad ruttu ära!» Toomas ümises küll veel habeme sisse, võttis aga siiski pakkumise vastu. — Määritud vankriga oli aga sõit kohe teine. Ja et Kaarel ka veel ühe koti oma vankri peale oli võtnud, sellepärast läks nüüd sõit kodu poole kaunis jõudsalt edasi.

Ehk küll Toomal esiotsa veel vihavaim silmakulmu peal istus, siiski tundis ta oma südames, nagu oleks temal hea meel Kaarli teost, ja tema pale hakkas aegajalt ikka lahkemaks minema. Temal hakkas süda tunnistama, mis suur ülekohus see on, kui head kurjaga tasutakse. Ei väldanud ka enam kaua, seal hakkas ta juba ise Kaarliga juttu tegema. See teadis ära, mis temal nüüd rääkida tarvis läks, ning ta jutustas nüüd palju sellest, kuidas tema majas ikka kõik vedrud ja asjad võitud ja õlitatud seisavad ning kuidas lahked sõnad ja lahke olemine see kõige parem õli on. Toomas kuulis rahulisti pealt ja langes sügavatesse mõtetesse.

Nõnda jõudsid nad koju. Kaarli talu seisis ees ning Toomas astus Kaarliga ühes ka tema ukse ette. Niipea kui vankri müdinat kuulda oli, ruttas Mai oma lastega välja. Lapsed tõttasid hõisates isale vastu, hüüdes: «Tule, isa, laud on kaetud ja ema on sinule värsket karaskut küpsetanud!» Isa võttis väikse tütre sülle, ja Kusta ja vanem tütar hoidsid tema kuuest kinni. Nii jättis ta Toomast jumalaga ja astus tuppa. See jäi veel natukene seisatama ja sõitis siis sügavas mõttes edasi.

Kaarli sõnad ja nimelt tema lahke olemine ja abi olid sügavasse Tooma südamesse tunginud, nagu õli mõne roostetanud ratta vedrude peale. Ta oli Kaarli õnnelikku abielu näinud, aga sealt koju tulles oli tema naine Mari teda hoopis teisel kombel vastu võtnud. Katkilõhutud peegli pahandus oli ikka veel Mari meelt koormanud ja ta ei võinud sellepärast ka oma mehele lahket nägu näidata, kui see koju jõudis. Mees ei olnud ju ka muidu tema lahkest olemisest ühtigi hoolinud. Aga seda Mari ei teadnud, et täna tema mehega hoopis teine lugu oli. Esiotsa ei pannud ta seda ka tähele, aga pea nägi ta ära, kuidas lood olid. Tema mees oli nagu teine inimene. Kuidas see tulnud oli, seda Mari ei teadnud. Aga ta sai nüüd ka oma mehe vastu jälle lahkemaks ning mees rääkis viimaks kõik ära, mis ta näinud ja mis temal juhtunud oli. Ta palus oma naist, et ta temaga edaspidi kannataks, kui ehk tema vana viga mõnikord jälle tema üle võimust peaks saama, ning tõotas, et ta endale Kaarli olemist igas tükis eeskujuks saaks võtma, kuni ta iseenese üle saaks õppinud olema valitsema.

Seda lubamist pidas ka Toomas tõesti. Et tema süda muidu hea ja aus oli, sellepärast sai ta pea iseenesest võitu, ning mõne kuu aja pärast olid Tooma majas niisama kõik vedrud õlitatud ja kõik asjad võitud nagu Kaarli majas. Mõlemad pered elasid ka pea kaunis sõpruses ja inimesed olid seda rõõmuga tähele pannud, sest nagu Kaarli lahke olemine head eeskuju külas oli andnud, nii Tooma halb toredus mitmele noorele inimesele külge jäänud. Aasta oli vaevalt mööda läinud, seal oli ka Tuts-kalkuni nimi unustatud, sest nüüd ei julgenud Toomast keegi enam nii nimetada, aga kiitust kuulutati temast küllalt. Kord rääkis Toomas ise oma ümberpööramise lugu naabritele ja lisas siis juurde: «Hea inimene on nagu päikene; kuhu tema paistus langeb, seal ta headust ja elu sünnitab. Minule on Kaarel oma õlitatud vedrudega seesuguseks päikeseks ja õpetajaks olnud!»

HEAD NAABRID.

Üks ausa meelega võõras, kes jalgsi oma teed käis, et maad ja rahvast paremini tundma võiks õppida, juhtus ühe talumehe peale, kes parajalt oma virkade lastega tööl oli, põllu seest kive välja kaevama, ühe ligiseisva lohu sisse viima ja möödajooksva jõe äärest kõntsast mulda põllu peale vedama. Võõras vaatas kaua usina põllumehe tööd pealt, kes oma sõnakuuljatele lastele ära keelas võõra teekäija otsa ilmaaegu vahtimast ja kes ka ise peale teretamise vastuvõtmist kohe jälle tööle hakkas. Lõppeks ometi ei võinud võõras oma südamlikku osavõtmist enda päralt hoida ja ta ütles: «See on õige tegu, külamees; sel viisil, usinuse ja järelemõtlemisega valitseb inimene ausasti maa üle ja teeb teda ilusamaks ja sigitavamaks. Jumal õnnistagu sinu kätetööd!»

Lahkesti tänas põllumees, pühkis oma otsaesise ja palged higist puhtaks ning ütles osavõtlikkude sõnadega: «Ju aastad otsa sain ma sest märku, mis minu põllule tarvis läks, aga mul puudusid ikka aeg, julgus ja jõud, et rasket tööd oleks käsile võinud võtta. Nüüd aga, et jumal mulle minu lastes ühesaitajaid on ligi andnud, on minu töö paremini korda läinud, kui ma oleksin jõudnud ette arvata. Ma olen oma põlluga nädal aega varem valmis saanud, kui ma lootsin. Sellepärast arvasin ma oma kohuse olevat selle võidetud ajaga ka oma naabrit teenida. Mu hea naaber tahtis selle töö ise ära teha, aga haigus, mis talt nüüd ju hakkab lahkuma, keelas teda seda tegemast. Seal sünnib nüüd mulle õnneks, et ma sala seda tema asemel võin teha, mis ta ise enam sel aastal ei oleks jõudnud korda saata, sest et ju kiire lõikuseaeg kätte jõuab.»

«Mis sa räägid,» küsis võõras, «sinu naaber ei tea ühtigi sest, et sa temale tööd teed?» — «Mitte musta ega valget,» vastas põllumees. — «Siis aga,» kostis võõras, «ei saa ta sinu vaeva mitte nii rohkesti ära tasuma, nagu sa ära oled teeninud.» — «Ära tasuma!» hüüdis nüüd põllumees. «Kes tahab küll äratasumist seesuguse armastusetöö eest? Minu naaber oleks sedasama mulle teinud, kui mina haigeks oleksin jäänud. Tema kogemata rõõm, kui ta esimene kord oma põldu jälle näeb, saab minu palk olema.»

Seal läikisid võõra teekäija silmad rõõmu pärast; ta võttis põllumehe parema käe oma mõlemate käte vahele, litsus ta oma vastu rinda ja hüüdis liigutatud südamega: «Ole õnnistatud! Mees, kelle südames üks taevas elab, ole õnnistatud! Igavene hea jumal, kes ausaid inimesi armastab, nagu hellik* ema oma viimaselt sündinud last, ta õnnistagu sind ja sinu lapsi ja kõike sinu järeltulevat sugu!»

---

* Hellitaja.

IDEAAL JA ELU.[1]

Lugu Liivimaalt.

1. Lõpp ja algus.

Sina vana, sina tagakiusatav! Alles seisid sa suurimas lugupidamises. Igaüks lipitses sinu sõpruse pärast. Niihästi talupoeg oma laias kreslas kui ka mõisnik väikses saanis — nad ei leidnud küllalt kiidusõnu sinu jaoks. Lapsed koguni hõiskasid sulle vastu, esiteks rikkalikult ehitud jõulupuu juures, siis naeratades ähvardava lumemehe ees. Sa uhke talv, nüüd on su aeg möödas! Juba ammu ruttad sa oma valget sängi noore kevadpäikese hõõguvate pilkude eest peitma ja sinu kardetud käskjalad, torm oma kaaskonnaga, on põgenenud sefiiri* naljatlevate laste eest. Kes võiks nüüd veel sinu vastu sümpaatiat tunda! Seal veereb oma ümbrusest kõrgemana näiv mõisahärra mürinaga kaugele, tema all on tolmu üleskeerutavad rattad; kibedusega silmitseb talupoeg viimast lund oma põldudel, aednik riputab koguni tahma selle sinu kauneima ehte peale ja pilved on jagunenud kaheks, et selle askelduse üle võiks sõbralik taevas kahjurõõmsalt naeratada. Võib-olla ainult vabadik oma väiksel armetul talvesõidukil mõtleb praegusel silmapilgul sinule igatsusega tagasi, kuna ta otsib endale teed lumega täidetud kraavides. — Kõige ülemeelikumalt talitavad sinuga siiski koolipoisid koolimaja taga. Nad on endile sinu poolt sinna uhkelt üleskuhjatud mäed mänguplatsiks välja valinud, kusjuures nad sinu võimsaid ehitusi oma jalgadega maha tallavad. Naeruväärne,

---

* Pehme kevadtuule.

ülev silmapilk on seda väärt, et selle juures veidi peatuda.

Nad on endid seal üles seadnud kahes pikas lahinguvalmis reas ja tunduvad endile oma sinistes kootud kampsunites, triibulistes pükstes ja laiades vene saabastes, mis ulatuvad põlvini, tõeliste sõjameestena. Hurraahüüdega tungivad nad nüüd üksteise peale — lumekuulid vihisevad — kõige vapramad võitlevad käsitsi — lõpuks taganeb üks partei. Seal tuleb temale otsustaval silmapilgul ühe uue sõjamehe näol värsket abi. Uus pealetung — taganemine teisel poolel — võit on otsustatud. Peetakse üldist üksmeelset sõjanõu — ülemeelik noorus! Nagu nad parajasti jalgadega sinu, äraelanu, suurepärast lumekindlust maha tallavad, niisama vähe hoolivad nende keeled praegu muudest auväärsetest asjadest. Kuid kuulatagem.

Kogu sõjanõu keerleb silmapilgul uue juurdetulnu ümber. See on umbes 15—16-aastane poiss.[2] Juurdleva peaga on ta oma seltsimeeste mängivat lahingut pealt vaadanud. Pikad juuksed langevad tal lokkidena õlgadeni alla, piirates ilusat poisinägu, ja oma ülikonna poolest erines ta oluliselt teistest poistest kooliõpetaja pojana, kuna teised olid ainult jõukamate eesti talupoegade pojad. Kool oli nimelt üks nõndanimetatud kihelkonnakool, milliseid Liivimaal leidub ainult üks igas kihelkonnas, kuhu kuulub 10—15 mõisa, mis osalt kuuluvad aadlile, osalt Vene kroonule.

Kui ta nägi parteid, kes ennast «aadliks» nimetas, ülekaalus olevat, siis käis temast järsku tuksatus läbi, tema käsi tõmbus rusikasse ja ruttu jooksis ta «kroonule» appi. Õieti kuulus ta esimeste hulka, kuna koolimaja asus ühe mõisa piirides, mis kuulus aadlile.[3] See meie kangelase üleminek oligi siis põhjuseks, mispärast tema seltsimehed praegu tülitsesid. Oli kuulda koguni sõnu, nagu «äraandmine», «ülejooksik» jne.

«Kuidas võime siis veel sõda pidada,» karjus üks poiss, «kui igaüks ei hoidu truult oma partei poole ja kui tohitakse oma äranägemise järgi minna pea ühele, pea teisele poole!»

«Ka peab olema kindel piir,» karjus keegi teine, «muidu sooviks enamus silmapilksete võitjate hulka kuuluda!»

«Teil on täieline õigus,» kõneles nüüd tüli põhjustaja, «ainult meie peame oma parteid teisiti jagama ja neile teised nimetused andma. Me nimetame endid praegu «aadliks» ja «kroonuks»; ma küsin teilt,» karjus ta ülestõstetud käe ja naljaka paatosega edasi, «kes teist võiks tõeliselt aadli asja eest sõtta astuda? Kui ma ette nägin, et see partei pidi võitma, siis tuli mulle järsku meelde stseen eelmisest suvest, kuidas meie mõisahärra minu isa minu juuresolekul kõige alatumalt läbi sõimas, kuna ta oli meie kana oma põllul näinud. Kuidas võisin ma vaikselt pealt vaadata, et selle aadli, kes meie juures endast rohkem peab kui teistel maadel kuningad ja keisrid, asi võiks ka ainult mängus võita? Ei, prantslasteks ja inglasteks tahame endid nimetada ja kokkuleppe või loosi läbi oma parteid jaotada.»

«Arthuril on õigus, seda tahame me teha!» karjusid nüüd mitmed hääled vaimustusega läbisegi. Eriti elav oli poolehoid, mida jagati «aadli» poolt sellele ettepanekule, välja arvatud üks umbes 13-aastane poiss. See oli vallaslaps, lähema mõisa Rohstalli valitseja[4] (nagu oletati, ka poisi tõeline isa) oli ta enda juurde võtnud ja kasvatas teda oma kasulapsena. Teised poisid pilkasid teda sagedasti sellega, et nimetasid teda «valitsejaks» ja küsisid temalt, mis tema poeg, vana valitseja, kodus teeb. See poiss erines teistest veel selle poolest, et ta kandis lühikeseks kärbitud juukseid ja moe järgi väljalõigatud kuube.

«Te ei hakka ometi teda kuulama, seltsimehed,» karjus ta kibestunud kõrvalpilguga Arthurile. «Mis tema kõneleb, see on kõik äraandmine! Esiteks läks ta oma kaaslaste juurest vastaste poole üle, teiseks voolab ta suu alati üle vihast aadli ja sakslaste vastu, seejuures on ta ise ometi sakslane. Nagu minu kasuisa ütleb, on ainult aadel selle maa isandaks, seepärast — kallale «kroonule»!» — Nende sõnadega võttis ta, kuigi teistest mahajäetuna, lumepalli maast, et seda visata oma vastaste pihta, kui Arthur tema käest kinni haaras.

«Sa oled mind sakslaseks nimetanud,» kõneles ta külmavereliselt, «ma soovitan sulle, kui sulle su tervis ja su hambad armsad on, teist korda seda mitte enam teha. Sakslane ei ole veel see, kes kannab moodsat kuube, vaid

kes tõeliselt on Saksamaalt siia tulnud või põlvneb sakslastest. Minu esivanemad aga olid eesti talupojad, järelikult olen mina ka eestlane, sest ka eestlane võiks olla koolmeister, käsitööline, mõisaomanik, ilma et ta seeläbi saaks sakslaseks. Sakslased, kes tulevad meie maale, peaksid eestlasteks saama, aga mitte meie, eestlased, sakslasteks. Ja kui sa kujutad endale ette, et oled sakslane ja et seda on ka sinu kasuisa, siis olete te põlastusväärsed narrid!»

See võimas kõne leidis teiste poiste juures tormilist poolehoidu. Ludvig seevastu eemaldus vihast punetava näoga, kusjuures ta hüüdis: «Oodake ainult, seda kõike peab juba minu kasuisa teada saama!» Naerdes hüüdsid teised talle järele: «Minge ainult, valitseja, ja ärge unustage kõike oma pojale, vanale valitsejale, jutustamast!» Selle peale püüdsid nad igasuguseid nooruslikke nalju, nalju niihästi äramineja kui tema kasuisa kohta teha ja alustasid lõpuks ühte neist pilkelauludest, mida eesti talumees alati endamisi laulab, kui neile nende valitseja nähtavale ilmub või temast kõneldakse; sest pilkav satiir on eesti rahvuskarakteri üheks põhijooneks.

2. Koolimaja.

T. kihelkonnakoolimajal oli ilus asukoht.[5] Kuigi suure Riia—Peterburi maantee lähedal, võidi selle pealt siiski näha ainult pika koolihoone korstnaid ja mõnede vanade paplite latvu, sest maapind nimelt laskus mõnisada sammu maanteest ida pool järsult aasaderikkaks parajaks oruks, mis suubus suurepärasesse metsa. Seega oli silmapiiriks koolimajast lääne poolt vaadates allalaskuv põld, põhja pool poole versta kaugusel puude vahelt väljavaatav kirik, ja idast ja lõunast aasad ja mets. Ei suudaks endale kõrvalisemat, idüllilisemat paika ette kujutada. Ainult pühapäeviti ja jaanipäeva paiku heinaajal oli möödaviiv väike tee elav, muidu möödusid tihti päevad, millal ei saadud näha ühtegi võõrast inimhinge liikumas. Täna on pühapäev; kirikukellad kutsuvad nelipühade pühitsemisele. Kes oma elus poleks vähemalt üks kord juba nõnda õnnelik olnud pühitsema maal seda

noorte kaskede, kevadõhu, uue elu püha! Talupojad ruttavad jalgsi ja hobustel kirikusse. Mehed on mustades, pikkades, punaste nööridega rikkalikult väljaõmmeldud kuubedes, millel ei tohtinud punane kaelarätik ja kirju vöö puududa. Naised ja tüdrukud on paljutriibulistes, kirjuvärvilistes seelikutes ja sinistes, kitsastes jakkides, mis rinna pealt, mida tavaliselt lumivalge rätik katab, on välja õmmeldud. Tee koolimaja ees on sellepärast täna eriti elav. Põllupeenrail ja üksikutel kõrgematel aasapaikadel istuvad naiste ja tüdrukute maalilised grupid, kes siin oma jalanõud korda seavad. Kuna nad sageli 15—20 versta ära käima pidid, on nad, et oma sukki, pühapäevakingi säästa, eelistanud teed siiamaani palja jalu läbi käia. Kaugemal metsa pool sööb värsket rohtu koolmeistri väike kari. Lehmad on ehitud puuokste ja lilledega. Neid karjatab täna teenijatüdruk, kuna Liivimaal iga nelipühi esimene püha ja iga jaanipäev toob karjasele vaba päeva.

Niisama nelipühiselt näeb välja ka koolimajas endas. Juba puhtakspühitud õu püstiseatud noorte kaskedega häälestab meid pidulikult. Läbi väikese eeskoja tuleme kööki ja läbi selle «suurde tuppa», mis kujutab endast üheskoos salongi, võõraste- ja söögituba. Sel on väga mõnus välimus, kuigi terve mööbel koosneb diivanist, ilusast puhvetikapist, poolest tosinast toolidest, kahest kummutist ja üsna ilusast tiibklaverist. Viimase kohal võib näha Schilleri[6] ja Bachi[7] pilte, nende vastas teisel seinal Pestalozzit,[8] vandetõotust Rütlis[9] ilusas teraselõikes ja mõningaid fotosid. Valged kardinad akende ees ja lilled ei tohi muidugi puududa. Koolmeister, kogu kihelkonna lemmik, tõuseb parajasti kohvilauast, et minna lauluraamatu ja muuga kirikusse, sest tema — nagu kogu Liivimaal — peab pühapäeviti oma koolmeistriameti kõrval õiendama organisti, kantori ja köstri ülesandeid. Tema abikaasa jääb oma kuue lapsega ometi istuma,[10] kuna nad pole veel valmis saanud oma saia ja kookide portsjoniga, mida nad saavad ainult suurtel pühadel säärasel mõõdul. Arthur on oma kahe venna ja kolme õe seas kõige vanem. Viimaks tahab ka Arthur ära kaduda, kuna ta näeb ema olevat ametis nooremate õdedega. Tema kavatsus aga avastatakse aeg-

sasti ja ema saadab talle poolpahuralt hävitava käsu järele: «Vaata aga ette, Arthur, et sa mul täna õigel ajal kirikusse lähed!» Seda käsku oli ta oodanud ja just sellepärast tahtis ta nimelt põgeneda. Ta teadis väga hästi, et temalt ei küsitud, kas ta ei sooviks meelsamini värsketel aasadel ja voogavatel viljapõldudel ringi jalutada või mitu tundi kuumas kirikus istuda kokkusurutult rahva seas, et kuulata kahetunnilist õpetatud jutlust, millest ta aru ei saanud.

Koolimajas oli õppetöö üldse väga omapärane. Isa ise polnud peaaegu üldse mingit haridust saanud.[11] Vaese lesknaise, kes toitis ennast käsitöö ja pesupesemisega, pojana oli ta Tartus käinud vaeste algkoolis, selle järel, et oma elus ausal viisil kiratseda, oli õppinud rätsepatööd. Kui ta selles kunstis oli nõnda kaugele edasi jõudnud, et enam ei olnud nälja poolest ohustatud, asus ta õppimisele, kuna ta ainsaks püüdeks oli ennast rahvakoolmeistriks välja arendada. Uskumatu energiaga ja vastupidavusega tegeles ta sellega nõnda mõned aastad. Seejuures oli ta raamatute koguke kasvanud väikseks raamatukoguks, mis leidis kõige sobivama koha endale kummutil ja väiksel orelil, mille halastamatud helid igal õhtul tegid naabreid rahutuks. Oma 22-sel eluaastal tõi ta koju ka oma elukaaslase ja lõpuks viie aasta pärast lahkus ta oma naise ja kolme lapsega Tartust praegukirjeldatud koolimajja. Siin algas ta vilka aktiivsusega korraldama rahva haridusolusid, pealegi olid tema teaduslikud teadmised selleks rohkem kui küllaldased. Mitte ainult orelil ei olnud ta jõudnud teatava meisterlikkuseni, vaid ta mängis ka fagotti ja klarnetti üsna hästi, oli nooditundmises saavutanud tähelepandavaid teadmisi ja viis asja lõpuks nõnda kaugele, et ta võis oma õpilastest ja külakoolmeistritest moodustada muusikakoori ja kõigil muusikariistadel ise anda juhatust.[12] Mõne aasta pärast oli juba enamus külakoolmeistrite kohtadest kihelkonnas täidetud tema paremate õpilastega ja rahvahariduse tõusis siin rõõmustavalt. Võidi koguni öelda, et ta ohverdas oma tervise ja oma perekonna heaolu oma rahva hüvanguks. Nõnda oli ta enda peale võtnud pühapäeviti enne ja pärast kiriklikku jumalateenistust palvetundide juhtimise, mida peeti suures, mitte kaugele kiri-

kust selleks otstarbeks ehitatud palvemajas,[13] et rahvast vabastada mõne vana hernhuutlase tumedatest etteluge-mistest. Need tunnid olid talle saanud koguni vajaduseks, sest ta oli sõna tõsises mõttes vaga ja leidis seeläbi võimalust siin koguduses sedasama teha suurtega, mis ta tegi koolis väikestega. Terve kogudus tundis teda seeläbi nagu isa ja armastas teda mitte vähem. Selle tagajärjel polnud tal palju aega oma majapidamise juures palju mõtelda, mitu veist või lammast leidus tema väikses karjas, mis sagedasti andis põhjust lõbusateks stseenideks. Et teda välja viia oma õppetoast, millest ta tihti terve nädala jooksul lahkus ainult, et koolitunde anda ja oma söögikordi täita — koolipoisid seisid abikoolmeistri järelvalve all[14] —, tegi tema naine sagedasti katset põllumajanduse vastu temas veidi rohkem huvi äratada. See õnnestus temal ükskord ka sel määral, et ta endale soetas raamatuid lambakasvatuse jne. kohta. Kord tuli ta üsna ärritatult tuppa ja küsis oma naiselt, kas temal olevat kavatsus oma paljude lammastega kogu majapidamist põhja viia. «Ma võin sulle sellest ja sellest (siin nimetas ta mitut raamatut) tõestada, kui kahjulik on lambakasvatus ühe väikese majapidamise jaoks, ja nagu ma olen leidnud, oled sa koguni 20 lammast eelmisel aastal ületalve jätnud.» Siis selgus, et ta oli kaasa arvanud ka lambatalled, keda tavaliselt iga vana lammas kevadel toob kahekaupa ilmale. Naeratades võttis ta nüüd oma ilusad köited ökonoomia kohta raamatukapist ja andis need edasi oma naisele märkusega — need raamatud olevat tema kolu jaoks liiga targad.

Nõnda elas isa oma õpingutele, ema oma majapidamisele ja lastekasvatamisele ei saadud juhtida erilist tähelepanu. Isa nägid lapsed ainult ühistel söögiaegadel ja mõlemad vanemad lapsed koolis õpetajana. Ka oli nendel säärane aukartus ja hirm tema ees, et nad põgenesid tema lähedusest. Selle põhjus oli eriti asjaolus, et ta iga väikest eksimust kõige valjemalt, isegi üleliiga valjult karistas. Seepärast hoidusid lapsed rohkem ema lähedusse, pea majas, pea aias talle abiks olles. Kui siis isa tuli korraks juhuslikult nende juurde, siis katsus eriti Arthur eemale minna. Isa ei olnud temaga kunagi õieti rahul, sest ta ei suutnud poega viia nõnda kaugele, et ta

õpiks samasuguse pingega, nagu ta ise tegi. Poeg armastas oma isa kirjeldamatult, kuid teda vallutas isa juuresolekul säärane hirm, et ta ei suutnud ainustki sõna kaasa rääkida ja tundis ennast nagu ängistatud. Ka ei rahuldanud teda alati tema ema tegevusring ja ta tõmbus seetõttu ikka rohkem ja rohkem oma lemmikraamatutega, millega isa oli teda rikkalikult varustanud, endasse tagasi. Tema ustavamaks sõbraks oli ometi loodus. Terved päevad oleks ta metsas ja aasadel ringi hulkunud, oma looduslugu käes, taimi ja linnukesi, mida ta leidis, kindlaks määrates. Tihti lamas ta mitu tundi unistades roheliste puude all, oma ümbrust, kogu maailma unustades. Mida enam ta sulges ennast inimeste ees oma ümbruses, seda enam kujunes tema sisemaailmas välja maailm, maailm täis õnnelikke noorus-unistusi, mida ükski ei aimanud selle inim-ara katte all.

Säärane oli elu ja tegevus selles väikses koolimajas, milles Arthur veetis oma esimesed noorusaastad.

3. Jalutuskäik.

Arthur võttis oma mütsi ja kõndis kiriku juurde. Ta teadis, et ema selle käsu üleastumine tooks endaga kaasa valju karistuse. Ometi ei söandanud ta otse kiriku juurde minna. Kõigepealt oli vaja vaadata noori musträstaid, kellest ta tahtis ühte taltsutada. Kui ta viimaks jõudis kiriku juurde, oli see igatahes nõnda täis, et polnud vallutatud mitte ainult suur plats ukse ees, vaid ka akna ees. «Ma ei saa hoopiski aru, miks head inimesed oma kirikuid mitte suurematena ei ehita,» hüüdis ta teeseldud pahameelega, «nõnda asjatult siia tulla, kas see pole häda!» Ta ei oleks ju tarvitsenud nii väga ärrituda, kuna akende all võidi jutlust väga hästi kuulda, kuid ometi ei sisaldanud tema katekismus säärase olukorra kohta mitte ühtegi korraldust. Ta matkas nii siis edasi, paremale poole metsa juurde. Siin istus ta ühe vana vahtra alla. Kaua kuulatas ta lindude laulu, puude kohinat. Ta mõtles tänasele nelipühile; see ümbrus suutis teda häälestada kõige sügavamale hardusele. Kui aga

järsku hakkas täiskõlaline koraal kirikust tema juurde kostma, siis tulid talle teadmatult pisarad silma. Ta langes põlvedele maha ja sosistas mingit palvet. Selle peale läks ta edasi: ta ei teadnud, mis ta oli palvetanud või mis oli teda liigutanud.

Täidend

ARTHUR JA ANNA

EHK

VANA JA UUE AJA INIMESED

Üks rõõmulik näitemäng kolmes järgus

Luuletanud C. R. Linnutaja

EESSÕNA.

Soovitakse ühele rahvale mõnd omandust päranduseks anda, millest temal sinnamaale veel osa ei olnud, siis ei tohita millaski nii kaua oodata, kuni võimalik on kõige täielikumate asjadega peale hakata, vaid väikene alustus on ka ju palju väärt. Sellepärast palume igaüht tundjat lugejat, et ta järelseisvat näitemängu, mis eesti kirjanduses üks esimestest on,[1] mitte kõige suurema mõõduga ei hakkaks mõõtma. Tema luuletaja, kes teda ju kuue aasta eest tagasi kirjutas[2] ja siis ka ju mitmele sõbrale näitas, teab ise kõige paremini, kui palju ja missuguseid puudusi tal küljes. Kui ta teda siiski trükkida laseb,[3] siis sünnib see üksi sellepärast, et äratuseks neile tahaks olla, kes rikkamate luuletuse-annetega sest võidujooksust* osa võivad võtta, millega see alandlik samm hakatust teeb.

Luuletaja.

---

* Võistlusest.

OSALISED.

ARTHUR von ADELSTEIN, } mõisnikud.
OTMAR von ALTFUSS, }

EMELINE, Otmari sõsar.

ÜKS VANAPROUA, Otmari tädi.

LAANE, pärismaa talupoeg.

ANNA, tema tütar.

TIIU, tema kasvandik.

BLÜTHENROTH, Otmari mõisavalitseja.

IVASK, Otmari toapoiss.

MADISSON, Otmari kõrtsmik.

MIHKEL, }
KRISTJAN, } Otmari renditalupojad.

TORBA, kihelkonna-koolmeister.

TÕNN, Laane sulane.

TEENIJAD ja TALUPOJAD.

ESIMENE JÄRK.

(Kõrgete puude all, Laane maja ees.)

Esimene etendus.

ANNA istub sügavas mõttes. TIIU astub tasa juurde.

TIIU.

(Võtab Anna käest kinni, kes nagu unest üles ärkab.) Ära ole kuri mu vastu, kallis Anna, et ma nii kangesti su peale käin. Ma seda ei teeks, kui ma sind vähem armastaksin. Aga mispärast hoiad sa oma südame mõtted mu eest nüüd nii suure hoolega varjul? Enne ei teinud sa midagi ilma minuta ning meie vahel ei olnud ühtegi saladust!

ANNA.

Tiiu, sa ei tea, mis sa minult praegu nõuad!

TIIU.

Näitab ju, kui ei armastaks sa mind enam nõnda kui enne. Õige armastus ei kannata saladusi.

ANNA.

Sa teed minule suurt ülekohut, Tiiu!

TIIU.

Anna andeks! Aga mispärast ei ole sa enam kõigis asjades kohtlane* mu vastu? Lapsepõlvest saadik ei ole

---

* Siin: otsekohene, avameelne.

meil ühtegi salaasja üksteise vahel olnud, ja nüüd tahad sa korraga kui üht linikut enese ja minu vahele tõmmata. Kui ma sind vähem armastaksin, ei ma siis ka ühtegi ei ütleks. Aga kuidas mul nüüd võimalik on vait olla? Ei, Anna, ma nõuan sinu käest aruandmist! Kuhu on su endine südamerõõm, su lapselik erkus-meel* kadunud? Mispärast ei võta sa meie elust ja olemisest enam ühtigi osa? Mis kurdad sa taga? Nagu sa enne igal pool elu ja rõõmu sünnitasid, kuhu sa tulid, nii väga täidab nüüd härdus nende südameid, kes sind armastavad ja nõnda näevad. — Anna, mis sul on? Mis muljub nii väga su südant?

ANNA.

Kõik, kõik tahan ma sinule öelda, aga üht asja üksi ära nõua minu käest. Kui mu huuled tast kannataksid rääkida, mu süda tast avaldada, ju ammugi oleks ta sul teadav, aga see ei ole võimalik. Kui naeruväärt näitaksin ma sinu silmades, kui — ei, ei! Jäta mind, Tiiu!

TIIU.

Aga mis sina üles ei või öelda, sellest võin ja pean nüüd mina rääkima. Anna, sa armastad Arthurit?

ANNA *(hakkab ümber Tiiu kaela)*.

Küllalt, küllalt sest asjast! Sa tead kõik! Võiks su eest ka ükski asi, mis minusse puutub, varjule jääda! — Jah, ma armastan Arthurit; minu armastus tema vastu on nii suur, et seda üles ei või rääkida. Sellepärast olen ma nii õnnetu ja jälle ka nii õnnelik.

TIIU.

Aga mispärast ei tohtinud ma seda ennemini teada?

ANNA.

Ära sellepärast vihane mu peale ole! Ju ammugi oli mul nõu sinule oma südame saladust avaldada, aga ma ei võinud. Mul ei olnud võimalik sinu ees sest rääkida, kellest mõtelda mind ju argseks tegi, aga mis ma siiski ühtepuhku oma mõttes pidin kandma ja oma südames tundma.

* Reipus, rõõmsus, elurõõm.

TIIU.

Õnnelik Anna! Tema armastab ju ka sind.

ANNA *(äkitselt)*.

Tema armastab! — Oo ei, ei! — Ega ma ka ei nõuagi, et ta mind koguni armastab, nõnda armastab, nagu ma teda armastan. Kui ma aga teaksin, et temal minust hea meel on, et ta mind vähegi armastab, siis oleksin ma ju kõige õnnelikum tütarlaps maa peal.

TIIU.

Usu mind, Anna, ta tuleb sind veel kord kosima, teie saate kihlatud ja —

ANNA *(paneb temale käe suu peale)*.

Mis juttu sa seal ajad, Tiiu! Tema mind kosima! Üks suurtsugu mõisnik üht liht-maatütarlast! — Oh ei! — Küll ma teda nagu oma käte peal kannaksin; mured ei tohiks tema kulmu kortsutada — ma ei oleks rahul, kuni mu lahked sõnad neid sealt ära on ajanud; tema südamerahu eest tahaksin oma eluga seista. Ma ei tea, mis ma tema pärast kõik võiksin teha! Aga nii rohket õnne ma ei soovigi, ei tohigi soovida! Ma muud ei taha, kui et ta mind nõnda armastab ja austab, nagu ma ära olen teeninud; et ta aga vahel oma lahket silma minule näitaks ning minu peale, kes ma temale nii arvamata palju tänu võlgu olen, mitte külmalt maha ei vaata. Kui ma teaksin, et ta minust enam ühtigi ei hooli, ma nutaksin oma silmad peast välja.

TIIU.

Niisugustele kurbadele mõtetele ei tohi sa oma südames aset anda, armas Anna. Tema armastab sind. Ju siis, kui ta sind õpetamas käis, olid sa temast armastatud. Ühest tunnist said kaks, üks silmapilk venis söömavaheks.

ANNA.

Oh, et need ajad veel käes oleksid!

TIIU.

Siis sa üksi teadsid, et sa tema seltsis õnnelik olid. Ometigi ei olnud sa sellepärast tema võlglane, sest et tema sinu seltsis sedasama õnne leidis.

ANNA.

Armas on su juttu kuulda, Tiiu. Aga mis ta muud on kui kena sõnadekõlin. Jah, mina teda küll siis ju armastasin. Ma oleksin temale iga kord liigutatud ümber kaela võinud hakata, kui ta minu kõrval istus, minule mõnest raamatust ette luges või teda minule ära seletas. Minule näitas siis, kui oleks mul palju ütlemist; minu süda sai tema sõnadest kui ülevoolajaks allikaks; ja siiski pidin ma ilma sõna lausumata oma silmad maha lööma, kui ta lõppeks kui küsides mu peale vaatas. Kes teab, kas ma seega rumalasti ei teinud; ei ole ju ka võimalik sõnadega ära seletada, mis mu südames liikus.

TIIU.

Aga mispärast ta nii väga soovis sind ise õpetada? Mispärast tundis ta sest suurt rõõmu sinuga rääkida?

ANNA.

Sellepärast, et ta lapsi armastab. Ma olin siis alles viisteistkümmend aastat vana, olin see kõige üleannetum ja taltsimatum* tüdruk, ning tema omalt poolt üliväga hea. Ühest paremast maailmast näitas ta mulle olevat. Ja mis on ta minust kõik teinud! Kõik, mis ma olen, olen ma tema läbi. Vaatan ma vahel ümberkaudse elu peale, siis ma iseennast enam ei tunne. Kust tulevad kõik need mõtlemised ja soovimised välja, mis mu vaimu selle ülema olemise järje peale tõstavad? — Kust nad tulevad! Mispärast ma parem ei küsi, kust päikesekiired tulevad? — Aga pidi ta sellepärast m i n d armastama, et ta nii palju minu heaks tegi? Eks ta ka nüüd, kus ta kolme aasta pärast võõralt maalt jälle koju jõudnud, oma armastust laste vastu igapidi üles näita? Oo, et ma veel laps — ei, laps ma ometi ka enam ei sooviks olla!

* Taltsutamatum.

TIIU.

Kui ta sind mitte üliväga ei armastaks, mispärast käis ta meid kohe peale oma tagasitulekut kõige esmalt vaatamas?

ANNA.

Et vahest näha soovis, mis tema endisest kasvandikust saanud. Oli see ju ka tema töö ja soovimine, et mind mu isa ülemasse naisterahva-kooli saatis.

TIIU.

Ja siiski tuli ta üksipäinis sellepärast siia, et ta sind armastab — armastab ilmlõpmata armastusega.

ANNA *(ära minnes)*.

Oo, Tiiu, ära mind sellele usule eksita, ta võiks minule surmarohuks saada!

(Kõne lõppusel oli Tõnn kuulates sala ligi tulnud, kes nüüd peidukohast ette astub.)*

Teine etendus.

TÕNN *(üksi)*.[4]

Oh sa viemane nali: tema armastab mind! Nõh, suago niüd mis suab — õissa poiss! Anna armastab sind. *(Rõõmust karates.)* Õh sedä pido ja põlve, õh sedä lusti ja riõmo, mis miul Annaga tuleb, mis miul Annaga õitseb! *(Jääb vagusi.)* Jäh süda, eks siul niüd põle küll jõulud käe! Eks siul niüd põle küll täied riõmovuagnad ies! Mis tahad sa viel! *(Järele mõeldes.)* Ja kui viisakaste ta ise asja ei mõistnud salata! Õh sa viemane nali! Suab aga külarahvas silmad pärani ajama, kui mind kirkukantsli peält Annaga maha visatakse! Joba näen ette, kuda nad mind kõik punnis silmadel suavad vahtima. Õissa Tõnn! Rüübaku niüd mõni mies paljast lient, lihatükk miu pihos. Jah Anna, sa armastad mind! Õh, ma armastan sind jo kua, armastan sind rohkem kui võisilma laupäevases pudruvuagnas! Kõige

* Lõpul.

kihlkonna jõuloaegse lihavuagnate iest, kõige küla vorstide ja käkkide iest ei vahetaks ma sind ää, miu Anna! *(Jälle mõttes.)* Ma arvasin kõhe, kui neid ninatpidi kuos nägin: panä tähele, poiss, nied riägivad siust. Eks ma toona küll selgeste täle märko ei annod, miä hullopiöri ma tedä armastan! Ja kõhe peäb sest tõisele kõrva sisse sobistatama — õh sa viemane nali, miukesed nied tütarlapsed on! *(Sügavamas mõttes.)* Ta siötis parajaste kanu, kui tasahiljokesi ta juure astsin ja armsa hiälega ütlesin *(käänab oma kübarat kahtlaselt* peos):* Õh, kuida armastan ma väga teie isa! *(Iseenesele.)* Ei või kua kaevata, annab õige tubliste süia. — Eks sa armasta mind kua, Tõnn? küsis ta. — Kas sa kuuled! Ei tea, mis ta sõda sies küll seda tunnistades võis öelda! Õh, kulla Anna, ma armastan teid viel rohkem kui te isa! õli mo mahe vastos. Külap ma nende sõnadega kastsin ta südant kui sulavõiga! — Aga las esti pulmad suavad pietud, küll sies näed, vennikene, miukesed mesipäevad miusugusel mehel kõik viel tagajärele tulevad!

Kolmas etendus.

(Arthuri majas.)

ARTHUR üksi, üht sõnumikku kinni pitserdades.

Võiksid sa nüüd siin olla, mu sõber Robert, kui väga rõõmustaksime ennast seltsis minu õnnest! Ma sooviksin sind sel silmapilgul näha, kus see sõnumik sinust saab loetud. — Kui meie veel teineteise seltsis ühesuguste paleuste eest** põlesime, täis ühesugust armastust looduse vastu mõndagi vaikset ööd rahulises, unevaipadega kaetud metsas või salahäälel kohiseva jõe peal enesest lasksime mööda minna, kus üksi ööbiku laul vahel sekka seda püha vaikust või mõni allalangev täht sala tumedust silmapilguks muutis: seal rääkisime sagedasti minu Annast; seal käis mõnigi lootus õnnesünnituse teel, mõnigi kartus ahastuse näol meil võõrsiks. Ega ta puh-

* Kahtlevalt.
** Ideaalide eest. — *Autori märkus.*

tast võimata ei olnud, et mul nüüd rohkesti asja oleks Anna kohta laulikuga hüüda:

«Ju kustunud te valendused,
mu noorus-ea teede paist';
kõik kadund kallid paleused,
ehk küll mu süda põlend teist;
ka lõppend usk, mis asju ootis,
mis vaim mul ise sünnitas
ning jumalikus jooksus lootis
ja ettetäheks kinnitas.»

Aga seda ei ole sündinud, ei võinudki sündida. Ma arvasin oma Annat tundvat, ma olen teda tundnud. Ei oleks ma seda lille tema peidupaigas üles leidnud, ei tea, kas ta siis kunagi oleks ilmsiks saanud või seesuguses hiilguses võinud üle maailma kõndida nagu nüüd. Aga ma leidsin selle pärliga oma paleuse ja tegin kõik, mis minu võimuses oli, et ta minu paleuseks jääks, minu Annaks saaks. Ja kui väga kerge oli see töö! Sest kõik seeme, mis ma sellesse hella rinda külvasin, idanes rõõmsasti ja kasvas vägevasti. Tema ema suri ju ära, kui ta veel väikene tütarlaps oli; ehk temast muidu seda ei oleks saanud, mis ta nüüd on. *(Helistab; toapoiss astub ette.)* Selle sõnumiku saadad sa kohe jaama! *(Toapoiss läheb sõnumikuga ära.)* Aga armastab ta mind ka, minu Anna? Mispärast voolab seda küsides seesama õnnesünnitav tundmine läbi mu südame, mis minul oli, kui teda peale tagasitulekut võõralt maalt jälle nägin? Mispärast läksid tema kenad palged nii punaseks? Mispärast lõi ta oma silmad maha? Mitte, et ta nõnda t a h t i s, vaid et ta p i d i. Ja mispärast pidi ta seda? Et ta mind armastab. Võib küll maa peal suuremat õnne leida kui seda, armastatud olla ühest neiust nagu minu Anna! *(Toapoiss astub ette, teadustades:* Altfussi-härra!) Palun teda minu juurde! *(Toapoiss ära.)* Tühi, et see igav inimene just nüüd mu kaela tuleb! Mõne aasta eest tagasi seisis ta kui minu kõige ligem naaber mu sõprade kirjas. Siis ma küll veel ei võinud ette ära arvata, et sest kangekaelsest, iseenese-armastajast poisist kord veel seesugune mõtete-aru poolest sant mees võiks saada. Miks

ma temale ka kohe tema silmakirjaks sõbraliku küsimise peale ütlesin, kui kallis Anna mu meelest on! Üksi minu vana nooruspõlve sõprus tema vastu, mis kaksipidi mõtlemist üles ei lasknud tõusta, võis mind seesugusele teole ajada.

Neljas etendus.

ARTHUR. OTMAR.

OTMAR.

Tere, sõber! Ega sul vastumeelt ei ole, kui oma hommikusel ratsasõidul sinu läve peal vana sõbramehe poolest natukene kinni pean, et sinu seltsis mõni igav tükk tühja aega ära raisata?

ARTHUR.

Tänan väga! Minu aja tunnid ei ole aga millaski küllalt pikad.

OTMAR.

Noh, ega me ometi tundide pikkuse pärast vaidlema ei hakka! Minul on sinuga üks teine, lahedam asi läbi rääkida.

ARTHUR.

Tahaksin küll kuulda. Lao ometi ette!

OTMAR.

Tea siis, sõber, et see tüdruk, kellest sa minule viimati rääkisid, üks saatana võrukael on. Kui sa rebane ei ole, siis võiksid selle püügi pealt väga kergesti tühja ninaprilliga tagasi tulla. Et mina aga seesugustes libedates asjades, mis meiesugu meeste juures korrapärast on, enam meister kui sina, sellepärast tahtsin sinule oma nõuga — —

ARTHUR *(kõne vahele rääkides)*.

Aga mis nõu sinna tarvis? Armastab mind see neiu, siis võtan ta endale abikaasaks, ei armasta ta mind, noh, siis sinna keegi ei või parata.

OTMAR.

Abikaasaks võtma? Kes sellest rääkis?

ARTHUR.

Kui mu sõnu teisiti mõistsid, siis olid eksituses.

OTMAR *(vastu tõrkudes)*.

Sa võiksid seda tüdrukut, seda Annat endale tõepärast abikaasaks võtta?

ARTHUR.

Tõepärast!

OTMAR.

See on sinu kindel nõu?

ARTHUR.

Tõepärast!

OTMAR.

Üht talus üleskasvanud tüdrukut?

ARTHUR.

Tõepärast!

OTMAR.

Hahaha! Täna kulbiga leemepaja ees, kanade, hanede seas — vuih! — ja homme — meie kõige rikkama mõisniku proua — s i n u proua, kes sa aga pruugiksid valida, et üht sinusarnast naist koju viia!

ARTHUR.

Tõepärast, jah!

OTMAR *(tulise vihaga)*.

Vii oma «tõepärast» kus kõik ja juudas! Ära tee mu meelt pahaseks! Ju seesuguste sõnadega üksi teotad sa meie kõrget seisust. — See tuleb sest laulutegemisest! Oh, teie veidrad laulikud, teie nõdrameelelised unistajad! Nagu ei oleks sest veel küll, et teie oma ninatargad mõtted paberi peale plaksite ja nendega maailma üle laine-

tate, teie peate neid ka veel tõeks tahtma teha, ühendama ja kokku köitma, mis mitte ühte ei lähe! Seda ma ju ette ära arvasin, mis sinu igavesest uurimisest, sinu, nagu sa ütlesid, jumalikkude inimeste kirjadest välja saaks tulema, kus meie hobuste seljas mööda metsi ümber kihutasime, teopoisse põldude peal ja karjaseid metsade vahel sugedes, et viimane rõõm oli! Seal ta nüüd on! Oh teie nolpinud* laulikud ja kirjamehed, mis võite ühest mõistlikust inimesest kõik teha! Kus ta selle peale peaks vaatama, et tema raha hästi kasu tooks, tema varandus kasvaks; kus ise oma suuri mõisasid peaks valitsema ja harima ning seepeale mõtlema, mil kombel kasulikum oleks härgi ja lehmi ja kõige odavam tüdrukuid ja sulaseid pidada ja sööta, ning lõppeks — lühidalt öeldud —, kust üht a u s a t abikaasat leida: selle asemel istub ta, meie maa kõige rikkam rüütel, ühe väikese mõisakese peal, nagu iga rikas talupoeg endale suurema võiks osta; teeb salmikuid; topib — topib ise linnunahku täis; korjab linnumune, mardikaid, liblikaid, kivikesi ning lõppeks tahab ta veel üht talutüdrukut naiseks võtta! Madise päralt, kas see veel kellegi mõistus on!

ARTHUR.

Ütle ometi, armas Otmar, pean ma sinu pikka kõnet imeks panema või naerma?

OTMAR.

Ma näen, täna ei saa sinust asja. Küll sa aga aegamööda veel minu kullast nõu saad kiitma. Las aga esimene tuju mööda läheb! Mina seda asja tunnen. — Võta ometi minust head eeskuju! Seal on mul väikene mõis, mis ma ära tahtsin müüa, sest et minu suurest mõisast liiga kaugel on. Nüüd soovis teda mees osta, kes rüütlisoost ei ole. Mis ma temale ütlesin? Mina müün oma mõisa ühele rüütlile ennemalt tuhat rubla alla hinna kui ühele lihtinimese-närule kõige suurema kasuga. Kasige! Kõik mu sõbrad olid rõõmu pärast selle tüki üle kui meelest ära, ja minu sõprade arv ei ole väikene. Kes saaks sellevastu sinuga ühte nõusse heitma? Tõesti, tahaksid

* Juhmakad, käpardlikud.

sa kõiki neid, kes seda teevad, üles kirjutada, sul ei maksaks sule otsa plaki* sisse kasta.

ARTHUR.

See on küll kõige kaunim tegu, mis sa oma eluajal oled teinud?

OTMAR.

Minupärast, kui tahad. Aga saagu sest jutust tänaseks. Homme ootan ma sind enda juurde. Ma loodan, et sa mind siis ju minu tänase kõne eest saad tänama. Jumalaga! *(Läheb ära.)*

Viies etendus.

ARTHUR *(üksi)*.

Kuidas on võimalik, et sinu uhkes maailmas, Looja, seesuguseid viletsaid loomi elab nagu see inimene, kes ennast rüütliks nimetab! Otmar, Otmar, sa oled mind raskes hingevalus tagasi jätnud**! Anna ei maksa sinu silmas midagi, et ta oma kanu ja tuvikesi söödab, ja minule annad sa nõu selle peale mõtelda, kuidas sulaseid nii halvasti ja härgi nii hästi kui võimalik sööta. Mis on siis sinu hind? Üks rüütel tahad sa pealegi olla? Kus on sinu rüütli m e e l? Kus sinu rüütli t e o d? Su praegu ülesharutatud mõtted, need ei ole kellegi rüütlinime väärilised? Oh, kuidas teotatakse meie ajal seda nime, mida vanasti üksi suurte tegudega ära teeniti! Aga siiski ole julge, mu süda! Veel ei ole kõik lootus kadunud. Ma tahan teda eksituse teelt, mille peale ta juhtunud, katsuda tagasi pöörata. Ei saa minul see asi ehk ka korda minema, siis olen ma ometi teinud, mis minu inimeselik kohus oli. *(Väljas on laulmist kuulda:* «Oh võtkem jumalat» jne.) Mis see on? Kust see lauluhääl mu kõrva kostab? *(Vaatab aknast välja.)* Ha, minu talupojad on tulnud, et minule peale mu tagasitulekut

---

* Plakk — tint.
** Maha jätnud.

võõralt maalt õnne soovida. Tere tulemast! *(Toapoisi vastu, kes ukse peal nähtavale tuleb.)* Too see rahvas minu juurde, las nad aga tuppa astuda! *(Toapoiss tagasi.)* Kes julgeb öelda, meie talurahvas olla tänamatu! Katsugu ta poolestki nende vaeste inimeste soovimisi tähele panna, vähegi nende kurba ajalikku elu kergitada ja ta saab neilt nii palju tänu ja armastust leidma, kuidas sa seda millaski nii rohkesti ei oleks julgenud loota.

Kuues etendus.

ARTHUR. TALUPOJAD,
kelle seast järk-järgult üksikud liikmed rääkides ette astuvad.

ÜKS VANAMEES.

Armuline härra! Teie näete siin nagu karjane oma karja, üht osa oma alamatest enese ümber. Raske oli meil seda silmapilku ära oodata, et teid peale teie tagasitulekut võõralt maalt tohiksime õnne soovitades teretada. Nagu meil üksi võimalik oli ühes kiituselaulus jumala poole meie südamerõõmu üles tunnistada, nii tõusevad meie palved teie eest iga päev taeva poole. Sest mitte üksi tänu t e i e vastu ei liigu meie südames, vaid ka jumala vastu, kes teid jälle tervelt meie sekka tagasi on saatnud. Olgu see tunnistus teile, armuline härra, üks väikene täht meie tänulikust meelest ja armastusest, mida täitsa üles rääkida meie keel liiga nõrk oleks!

ARTHUR.

Tere tuhatkord tulemast, mu sõbrad! Teie tänulik meel, mida ma sugugi nii rohkesti ära ei ole teeninud, on mu südant väga liigutanud. Et jumal teie elukorra minu kätte on pannud, sellepärast näitas ka ikka minu ülem kohus see olevat oma nõu ja abiga teie poole hoida ja teie olemist kergitada, kus vähegi võimalik oli. Tahate aga oma asju minu kätte uskuda, siis saate peagi ära tundma, et teie oma lootusega häbi sisse ei jää.

ÜKS TALUPOEG.

Palju tuhat tänu, härra, nende sõnade eest! Ju palju olete meile head teinud. Meie renti olete vähendanud, et meile peatoidusest enam millaski puudust ei ole ning meie naabrid kaetsedes meie peale vaatavad; meie lastele olete kooli üles aidanud ehitada, et nad inimesteks saaksid kasvatatud; teie olite meile sagedasti abiks, kus abi tarvis läks. Sellega olete tunnistanud, et teie süda niihästi meie hädast kui rõõmust osa võtab. Seepärast paneme oma elulootuse jumala ja omaenese jõu kindluse järgi julgesti teie kätte. Rahvas, elagu meie armas härra!

KÕIK.

Elagu, elagu, elagu!

ÜKS TEINE TALUPOEG.

Mind lubage, armuline härra, oma tänu veel iseäranis teie ette panna. Mineval talvel põles minu maja ära; ilma peakatteta ja leivata hulkusin naise-lastega mööda maailma ning meele-äraheitmine oli ju mu üle võimust saamas; seal tuli korraga taevast abi. Teie valitseja oli teile meie hädast kirjutanud; teie saite meile üheks päästjaks ingliks. Minu naise viimased sõnad, kui ta pea peale selle hinge heites oma lapsi viimast korda voodi ees vaatas, olid üks palve teie eest.

ÜKS NOOR TÜTARLAPS.

Toona oli minu isa metsas puid raiudes mahalangeva kuuse alla jäänud ja sandiks tehtud; nälg ja tuline häda tulid nüüd meie majasse, aga seal saatis ka meile üks päästja ingel abi, ja see ingel olite teie. Tänu, rohkesti tänu olgu teile, kulla härra, selle eest!

ÜKS NAINE.

Ja kui mineva sügise meie põld rahest maha löödi ning talv kõige oma hirmuga meie peale langes, seal tõid jõulupühad ka meile ühe päästja ingli, ja ka see ingel olite teie. Tänu olgu teile selle eest, lõpmata tänu!

ARTHUR *(liigutatud südamega).*

Sõbrad, teie toote siin asju ette, millest ma täna sugugi ei oodanud kuulda saada. Mis ma tegin, seda oleks igaüks teine inimene minu asemel ka teinud. Mis sellest siis veel rääkida! — Teie elujärge heale parandada ja korrale saata on üks mu elu ülematest eesmärkidest. Kus asjas teie ka edaspidi lootes minu juurde tulete, seal ei saa minu nõu ja abi mitte tulemata jääma. Neid sõnu võite minu poolt tervitamiseks oma vanematele, naistele ja sõsaratele koju kaasa viia.

KÕIK *(ära minnes).*

Elagu meie härra! Elagu!

Seitsmes etendus.

ARTHUR *(üksi).*

Tõesti, inimese enese tahtmine on, kas tema elupilgud siin maa peal peavad vihad või magusad olema! Kui väga õnnelikuks on mind see rahvas praegu oma armastuse ja tänu ülesnäitamisega teinud! Ja kui vähe oli minu poolt tarvis, et neid nii tänulikuks teha! Ei oleks me mitte ikka nii liialt omaenese kasu püüdjad, vaataksime vahel ka rohkem oma ligimese õnnekorra peale, kui palju õnnelikumaks ja õndsamaks teeks see meid! Küllalt on meil võimalik endale ka maa peal ju üht paradiisielu sünnitada: kus inimesed armastuses elavad, seal on paradiis. *(Väljast on jälle rahva laulu kuulda.)* Aga vähe on neid inimesi, kes seda ära tunnevad, veel vähem neid, kes seda tõega taga nõuavad.

(Eesriie langeb maha, aga laulu on veel eemalt kuulda.)

TEINE JÄRK.

(Otmari korteris.)

Esimene etendus.

OTMAR. EMELINE. VANAPROUA.

OTMAR.

Ütle minule, sõsar, kuidas on Arthur su meele pärast?

EMELINE.

Ma saan teda enesele abikaasaks võtma.

OTMAR.

Hm, hm! Aga kas sa ka tead —

EMELINE.

Noh?

OTMAR.

Ma arvan, kui abielusse tahetakse heita, et siis armastus mõlemal pool — —

EMELINE.

Hahaha! Aga ega sa seda tõepärast öelnud. — Mees võib armastada, naine ei pruugi seda just mitte iga kord. Mu ainus nõu on ju ka seega üht head kaupa teha. Sest mõtle seepeale, armas vend, kuidas meie varandusega lugu on. Meie mõis on krediitkassa võlakirjas kurjasti üleval, rääkimata muud võlad; meie elumaja on nii vana ja lagunenud, et ma marusel ilmal enam sugugi ei julge magama heita, kartes, mõni tuulehoog võiks minule terve katuse selga visata. Kodaniku- ja talupoja-koertel on

nüüd sagedasti palju ilusamad elumajad. Kui meid meie uhkus ja rüütlilik aupaistus rahva juures mitte hirmus ei hoiaks, mis saaks siis?

VANAPROUA.

Sa räägid väga targasti, mu laps!

OTMAR.

See on paraku kõik terve tõsi; kas teie aga teate, mis nõu Arthuril on?

EMELINE.

Sina oled temaga rääkinud?

OTMAR.

Tema armastab.

EMELINE.

Ju ma ammugi tean, et ta mind armastab.

OTMAR.

S i n d armastab? Kust oled sa selle aru kätte saanud?

EMELINE.

Et ma ilus olen; et ta heameelega siin käib.

OTMAR.

Ta armastab üht teist neiut.

EMELINE *(äkitselt)*.

Üht teist?

VANAPROUA.

Oi, oi, üht teist!

OTMAR.

Meie naabritest.

EMELINE.

Meie naabritest? Ära karda, groosmamma*, kes julgeks ennast küll siin minu kõrvale seada?

---

* Vanaema.

OTMAR.

Üks tüdruk Anna, talupoja Laane tütar, on see häbemata, kes seda julgeb.

EMELINE.

Hahaha! Või sealtpoolt puhub tuul!

VANAPROUA.

Arthuril näikse peenikene maitsmine olevat, seda pean tunnistama!

OTMAR.

Aga Arthur tahab seda tüdrukut endale abikaasaks võtta.

EMELINE.

Seda oleks ta öelnud?

OTMAR.

Temal on kindel nõu seda teotavat tegu teha.

EMELINE.

Sa võiksid seda üks silmapilguke uskuda? Kuidas näitad sa mul täna välja, vend? Sina ei oleks märganud, et ta seesuguse jutuga üksiainu sinu rüütlilikku meelt on proovida tahtnud? — Jah, armastada võib ta seda tüdrukut — on ju õige kena loomakene; aga abikaasaks võtta — mine metsa!

VANAPROUA.

Arthur ei ole vist küll veel ära unustanud, et tema suguvõsa talupoja, pealegi eesti talupoja kännust välja on kasvanud. Tema isaisa oli ühe rahvakoolmeistri poeg, studeeris Tartus, sai pärast kindrali nime alla, ostis endale siin mõisa ja võeti viimaks rüütlite seltsi vastu. Aga kes ju ükskord rüütli nime all, ei selle pea enam seesuguseid mõtteid või sünnitada, nagu Otmar Arthuri peale tunnistab. On ometi meie kõikide esimesed esivanemad Aadam ja Eeva olnud.

OTMAR.

Ma võiksin ennast rõõmustada, kui lugu nõnda oleks. Loodan, et sina, minu tark sõsar, teda peagi terveks saad arstima.

EMELINE.

Tema on ju ka üks laulik?

OTMAR.

Teda öeldakse salmikuid tegevat.

EMELINE.

Need on igavad inimesed. Kord on aga moeks saanud maailma laulikuid ja nende lobajuttusid tundma õppida, et neist igal pool rääkida võida. Aga jumalale tänu! Seal on meil konversatsiooni-leksikon. See on meie päästja. Oo, hirmus oleks, kui meie kõik neid igavaid asju ise peaksime läbi lugema ja nende üle siis omaenese mõtteid üles harutama!

OTMAR.

Sina räägid aga võõra rahva ees muidu ikka tulise vaimuga mitte üksi meie saksa, vaid ka muu rahva laulikutest; sinu mõistmine nendes asjades paneb kõiki imestlema.

EMELINE.

Esiteks ei räägi ma mitte sagedasti neist asjadest, teiseks millaski ilma ette valmistamata. Ikka mõistan siis juttu selle asja peale juhtida, millest ma enne konversatsiooni-leksikonist lugesin, ja ta läheb kui valatud.

OTMAR.

Minu tark sõsar, kui väga panen ma sind imeks!

VANAPROUA.

Eks ma ikka pole öelnud, Emeline olla meie suguvõsa au ja uhkus!

EMELINE.

On Arthur laulik, siis ma tean, mis ma teen. Paljalt ühe asja poolest on paha, see on, et ta nii väga eesti laulusid armastab ja mina neist ühtegi ei tea ega oma raamatus ka midagi ei leia. Vaatasin ka korra Kalevipoja-laulu, aga ma sealt sõnakest aru ei saanud. Ja ometi peab teda nüüd kõik noor eesti sugu lugema ja mõistma.

OTMAR.

Meie rahvaga läheb asi päev-päevalt hullemaks. Pärast hakkavad ka veel prii-inimeste õigusi nõudma, nagu muu-

des Euroopa-maades. See Kalevipoja-laul ka head ei teha. Ta tõsta rahva vaimu ja äratada iseenese lugupidamist. Pärast tahavad nad enam olla kui meie töötegijad. Hm, hm!

VANAPROUA.

Sakstel on ka oma eepos-laul «Niebelungen», aga kes teda seal talurahva seas tunneb!

OTMAR.

Üksi vana kreeka rahvas õpetanud oma Ilia- ja Odüsseia-laulu koolides ja nad olnud rahvale väga armsad. Aga jumal hoidku meid seesuguse rahvameele eest, kui kreeklased olid. Meie paistus* siin maal oleks siis korraga otsas.

EMELINE.

Veel mõne päeva eest tagasi nägin ma kärneripoissi aias Kalevipoja-laulu lugevat ja kuulsin mööda minnes, kuidas vana kärner poisiga taples, et ta seda kilplaste keele laulu[5] lugedes kõik oma prii aja ära viita. See nüri vanamees muidu küll midagi laulust ei või mõista, aga siiski teadis ta Kalevipoja-laulu kilplaste keele lauluks nimetada. Küllap see vist ta päris aunimi on. Noh, Arthur peab nägema, et ma ka eesti laulust ja laulikutest midagi tean, ta saab mind imeks panema, armastama, — ja minu elu kõige ülem kaup on korras.

(Läheb vanaprouaga teise tuppa.)

Teine etendus.

OTMAR *(üksi)*.

Sa targem kõigist tarkadest sõsaratest! Sa hommikutäht, verstasammas, tuulelipp ja ülem pärlikivi kõigi meie maa rüütlisugu preilidest! See terane mõistus, see palav süda, ning kõik meie kõrge seisuse seaduste järgi, kes kui koor piima peal üle kõigi teiste seisuste ja inimeste ujub, — oo, see kõik on sinu juures imekspanemise väärt! Kui sina mitte minu rahakotti parema järje peale ei aita, siis jääb ta igavesti täis — tühja tuult! *(Ära.)*

---

* Hiilgus, suurus, aupaistus.

Kolmas etendus.

TORBA. IVASK.

IVASK.

Armas kooliõpetaja, ma palun teid, ärge tulge sellest uksest sisse. Seda nimetab minu härra oma paraadiukseks ja siit ei luba ta muud sisse tulla kui rüütlisugu inimesi.

TORBA.

Aga sellel majal on ju paljalt kaks ust, see vanaduse poolest viltu paraadiuks ja üks teine, väiksem, valgetest laudadest kokkunaelutatud uksekene toa otsas, kust leemeauruga täidetud kööki koka ja toatüdruku juurde minnakse.

IVASK.

Astuge ilma viibimata kööki, minupärast otsekohe härra enese leemepatta, aga selle ukse pealt minge ära, sest kui härra teid siin näeks, ta leiaks ehmatusest surma.

Neljas etendus.

ENDISED. OTMAR (kes üksisilmi Torba otsa vahib).

TORBA.

Armulise härra suure osavõtmise pärast, mis meie rahva vastu peate üles näitama, olen ma julguse rinda võtnud teiega kooliasjadest kui selle kihelkonna uus koolmeister mõni sõna —

OTMAR *(äkitselt jutu vahele rääkides).*

Mis osavõtmised! Mis kooliasjad! Üks rahva koolmeister olema! Uksest välja! Poisid, kihutama hurdad ta peale! Tema julgema läbi selle ukse astuma, kust aga üksi minu võõrad sisse tulema! Oo, suitsutama, suitsutama, ehk ma läkastap! Tema ei teadma, raip, et köögist tulema! Oo teotust, oo kurjastipruukimist, mis mu paraadiuksele saanud! Vanast põlvest saadik üksi ülem rüütlisugu siit sisse käima, ja nüüd üks rahva koolmeister, mitte studeerinud meeski! *(Kui meeletu.)* Minema kohe mu silmast, raip! *(Teise tuppa joostes.)* Oo, suitsutama, suitsutama, ehk ma läkastap!

Viies etendus.

TORBA. IVASK.

TORBA.

Ole ometi hea mees ja ütle, on su härra meelest nõrk?

IVASK.

Eks ma teile öelnud? *(Kõrva sisse usutades.)* Tema pea näitab vahel jampsine. Seesugust kometit saan sagedasti näha. Seda nimetab ta rüütlilikuks aupaistuseks.

TORBA.

Lase mind veel kord tema juurde. Ma tahan temale nõu anda narrilase Hispaania rüütli Don Quijote elukäiku[6] hästi läbi uurida, temale ühtlasi aga ka ütelda, et ta üks palju suurem totter on, kui see mees oli.

IVASK.

Oo, jätke seda tegemast! Mis see muud oleks kui pärlite viskamine sigade ette. Ta on ja jääb narriks; sest olen mina rüütlisoost? Ja mina käin sest uksest nii sagedasti sisse, kui tahan, ilma et mu härra teda sellepärast ära leiaks teotatud. *(Sala usutades.)* Ma tahan teile veel midagi tunnistada, mis teie aga kellelegi muule inimesele ei tohi rääkida. Kui mitu korda ei ole meie, see on mina ja meie vana opmann Blüthenroth öö ajal isemoodi tibukesi siit härra käsu peale tema juurde viinud, kes veel vähem rüütliseltsi olid kui meie mõlemad ühtekokku.

TORBA.

See Blüthenroth, kes kirikus nii hirmsal kombel oma silmi jõllitab?

IVASK.

Seesama jah. Aga ta on siiski jumalakartlik mees. Ta ütleb ka ikka: Taevataadikene, kui palju pean ma oma härra eest pattu tegema; kuidas võib ta seda kõik ükskord ära vastata!

TORBA.

Ma tänan sind nende sõnumite eest. Kui su peremees vähem hull oleks, siis oleks ta minule võinud mõistlikult öelda, et ta sest uksest üksi rüütleid vastu võtab, ja mina

oleksin ju meelehaleduse pärast tema soovi täitnud. Tema tegu ei ole aga kellegi inimese tegu, kelle mõistus õigel sihil käib. — Siiski, mis ma räägin! Ühe mehe juures ilma seestpidise tuumata, nagu sinu peremees, on väga targasti tehtud, kui ennast niisuguse kõva rüütliliku kesta alla varjule peidab. Mis ta ka muidu oleks? Üks paljas ja inetu müür, mille küljest lubjaehe maha langenud!

Kuues etendus.

(Blüthenrothi majas.)

BLÜTHENROTH *(istub kirjutuslaua ees, akna vastu).* Ää, seal ta, mu Madis, tuleb, ja tõepoolest! jälle tükk meelehead hõlma all. Emba-kumba, kas jänes või mõni tedrepojukene; mõlemad minule ühel mõõdul armsad. *(Silitab oma paksu kõhtu.)* Hõissa, vana sõber!

Seitsmes etendus.

BLÜTHENROTH. MADISSON.

MADISSON *(võtab jänese kotist välja).* Tär ipste Aas, Err Verfalter, was ich niemals soss; eine tiesjähriches wetter Lithauer.*

BLÜTHENROTH.

Ha, tär Lunks von Kohlendieb! Toppen ihn mal tort in hintern Snank. Tu kommst wohl mit teine Pacht sehr kuut aus?**

MADISSON.

Seiten gehen lechter; Wild windet weg, was mir noch, was nich is, einprachte.***

---

* Vigases saksa keeles: Kõige ilusam jänes, härra valitseja, mis ma kunagi olen lasknud; üks selleaastane rasvane halljänes.

** Tõlkes: Ah, see va kapsavaras! Toppige ta pealegi sinna kapi taha. Sa tuled ometi oma rendiga väga hästi välja?

*** Tõlkes: Ajad lähevad halvemaks; jahiloomad kaovad, mis mulle veel midagi, mis mul puudub, sisse tõid.

BLÜTHENROTH *(taeva poole jõllis silmadega).*

Immel hund Water! Was for arme Leite wir toch sind! Wir rakkern hund klaven uns ab, hund aben nichts nich dafor, in welche Seit unser Err allens nur so dich nichts wegbraucht, was wir mit krosse Noth zusammen gesammelt. Ich werde for die Kleinerwerdung teines Pachtes kümmern. — Ach, eine Kleinigkeit Sache ätte ich peinahe wergessen: morgen abe ich wornehme Gäste, Toktor hund Pastor hund so weiter; ta wunschen ich ihnen mit kuut Sinn einige Welthihner auftafeln.* —

MADISSON *(ruttu vahele).*

Pekriffen, sehr wohl! Pin ihr geohrsamster Tiener!** *(Ära.)*

BLÜTHENROTH.

On see üks saadan mees! Meie jänesed metsas kaovad kui maa alla, aga pärgel katsugu teda kinni tabada. Minul on asi küll teadupärast, aga mis sest härrale hakkan lobisema. Oleks aga minule enesele kahjuks. On ka mu lapsepõline sõber. Teaks mu vanematest palju rääkida, mis minule mitte au ei tooks. Sest kui rahvas kuulda saaks, et minu isa mitte mõni sakslane Blüthenroth, vaid Kohisauna Tõnu Virumaalt olnud, siis oleks pagan lahti. Olen endale küll ühe eht saksa nime võtnud, aga mis see siis enam mõjuks!

Kaheksas etendus.

BLÜTHENROTH. MIHKEL.

MIHKEL.

Tõin ka opmannile ühe väikese nuumpõrsakese kostiks.

---

* Tõlkes: Taevas ja isa! Missugused vaesed inimesed me ometi oleme! Meie rakeldame ja vaevame endid, kuid ei saa selle eest midagi, samal ajal kui meie härra kõik ära kulutab, mis me suure vaevaga oleme kogunud. Mina hoolitsen sinu rendi alandamise eest. — Ah, ühe pisiasja oleks ma peaaegu unustanud: homme on mul auväärsed külalised, arst ja pastor ja nii edasi; siis sooviksin ma heameelega neile mõned põldpüüd lauale panna.

** Tõlkes: Saan aru, väga hea! Olen teie sõnakuulelik teener!

BLÜTHENROTH.

Taevataadikene, kui palju teie teistele inimestele head teete! Teie puud peavad, nagu ma kuulsin, otsas olema?

MIHKEL.

Seepärast tahtsin kallist opmanni just paluda.

BLÜTHENROTH.

Hea küll; siin on sedel metsavahi kätte. Homme on mul võõrad; teil on ju värskeid kartohvleid aias?

MIHKEL.

Homme peab mul see suur õnn olema esimesed teile katseks tuua. *(Ära).*

BLÜTHENROTH.

Noh, kodus ei saa sa seda küll õnneks kiitma, aga lõikusel* on kanad kurdid. *(Kannab põrsa kapi taha.)*

Üheksas etendus.

BLÜTHENROTH. KRISTJAN.

BLÜTHENROTH *(üksi).*

Kes seal jälle tuleb? *(Vaatab läbi akna.)* Ha! Kristjan, kes aastas üksi viiekümne rubla eest võid ära müüb ja sellest minule mitte üht naelakest ära ei anna. *(Käib mööda tuba ja raputab ennast viha pärast.)* Need inimesed viivad mind aegsasti hauda! Nõnda nad, talupojad, on, see toteroti rahvas! On nad rikkaks saanud, siis nad mõisavalitsejat enam ei tunne. Vaesed peavad nad olema, üksi siis oleme meie rikkad. Aga ma tahan sind pigistada, mu sõber Kristjan! Ka sina pead vaeseks saama! Ka sina pead minu ukse ette tulema! Muidugi on seal lugu ikka, nagu vanasõna ütleb: «Vasikal tuleb, härjal läheb»; aga ega härjad, mis ma vasika vastu annan, minu ei ole; minu on üksi kasu, mis kauba juures välja tuleb! *(Kristjan astub tuppa.)* Ah, sina oled seal, mu sõber! Kuidas käsi käib? Vist ikka väga hästi?

* Viljalõikusel.

KRISTJAN.

Tänu jumalale, ta on mu kätetööd õnnistanud!

BLÜTHENROTH.

Jah, nõnda see jumalakartlikkude põli ikka on! *(Hirmsasti taeva poole jõllis silmadega.)* Taavetiga pean ka mina hüüdma:[7] «Ma olin noor ja sain vanaks; aga ma pole mitte näinud, et õige on maha jäetud ja et tema sugu on leiba otsinud, sest Jehoova armastab õigust ja ei jäta mitte maha enese vagasid!» — Aga Issand käib ka vahel omakseid katsumas, ja sinul, armas Kristjan, on ehk ka seesugune katsmine ees, sest pea tuleb uue kontrakti tegemine.

KRISTJAN *(tähtsalt)*.

Issanda tahtmine sündku! Tema on ju ka, kes sallib, et meid vahel tigedad inimesed taga kiusavad; aga kes teisele auku kaevab, langeb viimaks ometi ise sisse.

BLÜTHENROTH *(ilmrahutult)*.

Taevataadikene, nii on meie härra! Meie vaevame ennast tema pärast ööd ja päevad, ja mis on lõppeks meie palk? Ilmtänu!* — Aga sa soovid vist midagi, armas Kristjan?

KRISTJAN.

Tahtsin opmanni käest sülla puid paluda.

BLÜTHENROTH.

Saad kohe sedeli metsavahi kätte, kui teatud hinna välja oled maksnud. Selle poolest on härra hirmus vali. *(Kristjan maksab raha välja, võtab sedeli ja läheb ära.)*

Kümnes etendus.

BLÜTHENROTH *(mööda tuba edasi-tagasi joostes)*.

Olen ma tast saadanast pääsnud! Ma tean, kelle peale su kõne tigedatest inimestest käis! Aga ta saagu sinule kätte tasutud! Roomama pead sa mu ees kui uss! *(Põr-*

* Tänamatus.

sas ja jänes kukuvad mürinal kapi tagant välja.) Appi! Tondid! Mõrtsukad! Röövlid! *(Langeb tooli peale.)* Taevataadikene! Vett! *(Toatüdruk jookseb selle kisa peale tuppa.)* Sina oled siin, Miina? Ma olin natukene magama jäänud ja kisendasin unes. Võta need asjad sealt kapi eest ja vii nad emanda kätte, ma olen neid ostnud. *(Tüdruk läheb talupoegade andidega ära.)* Olen ma aga jänes! Kes võib teada, et ma ülekohut teen? Kes võib teada, et mul sängi all nii palju raha seismas? Kes võiks teda sealt siis ka varastama tulla? Ja mis ehmatas mind ära? Üks surnud jänes. Hahaha! Ma pean tõesti isegi enese üle naerma. *(Vaatab läbi akna.)* Kes see küll peaks olema? Ega ta ometi meie uus kihelkonna-koolmeister pole? Tõepoolest, on jah! Mehel on kena uus kuub seljas. Ma nägin tema aias mööda minnes ilusaid varaseid vislapuu marju*. Oota, oota, pojukene, küll ma sinu ka veel peeneks teen! *(Vahib jälle välja.)* Härra, härra, ise tuleb! *(Köhib kangesti, kuni Altfussi-härra tuppa astub.)*

Üheteistkümnes etendus.

BLÜTHENROTH. OTMAR.

BLÜTHENROTH.

Taevataadikene! *(Köhib.)* Ärge pahandage, armuline härra! Tuli korraga seesugune köha peale, kas läkata — *(Köhib.)* Olen ju vana ja nõrk. Ei tea, kas jumala tahtmine on, et veel kaua siin maa peal kõnnin; ehk tal nõu oma truud teenrit pea ära kutsuda.

OTMAR.

Hoidku meid taevas selle eest! Vaadake, et teie ennast ülearu ei vaeva; teie olete minule liialte truu.

BLÜTHENROTH.

«Mu silmad vaatavad nende järele, kes maa peal ustavad on,» ütleb Jehoova, «et nemad minu juures elavad!» — Aga ma hakkan ju toibuma. Teil näikse, armuline härra, täna tähtis asi ees olevat?

* Kirsse.

OTMAR.

Jah, kuulge, mis täna minu majas võis sündida! Meie uus koolmeister astus minu juurde — läbi paraadiukse!!

BLÜTHENROTH *(kes vaevalt oma naeru võib hoida).*

On see võimalik! Taevataadikene! See mees on ära teeninud, et teda tühjale maale saadetakse! *(Kõrvale.)* Oh sa viimane pärdik!

OTMAR.

Aga mis pean ma tegema?

BLÜTHENROTH.

Seadused on meie maal paraku ju nõnda, et meie teda selle süü eest üles ei või puua.

OTMAR.

Paraku, seda nad on!

BLÜTHENROTH.

Siiski — käes! Temal on teie mõisa poolt tükk maad; ehk küll see põld ju mitmest põlvest saadik koolimaja päralt olnud, siiski võite teda oma kätte tagasi pärida. Tokumentisid neil ühtegi käes ei ole. Ilma maata aga ei või ta oma väikesest palgast elada, ja teie auteotus on kätte tasutud.

OTMAR.

Jah, väga õige, armas Blüthenroth, maa võetakse tema käest ära; võite temale seda ju tänapäev kuulutada. Ja et hilja aja eest ka tema kari minu heinamaa peal olnud, saan temale veel ühe protsessi selga panema, mis teda pudru moodi peab tümaks tegema. Kes mitte meie kõrgust ja auülendust ei taha üles tunnistada, selle kaela igavene hukatus!

BLÜTHENROTH.

Jah, kättemaks ja hukatus! *(Kõrvale.)* Vaene hiir, kui sa aegsasti ei jõua punuma pista, see lõvi neelab sind kõige naha ja karvadega!

OTMAR.

Nüüd teise asja arutusele! Küllap te tunnete seda pärismaa talupoega Laanet, Adelsteini-härra piiri peal?

BLÜTHENROTH.

Tunnen seda meest liialtegi, armuline härra. See on üks tore perekond; ei taha meiesugusega mattigi teha.

OTMAR.

Need inimesed seisavad mul igapidi tee ees. Laanet kõige oma viisaka tütrega sooviksin ma siit ära kaotada. Kui teie mul seejuures abiks oleksite, armas Blüthenroth, ma tasuksin seda teile kuninglikul kombel kätte.

BLÜTHENROTH.

Teie teate, armuline härra, teie eest jätan ma oma elu, teie eest kaotan oma hingeõnnistuse!

OTMAR.

Hea! Tunni pärast tulge minu juurde, seal pidagem nõu, kuidas asja peale hakata. *(Ära.)*

Kaheteistkümnes etendus.

BLÜTHENROTH *(üksi)*.

See tuli õigel ajal. Vana Laane oli mul oma õige-mehe toredusega ju ammugi kui pind silmas. Noh, kahju võin siin teha, liialtegi õige rohkesti. Tean ka väga hästi, mispärast mu härra teda siit ära soovib kaotada; rahvast kuulukse ju mõnda rääkivat, ja enesel on mul ju ka paar silma peas. — Aga võin ma ka seda ükskord jumala ees ära vastata? Noh, ma arvan. Üht looma ära rikkuda, kes oma ülemate armu ära on kaotanud, kes seda ülekohtuks võiks nimetada! — *(Mõtleb.)* Jah, see nõu on hea. Nõnda saab asi korda minema. Tõnn oma nolpusega* peab mu abiriist olema. Hahaha! sest saaks nali! Mujal maadel see nõu mu mõistuse teravusele küll palju au ei teeks, aga meil — sünnivad sagedasti ju veel palju hullemad asjad!

* Rumalusega.

KOLMAS JÄRK.

(Laane maja ees, nagu esimeses järgus.)

Esimene etendus.

TÕNN, *istub pingi peal, piibliraamat ees.*

Niud õlen ma seä kallist piebli-ruamatut õmas elos jo kõlm kõrd läbi lugend. Esmene kõrd, kui ma viel kümneaastane poisikene õlin. Katkismuse ja lauloruamatoga õlin ma just kuasest kuaneni valmis suand, kui mo ema mo vasta öel: Tõnn, mo poeg, aeg on kätte jõudnud, kus sa tark küll õled kua pieblit läbi lugema! — Seä ma sies kua tegin. Vast kahe kuoga õlin ma õma tüöga valmis, kui kua kogemata mie kirksand* külla juhtos tulema. Lugo mõlgob miul viel selgest mieles, sest mie õlime just siga tapnod; ema kietis käkki ja mina virotasin parajalt üht tubli palavat vorsti süia, kelle ma kirksanda enese silma all kua nahka panin. Kui kirksand mo suorest virkosest kuolis, haaris ta käega mo piäst kinni ja öel — mie vahtsime mõlemad aurava vorstipatta —, miust võida kõrd viel viemane tark mies saia. Noh, eks miust seda kua põle suand! — Tõine kõrd lugesin selle kalli ruamatu kuolis läbi. Sest siepiale vuatas kirksand väga, et sien õige rohkest jumalasõna õpetati. Kõlmat kõrd hakkasin sie hingekosotava tüöga lieris piäle. Et mie aga sien väga paljo palvet pidime tegema, siepärast jõudsin paljalt puoleni; vast mineva pühapäeval sain ta läbi. Ma istun nüed iga pühapäev ta kallal, sest suoremat pühapäevast riõmu miul niüdki põle kui piebli lugemine. —

---

* Kiriksand, pastor.

Jah? sea peän ütlema, küll õli üks kallis aeg, sie lieriaeg. Mie õlime seäl kaheksakümmend poissi üheskuos ja elasime kõlm nädalat õtsa väga vennalikult ühes toas. Hommiku piäle ülestõusmist pidäs järelpassija külakuolmeister üht hommikupalvet lauloga. Sies tuli süögipalve ilma laulota ja viemaks suorukse* võtmine. Sie vältas kaks tundi, sest lieri aegos antakse mede puol kõiksugu kallist süögikruami kuasa: pirakuid kapsaste ja sibulatega, kardolipudru, siasinki ehk mis muod paremat majas leitakse. Äganaleiba ei taha seäl kõige vaesem enam süia. Kus sa siega lähäd, seäl elatakse toredast! — Niüd tuli köstripapa ja pidäs igapäevase hommikopalve kahekõrdse laulmisega ning valmistas meid kirksanda tundidele valmis. Lõppeks tuli kirksand ise, pidäs esite suore hommikupalve evanjelijummiga** ja kõlmekõrdse laulmisega ning andis sies kaks tundi õtsa õma hingekosotavat õppust. Niüd tuli süögipalve ilma lauluta ja ammo-igatsetud lõuna-süömaeg, ja siejärel laul ja piebli lugemine. Piäle sie tuli jälle kirksand ja pidäs jälle ühe kahetunnise kõne, keä ta suore õhtupalve ja kõlmekõrdse laulmisega lõpetas. Niüd algas köstripapa õhtune tund ja lõppis igapäevase õhtupalve ja kahekõrdse laulmisega, kelle järel mie õhtuleiväle läksime. Lõppeks heitsime piäle kuolmeistri lühikese õhtopalve magama. — Lauldes, paludes ja sie vahel süies ja puhates — niukeste jumala mielepäraliste tallituste all läksid kõlm lierinädalat nie ruttu müöda, nagu õleksivad nad käte vahelt ei tea kuhu ära kadunud. — Peremees sõitis miul täna kirkole, mo kallis Anna Tiioga läksivad metsa jalotama, nõnda õlen ma sies täna piäle hakanud seä pieblit neljät kõrd läbi lugema. *(Loeb.)* — «sies võttis ta temä viljast ja söi, ja andis ühtlasi kua õma miehele, ja temä söi. Sies said nende mõlemate silmad — lahti —» *(Natukese aja pärast.)* Jäh, niüd läksid siul silmad lahti! Õh, Eeva, Eeva, medeks sa miüle seä õled teinud! Meil õleks niüd õnsam põli mua peäl. Ta õleks jo viel kaunim kui mie lieri aegos, sest sies ei õleks meil laulmist ja palvet sugugi tarvis, mis meil aga kui pataste inimestel vaja lähäb, ning süömine ja Eedeni

* Suurus (hääld. II vältes) — hommikueine, -söök.
** Evangeeliumiga.

põesaste all magamine üksi õleksivad järele jäänud. Sie kepiga ma tahaksin iga mao pähä rõhkuda, keä mind petma tuleks! — *(Vahib väljasirutatud kaelaga eemale.)* Kes sie küll võiks õlla! Sõidab mede puole! — Vuata, piäb kinni — kõneleb karjusega — annab hoose ära — näitab miu puole — miu puole? — mis! tuleb miu juore? — Ets näe: võib mõni suor herra õlla — jah, tõeste miu juore! Seäl õlgu kõhe pagan lahti!

Teine etendus.

TÕNN. BLÜTHENROTH.

TÕNN.

Tie, õpmanni-isänd või -herra, mis te õlete? Kuda sies ka sie au miule suand? Ega te õmmeti õtsekõhe miu juore ei taha?

BLÜTHENROTH.

Otsekohe teie juurde, armas Tõnn. Teie olete veel mu ainus sõber. Õiglasi mehi on meie kurjal ajal vähe, ja nende kõne on ometi kui kuldõunad hõbevaagna peal.

TÕNN *(iseenesele)*.

Võtko kensäkat lugo! Muido vaevalt tervist vasta võtnod, üks «sina lurjos» tõise järel, niüd kõrraga «teie», kuldõunad ja muod ilusad asjad! Kui sie miul kua mähärdune mado ei õle.

BLÜTHENROTH.

Kas võin ehk ka teada, mis teie seal loete?

TÕNN *(loeb)*.

«Ja mado õli kavalam kui kõik muod — —»

BLÜTHENROTH *(ruttu vahele rääkides)*.

Oh, see on ju Eeva pattulangemise lugu! Taevataadikene, mispärast pidi Eeva langema! Meil ei oleks nüüd nii palju häda tunda ja pattu ei olekski maailmas. — Aga võtame ühe teise asja käsile! Mul on väike palve teie vastu. Teie süda nõuab ometi ka Anna õnne taga?

TÕNN.

Õi jäh, mis Anna külge puodub, siäl õlen ma kõigest mielest ühes nõus.

BLÜTHENROTH.

Noh, vaadake, minuga on sarnane lugu. Ja ka veel teised inimesed võtavad Anna õnnest osa. — Seal on meil nüüd nõu tema meeleheaks üht suurt tükki teha, temale üht ootamata rõõmu valmistada, ja teie peate meil seejuures abiks olema, armas Tõnn. Kas tahate?

TÕNN.

Õi, õi, õpmanni-isänd või -herra, mis te õlete! Niukest asja, miks ma sedä ei tahaks?

BLÜTHENROTH *(iseenesele)*.

Ahaa! ju ta haarib kinni! See lontrus on ju veel lollim, kui ta välja näitab! *(Valjusti)*. Teie teate, mu kallis Tõnn, et siin ligidal metsas mõisa heinamaa peal veel kuhi heinu seisab. Homme ööse ei saa Laane, nagu ma tean, kodus olema. Homme võtate siis, niipea kui pime kätte tulnud, ühe Laane hobustest ja veate, ilma et sest enneaegu kellelegi teadust annaksite, Nisu-Matsi abiga, kes ka siia saab tulema, hea koorem heinu Laane talli. Peaks teid keegi küsima, siis oleks teil vastata, et asi Anna käsu peale sündida, muidu ehk võiks meie sala-asi liiga aegsasti ilmsiks tulla.

TÕNN.

Ma tunnen teid, õpmanni-isänd või -herra, mis te õlete; ma teän kua, mis ma teän. Ma suovin üksi viel küsida, kuida niuke temp Anna õnne võib tõsta?

BLÜTHENROTH *(iseenesele)*.

See Loll-Peeter läheb tõesti võrku ja Anna istub meil ju homme ööse puuris. Tulgu siis pärast, mis tuleb, teotus jääb teotuseks. *(Valjusti.)* Teie tunnete mind, armas Tõnn, teie teate, kuidas ma üksipäinis oma ligimeste headust taga nõuan. Noh, vaadake, mu kallis sõber, kui teie küsite, kuidas see asi Anna õnnekorda kasvatada, mis meil nõu ette võtta, siis ütlen ma nii palju: kus heinad

on, sinna saab ka ilus sõiduhobune juurde tulema, sest suured härrad teevad suured kingitused. Kõik ühtekokku ei saa ka muud midagi olema kui üks uuesti väljamõeldud kaunis sõprusenali; sest teie teate, et teie peremehe sõber, Adelsteini-härra, jälle kodus on, niisama ka, et tema ja minu härra kõige paremad sõbrad on. Üksi nii palju ütlen veel: Annale valmistatakse üht väga suurt ja ootamata rõõmu.

TÕNN.

Miul ei taha nied Nisu-Matsid ja — — öelge miule õmmeti, mis sies lõppeks kõige nõnde kõmetite õts on.

BLÜTHENROTH *(kõrvale)*.

Juuda päralt, ta loru hakkab ennast siiski kikivarvastele ajama! See tuleb kõik sest rahva koolitamisest! *(Valjusti.)* Ära ole — tahtsin öelda: võtke ometi mõistust pähe! Jätke aga kõik muud asjad minu hooleks. Küll teil pärast silmad lahti lähevad, et ära tunnete, mis suurt tegu te teinud.

TÕNN.

Ei, õpmanni-isänd või -herra, mis te õlete. Eeval läksid silmad p i ä l e õunasüömist lahti, miul on nad jo e n n e sedä lahti peäsend. Ja medä ma viel hilja aea iest —

BLÜTHENROTH *(vahele rääkides)*.

Tõnn, ära ole oinapea! Pead ka veel hea jootraha saama. Lase enesega rääkida! Vaata — —

TÕNN *(nagu üleval)*.

Ja medä ma viel hilja aea iest sie asja kõhta tõutand, sedä tahan niüd täita, et mado mind õma kavala kielega õmmeti pärast võrko ei peta. Ma tahan täle selle mõduse* pihlakaga nie hästi kui võimalik tõisi mõtteid miu pärast pähä valada. *(Hüüdes:* Krants, petis, niuke talurahva nülgija! *annab ta opmannile kepiga pihta, kes iga löögi juures* «Immel hund Water!» *kisendab ja ruttu minema pühib.)* Õh sa viemane nali! Niukene kaval mado õma «kalli kuldõuntega»! Said aga niüd mo kuldõuno

* Magusa.

hästi maitsta! Sie näitab jo, kui tahaksid nied kaelalõikajad kõik Anna kallale minna; siäl piän ma ettevuatlik õlema. Anna iest jätan ma elu, kui tarvis. Temä vaenlastele võiksin aga viel kümme siukest pihlakat õhverdada, kedä miul enne sugogi tarvis ei õle Peruamua Inka käest laenata.[8] *(Ära.)*

Kolmas etendus.

ARTHUR *(üksi)*.

Tere jälle kaua aja pärast, sa armas vaikne koht, oma vanade mälestuste ja lapsepõlve rõõmudega! Tere tuhatkord jälle, sina õitsev kanarbik, ja teie, kaua tagaigatsetud metsavaibad, mis teie oma põues mõnda mu möödaläinud päevade ilust ja õnnest varjate! Pühad liikumised täidavad minu südant teid jälle nähes. Kui mitu korda olen ma siin selle pingi peal Annaga üksi istunud! Kui mitu korda oleme siin rääkinud jumalast ja looduse ilust, inimese headusest ja tema elu kaunitest eesmärkidest! Siin said minul Anna mõtete sügavused ja tema vaimuhellus esiti avalikuks; siin tõusis minul tema südame headus esiti täitsa ilmsiks. Siin oli, kus ma esimene kord selle peale mõtlesin, Annaga ühendatud läbi elu kõndida ... Siin tahan nüüd ka veel täna temale kõik üles tunnistada ja teda esimene kord oma hõlma võtta. *(Anna ja Tiiu tulevad üht rõõmsat laulu lauldes juurde, ilma et nad esiti Arthurit näeksid.)*

Neljas etendus.

ARTHUR. ANNA. TIIU, kes pea tagasi läheb.

ARTHUR.

Head hommikut, Anna! Minul on suur rõõm sest, teid jälle kord õige rõõmsalt nähes.

ANNA *(annab Arthurile käe)*.

Tere tulemast, Arthuri-härra! Olete mind ka ju vahel kurva näinud?

ARTHUR.

Mitte just seda, armas Anna; minul tuleb aga suur vahe meelde, mis nüüdse ja endise aja vahel on, kus ma teist kolme aasta eest lahkusin. Siis olite ikka nii lustiline ja täis lapselikku koerust, et minul vahel häda oli teid korrale seada, ja ometi olite mu meelest nõnda kõige armsam. Muidugi olete nüüd jälle nõnda kõige enam mu meele pärast, nagu teid tagasi tulles lootsin ja ka leidsin olevat.

ANNA.

Oo, ma võin ka nüüd veel üleannetu olla, nagu vanastigi. Tiiu, sina võid sest mõne kena tüki rääkida! *(Selle aja sees on Tiiu tasahiljukesi ära läinud.)* Aga kuhu on ta, üleannetu, jäänud? Ma tahan teda silmapilk kutsuda!

ARTHUR.

Jääge, jääge paigale, kallis Anna! Mina sooviksin just täna teiega üksi rääkida. *(Viib ta kättpidi pingi juurde ja istub tema kõrvale.)* Mis ju kolme aasta eest tagasi ja kauem mu salam* südamesoovimine oli ja nüüd jälle kõige väega mu rinnas valitseb, sest peate täna teadust saama. Ju siis ma teid armastasin, kallis Anna, kui teist kolme aasta eest pidin lahkuma; aga nüüd armastan teid veel ütlemata enam!

ANNA *(toetab oma pead nuttes vastu tema rinda).*

Mispärast ütlesite minule seda; minust saab kõige õnnetum inimene maailmas! Oo, kui ma jumalat nõnda võiksin armastada kui teid, Arthur, ma oleksin püha ju siin maa peal!

ARTHUR.

Mispärast õ n n e t u inimene, kallis Anna? Meie heidame abielusse; kas teie minu abikaasana ei või õnnelik olla?

ANNA.

Abielusse! Ei, Arthur, siis oleksime pärast mõlemad õnnetud. Ma tean, teie olete nii hea südamest ja aus mõtetest, et teie minule millaski ei võiks kurja teha; aga

* Salajam.

üks suurtsugu mõisnik ühe alandliku maatüdrukuga abielusse heita, ei see korda läheks! Oo, ma tahan teid üle kõige armastada, aga ärge minule omalt poolt seesugust suurt ohvrit tooge!

ARTHUR.

Teie olete eksituses, Anna. Sellega ei too ma teile mingisugust ohvrit, vaid palju enam pärin ma seega endale kõige suuremat vara, mis minul maa peal võimalik kätte saada. Välispidise seisuse vahe järgi, millest teie räägite, ei kaalu mina mitte inimese hinda ära, vaid tema vaimu kõrguse ja südame headuse järgi. Teie vaim aga on nii haritud, teie meel ja mõtted nii jumalikud, et teie nende abiga niisama palju maksate nagu kõige paremad tütarlapsed meie rüütliseisuses. — Üksi siis saaksin ma õnnetu olema, kui teie minu abikaasaks heita ei tahaks. Mis õigust oleks minul siis veel teie armastuse peale? Ja kuidas võin ma õnnelik olla, kui minul seda õigust ei oleks! Oo, Anna, oma südame sügavamasse põhja peaksin ma siis kõik oma ettevõetud kallid elumõtted ja lootused ära matma — minu süda oleks edaspidi üks surnukirst, maailm tema haud. Sooviksid sa seda, Anna?

ANNA.

Ei, Arthur, ei! Üksi minu kartlik mure teie õnne pärast sundis mind nii rääkima. Andke andeks! — *(Tema ümber hakates.)* Arthur, ma tahan sinule abikaasaks olla! Sinu õnn olgu edaspidi kõigi mu tegude ülem ja esimene püüdmine!

ARTHUR.

Ja minu elu ülem eesmärk sinu õnne kaunis kord!

ANNA.

Aga minu isa, mis saab tema ütlema?

ARTHUR.

Minul oli täna kiriku juures kalmu-aial, kus temaga kokku juhtusin, raske võitlemine. Ma viisin ta oma kallite vanemate haua peale; siin rääkisin temaga. Lõppeks tahtis ta kõigega rahul olla, mis sina saaksid tegema.

ANNA.

Seega oled sa mu südant kergitanud, kallis Arthur; nüüd alles olen ma täielikult õnnelik.

ARTHUR.

Täna veel saadan ma tõlla siia, et sina oma isaga minu mõisa tuleksid. Seal, meie tulevases kodus, saame vaikselt oma kihlust pühitsema. Jää seniks jumalaga, minu südame Anna! *(Ära.)*

Viies etendus.

ANNA

(istub sügavas mõttes, ristis kätega; lühikese aja pärast).

Arthur armastab mind! Mina pean tema abikaasaks saama! — Helde jumal, olen ma seda ära teeninud! Nii suur näitab minul' see asi, nii uus, et minu mõtted temast vaevalt jagu saavad! — Ehk oli vahest paljas unenägu, mis nägin? — Paljas unenägu! Näitab ju, kui oleksid kõik minu meeled nüriks läinud või kokku sulanud üheksainsaks ning see jälle Arthuri armastust minu vastu üksi jõuaks tunnistada. Oo, kui see unenägu on, kuni viimase südametuksumiseni tahaksin seda und edasi näha! — — Aga ehk oli ometi tõsius*, mis nägin? Elavalt kuulen veel tema lõbusaid sõnu, näen ja tunnen tema silmapisaraid, kuidas nad tema kulmudest oistudes** mööda tema palgeid maha veeresid. Ei see võinud unenägu olla! See on tõsius — kaunim kui tõsius! Jookske peale maha, mu rõõmupisarad! Süda ei jõua ometi kõike seda õnne ja õnnistust varjul hoida. Arthuri armastust enese päralt teada on üht taevast südames kanda, ja Arthuri kõrval läbi elu kõndida on ju siin maa peal õnnis olla!

---

* Tõde, tõsiasi.
** Üles sulades.

Kuues etendus.

ANNA. TIIU.

TIIU.

Anna, sa oled pruut! Lase, et ma rõõmu pärast su ümber kaela hakkan!

ANNA.

Jah, Tiiu, seda olen ma, olen see kõige õnnelikum tüdruk maa peal.

TIIU.

On sul seda tarvis veel tunnistada? Eks ju kõik sinu silmadest ei ole lugeda? Üks maailm täis lootusi ja õnne paistab sealt välja. Anna, kui ilus oled sa nõnda! — Üks inimeste vihkaja peaks sind, peaks inimesi jälle armastama, kui ta sind nõnda näeks!

Seitsmes etendus.

ENDISED. TÕNN, kes üht suurt võileiba närides juurde tuleb.

ANNA.

Sina pead ometi ka teadma, armas Tõnn, mispärast meie siin nii õnnelikud oleme. *(Paneb oma käe tema õla peale.)* Kuuled sa, ta armastab mind!

TÕNN *(täie suuga süües).*

Jäh, ta armastab teid, kallis Annakene, ja viel enam kui sedä mõnusat pruokosti! *(Kõrvale.)* Kas nad ei õle kua viel miu kõnet piält kuulanud! Õh sa viemane nali, mis kentsakad luomad nied tütarlapsed on!

ANNA.

Ei, rohkem kui tervet maailma!

TÕNN.

Õh, ma õlen kui külma vette kastetud, nie juokseb õnnevärin läbi miu suonte!

Kaheksas etendus.

(Arthuri korter.)

ARTHUR. TORBA.

ARTHUR.

Teil on siis kindel nõu oma praegust kohta maha jätta ja minu uuesti-ehitatud koolimajas tööle hakata?

TORBA.

See kindel nõu minul on. Kui ka n e e d mehed, kelle kätte rahva kooliasjad ja vaimuharimine pandud, täis kitsaid ja ennemuistseid arvamisi on, kuidas võib seal koolmeister, kellele nad kõik tema tegemise ja talituse ette määravad, rahva vaimuharimist kasvatada? Siin näeb üks looduseteaduse alamas õpetusejärgus ju materialismust, viimsepäeva tähti; seal teine sündinud asjade õpetuses* eestulevate mässamiste idusid. Nõnda ei jää meie rahvakoolmeistrile õpetuse poolest midagi muud järele kui piiblilood ja katekismus.

ARTHUR.

Paraku, teil on sula õigus. Minu juures on aga teine lugu: siin võite oma tahtmist mööda teha, sest et minu mõtted selle poolest teiega täitsa ühte sünnivad. Üksi siis võivad koolid rahvale õnnistuseks olla, kui edasipüüdmine ja armastus rahva vastu meie töö ja tegemise aluspõhi on. Siiamaani ei ole nad aga meie maal palju muud sünnitanud, kui et rahvast ebausu kammitsas aitasid hoida ja tema vaimu rumaluse sidemete sisse köita. See asi oleks siis korrale seatud. Mis teie oma juhtumisest von Altfussi-härra juures rääkisite, saaks muudes maades ennemuistsete juttude sekka arvatud, aga meie vana roostetanud seltsielu seaduskorras on seesugused sündmused igapäevased asjad. *(Lööb käega otsaette.)* Oodake, minul tuli üks lustiline mõte! Saaks teid Altfussi-härra ära tundma, kui teid praegu siin näeks?

---

* Ajaloos.

TORBA.

Seda ma ei usu, sest et ta mind vaevalt õige teraselt tähele on pannud. Peale selle oli minul viimati ka tugev põskhabe, mida ma nüüd ei kanna.

ARTHUR.

Väga hea! Altfussi-härra saab pea siin olema; mina teen teid temaga tuttavaks, kui oleksite minu kõige parem sõber; tema saab teid mõneks mõisnikuks pidama või muuks sellesarnaseks; tema püüab — selle poolest tunnen ma teda — teie sõprust kätte saada; teie saate seega tema ülekohtuse teo lepitust ning nali on pealekauba ütlemata kena.

TORBA.

Suur rõõm saaks minul sest olema oma vaenlasele ülekohut sellel kahjuta kombel kätte maksta.

ARTHUR.

Omalt poolt on minul sellega iseäraline nõu. Et teil aeg seni igavaks ei läheks, siis astuge siia minu kõrvalisse raamatukogu kambri, kus teil ka edaspidi iga kord luba käia, kui sealt mõnda raamatut peaksite tarvitama. *(Torba astub kõrvalisse kambri.)*

Üheksas etendus.

ARTHUR *(üksi)*.

Jõuaksin ma Otmarile õige selgesti üles näidata, kui väga naeruväärt põhja peale tema suured teod ja iseenese kõrgekspidamine alamate seisuste kohta rajatud on! Midagi ei karda need inimesed rohkem, kui naeruväärilisekс saada; ei ole temal siis ka veel seda kindlaks nõuks võetud neid asju sugugi maha jätta, oma eksitustest mingil kombel aru saada, siis oleks minul küll veel lootust tema meeleparandamise pärast.

Kümnes etendus.

ARTHUR. TÕNN.

TÕNN.

(Et teda toapoisid tahavad tagasi hoida, tungib ta suure kolinaga tuppa.)

Õh sa viemane nali, niüd õlete õmmeti miu rusikat tunda suand! Te võiksite, suor herrä, oma tienîjatele rõhkem häid elo-viesa õpetada. Nied närulogardid sõimavad mind sietokeseks. Sietokene! Kes on neie sietokene? *(Tulise vihaga.)* Kas ma sietokene õlen, äh? — Meil, luoduseviärilistel* inimestel on aga hiäd rusikad — ja sien tuon ma teile ühe kirja õma peremihe käest, kedä mind Anna käskis seie toua, kos ma teilt ühes tükkis kua viel tahin küsida, mia teil sie Annaga ühtepuhko riäkimist on, sest et ma tedä armastan ja temä mind armastab, ja mie ükstõist ää suame võtma. Seä ütlen teile, et mind te toapoisid kõrd vihale sütitanod ja ma väga — kahtlosmieline** õlen!

ARTHUR *(naljatades)*.

Sa ütled, sina olla loodusevääriline mees, ja kahtlusmeelest öeldakse, et ta loodusevastane avaldus olla. Kuidas see ühte sünnib? Mõtle seda asja ometi natukene järele, vana Tõnn! *(Kirjaga ära.)*

Üheteistkümnes etendus.

TÕNN *(üksi)*.

Ää ütle! Või järele piäda ma mõtlema! Õh sa viemane nali, nägo järelemõtlemine medesogoste asi õleks! *(Mõtleb.)* Hm, kahtlosmiel loodusevastane asi — seä nii sõnapialt uskoda ei näita miul just kua mitte õige küps. — — Õli meil seitsme uasta iest tagasi kukk! Süda ei suada miul sie uhke luoma piäle mõteldagi, lüöb kõhe kurvaks. Ehk küll ühest kõrralisest valitsosest kanade

* Looduslikkudel.
** Armukade.

seäs sie aeal pailo nähja ei õlnud, sest et valitseja kukk kui elos priios ise välja näitas, sieski õli tuline riõm nähja, kuda sie kõrral elu huovi piäl ilosasti edäsi vältas. A Lieva-Hannus, kes kellegi piäle armo ei heidä, tuli viemati kua sie kuke üle võimost suama. — Temä asemele tuodi niüd tõine, üks viemane raibe ja päris riövel vana vasta, sieski kahtlosmieline õma kanade piäle just kui mina Anna piäle. Aga nuored kuked, kadond isä viesakad poead, kasvasid igä päev tarkuses ja armos kanade ies; nad õlid üleüldse nägo nende kadond isä, igäs tükkis traksjad ja targad. Õh sa viemane nali, sedä nokasõdakest, mis niüd piäle hakkas! Kanad hoidsid ennemalt nuorte kukkede kui vana puole, ja sie vahtis õma naisi nägo kurat langend hingesi. Huovi piält ei tohtind nad sugogi enam iemale minna; vanamehe ähvardav kuristamine kutsos nad rutto õma juore. Ehk ta küll silmakirjaks näitas, kui tahaks neid üksi kotka iest põllo piäl kaitsta, sieski ei õlnod sie muod midagi kui kahtlane miel õma naiste-orjade pärast ja kartos nuorte kukkede iest. Siäl sündis sies viemaks hirmos lugo. Üks kana õli kõrd julgose rinda võtnod nuore kuke suadetusel põllo piäle jalotama minnä. Ehk täle küll kotka puolt miägi ei õldud tehtud, sieski kihotas tedä vana kukk piäle tagasituliko* kiskodes ja nokkides nie kaua taga, kunni tedä tõistele hirmotäheks ühte vana sügävä kuobasse ajas, kus vaene kana hirmsal viesil õleks pidänod ärä lõppema, kui tedä valitseja peremies siält mitte neide sõnadega ep õleks välja aidanod: «Ma näen, et muod üle ei jää, kui vanamiest ühe peä jau lühemaks tehjä!» mis täle kua kõik perekõnd täiest südamest suovis. — Miks õlen ma iendäle niüd seä jutto riäkind? Nõh, eläjaid ajab üksi luodud-sund** teule, ütlevad õpetud mihed, nägo ma «Sippelga»-ruamatost lugenod.[9] Miu kukk õli kahtlosmieline; sie temä kahtlosmiel pidi sies õmmeti kua luodod-sund õlema! — Vuata, eks siepärast kahtlosmiel luoduseviäriline asi ei õle? Ehk ei tee elajad mitte üksi luodod-sunni järele, vaid teävad kua jo midägi puoliitikast? — Jäh, pagan suago siält õtsose kinni! *(Ära.)*

---

* Tagasituleku.
** Instinkt.

Kaheteistkümnes etendus.

ARTHUR *(astub kirja lugedes tuppa).*

Jah, nüüd alles hakkan ma ära mõistma, kui kallis, kui sügav üks puhas ilmsüüta armatsev naisesüda on. Need Annast kirjutatud sõnad äratavad minu rinnas kõige hellemaid ja ülemaid tundmisi elule. Eks ma pea ennast headuse poolest palju ülemaks pidama, seni kui mind Anna neid sõnu õpetanud ära mõistma ja järele tundma! Tõesti, armusõnu hästi ära mõista, see on üks raske kunst. Üksi see võib ennast kiita seda kunsti mõistvat, kelle rinnast seesugused hääled läbi käinud ja seal vastastikku armuelu kõige õrnemad südamekeeled helisema pannud. *(Vaatab aknast välja.)* Seal nad tulevad, mu kivikõva rüütel Otmar, tema võidutujuline õde ja väga armuline tädi. Nad saavad siin meie harmoniis muidugi dissonantsiks olema; siiski jääb üksi kaks teed üle, embkumb: nemad sulavad meie harmoniiga ühte või lähevad meist täitsa lahku. Tulev silmapilk andku otsust! *(Hüüab raamatukogu kambri.)* Mäng hakkab peale! *(Läheb võõrastele vastu.)*

Kolmeteistkümnes etendus.

TORBA. Peale tema EMELINE oma TÄDIGA ja OTMAR ARTHURIGA.

TORBA *(üksi).*

Ka inimene saab vahel sekka teadmatul kombel loodud-sunnist juhitud. Peaks mind see tuimaks läinud patriitsius iseenesest üheks pleebsiks tunnistama, siis tahaksin ma silmapilk tema lipu alla heita. *(Teised tulevad sisse.)*

ARTHUR *(tutvustades).*

Torba-härra, minu sõber — Altfussi-härra oma tädiproua ja õe-preiliga!

OTMAR *(Torba vastu).*

Mina kiidan ennast õnnelikuks teiega austavat tutvust teha võida. Teie olete minu armastatud sõbra sõber, see on teile kõige paremaks tunnistuseks.

TORBA.

Veel suurem õigus on minu pool õnnelik olla. Juhtun ometi praegu teiega üht selle maa rüütlit tundma õppima, kelle aristokraadi-tegudest ma ju palju kuulnud ja mis niisama peaks igaveseks mälestuseks üles kirjutatama kui mõne palju vähema õigusega kuulsaks saanud vanaaegse ritteri teod.

OTMAR *(kõrvale)*.

Ha, see on ka minu lipu alam! Seda suurema väega saan oma ärataganenud sõbra Arthuri kantside peale langema! *(Valjusti.)* Liiga häälitsev* minu kohta! Kui teie oma lahke ja armsa olemisega minu südant ju ära ei oleks võitnud, ma võiksin nende häälitsevate sõnade pärast teie peale kurjaks saada. Anname kui sõbrad teineteisele kätt!

EMELINE *(iseenesele)*.

Näitab juba pealtnäha kui päris rüütel välja! *(Siis astub ta enam ette; suureks tõstetud häälega.)* Minu armuline tädi, lubage mind silmapilgukski, peale selle laulutemplisse astumise, seisma jääda, et nende kaunite sisselitsmiste** rõõmu pikendada, mis mind — taevalikkude lauluannete kõige suuremat austajat — siia sisse astudes kohe kui ära võitsid! Oo, õnnelik see inimene, kes ikka selles Eliisionis tohib kõndida![10] Siin, kus pealekauba kõige kallimad ja kuulsamad hinged ilusates kujudes nagu elavalt meie ees seisavad, meid ausatele tegudele üles ärritades ja kõige ülemaid, meie vaimus varjul seisvaid mõtteid elule äratades! Jah, kolm korda õnnelik selle eluaseme peremees! Tema kohta võiksime õigusega laulda:

Ilma rikkust palugi,
taevlik rõõm on mu — tugi!

OTMAR *(kõrvale)*.

Ja tema, tuim loom, ei lange kohe mu õe jalgade ette. *(Torba vastu.)* Kõigis asjades, mis iganes kunsti piiri peale lähevad, on minu õde kui tuli takus. Tõesti, teist seesugust kunstiarmastajat ei olegi enam maailmas.

* Hellitav, meelitav.
** Muljete.

TORBA.

Seda ma küll usun!

ARTHUR *(niisama kõrgeks tõstetud häälega nagu Emeline).*

Olge teie, kallis preili, kuu, — *(kõrvale)* kuni päikene üles tõuseb! — kes selles ilmalikus Eliisionis valgust annab! Ma ütlen kuu, sest et kuuvalge öö seesuguste sulamagusate tundmiste kohta sündsam oleks kui päikene.

VANAPROUA *(kõrvale).*

See kuujutt ei taha minul meele järgi olla!

EMELINE *(nagu enne).*

Jah tõesti, mis käib küll nähtusest üle, nagu üks kuupaistusega hõbetatud mets on! Mets üksi oma linnulauluga on päevaajal küll ka ju kena, aga ööajal kuupaistusega kihlatud näitab ta ometi tuhat korda kenam välja! *(Edasi astudes.)* Ja see kuju, oo, ütelge, kas see üks tükk meie kuulsast Kalevipoja-laulust ei ole?

ARTHUR.

See pilt näitab lugu, kuidas rannast tulnud raudlased kolmekesi Koiva jõe äärde Kalevipoja juurde astuvad, teda petiskeelel meelitama:

«Sõbrustele meie seltsi!
Kangus seisab sinu käessa,
võimuvoli sinu väessa;
tarkus meie taskutessa,
mõisterikkus meie kotis.»[11]

Kalevipoeg aga võtab kõik kolm üksteise järel kinni rabada, esimese rinnast saadik, teise poole paleni ja kolmanda hoopis mulla alla puisates*.

OTMAR *(iseenesele).*

Tühi võtku teda kõige oma Kalevipojaga! See on ju, nagu läheksid need sõnad otsekohe meie peale!

EMELINE.

Tõesti, üks imekspanemiseväärt laul on see Kalevipoja-

* Paisates, puistates.

lugu! Sügavamat lauluvaimu ja ilusamat keelt ei võigi enam olla. Mina tunnistan teile, Adelsteini-härra, ma armastan seda kilplaste laulu ja keelt kõigest südamest.

TORBA *(iseenesele)*.

Asi läheb ikka kirjumaks. Aga Kalevipojast on sinule vist viimane lops saanud!

OTMAR.

Oo, minu õde, mina pean sinu tarkust väga imeks panema! — *(Naisterahvad istuvad maha; Arthur, kes oma naeru ei või pidada, astub akna ette.)*

ARTHUR.

Ometi ükskord ju tulnud!

EMELINE.
Kes?
VANAPROUA
Mis?
OTMAR.
Kes on tulnud?
(Kaunis ühtlasi.)

ARTHUR.

Suure igatsemisega oodatud võõrad!

EMELINE.

Ah!

VANAPROUA.

Tõepärast!

OTMAR.

Hm, hm!

ARTHUR.

Kaua ihaldatud silmapilk on nüüd kätte jõudnud!

EMELINE.

Ah!

VANAPROUA.

Tõepärast!

OTMAR.

Hm, hm, hm!

ARTHUR.

Kus minu kõige ülemast õnnekorrast sõbralikult osa võite võtta.

EMELINE.

Ah!

VANAPROUA.

Tõepärast!

OTMAR.

Hm, hm, hm, hm!

Neljateistkümnes etendus.

ENDISED. ANNA, kes Arthuri juurde ruttab ja tema ümbert kinni hakkab. LAANE, halli peaga vanamees, kes 15. etenduse lõpetuseni rohkem teiste taga varjul seisab, kus ta ette astub ja oma lapsi õnnistab. TIIU. TÕNN, kes Arthuri toapoistega ukse peal pantomiimi teel räägib. Etenduse lõpetusel BLÜTHENROTH.

ARTHUR.

Tere tuhatkord tulemast, minu kallis Anna!

EMELINE.

Ah!

VANAPROUA.

Andke vett! *(Mõlemad minestavad ära.)*

ANNA.

Oo, kui õnnelikuks see mind teeb, jälle sinu juures olla!

EMELINE.

Luft!*

VANAPROUA.

Wasser!**

TÕNN

(võtab klaasi vett ja tibatab teda naisterahvastele vastu silmi).

---

* Õhku! (saksa k.)
** Vett! (saksa k.)

Õh sa viemane nali! nied näevad jo välja kui mie kanaljalind*, kui tal kõrd kõht kinni õli sulond**.

OTMAR

(pöörab äraheitunud palel Torba poole, tema käevarrest kinni hakates).

Pihu ja põrm! Meie rüütliline kõrgus on sootumaks ära teotatud! Kas seda tohime kätte tasumata jätta?

TORBA.

Ärge pange pahaks, austatud härra, aga mina ka sugugi rüütli seltsi ei ole. Mina ei ole muud keegi kui kihelkonna-koolmeister Torba, kes teid mõne päeva eest tagasi vaatamas käis!

EMELINE.

*Grand Dieu!****

VANAPROUA.

Oh, *quelle honte!* *****

TÕNN.

Ärkate jo üles, mo titekesed?

VANAPROUA.

Tule, mu tütar, ja sina, mu poeg, kes teie meie suurte eesvanemate verd veel oma soonte sees tunnete jooksvat! Rutake, et minuga ühes sest teotavast kohast niipea kui võimalik põgeneda!

EMELINE *(endise kõrgeks tõstetud häälega).*

Siin, kus kõige madalam pleebsi-komme valitseb, siin võib seesugustele helladele hingedele, nagu meie oleme, üksi teotus osaks saada; seepärast põgenegem sest roojuse korterist!

---

* Tahtis «kanaaria lind» ütelda. — *Autori märkus.*
** Sulgunud.
*** Loe: *graan-djöö* (prants. k.) — suur jumal!
**** Loe: *kell-oont* (prants. k.) — milline häbi!

OTMAR.

Minu majasse tohtima seesugune rahvas üksi köögiuksest sisse tulema! *(Hakkavad kõik kolm uhkusega toast välja jalutama. Ukse peal jookseb neile Blüthenroth vastu, hüüdes:)*

BLÜTHENROTH.

Taevataadikene! rutake, kallis härra, teie paraaditrepp on praegu ära lagunenud! Köögist üksi võite veel tuppa saada. *(Tõnni tähele pannes.)* Immel hund Water! *(Teeb ruttu minekut.)*

Viieteistkümnes etendus.

ENDISED, ilma OTMARI, EMELINE, VANAPROUA ja BLÜTHENROTHITA.

ANNA.

Mis häda neid võõraid härdanäolisi inimesi küll võis vaevata?

ARTHUR.

Mina soovisin neid sinuga tuttavaks tehes ühest vanast veast parandada, aga ma näen, et siin enam meeleparandamisest juttugi ei ole.

TORBA.

Ühe inimese kallal, kelle iseloom kitsa mõtte teel suguseltsi uhkus ja suurustav rüütlimeel on, saab läbikaudu igaüks ümbermuudetav armastusetegu tühja minema!

ARTHUR.

Minul on rõõm sest, et nad meist lahku läinud. Käigu nüüd igaüks oma teed: nemad oma vanadest päritud viisidest ja uhkusest kinni pidades, meie ennast uue ajaga ühes inimeste üleüldiste õiguste peale toetades. Kelle pool viimaks võit saab olema, sellepärast ma sugugi enam kaksipidi ei mõtle; sest niisama, nagu öö järel päev tuleb, nii saab kord ka meie maale uus põli tulema, mis vana aja pimeduse täitsa ära saab võitma. Aga sina, Anna, oled minu noor päikene, mis minule seda uut aega

kuulutab! *(Arthur ja Anna heidavad teineteise hõlma, mis Tõnn nüüd imeks pannes pealt vaatab.)*

TÕNN.

Siäl ta on, niüd vast hakkab miul tuli takko tõusma! Ja nägo näitab, ei õle miä üksi kõrvä lasknod, kua sinä, miu titekene! A põle viga, kua tõine lapsokene ei õle põlatav tükk. Ja kui ma asja õige tähele panen, sies ma seä Tiiot kua üksiaino armastasin. Et aga mõlemad tüdrokod ühtepuhko üheskuos õlid, sest sies tuli, et neid ära vahetasin. A niüd on miul asi selge: ma kauplesin kotti ja õstsin põrsast. — Miu Tiio, kos kurdad sa! *(Torba ja Tiiu astuvad käsikäes ette.)*

TIIU.

Et see koolmeister, kes oma armastuse-avaldustega ju kaua minu jälgedel käinud, mind praegu selgete sõnadega kosinud —

TORBA *(vahele rääkides)*.

Anname teada, et meie üks kihlatud paar oleme!

(Arthur annab Torbale kätt, Anna ja Tiiu langevad teineteise hõlma.)

TÕNN *(puhtast segane)*.

Jälle kõrva läinud! Siäl võib jo Sualomoni tarkus õtsa lõppeda! Niüd jeäb miul viel titekesega õnne katsoda. Mis tehä, hapod õunad piävad kua ärä suama süödud. Miul põle tibu, temäl nibu, ehk passib! *(Läheb nagu Otmar toredasti toast välja.)* Sien ep õlema medesugostel enam miägima tegemistema!

LAANE *(ettepoole astudes)*.

Minu kallid lapsed, palju rõõmupisaraid on minu silmad pidanud ära valama, ehk ma nende allikaid küll ju ammugi arvasin ära kuivanud olevat! Minu õnnistus olgu teiega kuni teie elutee otsani!

Põllumajanduslikud artiklid

1

EESSÕNA.

Missugusel põllumehel ei oleks ju selle üle asja olnud kaevata, et maade hinnad, rendid ja tööliste palgad iga aasta suuremaks lähevad, aga selle vastu põllusaak ikka alamale langeb? Kümme ja kaksteistkümmend seemet, mis vanasti küllalt nähtud, ei olla enam palju kuskilgi talumaade pealt saada. Maad on üleüldse suure võlaga ostetud, rahapuudus läheb iga aasta suuremaks, saak aga väiksemaks; mis võib tulevik sel viisil meie põllumeestele head tuua? Lina on veel ainus lootus, aga lina ei anna maale ühtegi tema toidu-ollustest tagasi ja maa peab nõnda iga aasta veel vaesemaks minema. Liig linaharimine oleks sellepärast küll silmapilkline abi, aga pikema aja peale ei tooks ta muud kui veel suuremat häda. Mis peab siis nüüd põllumees tegema ja kas tal abi kuskiltki ei ole loota? — Selle peale vastame: abi küllalt, sest teistes maades on lugu selle asja poolest ajuti seesamasugune olnud. Meie ei ole esimesed, kes kaebavad; vahe meie ja teiste vahel on paljalt see, et teised ju ammugi oma häda vastu abi on leidnud, et nende põllud jälle kahe- ja kolmekordse vilja sest hakanud andma, mis nad vanasti andsid, m e i e aga ses tükis ikka veel abi ja hea nõu peale loodame. Ja kust on neile see abi tulnud? Üksi paremast õpetusest, sest õpetus on neid sinna aidanud, et nad oma põldusid mitte enam üksi harjunud viisi järgi ei hari, vaid oma selgitatud mõistuse najal ja teaduse põhja peal seistes.

Meie maa ei ole mitte üks vaene maa, vaid tema pinnas seisab veel palju rikkust varjul. Muudkui see viga on meil, et meie põllumehed tema rikkust veel ei mõista

tunda ja teda oma kasuks teha. Seda nad ka ju ise hakkavad ära tundma. See aga on ka üks täht, et nad pea ka oma puuduste vastu abi saavad leidma ja selle tee peal käima, mida teadusest juhitakse. Esimene samm sinnapoole on ju tehtud, sest Pärnu ja Tartu maakonnas on ju põllumeeste seltsisid hakatud asutama,[1] ja üks eestikeelne põllumeeste ajaleht on ka ju oma teed hakanud rahva sekka käima.[2] Nõnda on siis lootust, et ka meie maale pea seesugune lugu saab tulema, nagu Inglis- ja Belgiamaal, kus küll paksult rahvast elab, aga kus viljapäid põldude peal veel paksemalt seisab ja kus viljasaak iga aasta suuremaks tõuseb.

Eelseisva raamatu oleme selle soovimisega välja andnud, et ka tema ühes aitaks meie rahvast nii kaugele saada. «Mõtle enne ja siis hakka peale!» see peaks meie arvates iga põllumehe esimene käsk olema, ehk küll meie põllumehed siiamaani ilma järele mõtlemata paljalt seda tegid, mis nende vanemad ees olid teinud. Muidugi, eluõpetus on sagedasti enam väärt kui raamatute-õpetus, aga kellel mõlemad on, sellel on ka kahevõrra rammu. Iseäranis sel mehel, kes noores põlves teaduseõpetust on saanud, on hoopis teised ja teravamad silmad kui teistel, ja teda õpetab elu ka seal, kus teine midagi ei mõista näha ega tähele panna. Sellepärast sooviksime, et see raamat ka külakoolides vanemate laste juures pruugitavaks saaks, kes ju lugeda mõistavad ja koolist välja hakkavad minema. Sest kooli ülem hool peab ikka see olema oma märku rahva elu üleüldise siginemise peale seada, ja noortsugu sinna aidata, et ta ise hakkaks mõtlema ja i s e tegema, ning sel viisil ette valmistatud, elu sisse võiks astuda. Need rahvad, kelle juures põllutöö praegu kõige ülema järje peal seisab, on seda ju ammugi ära tundnud ja nende rahvakoolide tunnikorra peal leitakse sellepärast ka ikka «põlluasjandamist» üles pandud olevat. Tahame nende järele jõuda, siis peame ka selle poolest nende jälil hakkama käima.

Lõppeks on minu kohus siin ka nimetada, et ma suurema jao eelseisvast raamatust ühe kuulsa Helveetsia kirjamehe dr. Fr. v. Tschudi[3] sarnase raamatu järgi üles olen pannud, ehk küll ka palju muid õpetatud kirjasid ja oma maa põllumeeste käest suusõnal saadud tähele-

panemisi oma töö juures olen tarvitanud. Tschudi on oma kuulsad raamatud prantsuse ja saksa keeles välja andnud ning Helveetsia- ja Prantsusemaal on neid peaaegu igaühe põllumehe käes. Võiksime seda oma raamatust eesti rahva kohta ka pea öelda!

St. Peterburis, lehekuul 1869.

«Teadus ja Seadus põllul», I (1869), lk. V—VIII.

2

PÕLLUTÖÖST ÜLEÜLDSE JA ISEÄRANIS MEIE MAAL.

Maa, mille pinnal meie kõnnime, on ka ühtlasi meie ema, kes meid kõiki toidab ja katab ning lõpmatus külluses kõike seda meile annab, mis elutarviduseks ja saagiks vaja on.

Maa õnnistust tema käest ära võitma ja teda harima, et see õnnistus ennast ikka jälle uuendaks, see on kõige esmalt põllumehe toimendus; tema amet on maad seadeldada ja harida, et ta talle lõikust annaks omal ajal. Nõnda oli lugu ka pühakirja järgi ju algmisest saadik. Jumal seadis inimese Eedeni aeda «teda harima ja kaitsma» ning tema pojad olid esimene üks põllumees ja teine üks karjane. Põllumees tapab karjase ära ning tema lapsed ehitavad kindlaid kodasid ja sigindavad rahu-ajalt nõutud ja tarvitatud kunstisid ja ameteid (1. Moos. 4). See on inimeseliku histooria endsekuju.

Nii kaugele kui meie histooria tundmine ulatab, teame, et kõige vanemad rahvad paljalt põllu-, metsa- ja veeloomade k ü t t i m i s e s t elasid. See oli kõige käepäralisem ja looduslikum tee oma elutarvidusi kätte saada, sest et siin muud tarvis ei olnud, kui seda vastu võtta, mis loodus heaga kätte pakkus. Mida suuremaks aga inimeste arv sigines ja lindude hulk vähenes, seda kahevahelisemaks* ja vaevalisemaks läks see amet. Inimesed hakkasid nüüdsest peale üksikuid omaseid elajaid vagaks** tegema ja harima, ning k ü t t i d e s t said k a r j a s e d.

---

* Kahtlasemaks, ebakindlamaks.
** Taltsaks.

Seks võisid nad nii kaua jääda, kuni nende karjad veel küllalt karjamaad leidsid ja nemad ühest kohast teise rännates ära ei tüdinenud; kui aga looduslikud karjamaad ikka suuremaks siginevale hulgale enam ei mõjunud, olid nad sunnitud kunstlikul teel maa seest tarvilist toiduhulka välja sigindada, teda seks harida ja tema peal kõige sündsamat vilja kasvatada. Neist said p õ l l u m e h e d ning põllutöö peletas («tappis») ümberrändajad karjased ära.

Seega oli aga ka inimeste järeltulev vaimuharimise kord põhjendatud. Vast nüüd veel oli neil asja endile jäädavaid kohtasid valida ja korralisi hooneid ehitada. Esimeste jäädavate asutustega sündis kindel pärandus. Naabrid asusid kogukondadeks kokku ja seega ühes sündis üks kindel seaduse kord. Nagu põllutöö edasi sigines, nõnda paljundas ta ka inimese järelemõtlemist ja talitust igale poole laiali. Ta juhtis mitut sugu ametite ja kunstide peale, ühendas rahvast ikka suuremates laotustes* ühte, sõbrustas neid vahetusele ja kaubale ning talitses ja peenendas nende eluviisisid.

Nõnda sai põllutöö inimeseliku harimise kätkiks. Ta ehitas külad ja linnad, asutas rahvused ja õpetas neid oma kodumaad ja seadusi, kunstisid ja rahu, häid eluviisisid ja ühtmeelt armastama ja taga nõudma. Talupoja ehk põllumehe seisus ei ole sellepärast mitte üksi kõige ausam ja vanem seisus inimeselikus seltsis, vaid ta on talle ka põhjatu õnnistuse allikaks saanud. Tema peal seisab tänapäev veel haritud maailma hea kord, millele ta tema päevaliku** leiva ja riide annab. Põllutöö on rahvad üleval pidanud, ja need, kes mitte tema poole ei hoidnud, on enamasti sootumaks ära kadunud. Ja leiame veel tänapäev mõned väiksed rahvad, kes põldu ei hari ega karja ei kasvata, vaid üksi linnuajamisest ja kalapüügist elavad, siis leiame ka, et nad kõige madalama harimise järje peal seisavad ja ikka enam ja enam hukatuse kätte langevad.

Uuemal ajal on ennast a m e t i - a s j a n d a m i n e***

---

* Levikualades.
** Igapäevase.
*** Tööstus.

ehk industrii igapidi väga täiendanud, ning tema sünnituste* arv on ennast väga suurendanud, nõnda et teda sagedasti kõige tähtsamaks inimeste seltsi talituseks peetakse. Aga sealjuures unustatakse ära, et ka tema kas otse või muidkaudu põllutöö peal juurdub ning et põllutöö sünnituste arv industrii omadest üle käib.

Meie, eestlased, oleme iseäranis üks põlluharija rahvas. Meie maa on ka seks kui loodud; ta on üks kaunis viljasigitav maa, ja ju vanast ajast saadik selle poolest kuulus. Maa suuruse kohta elab aga veel väga vähe rahvast tema peal, sest ühe ruutpenikoorma kohta ei tule läbikaudu 900 inimest. Belgiamaal elab näituseks peale 9000 inimese ühe ruutpenikoorma peal; aga ka meie maal saab edaspidi ehk kümme korda nii palju rahvast võima elada kui praegu. Kaks asja peavad seks enne meie seas rohkem siginema hakkama, need on: mõistuse najal toimendatud põlluharimine ja laiem mereasjandamine. Sest meie põlluharimise viis on ikka veel seesama, nagu ta seitsmesaja aasta eest tagasi oli, ja oma endist vägevat mereasjandamist on eestlased ka veel mõne aasta eest tagasi jälle uuesti peale võinud hakata.

Kui meie maa korda mööda saab haritud, siis võib ta küllalt kõige vähemalt kümme korda nii palju välja anda kui praegu. Seda meie ka loodame pea täide minevat, sest eestlaste vabadusest saadik on ju ses tükis üks väga elav uus püüdmine peale alanud. Ju hakkavad põllumeeste seltsid igal pool elusse tõusma ja ka põlluharimine ise on viimaste aastate ajal niihästi tööviisi kui tööriistade poolest paranema hakanud.

Aga ka nüüdki ju kannab meie maa mõnes tükis rohkem vilja, kui seda meie rahvas oma eluülespidamiseks tarvitab. Riia sadamast üksi viiakse aastas 20 miljoni rubla eest vilja võõrale maale, Pärnu sadamast 2 miljoni, Kuressaare sadamast väikse Saaremaa kohta 100 000 rubla eest, muudest sadamatest rääkimata. Võtame nüüd veel sinna juurde, mis viinaks ärapõletatult Venemaale viiakse ja mis nuumhärgadele iga talv

---

* Toodete.

ära söödetakse, siis võime ju aru saada, kui palju meie maa viljaand meie oma rahva tarvidusest üle käib.

See rahvas üksi võib oma vabaduse peale julge olla, kellel liha ja leib omaenese päralt on. Meil aga on rohkem omaenese päralt; meie saadame oma leivast ja lihast aastas sadanded laevatäied võõrale maale ja võtame selle eest võõraste miljonid kulda ja hõbedat vastu, — see peaks meile meie tuleviku kohta julgust südamesse andma. Sellest rahast läheb paljalt neljas jagu võõramaa produktide eest jälle tagasi, nõnda et ikka veel küllalt rikkust meie maale jääb.

Eesseisva raamatu asi on üksi see, teed näidata, kuidas meie põllumehed ka olevate seaduste juures nii kaugele võiksid jõuda, et nad seks võiksid saada, mis üks õige põllumees peab olema, see on pärismaa omanikuks. On meil lugu veel nõnda, et rendid ja maade kõrged hinnad meie väiksemate põllumeeste käest niisama palju või veel enam nõuavad, kui maa praegu sisse toob, siis ei saa asi seega parandatud, et oma käed ripakile heidame, oma julguse ära kaotame või pealegi oma kodumaale selga pöörame, vaid meie mõistus juhtigu meid nende varanduste peale, mida meie veel ei tunne, aga mis siiski suures hulgas meie maa sees varjul seisavad. Nagu meie oma mõistust tarvitame, nõnda saab meie tulevik olema: väga kaunis või väga vaene. Aga mitte laialt ja mujalt, vaid üksi iseenese juurest otsigu meie rahvas seda, mis talle tarvis läheb, tahab ta seks saada, mis tema paremate vendade südames liigub. Tema peatoed olgu tema enese sees, tema vaimu jõu ja õiglase usinuse, tema targa meele ja vaimu harimise ja tema väsimata püüdmise sees edasi tõtata. Siis saab ka jumal tema põldu õnnistama ja tema põld saab rohkesti vilja kandma. (1. Moos. 27, 28.)

«Teadus ja Seadus põllul», I (1869), lk. 1—4.

3

VANADE EESTLASTE PÕLLUHARIMINE.

Väga sagedasti arvatakse, et meie esivanemad enne sakste tulemist puhtast* harimatud inimesed olid, kes nagu Ameerikamaa nüüdsed indiaanlased metsades elasid ja ennast linnuajamisest, kalapüügist või karjast toitsid. Mõned ongi ses vales arvamises nii kaugele läinud, seesuguseid tunnistusi vanadest eestlastest kirja panema ja trükitult rahva kätte andma. Selle asjaga on aga hoopis teine lugu. Kui meie vanu ajaraamatuid läbi võtame uurida, siis tulevad meile pea hoopis teised mõtted pähe. Seal leiame, et meie esivanemad mitte üksi mere peal vahvate laevameeste nime ei kandnud, vaid ka ju osavad põlluharijad olid ja suurtes külades ja linnades omaenese vanemate ehk kuningate all elasid. Ka tunnistavad vanad Preisi ajaraamatud, et vanad preislased ise põlluharimist ei olla tundnud, vaid seda esiti eestlaste käest õppinud. Sest võime selgesti ära näha, et meie esivanemad ju ligi tuhat aastat tagasi ühe kaunis kõrge kultuurijärje peal seisid. Ka kõigil põlluriistadel ja põllutalitustel on meil omad eesti nimed, nagu *ader, äke, vikat, sirp, koot, kündma, äestama, rehi* nne., millest saksad ka mõningaid endile on laenanud.

Et vanad eestlased ühtlasi ka linnuajamisest ja kalapüügist elasid, selle poolest ei ole ühtigi kaksipidi mõtlemist. Oli ju meie maa siis ka palju suuremal mõõdul uhkete metsadega kaetud kui nüüd, kus kõiksugu linde ja elajaid rohkesti sees elas. Meie kaladerikkus on aga nüüdki veel kuulus, ehk neid küll iga aasta ütlemata

* Täiesti.

palju meie järvedest välja püütakse. Kõige tähtsamad metsloomad olid põder, metskits, karu, hunt, mähr,* rebane, kobras, mõtus, teder, püü ja mere ääres mitut seltsi hülged jpm. Kõik need loomad elavad nüüdki veel meie metsades, kui ka mitte enam seesuguses paljuses; üksi metsasõnn, meie maa kõige suurem vanaaegne elajas, on nüüd ju puhtast ära hävitatud.

Meie koduelajad ei ole aga mitte nendest loomadest välja siginenud, vaid suurem jagu on neist Aasiamaalt päris**. Eestlaste juures olid nad aga ju ammugi enne sakste tulemist haritavad koduloomad, nagu ka nende nimed tunnistavad, mis saksa keele nimedega sugugi ühte ei lähe. *Hobune, veis, lammas, koer, kana, hani* — kõikidel nendel elajatel on oma päris eesti nimed. Kalkun aga ja vau on hiljem sisse toodud, nende nimed lähevad sellepärast ka saksa nimedega ühte.

Kangakudumine on meie esivanematel ju väga vanal ajal tuttav olnud. Iseäranis armastasid nad oma riideid kõiksugu kirjute koutustega*** ära ehtida, nagu meie seda ka nüüd veel Viljandi maakonnas ja Saaremaal võime näha, kus rahvas mõnest vanast ajast päritud ausast pruugist veel ära ei ole taganenud. Kõige imelikum sealjuures on, et nende koutuste kirjad ühte lähevad teiste soome seltside**** koutustega niihästi Soomes kui ka Ida-Venemaal. See tunnistab, et need kunstid siis ju meie esivanematel tuttavad olid, kus kõik soome seltsid veel üksainus kokkuhoidja rahvas olid.

«Teadus ja Seadus põllul», I (1869), lk. 4—5.

---

* Mäger.
** Pärit.
*** Tikandustega.
**** Soome sugu rahvaste.

4

ÜKS ÕIGE TALUPOEG.

«Ühelgi ametnikul ei ole nii palju järelemõtlemist tarvis kui põllumehel.»

(E. v. Fellenberg[1])

Ju vanast ajast saadik ei olnud talupoja-seisus mitte üksi üks auväärt ja tähtis seisus, vaid teda peeti ka üheks õnnelikuks seisuseks. Kes kui prii mees omaenese päranduse peal elab, oma suguvõsaga omaenese põldu harib ja karja kasvatab, omaenese leiba sööb, loodusega elades oma südant ja vaimu priskelt ja tervelt alles hoiab ja oma töö õnnistuse üksi jumala käest teab tulevat, see võib küll üks rahuline ja õnnelik inimene olla. Linnarahva elu jälil käib palju muret, kiusatust ja kärsitust, millest põllumees puutumata jääb, ning mõnigi suur mees ja vägev kuningas on oma elu lõppusel linnast ära maale läinud maatööd peale hakates, et sel viisil seda vaikset õnne ja rahu leida, mis ta laias linnaelus ilmaaegu oli otsinud.

Üks õige talupoeg on üks neist kõige õnnelikumatest ja vabamatest inimestest; aga ta peab siis üks õ i g e talupoeg olema, ja mis sinna tarvis läheb, sest tahame nüüd pikemalt rääkida.

Kõige ülemaks seame: ü h t v a g a s ü d a n t j a ü h t o t s e k o h e s t, l e p l i k k u m e e l t. «Kui jumal ei aita, ei maksa meie tegemine.» Seda vanasõna ei saa küll keegi oma terves tõsiduses ja tähenduses nii sagedasti ära tundma kui see, kes küll külvab ja tööd teeb, aga lõikust ei või teha, vaid teda nõnda vastu peab võtma, nagu teda jumalast tema põllu peale saadeti.

Jumala tänule ja kiitusele kutsub teda terve loodus tema ümber, millega ta elab: kuldne hommikupäikene, mis tema päevaliku töö peale maha valendab, lindude kiituselaul põllu peal, vilja rõõmus kosumine, õhtune sätendav taevas täis tähtede ilu, südantkosutav lõikus, terve aastane õnnistus. Õnn sellele inimesele, kes seda looduse vaikset kõnet mõistab, kes oma lootuse jumala peale seab ja teda oma südames iga päev kõige selle eest tänab, mis ta temale head teeb! Elu mured ja äpardused, millest ometi keegi inimene puutumata ei jää, ei saa teda nii kergelt maha litsuma ja kohkuma panema kui seda meest, kelle mõtted kaugel jumalast ära seisavad.

Üks vaga leplik meel on vähega rahul. Talupoeg ei ole enamasti üks rikas mees ja temal ei ole ka lootust seda lühikese aja sees saada. Tal on aga ka vähem tarvidusi kui linnarahval ja võib väiksemal viisil ausasti elada. Talupoja majas ei ole uhkete asjade toredust ja talupoja riides tühja moodukõrkust tarvis. Puhtus ja hea kord on nende kõige ilusam ehe. Kui kasinuseviis ühest talust hakkab ära kaduma, kui talupoeg söögis ja joogis, trahterikäimises ja prassimises, uhkete majariistade ja riietega linnarahvaga ühe järje peale tahab tõusta, siis tuleb tal pea mure ja kitsik olemine kätte, millest üks liht-talupoeg midagi ei tea, ja tema terve talitus saab sest häda tundma. Asjade ostmine, mida mitte hädasti tarvis ei ole, sunnib pärast neid ära müüma, mida tarvis on.

Ühele õigele talupojale läheb teiseks u s i n u s t tarvis, üht ausat, väsimata püsivat usinust. «Tee tööd ja palu jumalat.» Tee tööd, nagu ei aitaks palve midagi, ja palu, nagu ei aitaks töö midagi! Talupoja tööde hulk on lõpmata; üks puutub teisega kokku. Päikesetõusust kuni loojaminekuni ja näärikuust kuni jõulukuuni tarvitavad teda hädastlikud* talitused majas ja põllu peal, laudas ja küünis, metsas ja heinamaal, nõnda et ta sagedasti ei tea, mis kõige esiti käsile võtta. Seal ei ole mitte üksi usinust ja head tahtmist tarvis kõike seda tööd korda mööda ja õige aja peale ära jagada, vaid ka mõistust ja järelemõtlemist. On majaperemees õigel viisil usin, seda suu-

* Hädavajalikud.

rema meeleheaga saavad siis ka tema lapsed ja ümmardajad tööd tegema, seda suurema väsimuseta oma mõistust üles näitama; on aga peremees ise vaevaline, siis käib ka kõik muu asi vaevast viisi edasi. Ausa usinuse sees hingab üks väga suur õnnistus, ja kergelt ei või inimene rohkem õnnelik olla kui siis, kus ta oma tööd oma jõudu mööda ära on teinud. Töö hoiab tervet seespidist inimest kokku; ta ei anna temale mitte üksi ihu-, vaid ka hingetervist ja jõudu ning kaitseb teda mitmesuguste eksituseteede eest. Peale selle on ka põllumehe töö nii mitmesugune, et ju oma mitmesuguse vahetuse* läbi vaimule äratust ja kosutust annab. Tal on aga ka üks kuldne põhi. Usinus aitab edasi ja on ju sadanded vaesed talupojad nõukaks teinud. Kes adra taga rikkust otsib, peab teda ise oma käega käitama. Raske vaevaga kogutud vara ei saa nii kergelt laiali pillatud ja kõige kaunim rikkus on ometi ikka ka see, mida oma käe ja jõuga ära teeniti! Ei jõua sa aga ka oma usinusega mitte rikkusele, siis teenid sa temaga ometi oma ligimeste lugupidamist endale, ja see on ka üks suur vara niihästi õnnes kui õnnetuses.

Ühele õigele talupojale läheb veel mõndasugu tarvis; ma tahan aga siin paljalt veel ühe asja nimetada, ilma milleta meie päevil enam sugugi võimalik ei ole läbi ajada, see on üks korralik kooliõpetus ja mõistuse haritud olek.

Nii kaua kui talupoeg koolitamata ja rumal on, nii kaua on ta ka teistest vintsutatud, vaene ja põlatud. Kasvatamine ja harimine on talupoja priiks teinud, kus ta prii on. Rahvakoolide asutamine, kus iga laps osaval viisil tarvilist õpetust saab, on talurahvale igal pool suureks õnnistuseks saanud ja on teda teiste kõrgemate seisustega üheväärilise järje peale tõstnud. Küllalt on tänagi veel neid, kes mõtlevad, et talupojal palju koolitamist tarvis ei olla, aga mis arvavad need inimesed «talupojaks»? Ühele mõtteta ja masinasarnasele töötegijale ei ole küll palju koolitamist tarvis. Kes aga nõnda tahab elada ja tööd teha nagu surnud masin, ega see

---

* Vahelduse.

kellegi õige talupoeg ei ole, ja kes midagi ei tunne ja ei talita kui seda, mis pruuk ja harjunud viis nõuab, see ärgu lootku meie päevil palju edasi saada. Mis isa ja isa-isa tegid, sellega võidi küll läbi ajada omal ajal; meie aeg aga on üks teine ja nõuab ka teisi asju niihästi põllumehe kui ametniku käest.

Kes seda ei usu, see vaadaku Inglis-, Prantsus- ja Belgiamaa peale, kuidas seal põlluasjandamine viimasel ajal edasi on jõudnud. Olgu siin mõned tähtsad asjad lühidalt nimetatud: laialisem kartulikasvatamine, kust mitmed miljonid eluülespidamist saavad, mille kasu aga ka ju meie maal ära on tuntud; laudassöötmise sisseseadmine ka suveajal ühes suurema ristikheina, naerite ja muude elajatoitude harimisega, mille läbi karjade arv kahe- ja kolmekordseks on tõusnud; kergemate ja paremalt tööd tegevate atrade pruuk; viljapeksmise-, linaharimise- ja muude masinate tarvitus, millega töö rutem ja kergem on edasi minema ja palju odavamalt saab tehtud kui kätega; maa kuivakstegemine truubitamise teel, mille läbi lõpmata palju uut maad on kätte saadud ja tarvitatavaks tehtud; mõistlik sõnniku korjamine ja karjaaedade parandamine, et sõnniku kõige vägevam jõud enam metsa ära ei jookseks; kasulik abisõnnikutega* rammutamine, kust üleüldine viljasaak palju suuremaks on tõusnud; viljade külvikorra parandamine; mesilaste parandatud sigindamine ja veel palju muid asju. Jah, õigusega võime öelda, et mitte ühtainust põllumehe tööd ei ole, kus suured parandamised korda ei oleks seatud.

Nüüd mõtleb ehk mõni: eks meie neid võõralt maalt tulnud põllumehi ole ka omal maal küllalt näinud, aga mis nende tööst kõik välja tuli! — Muidugi, kohe alustuses ei või kõik hästi välja tulla. See on nõndasama nagu nende eestlastega, kes Kaukaasiamaale läksid ja seal esiti just selsamal viisil peale hakkasid põldu harima nagu kodumaal. Aga kõik nende töö läks nurja, sest iga maa ja kliima tarvitab oma viisi. On võõramaa põllumeeste tööd meil vahel raisku läinud, siis ei olnud see asjade või uute viiside süü, mis iseenesest ikka heaks jäävad ja mille kasu nende kodumaal iga põllumees ju

* Kunstväetistega.

ära on tundnud, vaid süü langeb selle peale, et meie maa ja kliima teine on ja sellepärast ka nende asjade siginduseks väikseid muudatusi nõuab. Sest mis on teistel maadel põllutööd nii kõrge järje peale tõstnud? Üksi järelemõtlemine, väljaarvamine ja katsumine. Järelemõtlemata olemise ja sitkelt vana pruugi kinnihoidmisega ei ole nad tõesti edasi ja nii kaugele saanud. Vanaisa ajal võis talupoeg küll ilma suure õppimiseta edasi ajada. Kui ta oma orjuse ära oli jõudnud teha ja talle talveks ka veel nii palju aganaleiba ja kõrdijahu järele jäi, et ta nälga ei surnud, siis oli sest küllalt. Meie ajal on aga teine lugu. Maa on kalliks ja rendid suureks läinud, sulaste palgad tõusevad iga aasta ja metsad kaovad vähemaks, kuhu vanasti karja keelamata sisse söödile* võidi ajada. Kõik on kallim ja tarvitab kaks või kolmgi korda nii palju kulu kui vanasti. Sest on siis ära näha, et selsamal mõõdul ka maa seest rohkem kasu välja peab tulema, kui talupoeg veel edasi tahab elada. Kõik tema püüdmine peab selle peale välja minema, kõige odavamal teel jäädavalt kõige suuremat lõikust kätte saada. Sinna on palju järelemõtlemist, tähelepanemist ja arvamist tarvis, ja seda on tal tõesti rohkem tarvis kui ühel vabriku peremehel või linna antvärgil. Ta peab oma maad niihästi tema mullajagude kui kokkuseadmise poolest täielikult tundma, et seda vilja üles leida, mis seal kõige rikkamalt sigineb. Selle järgi seab ta ka oma haritavate viljade seemendamise korra, põlluharimise viisi ja sõnnikupanemise jalule. Igal kohal on selle poolest omad nõudmised, mida peab tuntama, et neist kasu välja võib tulla, nagu ka igal viljaseltsil omad tarvidused on, ja ta üksi siis kõige suuremat kasu toob, kui nende peale hoolega vaadatakse.

Õige talupoeg teab, et tema elamise sigindus ja hea kord iseäranis selle peal põhjeneb, et nii palju kui võimalik toitu (põhku) loomadele muretsetakse. Rohke toit annab rohket sõnnikut, ja sõnnik on terve talukäigu väekangus ja karastaja. Vana hooletu logardiviis ei tea ikka veel muust elajatoidust rääkida kui sest, mis heinamaad, lahjad söödid ja kesad annavad. Järelemõtleja talupoeg

* Söögile, karjatamisele.

aga arvab välja, et ta ühe põllu seest, kus ta ristikheina ja muid söödarohtusid peal kasvatab, enam heina-arulist toidust välja kisub kui ühe niisama suure heinamaa pealt ning et ta sedamööda ka enam elajaid võib pidada ja enam sõnnikut saada ja ära tarvitada. Ta arvab järele — see on mõistliku põllumehe proovikatse. Ilma järele arvamata, mõõtmata ja kaalumata ei ole tal ühtegi õiget tähelepanemist, ühtegi selgust oma töös ja majatalituse käigus võimalik saada. Hakkab ta aga järele arvama, siis hakkab ta varsti uue aja leidusid põlluharimises endale kasuks tegema. Logardiviisil ei ole suuremat vaenlast ja uuendustel suuremat sõpra ja paremat proovikatset kui järelearvamine. Arvab põllumees välja, et tal üks parandatud uus ader oma ilusama töö kõrval ka nii ja nii palju vähem aega ja jõudu tarvitab, siis saab ta pea kõige oma kokkuhoidmise juures leidma, et ta hinda seesuguse adra eest ei tohi raskeks pidada, sest et tema kasu seda pea jälle sisse toob. Ta saab leidma, et rahasummad parandatud karjaaedade eest sõnniku paremaks kokkuhoidmiseks, kipsi ostmise, mitmesuguste masinate muretsemise ja ka veel ühe põllumeeste-raamatu ja -ajalehe eest mitte kaotsi läinud summad ei ole, vaid et ta neid rikaste intressidega kasu peale on pannud. Talupoeg ei ole küll palju raamatute sõber ja tal ei ole ka palju aega selle peale; aga mõnda prii tunnikest leiab ta ometi aeg-ajalt ning üks järelemõtleja mees katsub ka sellel teel õpetust leida ja ennast teiste meeste tähelepanemistega tuttavaks teha.

Kõige selle peale on aga üht korralist kooliõpetust ja mõistuseharimist tarvis. See teeb ühe talupoja veel täitsa oma ametis meistriks. Üheski külakoolis ei tohiks sellepärast ka põlluasjandamise õpetus puududa. Nõukamatele noortele talupoegadele saaks aga ühes ülemas põllumeeste-koolis käimine ikka suureks, eluajaliseks õnnistuseks olema. Seal õpivad nad järele mõteldes tegema, mis nende talitus on, koguvad tarvilisi loodusetundmisi ja õpivad kõik uued leiud ja parandamised põlluharimises omaenese silmaga nähes ja omaenese käega läbi katsudes tundma. Kes aga seesugust ülemat kooliõpetust ei jõua saada, see katsugu ka väiksemal teel oma tuleva ameti kohta selgust saada ja katsugu ennast kõige esmalt

looduse rikaste ja imelikkude näitustega* tuttavaks teha, sest et tulevikus seal tema tööpõld on. Üks õige talu noormees saab kõik ära tegema, et tast üks õ i g e n o o r t a l u m e e s saaks; sest üks õige talumees on üks targa-meeleline, prii ja õnnelik inimene.

«Teadus ja Seadus põllul», I (1869), lk. 6—11.

---

* Nähtustega, avaldustega.

5

KOLM PÕLLUMEHELIST MEELT

Nendest meeltest, mis põllumehel tema kauni seisuse sees kõigepealt tarvis lähevad, sean ma h e a k o r r a ü l e s p i d a m i s e m e e l t kõige esimeseks. Ilma hea korrata ei ole ühelgi talitusel kestvust, kõige vähem veel põlluasjandamisel. Üleüldse vaadatud näitab küll, kui ei oleks temaga mitte seesugune korraline lugu nagu näituseks industrii talitustega, kus kõik nagu nööri järgi toime seatakse. Põlluasjandamise kord on see, et tema ristati teineteisest läbikäivate tööde ja toimetuste juures ükski tarviline talitus tegemata ei jääks, nagu näituseks, et elajaid söötmata ei jäeta, sest et aeg just ühe teise töö peale mõnus on; et põldu mitte halvemasti ei künta, sest et tema valmissaamisel kiirus taga, nne. Nende asjade peale tarvitab põllumees, iseäranis halbadel aastatel, pead ja käsi, see on: mõistust ja töölisi; peale selle aga ka üht korrale seadeldavat meelt, mis selgusega, osavusega ja õigel toimendusel oma käidava tee peal edasi astub.

Hea korra ülespidamise meelega on p u h t u s e m e e l ligistikku sugulane. Mõlemad on lihalised vennased, kes ikka lahutamata teineteisega ühte jäävad. Vanal ajal tähendasid talupoeg ja üks pesemata ropp inimene ühte ja sedasama. Paraku on ka veel meie ajal talupoegi, kes ennast selle vanasõnaga tröösti vad: «tööst sopane ei ole auta sopane», ning mõnes kohas kannavad nad nädalad otsa elaja sõnnikuga ärarüüstatud* riideid seljas ja ei hoia oma elumajasid paremalt kui sealautasid. See on

* Ärareostatud.

üks nurjatu ja laisk olemine. Üks õige talupoeg nõuab valjusega puhtust taga igas tükis. Pruugitud riista ei sea ta mitte puhastamata ja lagunud riista mitte parandamata oma paigale; ta hoiab oma laudad ja loomad, maja ja tänava ning kõigepealt ka omaenese ihu ja riided puhtuses ja heas korras. Õnneks sellele mehele, kes ju noorest põlvest saadik hea korra ja puhtusega on harjunud. Kes noorelt oma juukseid ei soe, ei see saa tõesti ka talupoja-põlves palju luudasid ära kulutama.

Kolmas meel, mida igale põllumehele tuleb soovida, on r a v i t s e j a m e e l. See on see päris rahategija ehk asjaajaja ja vararajaja meel, mis mullapangast, puust ja kivist raha mõistab teha. Nagu üks keemik suitsu, soola, vett ja muid asju, mida rahvas maal sagedasti üheksainsaks asjaks peab, kaheks, kolmeks ja rohkem iseasjadeks mõistab koost ära lahutada, nõnda võib ka ravitsejat meelt mitmesse isesugustesse jagudesse lahutada, millest kõigepealt nimetada oleksid: mitmesugused tundmised, ettevaatamine, ettenägemine, üks kerge ja rutuline silmaga ülearvamine, osavus kõiges talitamises, rutuline nõuleidmine, terav meel nne. Mitmed arvavad, et ravitsejale meelele ka natukene pettust, südamevaljust ja südamekitsidust ja madalust tarvis olla: pettust, et ligimest igal pool natukene tüssata; südamevaljust, et mitte haledas meeles vaeste ja hädaliste vastu rahapung lahti ei läheks, ja südamekitsidust ja madalust, et omaenese kasupüüdmine mitte kõiksugu muude osavõtmiste alla ei saaks heidetud, mis isamaa ja ligimeste üleüldiseks kasuks ette võetakse. Aga see on üks vale arvamine. Üks petis ja vaeste vastu armutu inimene on niisama põlatud ja põlgamisväärt nagu üks ihnuskael, ning kes ennast sellest tagasi hoiab, mis isamaa ja ligimeste üleüldiseks kasuks tuleb arvata, see teeb iseenesele kahju ja jumala õnnistus ei ole temaga.

Tõsine ravitseja meel on see, kes kõik omal kohal ja omal ajal teab, mis omaenese üksikuid asju õigel viisil terve rahva üleüldiste nõudmiste alla mõistab seada ning kõik nõnda ära mõistab toimetada, et tal sealt ikka kõige suurem tulu välja kasvab. Ta leiab oma põldude kõige sündsama harimiseviisi üles, määrab oma karja pidamise ja söötmise aru ära, teab oma maa andide eest kõige

parema hinna kätte saada nne.; — ühe sõnaga: ravitseja meel käib tubli põllumehe juures üle kõige.

Niipalju kui mina maailma nägin, olen ma ikka leidnud, et põllumehed, kellel need kolm meelt olid, tublisti edasi jõudsid.

«Teadus ja Seadus põllul», I (1869), lk. 12—14.

6

EESSÕNA.

Raske ja osalt täitsa võimata on — nagu iga tundja lugeja isegi ära võib arvata — üheksakümnes lugemisetükis sest täielikku õpetust anda, millest niisama palju suurt raamatut võimalik on kirjutada. Minu püüdmine sellepärast ka sugugi ei olnud oma raamatus põlluasjandamise (agrikultuura) täit õpetust anda, vaid soovisin paljalt oma tööga esmalt eesti põllumehi järelemõtlemisele kihutada ja nende juures isu teaduse õpetuse järele äratada, teiselt eesti koolidele üht lühikest käsiraamatut sünnitada, mille seest meie noor põllumeeste sugu oma tööd võiks armastama ja ju noorest põlvest saadik mõistuse najal toimendama õppida. Aga ehk küll igast asjast nii lühidalt kui võimalik olen rääkinud, siiski on raamat pikemaks veninud, kui alustuses minu tahtmine oli. Sellepärast olen ka seesuguseid asju, millest lühidalt võimalik ei olnud õpetust anda, nagu rohtude tundmist, elajate tõbede arstimist nne., siin veel täitsa pidanud nimetamata jätma. Neist saan selle raamatu kolmandas jaos,[1] mida ühe eesti õpetatud elajatohtriga seltsis välja tahan anda, pikemalt rääkima.

Millal jõuab meie maa põllumeestele seesugune lugu kätte nagu Inglismaal, kus teekäija päevad otsa mööda maad ümber võib sõita, ilma et üht kõverat vagu või ühtainust ärarohistanud ja halvalt haritud põldu näeks! Millal saab see aeg olema, kus ka meie maal igal pool põllumeeste seltsid töös on nagu Inglismaa seltsid, kes oma maa põlluharimist ühe seesuguse kõrge järje peale on

aidanud, nagu seda enne keegi ei oleks jõudnud ette ära arvata. Inglismaal on ju iga talupoeg nii kaugel, et ta ära tunneb, kuidas põlluasjandamine ilma teaduse õpetuseta niisama hea on nagu pime sant ilma juhita. Kõige väiksemad põllumeeste seltsid kulutavad seal aastas 1000—2500 rubla auhindade peale ära, mida nad kõige paremate elajate ja viljade peremeestele, uute põllutööriistade ülesleidjatele ja kõige mõnusamate raamatute kirjutajatele välja maksavad, ning Liverpooli suurselts on seesuguste auhindade peale ühelainsal päeval üksi 7200 rubla ära kulutanud. Ükski isamaa ja rahva sõber ei viida seal aega kätt selle asja külge pannes, mis tervet rahva elu ülendab ja mille peal kõik teised suured asjad juurduvad, ning sel võidujooksul on nende põllutöö nii kaugele jõudnud, et terve Euroopamaa põllumehed nende juures koolis käivad.

Ärgu keegi ütelgu, seesuguseid asju olevat üksi rikkal Inglismaal ja haritud inglaste juures võimalik. Kui meil tõsist tahtmist on oma põllutöö olekut edendada, siis saame ka endi juures küllalt rikkaid ja lahtise südamega mehi leidma, kes selle asja edendamiseks midagi tahaksid kulutada, olgu omast varast või mõistuse andidest. Šotimaa, kust Inglismaa põlluharimine esiti välja läks, ka sugugi rikas ei olnud, vaid alles tema esimese põllumeeste seltsi asutamisest saadik on ta seks hakanud saama, mis ta nüüd on. Praegu aga võib teda üheks rikkaks maaks nimetada, sest tema põldude headus on selle aja sees kolm korda suuremaks tõusnud ja haritavad põllud ise sajad tuhanded vakamaad laiemaks veninud. Iga alustus on raske, seda oli ta Šotimaal ja ei või ka meie juures teisiti olla. Aga kui meie hoolega edasi tõttame, mispärast peaks siis meie juures seesuguse püüdmise õnnistus vähem tulemata jääma kui mujal? Kui igaüks ka natukene ligi aitab, siis teeb see hulga peale ju väga palju välja. On näituseks eesseisva raamatu väljaandja oma tööga iseenesest ka väga vähe selle suure asja edendamiseks ühes jõudnud aidata, siis võib see väikene töö ometi seeläbi suureks ja väga tähtsaks minna, kui iga ärksam koolmeister, vallavanem või muu ametnik sel viisil väljaandja nõusse heidab, et rahvast tema töö kasust niipalju kui võimalik aitab osa võtma. Kui nõnda iga-

üks teeb, mis tema kohus on, siis võib ka meie maale pea parem lugu tulla, kui praegu on. Seda soovin omalt poolt oma eesti vendadele kõigest südamest!

St. Peterburis,
1. jõulukuu päeval 1869.

«Teadus ja Seadus põllul» II osa käsikirjast.

7

MISPÄRAST PÕLLUTÖÖ TEISTEST AMETITEST ÜLE KÄIB.

Põllutöö annab, kui teda mõistusega toimetatakse, inimesele peale tema enese eluülespidamise ka veel selle julge lootuse omaenese nõu ja jõuga jõukaks saada. Põllumees seisab sellepärast vähem teiste inimeste voli all kui muud ametnikud, ta ei ole mitte nagu nemad iga silmapilk ajatarviduste sundmuste alla seatud. Igaüks muu amet tarvitab, kui ta takistuseta edasi peab minema, igal ajal puhast raha, ja igaüks muu ametnik, ta olgu kunstnik, antvärk või kaupmees, peab hädastlikumaid* elutarvidusi ka puhta raha eest ostma või oma tööde vastu endale kätte vahetama, ta peab sellepärast ühtepuhku vahetama ja kauplema ning tema ülem mure on see, oma töödele igal ajal ostjaid saada. Seeläbi aga seisab ta igakordselt ajatarviduste sundmuste all ja väga kergelt võivad päevad tulla, kus ta kahjuga tööd teeb.

Hoopis teine lugu on põllumehega. Kui tema kaup vahelite** ka väga odavaks läheb, siis ei ole tal ometi tarvis neid seesugusel halval ajal ära müüa, sest tema talitus võib kauem aega otsa ilma puhta rahata edasi minna; tal on kõik hädastlikud asjad, mis elu ja maja ülespidamiseks tarvis lähevad, oma päralt, ta võib sellepärast ilma takistuseta oma talitust edasi ajada. Päevalikkude,*** väikeste talituste eest muretsemine ei too talle suurt kahju, sest et tema produktide müümine, mis

---

* Hädavajalikumaid.
** Vahel, mõnikord.
*** Igapäevaste.

igal korral inimeste elu ülespidamiseks tarvis lähevad, millaski puhtast seisma ei või jääda, nagu seda muude ametite juures küllalt võib juhtuda.

Aga see ei ole veel ainus asi, mis põllutööd teistest töödest üle paneb käima; tal on neid ka veel suuremaid. Päevalik ümberkäimine loodusega ja mitmesuguste tööde eneste vahetus ei tee põllumehe ametit üksi üheks kauniks ametiks, vaid ta karastab ka ihu ja vaimu; ta annab südamele rahu ja kinnitust. Sellepärast näeme ka ikka veel suuri mehi oma elulõpetusel põllumeheks heitvat (näituseks meie ajal Garibaldi[1]). Ja ehk küll veel suurem jagu linnarahvast ses vales usus on, nagu seisaks adra taga kõndija põllumees niihästi oma ameti kui vaimuharimise poolest temast palju alamal, siis on ometi loota, et meie ajal, kus ka põllumees kooliõpetuses ja teaduste tundmises ikka enam ja enam edasi jõuab, see linnarahva usk pea iseenesest häbiks saab minema.

«Teadus ja Seadus põllul» II osa käsikirjast.

8

PÕLLUTÖÖ KÜMME KÄSKU.

Esimene käsk: Sa pead palju põhku kasvatama ja tema harimise juures mõistusest juhitud teed käima, nõnda et esiti ikka järele mõtled ja siis tööle hakkad.

Teine käsk: Sul peab su maatüki suuruse järgi karja olema ja pead teda hästi sugutama, söötma ja harima.

Kolmas käsk: Sa pead palju ja hea sõnniku eest hoolt kandma ja teda õigel viisil tarvitama.

Neljas käsk: Sul peavad kõige tarvilikumad ja mõnusamad põlluriistad oma päralt olema.

Viies käsk: Sa pead oma põldu hoolega harima.

Kuues käsk: Sa pead seesugust vilja usinusega kasvatama, mille siginemiseks sinu põld kõige mõnusam on ja mis niihästi hulga kui headuse poolest kõige suurema lõikuse annab.

Seitsmes käsk: Sa pead oma haritud maid kõigest jõust parandama ja oma harimata maalapid haritavaks tegema.

Kaheksas käsk: Sa pead üht õiget seemnejärge pidama.

Üheksas käsk: Sul peavad päeva- ja rehnungiraamatud olema.

Kümnes käsk: Sa pead kõik need vaimuomadused endale päranduseks tegema, mis põllumehele tarvis lähevad, kui ta oma talitustega kõige ülemale kasule tahab jõuda.

«Teadus ja Seadus põllul» II osa käsikirjast.

9

ÜHEST VANAST SÕBRAST.

Üks iseseltsi sõber on ju ammust ajast saadik põllumeeste juurde korterisse heitnud ja neile mõnes kohas nii armsaks mõistnud saada, et teda ikka veel mitmed kalliks peavad ja kui üht venda armastavad: see on vana tuttav külamees Logask. Suurema jao põllumeestega on ta nende noorest põlvest saadik tuttav ja neile väga armas, sest et ta millaski vastu ei räägi, vaid ikka üksi nõnda, nagu igaüks tahab; sellepärast on ta mitmes majatalituses üks kallikspeetud sõber ja nõuandja, kelle käest otsust palutakse, kui midagi käsile tuleb võtta või kui mõnes asjas kaksipidi mõtlemist tõusis. Aga olgu see vana sõber Logask oma loomu poolest küllalt rahumeeleline ja rahuarmastaja, siiski võib ta ka õige kurjaks ja tigedaks minna, kui teda tema rahus segatakse; kõik uuendused on sellepärast tema meelest hirmsad, mille vastu ta ikka suure valjusega seisab ja võitleb. Tema üle on ka väga raske selles tükis võitu saada; ka kõige teravamad vaidlemiseriistad on siin ilmaaegu, sest et Logask asja põhjendamisi sugugi ei võta kuulda ja tema tõntsidest kõrvadest kõik räägitud sõnad tagasi kargavad nagu kaja kalju küljest. Loetakse talle selle raamatu esimesest jaost ette, et laudavirtsa mitte ei peata metsa laskma joosta, siis on tema vastus: «Mis nad veel välja ei mõtle, sellega on ju lugu ikka nõnda olnud!» — Seatakse talle seda kasu silmade ette, mis ühest mõistlikust seemnejärjest välja tuleb, siis ütleb ta: «Vaata ninatarkasid, tahavad targemad olla kui isa ja isaisa olid! Ehk nendel ikka kolmevälja pruuk viisiks ei olnud ja olid ometi mehed küll!» — Räägitakse talle sügava

kündmise kasust, siis hüüab ta pealegi täie suuga: «Minge, kus varesed vaske söövad! Seal võib ehk seesugune pruuk hea olla; meie põllud seda ei kannata!» Arvatakse talle ette, kui suurt tulu guaano või kondijahu põldude sees aegamööda sünnitab, seal vastab ta: «Siis ostan ma ometi ennemalt õlgi. Õled on ikka õled ja meie põldudele ei kõlba seesugune kallis asi ühtigi!» — Tee, mis sa tahad, või ütle, mis sa ütled, vana Logaski meelepärast ei saa sa ühtegi tehtud ja öeldud, muudkui ära teda tema rahutuikumises sega. — Jah, nõnda need vanakesed on, kes ju ühe jalaga hauas seisavad. Ära sa katsu ühtegi uuendada ja lase aga neid oma vanal viisil edasi valitseda, siis on kõik korras. — Meie küll kellelegi halba ei soovi, aga niihästi temale kui ka meile oleks suureks õnneks ja õnnistuseks, kui see vana sõber Logask ju mõlemate jalgadega hauas seisaks ja talle terve eesti rahvas järele võiks hõisata: Hinga rahus!

«Teadus ja Seadus põlluI» II osa käsikirjast.

10

PÕLLUMEES KEVADEAJAL.

Olgu küll hoolikal põllumehel ka talveajal tööd küllalt, et tal aeg igavaks ei lähe, siiski ootab ta iga kord, kus see käre aeg otsa hakkab jõudma, suure igatsemisega tema lõpetust. Sulab sel ajal lumi ära, hakkavad mõningad varased kevadised näitused* ennast avaldama, ja lõõritab ehk ka ju mõni lõokene oma heledat hommikulaulu, seal tõttab põllumees rõõmsal meelel oma põldude peale, et näeks, mis head või kurja talv järele jätnud ja kas ta ehk orasele liiga ei ole teinud. Kui suur on tema rõõm, kui ta siis leiab, et oras igal pool terve ja et ta sel korral ei ole kusagil veest ega külmast ära võetud. Labida ja kangi abiga katsub ta umbesse jäänud sulavee lahti päästa ja sealt ära juhtida, kus ta kahju teeb, ning sinna saata, kus ta kasu toob, see on — orase pealt ära heinamaade peale.

Uus elu algab nüüd igal pool peale. Ader ja ägel**, nagu ka kõik muud riistad, seatakse valmis. Ja on lõppeks asi nii kaugel, et kord kündmisega peale võib hakata, siis näitab põllumehel, kui oleks see päev üks pühapäev. Tõesti, üksi mõni tuim ja laisk mees ei tunne sel silmapilgul rõõmu. See põllumees aga, kes oma ametit armastuse ja mõistusega ajab, kelle meel rikutud ei ole ja kellele tema noores põlves ka natukene vaimuharimist osaks anti, selle südant täidab seesugune tund igal korral rõõmuga, ta tunneb üht meeleheadust, mis mitte sõnadega üles ei ole rääkida, mis tema juures rõõmu-

* Nähtused, avaldused.
** Äke.

oimuseks* tõuseb, kui ta tähele paneb, et sügisel mahatehtud vili mitte rikki ei ole läinud, vaid tema põllud priskesti haljendavad ja oras nende peal vägevasti võrsuma hakkab. Seda rõõmutundmist on tal aga ka väga tarvis, kui ta oma ameti raskust meelehea ja kindlusega ära tahab kanda, kui talle mitte tüdimus peale ei pea tulema kõiki neid raskusi ära võita, mis teda sagedasti saavad katsumas käima. See rõõmutundmine võib pealegi nende võitmiste ajal vahel ka suuremakski tõusta, sest üks haritud põllumees teab, et ta loodusevägedega võitleb, mille vastu ka looduslikku abi on; ta teab, et see võitlemine üks hea võitlemine on ja et jumala õnnistus seal p e a b olema, kus selles võitlemises ära ei tüdineta. Kes aga ei tahaks ennem mõistuse juhil loodusevägedega võidelda kui tigedate ja kavalate inimeste vastu, et ehk oma ligimesi ja rahvast selle võitlemise teel nende sunni alt päästa? Mõlemad võitlemised on ausad, mõlemad tarvitavad haritud meelt ja mõistust, aga see, kes loodusega võitleb, leiab oma tee peal palju suuremaid ja sagedamaid rõõmutundisid kui teine, kellel üksi ainult kurjade inimestega tegemist on.

«Teadus ja Seadus põllul» II osa käsikirjast.

---

* Rõõmutujuks.

11

PÕLLUMEESTE SELTSIDEST JA MIS NAD HEAD SAADAVAD.

Kui suveajal pühapäev peale lõunat kõik töö puhkab ning põllumehe maja ümber ja sees armas ja vaikne olemine aset on võtnud, seal pistab isa heameelega oma piibu põlema ja läheb ema ja pojaga välja kaugemaid põldusid mööda jalutama, kuhu ta argipäeva töö ajal mitte ei saanud. Seal ta aga mitte üksi oma, vaid ka naabri põldusid näeb ja seab neid omadega kõrvu. Ta vaatab järele, mis kasu siin või seal sigitava-savi või kondijahu rammutamine saatnud, kuidas truubitamine maa kohedaks teinud, virtsarammutamine aruheinamaale kahekordse heina peale sigitanud ja palju muid asju, ning ta kõneleb nendest asjadest oma perega. Kui siis pärast kõrtsi poole käima läheb, oma pühapäevast õllepudelit ära jooma, siis räägib ta oma naabritega ennemalt ilmadest, lõikuse lootusest ja heinte või elajate hindadest, ning üks üleaedne jutustab oma uuest adrast, mida ta ometi ka korra jõudnud ära muretseda, teine küsib, kas ehk mõningad temaga üheskoos üht viljapeksmise masinat ei taha osta, millega lõpmata palju tööd tagasi jääda, nne. Üks või teine külamees on ehk põllutöö-ajalehes mõnda tükki lugenud, näituseks, et vikatiga vili neli korda rutemalt maha võida saada kui sirbiga ja et see niitmine viljale sugugi kahju ei teha, kui ta aga aegsasti käsile saada võetud, nne., ja igaüks räägib, mis ta tähele on pannud ja teab, ning mõnigi mees mõtleb õhtul koju minnes või ka veel nädal otsa töö juures nende asjade üle järele ja peab nõu, kuidas ühte või teist enda juures parandada.

Üks seesugune kõrtsitäis mõistlikke talupoegi, kes õlle (mitte viina) juures oma päevalikust* tööst räägivad, on üks väikene põllumeeste selts, nagu neid sadandete kaupa näha on, ning neist on mõnes kohas, nagu Võidukülas[1] (vaata selle raamatu esimeses jaos, lehekülg 104), väga agarad põllumeeste külaseltsid välja siginenud. Iga üksik mõistlik põllumees tunneb ikka enam ja enam ära, kui hädasti tarvis läheb teiste ametivendadega oma asju läbi rääkida, nimelt meie ajal, kui ta sagedasti kõiksugu uusi põlluriistu ja asju näeb, mis teda järele panevad mõtlema. On vallas veel mõned iseäranis hoolikad ja osavad põllumehed, siis saavad nad oma ametivendasid pea üheks korraliseks ja kindlaks seltsiks katsuma ühendada, ning siis saab pea ka, kui mitte ikka kõrtsi ei taheta minna, kergelt üht peretuba ja koolimaja leitama, kus pühapäeva-õhtuti koos käia, et seal kõiksugu uut ja vana läbi rääkida. Meie oleme ju selle raamatu esimese jao sees (nr. 40) näinud,[2] kui õpetlikud seesugused kooskäimised on. Seesuguseid väikseid, tagasundimata seltsisid peaks igas vallas olema. Nad on igal korral üks tunnistus, et seal üks edasipüüdja ja mõtleja rahvas elab. Seesuguses vallas saab ka pea hoopis teine elu valitsema hakkama, seal saab mõistust ja vaimuharimist talupoegade seas leitama ning iga aasta saab asi ikka veel paremaks minema. Sellest saavad tunnistust andma selle valla põllud, adrad, viljapuu-aiad, põlluteed ja karjaaiad, ning ju kaugelt saab ära näha olema, et seal üks põllumeeste selts tegev on. Mõnes kohas aga ei taha talupojad seesuguste «uute moodidega» ühtigi tegemist teha ja laulavad ennemalt: «Oh, Logask, põgeneme sealt», või nad on pealegi nii suurelised ja rumalad mõtlema, et neil enam ühtigi tarvis ei olla õppida. «See oleks ometi nali,» ütlevad nad, «et inimene seda tööd ei peaks tundma, mis kolmkümmend aastat otsa oma kätega on teinud. Rätsepatel ja kingseppadel ka seltsisid ei ole ning talupoegadele läheb neid niisama vähe tarvis nne.» — Seesugused inimesed ei tea sugugi, et põllumehe amet, kui teda õigel viisil peab toimetatama, ütlemata enam järelemõtlemist, tähelepanemist ja koolitamist tarvitab ja palju

* Igapäevasest.

raskem on kui linna kõige parema rätsepa või kingsepa amet. Nad ei ole sest veel sugugi märku saanud, et põllumehele üks täitsa uus aeg peale on hakanud, üks uus edasijõudmise aeg, kus see, kes mitte ühes ei käi, ikka enam ja enam tagasi jääb ja lõppeks hukka peab minema, nimelt kui ta vaene ja väikene talupoeg on.

Nii head ja tulusad aga kui need väiksed külaseltsid ka on, siiski ei peaks nad millaski üksi soovima seista, vaid ennast ühe suurema maakonnaseltsi külge lööma. Üks seesugune suur selts võib lõpmata palju korda saata ning rikkama ja suurema jõuga oma tööd teha kui väiksed külaseltsid. Ta laotab oma seltsiliikmete seas rohkesti põllutöö-raamatuid ja ajalehtesid välja, muretseb uusi tulusaid riistu, heade viljaseltside seemneid, tellimise peale ka kõige paremat seltsi õunapuid, abisõnnikuid* nne. Ta aitab riigivalitsuse juures toime seada, et seadused, mis põllutööle takistuseks ees on, ära saaksid muudetud, ning saadab ka suuremaid näitusi, hobuste võidujooksusid, uute atradega võidukündmisi ja muid asju korda. Tema pea-kokkutulemistes võib sagedasti ka õpetlikke kõnesid kuulda kõiksugu põllutööde ja põlluasjandamiste üle. Rubla või kaks, mis igal liikmel aastas seltsi kassasse tuleb maksa, toovad talle sel viisil rohket kasu sisse. Seesuguseid seltsisid on ju Pärnu ja Tartu maakondades hakatud asutama;[3] pea saavad vist ka kõik teised maakonnad nende jälil käima. Nende suuremate seltsidega peaksid siis kõik väiksemad külaseltsid ühenduses seisma, suure seltsi käest — nagu oksad puu küljest — tervet ja elavakstegevat toitu võttes. — Et meie siin üksi eesti seltsidest räägime, on isegi mõista. Väiksed e e s t i seltsid heidavad suurte e e s t i seltside, nagu väiksed s a k s a seltsid suurte s a k s a seltside alla. Eesti seltsid võivad küll sakslasi ja muulasi oma liikmeteks vastu võtta, ja saksa seltsid eestlasi, aga nagu terved saksa seltsid ennast millaski eesti seltside alla ei saa heitma, nõndasama ei ole ka millaski sünnis, et eesti seltsid ennast saksa seltside alla heidavad. Igale rahvale jäägu oma au ja õigus!

«Teadus ja Seadus põllul» II osa käsikirjast.

* Kunstväetisi.

12

KARJAD MEIE PÕLLUMEESTE RIKKUS VÕITEGEMISE TEEL.

(Peetud Vändras 22. veebruaril 1876)

Austatud seltsiliikmed ja võõrad! Meie põllumeestele on praegu aeg kätte tulnud, kus nad nagu t e e l a h k m e p e a l s e i s a v a d: ei tea, kas käidud teerada otsani edasi minna või teisele poole suurema tee poole pöörata. Et siiamaalne tee väga auklik ja raske on, kus mõnigi koorem ju ümber kukkus, mõnigi vanker täitsa ära lagunes ja ka mõnigi mees koorma all endale surma sai, seda hakkavad meie põllumehed ikka enam ja enam ära tundma. Aga uue kivitee peal päritakse jälle teeraha, vankrid peavad hästi rautatud olema ja palja jalu ei või seal ka käia, vaid saapad peavad jalas olema. Mis on nüüd kasulikum ja ilusam: odavate puuratastega ühest roopa-august kolladi sisse, teisest kolladi välja upitada — jäägu pastel pori sisse või kints koorma alla, kusjuures piits paigalt* veolooma selga pühib ja hobusekont kas hinge seest välja ähib, — või raudvankriga ilusat kiviteed sõita, saapad punaste veertega jalas, kus piits laksub käes ja hobune hirnub ees? —

Austatud kuuljad, teie naeratate. Aga eks need ei ole meie põllumeeste roopa-augud ja puuvankrid, kui peremees sügisel päev otsa külma vee sees kaelani rabeleb, et oma haisevad «linapurud» välja saaks, et neid siis suure vaevaga kuivatada ja pärast talvel tulise külma käes masindada ja ropsida, kusjuures tema rinnad ja

* Aina, järjest.

kael päevad otsa täis paksu tolmu on ning kusjuures ju mõnigi mees endale tiisikuse seemne rinda saanud ja enneaegu hauda läinud. Ja kui ta viimaks oma «linapurud» linna viis ja oma tööliste palgad maha arvas, mis nad siis temale sisse tõid? Heal lool vakamaa pealt 30 rubla.

Aga kui teine põllumees linade asemel ristikheinu ja kureherneid maha tegi, mida ta kõige paremal õitsemise ajal lustiliselt lauldes niitis, ja oma karja tublisti pidades soome viisi järgi võid tegi, kus temal mitte tarvis ei olnud haiseva vee sees kaelani rabeleda, vaid puhta laua ees istuda ja iga päev kirja panna, kui palju ta piima, koort ja võid saanud, ning kui pärast tema koht, mis enne linaharimise teel 200 rubla sisse oli toonud, nüüd ju esimesel aastal võiga 250 rubla välja andis — eks see siis niisama ei ole kui kivitee peal saabastes ja raudvankrites sõitmine?

Lina kurnas peale selle maa iga aasta enam ja enam välja, mille läbi peremehe kapital, tema koht, kahanes; võitegemise juures aga olid laudad igal kevadel imelikul kombel täis sõnnikut, viljasaak läks aasta-aastalt paremaks ja tema koht seeläbi kallimaks: tema kapital tõusis ilma vahetpidamata suuremaks. Kes seda ei usu, see vaadaku enne oma naabri vilja põllu peal, kes ju mitu aastat suur linaharija oli, ja mingu siis näituseks Maasikmäe Hansu juurde[1] ning pangu seal ka tema piimatalituse põhja peal seisvat majapidamist natukene tähele. Siis on otsus vist kohe omaenese silmaga ära leitud, et meie põllumeestel linaharimise tee vana roopaline tee on, aga osav karjapidamine uus kivitee.

Isegi on mõista, et ma siin üksi sest mõistmata linaharimisest räägin, kus kolmas, neljas või ka viies jagu põldu iga aasta lina alla läheb. Täitsa linaharimist maha jätta, seda ei saa keegi mõistlik meie maal nõudma. Meie peame ikka järele arvama, kuidas meie oma põldudest jäädavalt kõige enam kasu saame, ning seal saame leidma, et kui meil mõnus seemne järg on ja meil paljalt kaheksas kuni kümnes jagu põllust iga aasta lina alla saab, meile mõnusa harimise juures linad palju kasu toovad. Kus linu ju enam maas on kui seitsmes või kaheksas jagu, seal ei ole nad põllumehele mitte õnnistu-

seks, vaid on pika aja peale tema hukatus. Kui aga linaharimine kõrvaline asi põllutöös on ja karjapidamine peaasi, aga siiski mõlemaid suure osavusega teaduse põhja peal toimetatakse, siis on põllutöö seal kõige kaunima järje sees ja tõsine rikkuse allikas oma peremehele.

Aga ka osaval karjapidajal võib tema kivitee *kahte harusse* minna. Suuremal mõõdul toimendatud karjapidamise juures saab põllumees oma põllud küll-ikka nii ära seadma, et pooled vilja ja pooled elajapõhu all seisavad.* Seda põhku ta võib aga kahe otstarbe peale ära tarvitada: Ta kasvatab esmalt elajaid, nuumab neid ja müüb nad siis *lihaloomadeks* lihunikule ära, kusjuures ta seesuguseid elajaid üksiainult peab, kes head lihaloomad ja mõnusad nuumamiseks on. Teiselt aga kasvatab ta häid *piimalehmi* ja muudab nende läbi kõik oma põllupõhu piimaks ümber, ning piim ja või toovad siis temale need summad sisse, mis lihaloomade kasvatajal nuumatud liha sisse tõi. Need on kaks teeharu, *mida mitte ei või ühendada*, ja meie tähtsam küsimus on nüüd see: missugune tee neist on meie karjapidajatele ja meie maale kasulikum ja mõnusam?

Meie tahame enne vaadata, kuidas lugu lihaloomade kasvatamisega meie maal on, ja siis piimaloomade pidamist tähele panna.

Kõige esmalt peame küsima: On meie väikseil ja ka ühel jaol suurtel põllumeestel praegu üleüldse võimalik häid lihaloomi kasvatada? Kui meie oma põllumeeste seemnejärje peale vaatame, kus suurema jao juures laialisest elajate-põhu kasvatamisest põldude peal juttugi ei ole; kui meie mõtleme, et head lihaloomad vägevat karjamaad suvi läbi ja rohket söötmist talv otsa tarvitavad, kui nad hästi peavad siginema, siis peame tunnistama, et häid lihaloomi praegu väga raske meie maal on kasvatada, olgu siis, et põllumees kõik oma viljasaagi põhuga seltsis elajatele ära söödab.

Head lihaloomad on enamasti ka ikka *suurt tõugu loomad*, kes palju toitu tarvitavad. Juhtub aga vahel põllusaagi äpardus tulema, siis võib terve kari nurja

---

* Vaata: Kuida põllumees rikkaks saab. Kirja pannud C. R. Jakobson. Tartus, 1875. — *Autori märkus.*

minna, sest kust tahaksime siis meie pikkadele talvedele see hulk põhku välja kiskuda, mis seesugused suured lihaloomad tarvitavad? On aga seesugune suur loom kord otsa lõppenud, siis vaata, millal sa temast jälle asja saad, või sa söödad tema sisse enam ära, kui ta pärast kõige oma liha ja nahaga väärt on. —

Peale selle: Kuidas on l i h a h i n n a d meie maal? Paraku nii madalad, et liha pärast praegu mitte üht looma ise ei maksa kasvatada. Ja õige hea, söödetud elajate liha tuleb laada pealt ostetud elajate juures kuni 4 kop. nael maksma. On aga rohkesti ka nii elajaid ostetud, et lihanael 2 ja 3 kop. maksis.

Kui meie näituseks oma liha- ja piimahinnad S a k s a m a a hindadega kõrvu seame, siis leiame, et Saksamaal toop piima läbikaudu 3 kop. ja nael liha 15 kop. maksab. Seal toovad siis 1000 naela turgutamise-toitu* (10 naela turgutamise-toitu annab piima 10 naela ehk $3^1/_3$ toopi ja liha 1 nael) Saksamaal piimaga 10 rubla ja lihaga 15 rubla välja, see on l i h a g a 5 rubla enam kui piimaga. Kui meie nüüd oma maa piimahinda paljalt ka 3 kop. toop arvame ja lihahinda 6 kop. nael, siis toovad m e i l 1000 naela turgutamise-toitu p i i m a g a 4 rubla enam sisse kui lihaga. Kui palju see aastas terve karja peale välja teeb, näeme sest, et kui meil 10 veist on ja igaühe peale päevas 10 naela turgutamise-toitu arvame, see toit aastas selle väikse karja pealt piimaga 146 rubla enam sisse toob kui lihaga.

Sest peaks meile ju selgeks saanud olema, et lihaloomade kasvatamise teeharu mitte meie põllumeestele kasulikult käidav ei ole ja et meie teist eesnimetatud teeharu s u u r e m a k a s u g a saaksime kõndima, see on: piimalehmi kasvatama ja turgutama.

Enne aga kui meie sest laiemalt hakkame rääkima, kui suurt kasu piimakarjad toovad ja kuidas nende saaki rahaks võime teha, tahame k a r j a s t enesest veel natukene jutustada.

Uuemal ajal on rohkesti sest suurte põllumeeste vahel nõupidamist olnud, missugused elajad kõige tulusamad

* Jõutoitu.

meie maale olla: meie omad eesti lehmad, väiksed anglerid (kes rohkesti piima annavad) või suured breitenburgid (lihaveised). Nagu ma näitasin, annab turgutamisetoit piima läbi meie maal enam kasu kui lihaga, kust ju ise on mõista, et keegi siin suuri lihaloomi ei hakka kasvatama, olgu siis, et seda rikkad põllumehed, kes kasu peale ei vaata, oma meeleheaks ja rõõmuks teevad. Anglerid on sellevastu kuulsad piimalehmad, keda ka rohkesti Rootsi ja muudesse põhjamaadesse on viidud ja kes meie kliima ja toiduga väga hästi kokku lepivad. Kes nii rikas ei ole, et ta endale puhtaid angleri lehmi jõuaks osta, aga kelle eesti veistetõud ka mitte küllalt piima ei anna, seal oleks siis väga mõnus, kui mitugi peremeest kokku lööksid ja oma eesti lehmadele ühe angleri pulli ostaksid. Seesugusest vahetuspaaritamisest on sagedasti kõige paremad piimalehmad välja tulnud.

Kus aga eesti lehmad ise ju head piima-andjad on, seal oleks ikka kõige mõnusam neid puhtalt sugutada, kõige paremate vasikad kasuvasikateks välja valida ja osavalt suureks kasvatada. Seesuguseid eesti seltsi lehmi on küllalt, kes karjamaa toidu juures, kui neid talvel mitte ei näljutatud, kuni 1500 toopi aastas piima annavad. Nimelt on Vändra talupoegadel seesugused väga ilusad piimalehma-karjad; aga ka mujal Pärnu maakonnas olen ma palju häid piimalehmi näinud.

Elajate pidamise niihästi kui kasvatamise juures peab aga igal pool see vanasõna peajuhiks jääma: «Lehm lüpsab suust» või: «Kana muneb nokast, lehm lüpsab mokast.» — Üks teine vanasõna ütleb: «Nagu lõug latsub, nõnda nisa niisub.» Need vanasõnad tunnistavad, et meie rahva karjapidajatel see ka ju ammugi tuttav on, et kui lehmast palju nõutakse, temale ka palju peab antama. Enne aga, kui ma oma lehma «lõugadele» nii palju «latsuda» annan, pean ma ka teadma, et see, mis tema «nisa niisub», minule enam kasu toob, kui antud toit ise väärt on. Ma pean teadma, mis ma pean tegema ja kuidas piimaga ümber käima, et ta minu söödetud vilja ja heinad kasuga ära tasub. Ja see ajab meid nüüd piimatalitusest enesest ja tema kasust sügavamalt rääkima.

Nii kaugele kui maailma ajakirjad* mööda nikusse** ulatavad, nii kaua on inimene piimaandjate elajate seltsis elanud ja nende piima oma eluülespidamiseks tarvitanud. Ja nii kaua kui ta elajaid piima-andmise tarvis on pidanud, on temal ka tuttav, kui suur toidutav*** vägi piima sees on. Sellepärast on ka ju väga vanal ajal piima mitmel kombel söögiks valmistatud ja temast mitut sugu toitu tehtud. Ju Juudi kuninga Taaveti ajal leiame juustust juttu olevat, niisama ka Homeeri[2] lauludes. Aristoteles[3] kirjutab juustutegemisest ja Pliniusest[4] jutustab, et tema eluajal mitut sugu juustu olnud, mida roomlaste pidude peal tähtsaks roaks peetud. Ka Saksamaal oli juust ju vanal ajal tuttav, ning oli tema nimi vanas saksa keeles «ehas», mis roomlaste keelest on võetud.

Võitegemine näikse hiljem üles leitud olevat kui juustuvalmistamine. Indialased, araablased, egiptlased näitavad võid ju ammugi tundnud olevat; kreeklased õppisid seda sküütlastelt tegema. Saksamaal on kirjades alles 12. aastasajal võist juttu ja on sakslased võid vist roomlastest õppinud tundma, sest ladina keeles on või nimi «butyrum» ja vanas saksa keeles «butera».

Eesti rahval olid või ja juust ju väga vanal ajal tuttavad, see on ju siis, kui eestlased ja soomlased alles üks rahvas olid, sest soome keeles on või ja juustu nimed nagu meil «voi» ja «juusto». Või- ja juustutegemine on sellepärast ju vanast ajast saadik eesti ja soome rahva juures tuntud kunstid olnud ning venelane nimetab praegu võid «soome õliks», sest et venelastel või ja õli sedasama nime kannavad (масло) ja vene talupojad oma või piima seest kuumas ahjus välja sulatavad, kus ta nagu õli on.

Aga ehk küll eesti põllumeestel need kunstid vanasti tuttavad on olnud, siiski on mõned tema käest vaheajal ometi nagu ära kadunud. Soomemaal tehakse igas talus kõik ülejäänud piim, mis värskelt ära ei tarvitata, juustuks, ning on seal juust talumajades igapäevane toit.

* Ajaloo-andmed.
** Minevikku.
*** Toitev.

Meie taludes ei mõistetagi praegu enam juustu teha ja vähe on üleüldse neid talupoegi meil, kes juustu oma elus on maitsnud.

Olgu et eesti põllumehel vaheajal tema aganaleib vedela piimaga parem maitses kui kuiva juustuga, olgu et temal orjuse ajal mitte aega ei olnud piima juustuks teha, ehk olgu ka, et meie talupojad oma piima sellepärast juustuks ei muutnud, et neil ka juustukümnist ei saaks pappidele maksta olema: lugu on praegu nii, et meie talupoegade käest juustutegemise kunst ära on kadunud ja seeläbi piima tähtsus majapidamises natukene alanenud.

Aga mitte üksi juustu ja võid ei ole eestlased ja soomlased piimast ju ammugi mõistnud teha, vaid ka mitu muud toitu, nagu nimelt kohu- ehk vaarapiima ja vaaravõid, mis toitusid nüüdki veel eesti talupojad seal kalliks peavad, kus nad nõukamad on ja kus siis suurem jagu piima vaarapiimaks tehakse ja ka talveks tagavaraks ära pannakse. Venelaste juures on seesugune vaarapiim lihavõtte pühade ajal «tvaroki» nime all praegu peaaegu igas majas söögilaua peal, niihästi vürstilossides kui külahurtsikutes.

Vaarapiim tähendab nii palju kui tagavara-piim, sest soome keeles tähendab «vaari» praegu veel nii palju kui alalhoidmist ehk tagavaraks hoidmist. Soome «takavaari» tähendab meie tagavara ja soome «panen takavaarikoon» on meie murdes «panen tagavaraks».

Ehk küll eestlased enam nii palju ja mitmel kombel piima ei mõista tarvitada kui vanal ajal, sellegipärast on karjapidamine neile ka viimasel ajal ikka armas olnud ja ta ei ole neile ka raskeks läinud. Teoorjus ei lubanud palju maad vilja alla panna ja meie talude karjamaad olid sellepärast laiad ja head. Suurt kunsti ka karjapidamine sel korral ei tarvitanud. Meie lehmad olid ju mitu põlve seega harjunud, õlgede ja natuke heinte najal ennast läbi talve ajada, ning suvel turgutasid nad ennast rammusate karjamaade peal pea jälle nii jõuliseks, et rohkesti rammusat piima jõudsid anda. Nii palju, kui põllumehel oma toiduks tarvis oli, sai ta omast sel kombel peetud karjast võid ja piima, ja enam ta ka sel korral ei tahtnud saada.

Meie ajal on nüüd lugu natukene teiseks muutunud. Minevikust on meile üksi armastus karja vastu ja meie osavus elajatega ümber käia jäänud. Elajate kasvatamise ja söötmise, nagu ka piimatalituse viisid peavad aga hoopis teiseks muutuma, kui meie kõigele oma põllutööle karjapidamist aluspõhjaks tahame panna. Seda võib ju sest ära näha, et päriskoha-omanikud oma maad mitte enam nii laial mõõdul kui enne karjamaa nime all ei lase seista; kõik paremad maatükid kistakse üles ja muudetakse põlluks, ning mis karjamaaks veel on jäänud, ei tohiks sagedasti seda nime sugugi kanda. Ka suur jagu heinamaid on põldudeks ümber muudetud.

On nüüd põllupõhk küll parem kui metsahein, siis tarvitavad laialisemad põllud ometi ka jälle enam sõnnikut ja seda annavad üksi suuremad karjad. Karjad kasvavad perekamaks ja nende toidusaamine tarvitab enam kulu. Läheb nüüd sel kombel karja toit kallimaks, mida enam mitte üksi heinamaade, vaid ka põllu peal (ristikhein, kureherned, kartulid jne.) peab kasvatatama, siis peab ka karjapidamist ennast nii toimendatama, et ta enam kasu toob kui siiamaale. Kari peab põllumehe suuremaks raha-allikaks saama, ja seda võib ta väga suurel mõõdul, kui teda õigel kombel käsile võetakse. Seda näitavad meile Soome-, Rootsi- ja Taanimaa, kus karjapidamine ja piimatalitus kõrge järje peal seisavad.

Sellest, mis ma teile praegu olen rääkinud, saab teile nii palju selgeks saanud olema, et meie oma põlluharimist linaharimise teel mitte enam eneste kahjuks edasi ei tohi pidada, vaid oma seemnejärje ja põllutöö nii ära peame seadma, et meie põllutöö suurem saak meie lehmade karjast peab tulema, kelle piima meie võiks ja juustuks ümber muutes rahaks teeme. Et mõnusa toimenduse juures sel kombel toop piima 5 kuni 7 kop. sisse toob, siis võib iga peremees ise ära arvata, mis tema kari sellel teel aastas saaks sisse teenima.

Minu kolm paremat eesti seltsi lehma on palja karjamaa-toidu juures* mullu esimene 1936, teine 1253 ja kol-

* Talvel saavad minu lehmad viiekordsel söötmisel läbikaudu päevas 15 naela põllupõhku ja 10 naela aasaheina või ristikheina. Et ma siiamaale piima mitte mõnusal kombel rahaks ei võinud teha, sellepärast ei võinud ma oma karjale ka mitte vilja turguta-

mas 1067 toopi piima andnud. Üks pool-angleri seltsi lehm andis 1260 toopi. Arvame nüüd, et meie paremad lehmad läbikaudu 1000 toopi aastas piima annavad, siis teeks see ühe karja pealt, kus 10 lehma on, 10 000 toopi välja. Võtame siis sest piimast kümnele vasikale 1400 toopi maha ja inimestele 1600 toopi, siis jääb 7000 võiks ja juustuks teha, mis, kui toop piima paljalt 5 kop. arvame, 350 rubla on. Sinna juurde kümne 5-nädalase vasika eest 50 rubla arvatud, teeks meie kari 10-nest lehmast 400 rubla aastas sisse.

Kui lugu nii on — ja see on madalalt arvatud —, siis võib ju heade piimariistade ja ühe väikse piimakambri eest 100 või 150 rubla kulutada. Kümme head lehma, peale pulli ja mullikate, võib aga see koht ju tublisti pidada, millel 50 vakamaad põldu ja umbes niisama palju heinamaad on.

Ka võib seesuguse karja piimasaaki vilja-annetega tulusalt suurendada, mida põllumees kergelt välja võib arvata, kui ta teab, et 10 naela heinavääriist turgutamise-toitu 10 naela ehk $3^1/_3$ toopi piima annavad. Nii tulevad 1 vakast rukistest (120 naela raske), turgutamise-toiduks söödetud, 80 toopi piima, 1 vakast kaertest (75 naela raske) 47 toopi, 1 vakast hernestest (130 naela raske) 87 toopi ja 1 vakast kartulitest (120 naela raske) 20 toopi piima. Teeb piimatoop 5 kop. sisse, siis teevad, turgutamise-toiduks söödetud, välja: 1 vakk rukkid 4 rubla, 1 vakk kaeru 2 rubla 35 kop., 1 vakk herneid 4 rubla 35 kop. ja 1 vakk kartulid 1 rbl. Aga ka kolme ja poole kopika peale toop piima arvatud, mille eest teda iga piimarentnik praegu ära ostab, teeks vili, elajatele turgutamise-toiduks söödetud, piima läbi sisse: 1 vakk rukkid 2 rbl. 80 kop., 1 vakk kaeru 1 rbl. 64 kop., 1 vakk herneid 3 rbl. 4 kop. ja 1 vakk kartulid 70 kop. Sõnnik, mis ka midagi tähendab, on pealekauba. — Nagu ma augustikuul Tartu Eesti Põllumeeste Seltsis kuulsin, on Maasikmäe Hans[5] oma väiksele karjale mullu 80 rbl. eest vilja söötnud, mis temale või kasuga tagasi andnud.

---

mise-toiduks anda, mille läbi kõige vähemalt kolmas jagu piima enam oleks saadud. — *Autori märkus.*

Tunnistuseks, et ma oma piimatalituste rehnungi madalalt olen teinud, tahan ma teile siin ette panna, mis Maasikmäe Hans Kastre vallas, kes oma piimatalituse soome viisi järgi ära on seadnud, oma karjaga mullu aasta sisse teinud. See rehnung on tema piimatalituse raamatute järgi üles pandud, ja et ta renditalupoeg on, sellepärast võite ise arvata, et temal mitte asja ei ole oma sissetulekut suuremaks teha, kui ta tõesti on. Maasikmäe Hansul oli mullu aasta läbikaudu 14 lehma, kes 1. detsembrist 1874 kuni novembrikuu lõpetuseni 1875 kokku 11581¼ toopi piima andsid. Läbikaudu on iga lehm sel kombel 827 toopi piima andnud. Sest piimast on Maasikmäe Hans võid saanud 1036 naela, kust 940 naela ära müüdi ja 96 naela majas ära tarvitati. Tänavu talvel on see või 12 rbl. eest puud ära müüdud. Aga arvame paljalt 25 kop. nael võid, siis on Maasikmäe Hansu kari mullu aasta sisse toonud:

940 naela võid müüdud	235 rbl.	
96 „ „ majas ära tarvitatud . .		24 rbl.
4 vasikat endale kasvatatud		40 „
2 vasikat müüdud	5 „	
2 lehma ostetud ja müüdud, kasu	4 „	
c. 7000 toopi kooritud piima majas ära tarvitatud, toop 1½ kop.		105 „
Summa:	244 rbl.	169 rbl.

Mis mujale on müüdud ja mis majas on tarvitatud, teevad sel kombel kokku välja 413 rbl. See on hea summakene, ehk küll omakasvatatud elajate müümist ei ole olnud ja ka mitte juustutegemist kooritud piimast, mille läbi see piim kuni 3 kop. toobi eest sisse teeb. Maasikmäe Hans on ka ära tundnud, et tema talu enam puhast kasu sisse toob, kui ta suuremal mõõdul põllupõhku kasvatab. Tema palve peale on sellepärast Kastre mõisa pärisomanik

tema põllud 11 väljaks ära seadnud, millest iga väli 7 vakamaad suur on. Seemnejärg tahetakse niiviisi ära seada: 1. aasta kesa, 2. a. rukkid, 3. a. ristikheinad, 4. a. ristikheinad, 5. a. karjamaa, 6. a. ½ kartulid, ½ kaerad, 7. a. ½ odrad, ½ linad, 8. a. kesa, 9. a. rukkid, 10. a. ½ kartulid, ½ odrad, 11. a. kaerad. Mina omalt poolt küll seda seemnejärge kõige mõnusamaks ei arva, nimelt, et kolm kõrsvilja järjestikku tulevad, siis maa kesaks on ja jälle kõrsvili (rukkid) peale külitakse. Aga minul ei ole Maasikmäe põllud ja heinamaad mitte tuttavad ja sellepärast ei taha ma ka selle seemnejärje üle kohut mõista. Väga soovitav oleks, kui Maasikmäe üleüldised viljasaagid põllumeeste seltside või ajalehtede läbi tuttavaks saaksid. Siis võiks neid muude piimatalituste põlluseadelduste ja seemnejärgede kõrvale seada ning sel kombel saaks avalikuks, missugune seadeldus kõige enam kasu toob. Kui need rehkendused nii mitu aastat edasi läheksid, siis saaks viimati ka selgeks, missuguse seadelduse juures põllumehe kapital, tema põldude headus, kõige enam tõusnud. Nii palju on meil aga ju nüüd selge, et soome piimatalitused meie väike-põllumeestele edaspidi suureks rikkuse-allikaks võivad tõusta. Ehk on keegi teie seas, kes vana viisi järgi oma 14 lehmast aastas ka 235 rubla eest võid üksi välja on müünud? Ei keegi! Seda on ka ju meie maal ära hakatud tundma, sest Kastres ja ümberkaudu valdades on viimasel ajal ju 16 talupoega oma piimatalitused soome viisi järgi ära seadnud.

Nüüd aga ehk küsib mõni: kui kõik põllumehed sel kombel võid ja juustu hakkavad tegema, kes siis neid produktisid nii palju ostab ja eks nad siis odavaks ei lähe? Nii küsis Taanimaal kümne aasta eest tagasi mõni taani põllumees ka. Aga niipea kui seal suuremal mõõdul head võid hakati tegema, hakati teda ka suuremal mõõdul välismaale viima, nimelt Hiina- ja Austraaliamaale, kus sealse palava kliima pärast mitte võid võimalik ei ole teha. Mullu aasta viidi Taanimaalt üksi ju peale 500 000 puuda võid sel kombel võõrale maale. Mida suuremaks see võõramaa võikaup läheb ja mida paremat võid põllumehed aegamööda õpivad tegema, seda suuremaks tõuseb ka või hind. Põllumehed, kes Taanimaal

enne vaevalt 10 ja 12 lehma pidasid, on oma põllud ja seemnejärjed nüüd nii ära seadnud, et nad 20 kuni 30 lehma võivad pidada. Nad ostavad ka teiste väiksemate põllupidajate käest piima üles ja teevad seda oma piimaga ühes võiks ja juustuks. Toobi piima eest maksavad need ülesostjad ju 4 taani šillingit, mis meie raha järgi $5^1/_2$ kop. on. Nii väga kasulik võib aga üksi seal piimatalitus olla, kus ju nii palju head võid tehakse, et kaup vööraste maadega suurel mõõdul võimalik on.

K õ i g e s u u r e m a t k a s u ei või meie mitte kohe alustuses tahta kätte saada. Seesugune laialine ja ühesugune võitegemine, nagu Taani-, Rootsi- ja Soomemaal, ei ole mitte ühe või kahe aastaga elusse kutsutud. Aga kui meie esiotsa ka väiksemal, parajal mõõdul ju ühesugust võid jõuame teha, siis ei saa kasu niisama tulemata jääma.

Hilja aja eest kuulutas üks Saksamaa ajaleht: «Zeitung für das nordöstliche Deutschland», et Peterburist üks järelepärimine sinna olla tulnud, kas võimalik ei oleks Preisimaa parematest piimatalitustest kordamööda õige head värsket ja soolamata lauavõid saada — esimesel ajal 2 kuni 3 korda nädalas 1 tsentner (3 puuda), ja kui või Peterburis sõpru saaks leidma, iga päev 1 tsentner või ka rohkem. See ajaleht annab ka aadressi üles, kuhu või- ja juustuproovid ühes hinna ülesandmisega saata. — Kui nüüd P r e i s i m a a o m a k a l l i t e h i n d a d e ja väiksemõõdulise võitegemise juures Peterburi linnale tema tarvidusi või poolest peab täitma, siis peame ennast küll häbenema, kes meie oma suurte karjadega Peterburi ligidamal elame.

P r e i s i m a a l on viimasel ajal küll rohkesti piimatalitusi asutatud, nimelt soome viisi järgi, aga karjade hulk on Preisimaal veel nii väikene, et ta vaevalt omaenese maa tarvidusi täidab. Väga õpetlik on üks kiri, mis Strassburgi professor S c h m o l l e r[6] aastal 1870 ühes Saksamaa ajalehes («Landwirthschaftliche Zeitung») selle pealkirja all ära on lasknud trükkida: «Preisimaa elajate karjad; nende suurus 1802. kuni 1867. aastani.» Selles kirjas näitab Schmoller, et nimetatud aastates Preisimaa elajate hulk selle vastu kahanenud, kuidas põllud laialisemaks, põllutöö rikkamaks ja ini-

meste arv suureks läinud. Lammaste karjad olla küll perekamaks tõusnud, aga piima ei tulla nüüd mitte nii palju inimese peale kui aastal 1802.

Kui meie nüüd seeüle järele mõtleme, et Saksamaal elajad lihaloomade kasvatamisel enam kasu toovad kui piimaloomade pidamisel; et seal uuemal ajal siiski suurel mõõdul piimatalitusi on asutatud; et nende piimatalitajatele ka üks iseäraline piimatseitung välja tuleb ja neil kasuga võimalik on Peterburis võid müüa, siis peame küll ütlema, et meie mitte enam edaspidi põllumeeste nime väärt ei ole, kui meie selle poolest veel oma vana logardi-teed edasi jääme käima.

Aga seesugune piimatalitus, kus kallist võid ja head juustu tehakse, tarvitab õppimist, ja kust meie seda saame? küsite teie. Vaadake, see oli üks kohane küsimine. Õppimist ja õpetust, neid on meil tarvis, mõlemaid väga tarvis, sest ehk meil küll ju mitusada kooli on, siiski on meie põllumeeste tundmised rehkendamise-kunstis ja loomade-tundmiseski täitsa lapsekingades. Meie külakoolid nuiavad hommikust õhtuni «usuasju», nagu peaksid kõikidest meie poegadest teoloogia professorid saama, ja kihelkonnakoolides on jälle saksa keele vintsutamine nii suurel hoolel käsil, nagu ei mõistaks meie hobused ja lehmad mõne aasta pärast mitte enam, kui neile «Võik, vagu!» või «Küüt, käi!» hüütakse. Kust peab seal aeg põllutööst tarvitatud teaduste õppimise ja õpetamise peale tulema? Kus teistes maades koolides, nagu meie kihelkonnakoolid, noored mehed loodusetundmisi ja põllutöö põhjusteadusi on õppinud ning neist koolidest välja tulles suure osavuse ja terava silmaga oma koduse töö käsile võtavad ja temast armastusega räägivad, seal tuleb suur jagu meie noori mehi koju, et enam ei tea, kas naerid «puis või mais» kasvavad. Mõni ei tunne varest ka enam, ja kui ta isa käest küsib: «Was is tas, pappa, mis seal of kuusikpoum kisendab karnaaks, karnaaks?»* ja isa kostab: «Vaata linnasaksa, ei tunne enam varest!», selle peale

---

* Moonutatud saksa keel tõlkes: «Mis see on, papa, mis seal kuusepuu peal kisendab karnaaks, karnaaks?»

targasti pead kõngutades vastab: «Oh, voi tas ongi need varleksed, mis saksa keeli Raabe nimetakse, et nad nii palju raibet otsivad!» Aga seda teab «linnasaks» küll eesti ja saksa keeli, mitu naist Saalomonil oli ja mitu täid egiptuse rahva kallale tulid, kui Aaron oma kepiga vastu maad lõi. Kuidas meie maa lehmadega lugu on, sest ei tea kihelkonnakoolist läbi käinud «linnasaks» ühtigi jutustada, aga kuidas Vaaraost unes nähtud lehmad välja nägid, mis nad sõid ja kui palju neid oli, sest võib ta pikad jutud ehk kas või mitmes keeles rääkida.

Seesuguse tarkusega meie oma põllutöös ega mingis muus asjas edasi ei või saada, ja kõigepealt on sellepärast tarvis, et meie rahvakoolid, kui need asjad pea ei parane, teistmoodi juhatuse alla saavad kui siiamaale. Teiselt on meil päris piimatalituse näitekoolisid tarvis, ilma milleta meie mitte sammu edasi ei või saada. Peab meie või- ja juustukaup mõnusasti jooksma, siis peavad nad kriipsupealt ühel kombel tehtud olema ning ei tohi mitte iga pere neid omal viisil valmistada. Ilma õpetuseta ei ole aga mingisugusel kombel osavat piimatalitust võimalik käsile võtta. Meie loodame sellepärast, et meie Kubermangu Maapäev, kes kõik linna- ja muudele koolidele suured summad ülespidamiseks annab, ka meie piimatalituse näitekoolide tähtsust ära saab tundma ja meie põllumeeste tarviduste peale edaspidi selle poolest mõtlema.

Soomemaal on praegu üks põllutöö suurkool Mustjalas, üheksa väiksemat põllutöökooli ja kaheksateist piimatalituse näitekooli. Nendes koolides on soome keel õpetamisekeel; üksi kahes väiksemas koolis valitseb rootsi keel. Peale selle on seal igas maakonnas omad agronoomid (loodijad) ja põllutöö-õpetajad, keda iga talupoeg ilma maksuta enda juurde võib kutsuda, et nad temale plaanid kunstlikkude heinamaade või vee-äralaskmiste üle teevad ja teda mõistlikule põllutööle juhatavad. Need õpetajad kõik saavad oma palgad maa valitsuse poolt ja talupojal ei ole neile selle aja eest, mis nad tema juures on, muud maksta, kui prii söök anda. Selsamal kombel on ka 16 piimatalituse naisterahva-koolmeistrit maa valitsuse kulu peale ametis, kes igale poole ilma hinnata lähevad, kuhu neid kutsutakse,

ja talupoja naistele ja tütardele piimatalitust ja või- ja juustutegemist õpetavad.

Nüüd küsime: Kus on meie maa põllutöö ja piimatalituse näitekoolid või kus meie loodimise-õpetajad ja võitegemise koolmeistrid? Neid ei ole siiamaale olemas. Ja ometigi tahetakse, et meie oma kohtade eest suured summad välja peame maksma, mis meie kõik põllutööst peame saama, ja ise sealjuures ka kui haritud inimesed elama. Palju on küll nõu peetud suurte põllumeeste seltsides ja mujal, aga välja ei ole sest veel ühtegi tulnud. — Kui kaua peame aga veel sel kombel puu all kuivanud suuga edasi seisma ja ootama, kuni üks kogemata tuuleõhk mõne õuna meie ette maha raputab? Kas meil endil käsi ei ole seda suurt teadusepuud raputada, mille üksikud lehed nii mitmest rahvast ja teadusemehest kokku on kantud! See armupalukeste peale ootamine on meile teotav!

Mina tahan esimene eestlane olla, kes oma käe selle puu okste vahele sirutab ja tema vilja eesti rahva põllumeeste sekka pillab. Ma saan oma uuestiehitatud piimatalitusse, mis ma soome viisi järgi ära sean ja kus ma tuleval suvel selle viisi järgi võid ja juustu hakkan tegema, noori tütarlapsi vastu võtma ja piimatalituseameti peale välja õpetama. Kui esimene töö on tehtud, ehk hakkab siis kõik asi paremini käima. Ehk näeme siis ka piimatalituse-seltsisid siin elusse ärkavat, nagu Soome-, Rootsi- ja Taanimaal, ja ehk leiame siis ka pea suuremal mõõdul meie rahva juurest karjasid, keda mitte enam õlgedega ületalve ei nälitata, vaid kellele ka üks jagu põlluvilja ära söödetakse, sest et seda vilja sel kombel kõige kasulikumalt rahaks võib muuta. Siis saab meie põllumeestel ka tõesti selge olema, nagu seda praegu nimetatud põhjamaade põllumehed ju ammugi ära tundnud, kuidas karjad või- ja juustutegemise teel põllumehe rikkus on.

Brošüürist «Kuidas karjad ja nende saagid meie põllumeeste rikkuse allikaks saavad», Tartu 1876.

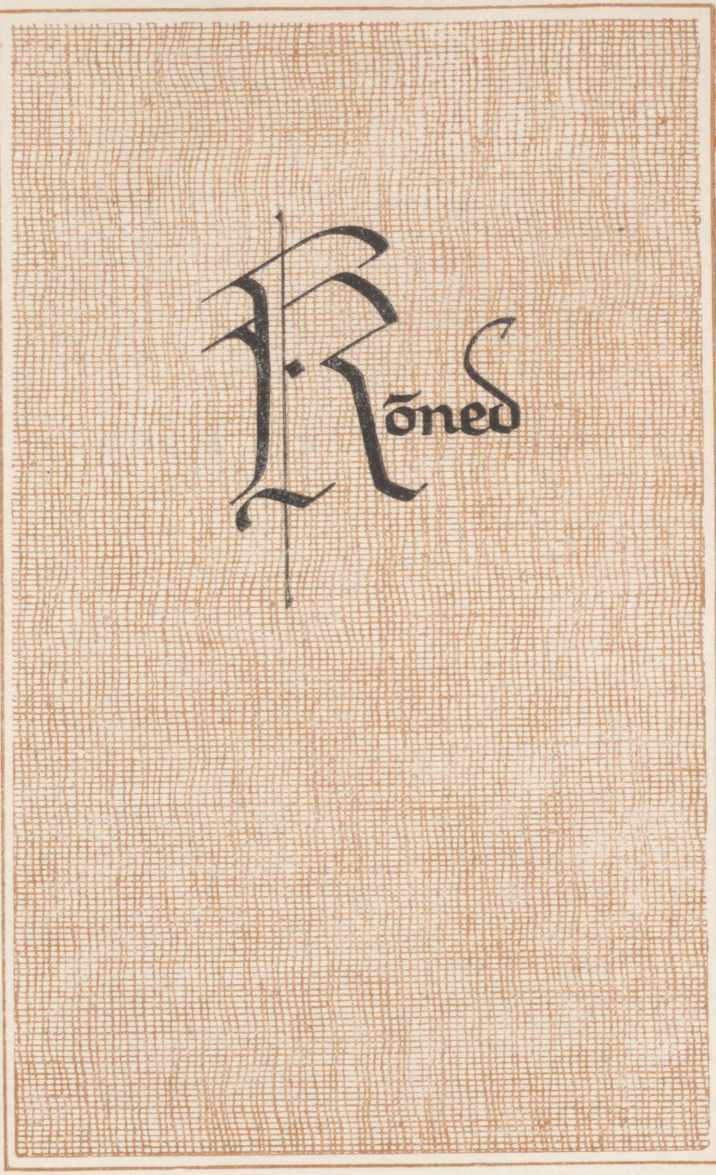
Köned

1

KOLM ISAMAA KÕNET[1]

I

EESTI RAHVA VALGUSE-, PIMEDUSE- JA KOIDUAEG

VANADEST AJARAAMATUTEST ÜLES PANDUD

(Peetud 6. viinakuu päeval 1868)

Moto: «Ära ole mitte rõõmus,
mu vaenlane, minu pärast; kui
ma maha langen, siis tõusen
ma jälle üles; kui ma pimeduses
istun, siis on Jehoova mulle
valguseks.

Miika raam. 7, 8.

Austatud kuulajad!

Minu nõu on siin täna eesti rahva valguse-, pimeduse- ja koiduajast rääkida. Aga et minu sõnad ühest eesti südamest tulevad ja ka jälle eesti südametesse peavad tungima, siis palun kohe ette mitte imeks panna, kui siin mõne asja peale teise silmaga vaatame, kui seda siiamaani on tehtud. Hilja aja eest tagasi ütles mulle üks eesti vallavanem: «Kui ma veel laps ja noormees olin ja ma kuulsin, et keegi Saksamaal olla käinud, siis pidasin ma teda üheks õndsaks inimeseks, sest et ta seda püha maad näinud, ning ta näitas mu silmis niisama austusväärt kui ingel Gaabriel, kui ta otsekohe taevast maha tuli Maarja juurde.» Seda rääkis ta mulle ja naeris oma noorpõlve mõtteid. Mina aga kahetsesin seda meest oma südames, kui ma selle peale mõtlesin, kui palju meil veel seesugust lapselikku arvamist on, ilma et meie ka ju nii kaugel oleksime, et selle üle võiksime naerda. — Ma tänaksin oma jumalat, kui

minu tänane kõne teie juures seda jõuaks korda saata, et mõnigi seesugune lapse-ealine mõte teist sinna saaks läkitatud, kus tema pärisase on.

Pimedus ja valgus ning nendega ühes pimeduse ja valguse teod, need on nii kaua üksteisega võitlemas, kuni maailm seisab. Enne jumala seitsmepäevalist tööd oli p i m e d u s maa peal, aga jumala esimene tegu oli valguse loomine, nagu pühakiri ütleb: «Ja jumal ütles: Saagu valgus ja valgus sai. Ja jumal vaatas seda valgust, et ta hea oli, ja jumal tegi vahet valguse ja pimeduse vahel.» (1. Moos. r. 1, 3, 4.) Ei ta hävitanud siis pimedust puhtast* ära; see ei olnud tal võimalik, kui ta mitte maapealist olemist üheks surmaolemiseks ei tahtnud teha. Ta lõi valguse, et ta oma õnnistavad teod valguse ajal võib korda seada; pimedust jättis ta sellegipärast seisma pimeduseriigile. See võitlemine valguse ja pimeduse vahel läheb aga ikka veel edasi ja saab ulatama maailma otsani; ta p e a b o l e m a, nii kaua kui elu maa peal on, sest üksi seal on elu, kus võitlemist on. — Aga mis on valguse, mis pimeduse teod? Eks jumal seda ka ei kinnitanud, kui ta esimestele inimestele ütles: «Täitke maad ja saatke t e d a e n e s t e a l l a ja valitsege üle kalade, mis meres, ja üle lindude, mis taeva all, ja üle elajate, mis maa peal liiguvad.» (1. Moos. r. 1, 28.) M a a d enda alla heita, see on maad harida ja tema saladusevägesid üles uurida, e l a j a t e, l i n d u d e ja k a l a d e üle valitseda ning neid oma tarvituseks mõistlikul viisil pruukida, need on valguse teod. Ja kui inimene oma suguseltsiga sellel etteseatud valguseteel ju ühe maa enda alla heitnud, siis seda maad kalliks pidada ja teda vaenlaste vastu kaitsta, nagu pühakiri Aabramist ütleb: «Kui Aabram kuulis, et tema vend oli vangi viidud, siis saatis ta oma õpetatud mehed välja, kes tema peres olid sündinud, kolmsada ja kaheksateistkümmend, ja ajas neid taga Taanist saadik.» (1. Moos. r. 14, 14.) Need on valguse teod. Selle vastu pimeduse teod? Noh, madu oli küll kavalam kui inimene, teadis ka jumala mõtteid paremini kui paradiisi omaksed, aga seda jumalikkude saladuste teadust tegi ta endale s õ j a r i i s -

* Täiesti.

taks, millega inimese üle tahtis valitseda, teda hukatusetee peale eksitas ning nõnda paradiisi tema käest ära kaotas. Sellepärast ütles siis ka jumal maole: «Vihavaenu tahan ma tõsta sinu ja naise vahele, ja sinu seemne ja tema seemne vahele: seesama peab su pea rõhuma, ja sina võtad temale kanda pista.» (1. Moos. r. 3, 15.) — Nõnda on siis jumal ise seadnud, et pimeduse ja valguse vahel peab igavene võitlemine olema, aga nende kätte ometi pärast võit jääma, kes valguse ja oma jumalalt saadud õiguste eest võitlevad.

Heida maad enda alla ja valitse tema üle, see on: hari maad, mis sulle ja sinu suguvõsale antud, teda oma looduseväe poolest põhjani läbi uurides, ja toida ennast temast auga — seda jumala käsku on ka eestlased Eestimaal kaua aega ausasti täitnud. Rääkigu meie vaenlased, mis nad tahavad, meie meelest ei saa nad seda aega ära võima kustutada, sest temaga olime kõik kaotanud, mis siin maa peal jumalikkudeks asjadeks võib nimetada, olime kaotanud oma priiuse, oma isamaa, oma inimese-õiguse, ühe sõnaga oma paradiisi. Vähe on küll neid sõnumeid, mis meile sest vanast ajast ja selleaegsest eesti rahva põlvest teadust annavad, siiski on ka neist ju küllalt, et seda näha võime, kuidas see meie esivanemate põlv ja vaimukõrguse järg oli. Kolme sugu asju on aga, millest ühe rahva vaimukõrguse järge ära tuntakse, need on: 1) usk, 2) seadused ja eluviisid ning 3) kunstid ja teadused. Räägime neist asjust, kuidas nad vanade eestlaste juures olid, järgemööda.

1. **Usk.** Kuidas vana eesti rahva usk olnud, sellest saame kahelt poolt teadust: vanadest ajaraamatutest ja ennemuistsetest juttudest. — Vanad ajaraamatud räägivad üleüldse vähe omaaegsete eestlaste usust, mis tunnistab, et nad tast, et head ei tahtnud, paha ei teadnud tunnistada. Kõige rohkem sõnumeid leiame selle poolest Läti Hindriku ajaraamatus. See mees oli lätlane, aga Saksamaal ja katoliku usus üles kasvatatud ja koolitatud. Ta hoidis igapidi sakste poole ja oleks vist rohkem eesti rahva hirmsatest paganategudest rääkinud, kui neid eestlastel oleks olnud. Mis selle poolest Läti Hindriku ladina keeli kirjutatud ajaraama-

tus leiame,[2] tahame siin kõik lühidalt nimetada. Ta kirjutab esmalt ühest mungast Dietrichist,[3] keda eestlased kui vangivõetud vaenlast tahtnud ohverdada. Et aga jumala tahtmist teada saaksid, olnud nende preestritel üks valge pühitsetud hobune, kes otsust pidanud andma. Astunud see hobune elujalaga enne üle etteseatud teiba, siis jäänud vang elama, astunud ta surmajalaga enne, siis pidanud ta surema. Et aga Dietrichi kohta hobune elujalga enne tõstnud, jäänud ta elama ja lastud priiks. — Kui meie nüüd seda asja terasemalt tähele paneme, siis leiame, et ju selle ühe tüki järgi eestlased muudest vanaaegseist rahvaist palju üle käivad. Igal ajal on inimesed jumala tahtmist nõudnud teada saada, aga mil v i i s i l nad seda tegid, sest tunneme, kui üht rahvast teise kõrvale seame, kes neist vaimu poolest kõige kõrgema järje peal seisis. Vanadel kuulsatel kreeklastel, kelle kirjasid nüüdki meie õpetatud mehed küllalt ei jõua läbi uurida, olid jumala tahtmise avaldamiseks kuulsad oraaklid, kus üks naisterahvas kuldse kolmjala peal istus. See kolmjalg seisis ühe augu kohal, kust maa-alust uimastavat auru välja kees. Hakkas nüüd naisterahvas kolmjala otsas jampsima, siis kirjutasid preestrid tema sõnad üles ning seadsid neist jumaliku vastuse kokku. Kõige kuulsam neist oraaklitest oli Delfis oma suure ja uhke templiga, kus kuningadki jumalikku tahtmist käisid järele pärimas. — Nõnda oli lugu kuulsa kreeka rahva juures. Nüüd vaatame, mis selle poolt sakste eneste juures leiame, kui nad ju ristiinimesed olid. Jälestus tuleb peale, kui meie ajaraamatutest loeme, mis just Dietrichi ajal ja veel mitusada aastat pärast teda Saksamaal «nõidade» tagakiusamiste juures sündis. Rahvas nägi seal oma ebausus igal pool nõidumist, kus midagi äpardust sündis, ja et nad nõidumist uskusid, siis uskusid nad ka nõidasid. Keegi ei võinud seal julge olla, et teda mitte täna või homme «nõiaproovi» ära ei pandud katsuma, millega jumala tahtmist taheti teada saada. Ja see usk valitses veel poolteistsada aastat tagasi sel mõõdul, et tuhandete kaupa inimesi, keda nõidadeks peeti, ära põletati. Neid nõiaproovisid võeti aga sel viisil käsile: Esimene proov oli v e e p r o o v, kus kohtualuniku* käed

* Kohtualuse.

ja jalad risti kokku kõideti ja teda kõie otsas kolm korda jõkke või tiiki lasti. Ei vajunud ta mitte kohe alla, siis pidi ta nõid olema. Teine proov oli k a a l u m i n e, kas piibliraamatu või muude asjadega. Kolmas proov oli s i l m a p i s a r a t e p u u d u s hirmsa piinamise ajal, millega neid õnnetuid inimesi tunnistama sunniti. Tulid pisarad p e a l e piinamise, siis ei aidanud nad enam. — Need ja muud asjad, ütlen ma, olid veel poolteistsada aastat tagasi Saksamaal igapäevased sündmused. —

Läti Hindrik kirjutab edasi:[4] «Preestrid ristisid Virumaa piiri peal kolm küla. Selsamal kohal oli üks mägi ja üks ilus mets, kus rahva kõne järgi saarlaste jumal, kelle nimi Tharapita on, olla sündinud ja sestsamast kohast Saaremaale lennanud. Ka käis üks teine preester ümber; see raius nende jumalikud pildid ja kujud maha, mis sealsamas olid tehtud, nõnda et paganad imeks panid, mispärast verd välja ei jooksnud, ning sellepärast preestri sõnu seda ennemini uskusid.» — Seda «Tharapitat» arvatakse vanade eestlaste sõjajumalaks Taaraks, keda saksad Saaremaal olid eestlastega sõdides nende suust kuulnud, kus nad «Taara avita» hüüdsid, aga millest saksad, et eesti keelt ei mõistnud, «Tharapita» tegid. Et r u m a l a m rahvahulk (sest eesti pealikud ja haritud sõjamehed ei lasknud mitte oma pühi paikasid nii kergel viisil ära rikkuda või ennast sellel teel ristida) oma jumalate kujude sees verd arvas olevat, seda ei ole imeks panna, kui meie vaatame, mis veel meie ajal Kristuse ja muude piltidega tehakse ja ustakse. Kui näituseks praegu üks koolitatud India mees Aasiast Itaaliamaale ühe rooma-katoliku talupoja juurde tuleks ja tema käest järele päriks, mis tema usk on, küll tal siis imeasju saaks kodus rääkida olema sest, kui rumal ja vaene ristirahva usk olla, sest et selle usu rahvas muud midagi ei nõuda kui ühe kirju puukuju kummardamist nurgas ja küünalde põletamist selle pildi auks.

Need ajaraamatute sõnumid ei tunnista siis midagi, mis näitaksid, et eesti rahva vanaaegne usk oleks inetum olnud kui muul selleaegsel paganarahval, vaid meie võiksime sellevastu sealt väga palju head välja arutada, kui meil nõu oleks mõttekujutustega võidelda. Seda meie aga ei taha ja sellepärast vaadakem nüüd veel, mis oma

ennemuistseis juttudes oma esivanemate usu kohta üles leiame.

Eestlaste ülem jumal oli J u m a l (ka Vanaisaks ja Vanataadiks nimetatud), kelle nimega kõik soome suguseltsid nüüd veel jumalat nimetavad ja kelle nime all pagana laplased praegu veel üht vägevat vaimu teenivad, kes taeva ja maa üle valitseda. Selle jumala ülem tempel ja kuju oli Biarmamaal* Valge mere ligidal, millest «Sturlangs Sagas»[5] (lehekülg 46—49) nõnda jutustatakse: «Jomala kuju oli väga kunstlikult kallist puust tehtud ja üleüldse kulla ja kalliskividega kaetud. Peas oli tal üks 12 kalli kiviga ehitud kuldne kroon, kaelas üks pael, mis 300 marka kulda maksis ja põlvede peal üks liud kullast, mis nii suur oli, et neli meest võisid oma janu kustutada, kui ta täis oli, ja ta oli kulda täis; viimaks oli tal kuub seljas, mis rohkem väärt oli kui kolm laevatäit kõige kallimat vara, mis läbi Kreeka mere purjetasid.» — Mis õnnis Faehlmann[6] eesti rahva vanaaegsest usust Järva- ja Virumaal rahva enese suust kokku on korjanud, sest räägib ta nõnda:

«V a n a i s a ehk V a n a t a a t elas kõrges taevas; tema katuse all säras kaunis päikene. Kalevid olid tast loodud saanud, et nende nõu, kunsti ja kangust tarvitada. Kõige vanem neist oli V a n e m u i n e. Ta oli teda vanaks loonud, hallide juuste ja habemega, ning temale vanaduse tarkuse andnud; aga süda oli tal noor ning tema päranst oli luulemise ja laulmise võim. Vanataat kuulis tema tarka nõu, ja kui mured tema otsaesist kortsutasid, mängis Vanemuine tema ees oma kaunist kannelt ning laulis oma armsaid laulusid. Teine oli I l m a r i n e, kõige parema mehe-ea sees ja mehise tugevusega, kellel tarkus otsaesise pealt ja sügavad mõtted silmist välja paistsid. Tema päralt oli kunstide võim antud. Kolmas oli L ä m m e k ü n e, üks ergas noormees, täis naljatuju, ka rõõmus ja üleannetuste peale valmis. Teised, nagu V i b o a n e — vägev vibukütt — on vähem täht-

* Biarmlased olid soomlased ehk tšuudid, nagu Othere, üks suurtsugu normann, kuningale Alfredile teadustab. (Alfred's Erdbeschreibung in Forsters Entdeckungen im Norden, p. 88.) — *Autori märkus.*

sad. Kõik pidasid üksteist vennaks ja Vanataat nimetas neid oma lapsiks. Nende elukoht oli Kaljuve ehk Kaljuvald. Seal astus Vanataat Kalevite ette ja ütles: Ma olen oma tarkuses nõuks võtnud maailma luua. Imeks pannes vaatasid Kalevid tema otsa ja ütlesid: «Mis sina oma tarkuses nõuks võtnud, ei või paha olla.» Ja kuni nad magasid, lõi ta maailma, ning kui nad üles tõusid, hõõrusid nad oma silmi ja vaatasid imestades maailma otsa. Aga Vanataat oli oma loomisetööst väsinud ja heitis puhkama. Seal võttis Ilmarine tüki oma kõige paremast terasest ja tagus tast ühe kummi, laotas teda telgiks üle maa ning kinnitas säravad tähed ja hõbedase kuu tema külge; selle valgustaja võttis ta Vanataadi eesõuest ning pani ta imelikul viisil telgi külge, nõnda et ta ise üles ja alla käib. Rõõmutujul võttis Vanemuine oma kandle, hakkas rõõmulaulu laulma ja hüppas maa peale, ja laululinnukesed käisid tema jälil, ning kus tema hüppav jalg maa külge puutus, seal siginesid lilled asemele, ja kus ta kivi peal istudes laulis, seal tõusid puud maa seest üles ning laululinnud istusid nende otsa ja laulsid ühes. Lämmeküne pillerkaaritas mööda metsasid ja mägesid ümber ning Viboane katsus oma vibu osavust. Vanataat ärkas selle tümina peale üles ja pani imeks, kuidas maailm hoopis teiseks muutunud, kui ta temast loodud saanud. Ja ta ütles Kalevitele: Väga õige, lapsed, mis teie teete! mina olen maailma üheks tooreks pakuks loonud, teie asi on teda iluga ehtida. Pea saan ma ka maailma täitma kõiksugu loomadega ja saan siis inimest looma, kes selle maailma üle valitsegu. Inimese tahan ma aga nõrga luua, et ta ennast oma vägevusest võiks kiidelda, ning teie peate inimestega sõbrustama ja ennast nendega segama, et üks seltskond tõuseks, kes ennast mitte nii ruttu õeluse kätte ära ei annaks. Õelust ei või ma mitte ära hukata, sest et ta headuse mõõtja ja kihutaja on.»

See on vanade eestlaste usk maailma loomisest, nagu teda õnnis Faehlmann omaaegse rahva suust veel jõudnud kokku koguda ja üles panna. Meie ajal on ka need viimasedki mälestused meie rahva meelest ära hakanud kaduma, mis mitte hea tunnistus meieaegsele rahvale ei ole. Jumal aga hoidku meid selle eest, et nende mäles-

tuste kustumistega ühes ka vana eesti vaim meist ei lahkuks, keda ka ju, iseäranis uuemal ajal, mitutpidi võõra oopiumiga hakatud surmale uinutama!

Mis nüüd see vana eestlaste usk meile avaldab? Ta näitab meile eesti rahvast ühes nii kõrges vaimuolekus, nagu meie seda üksi kõige rohkem haritud vanaaegse rahva juures leiame. Õigusepärast teenisid meie esivanemad ju ühtainust elavat vägevat jumalat, nagu seda nüüdki veel pagana lapi rahva juures näeme. Oma rahvavanemaid ja kuningaid arvasid nad aga Kalevite soost välja läinud olevat, keda nad sellepärast ka Kalevite poegadeks nimetasid. Neist oli kõige kuulsam Sooni ehk lühidalt Kalevipojaks nimetatud,[7] keda meie rahvalauludes nüüdki veel igal pool austatakse. Seame aga seda usku saksa rahva paganaaegse usu kõrvale, siis leiame teda temast palju ülema olevat. Seega ühtlasi teame aga ka, k e s neist rahvastest oma vaimuharimises vanasti k õ r g e m a järje peal seisnud.

2. **Seadused ja eluviisid.** Eestlased ja nende vennad liivlased ei elanud mitte nagu lätlased metsades lahus, vaid neil olid kindlad külad ja linnad. Läti Hindrik nimetab neist mitmeid, nagu: Kuldale, Kettis, Lindanisa, Leale, Sõlgesilm, Lonerate, Reinenen, Tuvine, Urele, Vasela, Anispää, Ladise, Loone, Metime, Memeküla jpm. Veel tähtsam on aga, et eestlastel ju enne aastat 1225, kus Läti Hindrik oma ajaraamatu kirjutamisega lõpetust tegi, kindlad kantsid olid, mille ees ennast kõik sakste vägevus ja vahvus kaua aega ilmaaegu vaevas. Nende väga tugevate kantside arv oli õige suur. Läti Hindrik nimetab neist: Ovele, Riole, Holme, Viliende, Varbola, Agelinde, Kubesele, Toreida, Kukenois, Ottepää jpm. Nendes kantsides elasid eesti rahva vanemad ehk kuningad, kellest meie muud ei või arvata, kui et nad ühe kaunis kõrge vaimuharimise järje peal seisid. Seda tunnistavad iseäranis ka nende ühes nõus ettevõetud sõjapidamised muude riikide ja rahvastega. Läti Hindrik räägib ka nende vanemate kokkutulemistest,[8] mida nad iga aasta lõikusekuul Harjumaal Rugele ehk Rangola kantsi peal pidanud, kus nagu nende riigipäev olnud, riigiasjade nõupidamiseks. Sel viisil võisid nad küll ju aastal 580 peale Kristust vägevat Rootsi kuningat Ing-

varit[9], kes (nagu islandi keeli kirjutatud «Heimskringla» raamat[10] ütleb) «vägev sõjamees ja ka paljude sõjalaevade peal olnud», kõige oma suure sõjaväega maha lüüa, kellega ta äkitselt Eestimaale tuli, eestlastele kõike pahandust kätte maksma, mis need Rootsimaal sõdides rootsi rahvaga olid teinud. Aga nagu nimetatud vana raamat ütleb: «Seal tulid eestlased alla lõpmata väega ja nüüd hakkas neil sõda; seal läks nende maavägi nii kangeks, et rootslased enam vastu ei jõudnud panna; seal langes kuningas Ingvar, aga tema rahvas põgenes» nne. — Need eesti vanemad seisid aga ka teiste vägevate ja kõige vägevamate riikidega sõpruses, mis üks kiri tunnistab, mida umbes aastal 500 peale Kr. kuulus ja sel ajal kõige vägevam kuningas Theodorik Itaaliamaal eesti saadikutele ühes andis, kes teda oma rahva nimel bernsteini- (merevaigu-) kingitustega teretamas käisid. Seda kirja on meile Kassiodorus[11], kuninga Theodoriku[12] riigikantsler (oma lib. V variar. cap. 2) tallel hoidnud. Ladina keelest eesti keelde ümber pandud on selle kirja sõnad nõndaviisi:

«Teie saadikute siiatulemises oleme teie suurt ihaldamist ära tundnud meiega tuttavaks saada. Et teie ookeani randades elades siiski meiega ühendatud meelel tahaksite olla, on meile üks väga armas ja kallis palve, nagu ta meid ka rõõmustab, et ka teie juurde meie nimi on tunginud, kellele meie ometi mitte oma käskusid ei võinud läkitada. Armastage nüüd mind kui üht teile tuttavat, keda teie ilma tundmata olete ihaldamisega üles otsinud; sest nii mitme rahva kaudu üht teekonda julgeda ette võtta, see tarvitab enne üht elavat soovimist. Teile nõnda meie sõbralikku tervitust jälle vastu saates teadustame meie, et meie seda merevaigu- (bernsteini-) kingitust, mis teie poolt selle kirja viijate käe läbi meie kätte on jõudnud, tänuliku meelega vastu oleme võtnud. Teie rannale voolajad ookeanivood toovad, nagu teie saadikute otsuseandmine ka ju nimetas, seda kerget vaiku teie maale; aga kust ta tulla, olla teile, nagu nad seletasid, teadmata, ehk küll teie kõigist teistest rahvastest üksi teda kui oma kodumaa andi kokku kogute. Ühe teatava mehe Korneliuse[13] kirjade järgi jookseb ta saarte peal kesk ookeani kui mahl ühest puust *(ex arboris*

succo) välja, mispärast teda ka sukkinumiks nimetatakse, ning tardub aegamööda päikese lõkke käes ära. Sest tema selge, pehme olemine muudab ennast väljahigistatud metalliks ümber, pea kollakat punast karva läikides, pea tule selguses särades, nõnda et kui ta merepiiri poole liugleb, ta vahutavatest merevoogudest puhastatud teie randadesse välja saab uhetud. Seda arvasime sellepärast nimetada pidavat, et teie koguni ei peaks uskuma, meil oleks teadmata, mis teie arvamise järgi üks varjule pandud saladus on. Käige meid aga veel sagedamini vaatamas neil teedel, mida teie armastus teile avaldanud, sest et ikka tulus on rikaste kuningate sõprust püüda, kes, kui ka ühe vähelise kingituse läbi heldele sõprusele said võidetud, ikka suurema tasumise pärast hoolt kannavad. Mõnda laseme teile ka teie saadikute suusõna läbi ütelda, kellega meie, nagu meie teile teada anname, ka ühes oleme läkitanud, mis teile armas saab olema.»

Theodorik tänab siis siin eestlasi, et nad seda nõu ette võtnud ennast temaga tuttavaks teha ja oma saadikuid kuni Itaaliamaale saatnud, ning palub neid seda sõprust temaga edasi ajada. — Eestlased purjetasid nõnda oma laevadega kuni Itaaliamaale, nad saatsid saadikuid Itaalia kuninga juurde, nagu pärast aastal 1205 Polotski suurvürsti juurde.[14] Nad käisid oma vanemate ja sõjapealikute all niihästi maisamaad mööda kui üle mere vaenlaste vastu sõdimas. Nõnda tulid aastal 1210 Saaremaa mehed[15] 300 laeva ja suure hulga venede peal Koiva jõe suhu sõdima, kus neil 2000 hobust kaasas olid. Nende sõdimise viis, nende terav nõu, kui nad liivi rahvast ka ühes püüdsid sakste vastu sõdima ärritada või kui nad korraga kolmelt poolt vaenlaste peale langesid ja oma sõjaleeride ümber vallisid raiusid, see kõik ja palju muid asju tunnistavad üht selle aja kohta kõrget harimise järge.

Eestlaste vahvus ja sõjavägi oli sel viisil kõigis põhjapoolseis maades kardetud ja nende keha tugevus oli kuulus. Selle tunnistuseks võiksime veel mitukümmend sõnumit vanadest ajaraamatutest nimetada, aga see teeks meie kõne liiga pikaks. Üht asja aga tahame veel nimetada, mis vanade eestlaste tähtsusest paremat tun-

nistust annab kui kõik tunnipikkused kõned. Aastal 1186 said Taani sõjamehed oma kuninga poolt luba oma õnne vee peal eestlaste vastu katsuda, mis neil aga sugugi korda ei läinud *(Petrus Olai in scriptoribus rerum Danicarum medii aevi 1772 p. 121)*.[16] See oli just selsamal aastal, kus esimene saksa piiskop Meinhart Liivimaale tuli,[17] et siin «vaeseid paganaid» ristiusku pöörata, kes ka tema vastu, nagu enne ju saksa kaupmeeste vastu, väga lahked olid, kuni ta teisel aastal, kõik «vaeste paganate» heaks, oma Rootsimaalt tellitud meistritega Düüna jõe ääres kivist ja rauast tehtud kantsisid hakkas ehitama. Kaks aastat peale taanlaste kiusamiste, see on a. 1188, purjetasid eestlased Rootsimaale[18] Mälari järve, mis sel ajal Taani kuninga valitsuse all seisis, lõid seal ülema piiskopi Johanni Upsaalast 1. juunil maha ja põletasid pereka Sigtuuna linna ära, millega nad praegust Rootsi pealinna Stokholmi sundisid asutama. Praegu pannakse veel, ehk küll ju ligi 700 aastat sest ajast mööda läinud, Stokholmi ja Upsaala vahel vana Sigtuuna varemeid ja vägevaid neljanurgelisi tornisid imeks ja ei jõuta ära mõista, kuidas selleaegsete puudulikkude sõjariistadega eestlastel võimalik olnud seesugust vägevat ja perekat linna ära lõhkuda. Rootslaste suus liiguvad aga praegu veel kõiksugu jutud selle linna ärarikkumisest ja iseäranis eestlaste vahvusest seal juures.

Need ajad seisavad liiga kaugel meist ära, et meie üht täielikku pilti eesti rahva selleaegsetest seadustest ja eluviisidest võiksime saada. Rahva enese meestest jutustab neist üksi Läti Hindrik, kes aga Saksamaal üles oli kasvatatud ja sellepärast mitme asja peale läbi teise prilli vaatas, kui meie seda oleksime soovinud. Nõnda palju aga saame tema kirjadest ometi teada, et eesti rahval omad preestrid ja templid olid ja et nende üle nende omad kuningad ehk vanemad valitsesid, kes kindlais kantsides elasid. Kõige kuulsamad neist olid Läti Hindriku kirjade järgi Ako,[19] kuulus vanem, kes Polotski suurvürsti Vladimiri juures sakste vastu abi otsis, Alo, Anno, Asse, Azo, Kaupo,[20] üks esimestest vanematest, kes ristiusku heitsid, käis pärast Roomas paavsti juures, kes selle eest tema vürstinime kinnitas ja teda

saksa rüütlitega ühe järje peale tõstis (tema järeltulev sugu elab praegu veel), Kuulevene, Rameko, Vesike, Uldenägu, Vaade, Vane, Varibul, Imant, Lembit, Nunnus, Vottele jm. Üks väga auväärt ja tähtis asi vanadest eestlastest, mis Läti Hindrik mitu korda suure kiitusega nimetab ja mis sel toorel ajal sõdija rahva juures vähe leiti, on see, et eestlased sõdades millaski vaenlaste naisi ja lapsi ära ei tapnud, vaid seesuguseid tegusid jõleduseks pidasid. Sest näeme, et meie esivanemad ka südame poolest kaunis haritud olid ja selle poolest meie praegustest eestlastest sugugi tagasi ei seisa, kes ka veel iga päev valmis on oma endistele piinajatele, kus iial võimalik, lepituseks kätt pakkuma.

3. **Kunstid ja teadused.** Seda meie teame, et 12. aastasajal, kus Breemeni misjonärid meie maal ristiusku mõõgaga hakkasid laiali laotama, Saksamaal kunstidest ja teadustest veel suuremat juttugi ei olnud. Mis munkadest kloostrites teaduseraamatute kohta sünnitati, seda tehti kõik ladina keeles, ja saksa keeles ei olnud muid kirjasid leida kui üksikud jaod piiblist ja mõningad ilmalikud laulud. Saksa keel ise oli puhtast harimata. Et aga sakste juures selle poolest nii vaene lugu oli, sellepärast meie ei või ütelda, et ta eestlaste juures veel vaesem olnud. Kõige kõrgema vaimujärje peal seisid sel ajal araabia, persia ja kreeka rahvas teaduste ja kreeka ja itaalia rahvas kunstide poolest. Nende rahvastega oli aga ka eestlastel ju ammust ajast peale tegemist, nagu ajaraamatute sõnumid ja vanad rahad tunnistavad, mida meie maal hulgakaupa mulla seest leitakse. Eestlaste laevasõidust, sõjapidamisest ja kauplemisest teiste rahvastega oleme ju küllalt rääkinud; saagu siin nüüd ka veel mõningad kodused asjad nimetatud.

Wilhelm v. Modena[21] kirjadest, kes kui paavsti saadik mitu korda Liivimaal käis, leiame, et Liivimaa ökonoomia olla põlluharimine, kalapüüdmine, mesipuud ja lubjapõletamine olnud. Aga selle üle on ka veel vanemaid sõnumeid, sest ju Tacitus[22] ütleb: «Eestlased harivad suurema hoolsusega põlluvilja ja muud vilja, kui see muidu germaanide laiskusega ühte sünnib.» (Tacitus pidas selleaegsete põhjarahvaste keelte puuduliku tund-

mise pärast eestlasi germaanideks.) Ja Läti Hindrik jutustab Järvamaast,[23] et ta ju aastal 1211 üks väga haritud kubermang olnud, suurte ja perekate küladega. Iseäranis ilus, suur ja perekas küla olnud Karetene, mis sakslased lätlastega ühes tühjaks riisunud ja ära põletanud. Imelik on aga, et Preisi vanade ajaraamatute järgi preisi rahvas eestlaste käest põlluharimist on õppinud. Erasmus Stella[24] (Libonothanus med. dr. ja Zwikkani kodanikkude ülem), kes aastal 1510 kirjutas, annab sest täieliku otsuse kätte. Ta ütleb oma ladina keeles kirjutatud raamatus: «Vanad preislased ei harinud põldu, olgu, et nad põlluharimist ei mõistnud, olgu, et nad oma maa headuse tallelepanemisega ennast ühes arvasid oma naabrite eest pidama kartma, kes neid siis ehk ära oleksid ajanud, ehk olgu, et nad põllu seest välja siginevat peatoidust ei tundnud» — ja paneb need sõnad Tacitusest (de Germ. c. 45) juurde: «Eestlased harivad suurema hoolsusega põlluvilja ja muud vilja, kui see muidu germaanide laiskusega ühte sünnib.» Hartknoch[25] omalt poolt lisab veel siia juurde: «Neist eestlastest on ka teised preislased, niipea kui nad siia elama asusid ja endile majad üles olid ehitanud, ka õige pea põlluharimist õppinud.» — Ka Hiärne[26] kirjutab a. 1198 kohta, et saksad liivlaste põllud olla põlema pistnud ning neid sel viisil sõna kuulma sundinud. Konrad von Meidorp sünnitas, nagu Läti Hindrik jutustab,[27] seeläbi üht suurt riidu, et tema sulased liivlaste põllu pealt vilja ära lõikasid. Aastal 1211 tõusis hirmus mässamine seepärast,[28] et Wendi rüütlid põlluvilja olid hakanud pärima, mis liivlaste päralt oli. Nõnda näeme siis, et põlluharimine eestlaste juures ju vanal ajal kaunis kõrge järje peal olnud (vist kaunima kui mitmes paigas meie ajal) ja et tast hulk rahvast elanud.

Et eestlased laevaehitamist ja taevatähtede tundmist mõistsid, tunnistavad nende meresõidud. Ka mitut sugu laevariistu pidi neil olema, see on selge, nimelt kui meie mõtleme, et nende laevad mitut moodi olid ehitatud, nagu Läti Hindrik jutustab. Ise olid kaubalaevad, ise sõjalaevad ja vened. Nüüdki on neist tundmistest ja riistadest mitmeid meie rahva juures leida.

Aga mitte üksi laevaehitamist, vaid ka suuremaid ehitusi mõistsid eestlased, nagu nende kantsid tunnistavad, millega sakstel kõige oma tugevamate sõjariistadega enne väga palju tegemist oli, kuni nad neid ära jõudsid võita. Vana Varbola ja Soontagana kantside varemeid on nüüdki veel Harjumaal näha,[29] kust ka palju vanu rahasid on leitud ja veelgi leitakse. Kahju, et meie rahvas neid mullarüpe seest ilmsiks saadavaid asju veel nii vähe mõistab kalliks pidada, mis, kui nad õpetatud meeste kätte saaksid, mõndagi otsust meie vanast ajast võiksid anda.

P e a a s i aga, kust ühe rahva vaimuharimise järge ära tunnukse, on tema k e e l. K e e l on ühe rahva harimise kandja ja seepärast ka tema kauni korra ja priiuse sünnitaja, on tema k õ i g e kallim pärandus. K e e l on, mis üht rahvast rahvaks teeb; ta varjab üht lõpmata väge ja pühadust enda sees. Keel ja mõistus käivad käsikäes, sest keel on avalikuks saanud mõistus. Seepärast võime ka sest, kuidas ühe rahva keel haritud on, kõige paremini rahva enese vaimujärge ära tunda. Võtkem sellepärast kuulda, mis kuulus keeleuurija Faehlmann e e s t i keelest ütleb.[30] Ta kirjutab (Ueber die Declination der estnischen Nomina): «Missugused asjad on need, mis järeltulevatele põlvedele ühe rahva täielikku ise-olemist ja ise-aega kuulutavad? Kus histooria selgesti kirjutatud sõna puudub, seal teevad seda ehitamise ja luulemise järelejäänud mälestused ja mitmesugused asjad, mida maa rüppe maeti või kogemata viisil sinna juhtusid ning mis kogemata jälle päeva ette tulevad. Kuidas oli e e s t l a s t e vana põlv? Kas siis eesti rahval ü h t e g i mälestust ei ole, mis meile tema möödanikust* sõnumeid annaksid? Meie äravõitjad oma tühjakslaastavas tujus hävitasid kõik, mis vana oli, maa pealt suutumast** ära, ning ilmaaegu küsime nende kasinaid kirjasid, kuidas siin oli, enne kui sai, nagu ta nüüd on. Ehitusemälestusi ei ole meie ajani ühtegi järele jäänud, sest linnad ja ehituse tööd pidid küll kõige esiti ja iseäranis laastamise tujule ohvriks langema või äravõitjate sundi-

* Minevikust.
** Sootumaks.

misekantsidele materjaliks saama. Üleskirjutatud luuletusi eesti rahva möödanikust meil ka ette ei ole näidata ning meie kodumaa rüpest hulgakaupa ülesleitud vanadusi katsub histooriakriitik ja keemiateadus võõraste omanduseks mõista, kes aeg-ajalt meie randades ja uulitsate peal kõndimas käinud.

«Aga rääkimata sest, et hädastlikud* tarvidused põhjapoolseid ehitusi üles ehitasid, — rääkimata sest, et luuletuse sünnitused ennast lauludes ja ennemuistsetes juttudes üks aastatuhat otsa alles hoidnud, — rääkimata sest, et eesti rahvas oma uuel ärkamise-ajal vaimupriiusele oma kodumaa mullapõrmus leitud vanadusi oma esivanemate omanduseks saab tunnistama, — rääkimata sest kõigest peame oma k e e l t kõige ülemaks mälestuseks pidama, mis meie rahva põlgmata möödanikust tunnistust annab. See keel seisab nagu ühe suure kunstitöö vare meie ees. Keelt nimetan ma üheks kunstitööks — ta on seda niisama hästi kui iga muu. Paabelist lahkudes sai iga rahvas oma jao kaasa, ja tahame seda jagu toore materjali aru sisse panna, siis lõi iga rahvas sest toorest materjalist ühe kunstitöö, kas nägusa või näota, ning see kunstitöö tunnistab nagu iga seesugune töö oma meistri suurust. Ja nõnda peame ka meie, kui kõige seadusekorralisema keele, see on oma e e s t i keele sügavuste sisse tungime, hüüdma: S e l l e rahva möödanik, kellest s e e k e e l loodud, e i o l e tühine olnud, kui ka tema teod teaduste paberisesse sisukorrasse, mida maailma histooriaks ja maailma kohtuks nimetatakse, üles ei ole tähendatud.» — Nõnda õndsa Faehlmanni sõnad. Ma võiksin tosina kuulsaid mehi nimetada, kes seesamasuguse kiitusega meie keelest on rääkinud, aga sest ühest olgu küll. Seesugusel rahval aga, kellel peale tema seitsmesaja-aegse vangipõlve veel seesugune keel ja veel seesugused laulud on, nagu nad meie «Kalevipojas» kokku on pandud, — seesugusel rahval, ütlen ma, on tõesti kord ka p a r e m a d ajad, on üks v a l g u s e a e g olnud, millest aga meie endale enam üht täielikku pilti ei või teha. M i s meie teame, on siis lühidalt see, et

* Hädavajalikud.

vanad eestlased kui üks prii rahvas hoolsasti põldu harisid, mere peal palju kauplesid ja vahvate sõjameeste nime all kõigis põhjapoolseis maades kuulsad ja kardetud olid. Nad pidasid teiste kuulsate rahvastega sõprust ja nende saadikud käisid kuni Itaaliamaale. Neil oli üks korraline valitsus, sest nende vanemad käisid iga aasta koos nõu pidamas, kelle all nad ka sõdisid. Neil ei olnud aga mitte üksi seadusi sõja- ja rahuaja kohta, vaid ka peenemaid eluviisisid ja harjutusi*, mis kõrgema vaimuharimise korrast tunnistust annavad. Nad mõistsid võõraid keelesid, sest Theodoriku kirjas seisab, et ta neile ka veel suusõnaga sõnumeid koju kaasa andnud. Neil oli ehk ka ju oma kiri, sest üks imelikkude ruuni-kirjadega kirjutatud vanaaegne eesti kalender on veel alles.[31] Nad ehitasid kindlaid lossisid ja kõrgeid kantsisid ning nende templid olid kullaga ja kalliskividega ehitud. Seda leiame kõik oma rahva juurest ligi tuhat aastat tagasi, kus veel palju Euroopa maid metsapimedusega olid kaetud ja kus Euroopa rahvast elas, kes metsloomadest palju paremad ei olnud. Kui meie nüüd selle peale mõtleme ja meelde tuletame, mis pärast tuli, siis p e a m e hüüdma: «Tõesti, **see aeg** oli eesti rahva **valguse-aeg!** Ei oleks mitte söödikute parved selle valguse kui paksude pilvedega kinni katnud ja oma teravate küüntega eesti elusoontesse igal pool kui ämblikud kinni hakanud, tõesti, eesti rahvast nimetaks maailm nüüd seesamasuguse auga nagu ta praegu kõige ausamaid Euroopa rahvaid nimetab!

Jumal andis, nagu meie alustuses kuulsime, seda käsku valgusekäijatele: «Heida maa enda alla ja valitse t e m a üle.» Seda käsku olid meie esivanemad omal, jumalast neile antud maal rohkesti täitnud, nagu meie ka praegu kuulsime. Aga — madu oli kavalam kui inimene, ja — valgus ja pimedus peavad siin maailmas üksteisega võitlema, kuni maailm seisab. Ka eesti rahvas ei jäänud nendest võitlemistest puutumata, ning et ta südames midagi kurjust ei olnud, oli tema elu ja põlv pea hoopis teiseks muudetud. Sest ajast, mis nüüd tuli, tahame siis ka veel natukene rääkida, ehk küll temast ju kõik lühidalt, aga

* Harjumusi.

täitsa ja meie südame põhjast välja on öeldud, kui «Emajõe ööbikuga» hüüame:[32]

«Sõda pikas vereriides
sõidab tuleratta-vankris
sinu pinnal, Eestimaa!
Tema sammul haigus astub,
orjapõli kütkeid tõstab
ristilöödu kujuga.

«Kalev, sinu haua pinnal
tõusvad müürid ristiusul', —
laulujumal, looja läed!
Sinu lapsed lõõga kandvad,
vaenlaste ees kummardavad,
verd ja häbi nutavad!

«Õigus, kus su kodu jäänud?
silmaveega selga pöörnud
olid sa mu isamaal'.
Piits ja veri valitsesid!
Orjaleiba nuttes murdis
eesti rahvas Eestimaal.» —

1186 oli see õnnetu aasta, kus esimene «ristiusu apostel» Meinhart meie maale jõudis. Ta oli Breemeni linnast pärit, kelle kaupmehed ju mitu aastat otsa Liivimaaga olid kaubelnud ja tema rahva rikkusest sellepärast palju mõistsid rääkida. Et saksad siis alles meie maad oleksid üles leidnud, see on üks naeruväärt mõte, sest et nad ometi nii vähe haritud ka ei olnud, et nad kõigis põhjapoolseis riikides kuulsat eesti rahvast ei oleks tundnud. — Liivi rahvas seisis Meinhardi tuleku ajal Polotski kuninga Vladimiri kaitsmise all.[33] Seda teadis Meinhart väga hästi ja palus sellepärast Vladimiri käest luba, enne kui ta oma ümberpööramise tööga peale hakkas, mis temale ka väga hea meelega anti. Mõningad rikkad ja austatud mehed lasksid ennast liivlastest peale lühikese õpetuse ka pea ristida. — Teisel aastal näeme Meinharti ju üht kantsi ehitavat, mida Ükskülaks nimetati. Paar aastat veel hiljem, kus ennast ju suur hulk

rahvast heaga oli ristida lasknud, rääkis Meinhart ka ju Breemeni ertspiiskopi ülemvalitsusest ja iga vilja kümnenda maksust. Aga nüüd hakkasid liivlased ju märkama, kuhu poole asjad püüdsid kaaluda; nad hakkasid ära tundma, et need, kes ikka taevariiki suus kannavad, ka sugugi maailma riikisid ära ei põlga. Ju aasta 1198 kohta, kus Berthold piiskop oli, jutustab Läti Hindrik:[34] «Ja liivlased saatsid ühe saadiku piiskopi juurde» (kes suure sõjaväega Saksamaalt Liivimaale oli tulnud) «ja lasksid küsida, mispärast ta üht sõjaväge kaasa olla toonud. Saada oma sõjavägi koju ja pööra omastega rahus oma piiskopilossi tagasi: neid, kes usku vastu võtnud, võid sa meiepärast sundida teda pidama; teisi aga avatele teda vastu võtma, aga sõnadega, ja mitte piitsadega.» — Siiski ei arvanud Berthold ilma sõjata läbi saavat, kus ta aga ärateenitud surma sai. Albertiga,[35] kes nüüd Liivimaa piiskopiks sai, algab aga meie maa päris hirmus aeg. Ta oli 30 aastat piiskop, aga peaaegu mitte üht aastat ei läinud mööda, kus inimeste veri ei oleks jooksnud kui veeojad. Kõige rohkem oli eestlastel kannatada, sest et lätlased ja ka üks jagu liivi rahvast pea ära said võidetud ja ennast ristiusku andsid. Ehk küll liivlased k a eestlased olid ja eesti rahva poole hoidsid, siiski sunniti neid vastumeelt oma vendade vastu võitlema, nagu Läti Hindrik jutustab,[36] kui ta ütleb: «Ja saksad saatsid kõigi liivlaste ja lätlaste juurde ja ähvardasid ja lasksid neile öelda: Kes mitte välja ei tule ja kristlaste sõjaväe järel ei käi, saab kolme margaga trahvitud. Ja nõnda tuli hirm kõikide peale ja nad tulid.» — Eestlaste vahvus selle hirmsa sõja ajal on imeks panna. Albert läks i g a sügise Saksamaale, tuli iga kevade uute ristirändajatega tagasi, ta jagas neile mõisasid välja, ta asutas viimaks aastal 1202 mõõgavendade ordu ehk rüütliseltsi, kes selle peale pidid vanduma, et nad oma tervet eluaega selletarvis saaksid kulutama, Läänemaa paganate vastu võidelda, — aga see kõik ei tahtnud aidata, sest eestlased tegid ennast ikka jälle uuesti neist, väekaupa neile kaela pandud ahelatest priiks. Viimaks, a. 1218, läks ta ka veel vägeva Taani kuninga Waldemari juurde, nagu Läti Hindrik ütleb,[37] «selle härda palvega, et ta oma mereväge tuleval aastal Eestimaa vastu saa-

daks, et eestlased rohkem alandatud saaksid.» Teisel aastal tuli siis ka Waldemar suure laeva- ja sõjaväega Eestimaale. — Kes jõuab neid taplusi kõiki nimetada, mis nüüd igal pool peale hakkasid, või kelle süda kannab sest vere-äravalamisest rääkida! Üht asja tahame aga sellest ajast Otto von Ruthenbergi[38], ühe meie maa saksa rüütli sõnadega jutustada, et kuulajad näha saaksid, kuidas seal sakste poolt sõditi. «Õnnetud eestlased olid endile suured koopad maa alla kaevanud, kuhu iseennast, oma naisi, lapsi ja kõige paremat vara ära varjasid, kui kristlikud riisujate parved nende maa peale langesid. Palju elas neist ka ühtepuhku maa all, sest et neil maa peal enam ühtegi elumaja ei olnud. Seesuguse koopa leidsid kord saksad üles. Nemad tegid siis tule koopa ainsa kitsa suu ette, süütasid seda tuld kaua aega ning lasksid suitsu kõik koopa sisse. Kõik, mis elavatest loomadest koopas oli, pidi ära läkatama, ja kristlased leidsid, kui nad viimaks koopa sisse tungisid, rohkem kui tuhat hinge (muidugi enamasti kõik naised ja väetid lapsed), kes osalt ju surnud olid, osalt surmaga võitlesid. Need viimased said silmapilk ära tapetud, väga rikas saak aga sai kristlikult ära jagatud.» Peale selle sündmuse jutustamise ütleb Läti Hindrik oma ajaraamatus edasi: «Liivlased ja saksad pöörasid koju ja kiitsid oma jumalat, et ta Harjumaa rahva uhkeid südameid selleks kristlikuks alanduseks maha oli rusunud.» — Et sugugi eestlaste ristimine, vaid ristitud eestlaste maad neil inimestel peaasjaks olid, seda näitab tüli, mis aastal 1220 sakslaste ja taanlaste vahel tõusis. Albert oli kaks misjonäri, Peeter Kakenwaldi[39] ja meie Läti Hindriku, Eestimaale saatnud rahvast ristima. Nad läksid ilma sõjaväeta ja sellepärast laskis ennast rahvas igal pool ristida. Peale selle, kui nad ju mitu tuhat hinge olid ristinud, tulid nad ka virulaste juurde. Nüüd räägib Läti Hindrik nõnda edasi:[40] «Ja virulased esimeses maakonnas, mida Pudümeks nimetatakse, võtsid neid vastu ja lasksid ennast ristida, neliteistkümmend küla kõik üheskoos oma vanema Tabelinaga; selle mehe on aga taanlased pärast üles poonud selle eest, et ta riialaste ristimist vastu oli võtnud (!) ja oma poja mõõgavendadele pandiks andnud. Muud virulased teistes maakondades aga,

et nad taanlaste ähvardamiste pärast Riia preestreid vastu ei julgenud võtta, kutsusid taanlasi kui oma naabreid eneste juurde ja said neist ristitud. Sest virulased uskusid, et ü k s kristlaste jumal olla, niihästi taanlastel kui sakslastel, üks usk, üks ristimine, ja arvasid, et ühtegi tüli sest ei võida tõusta, ja võtsid oma naabrite taanlaste ristimist vastu. Riialased aga, et nad Virum a a d oma pärisosaks pidasid, sest et nad tema rahvast ristiusu alla olid heitnud, saatsid üleval nimetatud preestreid sinna, et teda ristida.» Nõnda Läti Hindriku sõnad. See tüli sakslaste ja taanlaste vahel eestlaste m a a pärast läks nii suureks, et Albert Rooma paavsti juurde läks abi paluma, ja kui ta sealt midagi ei saanud, sest et ka taanlaste saadikud seal olid, kes jälle omalt poolt tema peale kaebtust tõstsid, tõttas ta keiser Friedrichi juurde, aga k a ilmaaegu. Keegi ei tahtnud vägeva Taani kuningaga tülisse heita. Eestlastel aga oli selle tüli juures kõige rohkem kannatada, sest kes ennast sakslastest ristida laskis, seda poosid taanlased üles, kes aga taanlaste käest ristimist vastu võtsid, neid tõmbasid saksad võlla. Kõige esimesed, kes nende tapmiste juures langesid, olid ikka ülemat sugu eestlased ja vanemad, sest kuni need otsa ei saanud, ei olnud ka hästi võimalik eesti rahvast pärisorja seisuse sisse lükata. Ja seda surmavat põlve ei maitsnud eestlased mitte üksi paar aastat, vaid mitusada aastat otsa. Pärast tuli ka veel muid rahvaid meie maale; seal oli rootslase, poolaka, tatarlase ja šotigi sõjavägesid leida, kellest igaüks enda poole kiskus. Ei olnud neil eesti rahva käest enam midagi võtta, siis läksid üksteise keskis riidu, kus viimaks ometi sakste vägi kõigist teistest üle hakkas käima. Need olid ikka kõige kavalamad, sest õigel ajal mõistsid nad ka paganatega sõprust teha ja nende vennaks heita, nagu Semgalli vürsti W e s t h a r d i g a,[41] kes ikka sakstega ühes teiste ristimata rahvaste vastu võitles, et nõnda ise puutumata jääks, ja keda aastal 1225 paavsti legaat Wilhelm von Modena[42] veel ei jõudnud kõige oma tulise kõnega sinna saada, et ta ennast oleks ristida lasknud. Siiski jäid saksad tema sõbraks. Eestlased olid küll ka mitu korda v e n e l a s t e g a ühes võidelnud, kellega nad ju vanast ajast peale sõprust pidasid, aga et venelastel enestel

palju muid sõdasid oli, siis ei võinud neile ka sealtpoolt ikka abi tulla.

Kui meie selle peale mõtleme, kui palju varandust selle aja sees meie maalt välja viidi, siis võime sest ju natukene aru saada, kui väga rikas ja nõukas vana eesti rahvas olnud. Esimesi ristisõitjaid jätame puhtast nimetamata, kes millaski kauemaks Liivimaale ei jäänud kui ühe aasta, kus nad iga kord suure varandusega Saksamaale tagasi läksid. Aga aastal 1238 ühendasid ennast Liivimaa mõõgarüütlite ordu ja Saksamaa saksa rüütlite ordu ning nüüd elas nende ordurüütlite valitseja ehk meister igakord Liivimaal. Neid valitsejaid oli esimese saja aasta ajal 23 tükki üksteise järel, kellest igaüks, kui ta mõninga aasta oli valitsenud, suure varandusega Saksamaale tagasi läks. Seda varandust riisusid nad enamasti sõdades kokku, mis kinnipidamata* omapuhku edasi kestsid, aga mitte enam üksi maa pärisrahvaga, vaid vahel sekka ka piiskoppide ja rüütlite vahel. Nõnda räägib Balthasar Russow[43] oma ajaraamatus ühest orduvalitsejast, Franko v. Kressdorpist: «Sel meistril oli palju kulla ja hõbeda varandust Riias, nimelt ühe Viljandi pandirentniku järelejäänud vara, 30 000 marka kulda ja 600 marka valatud hõbedat, ilma tema hõbedase söögilaua ehteta. Sinna juurde oli ta ühe Wittensteini lossi varanduse-ülevaataja, Helwich v. Gilseni käest tema eluajal ühe tündritäie raha saanud ja peale tema surma sada tuhat marka kuldtukatit (roosinoobliks nimetatud, et neil roosilille kuju peal oli; *auri nobilissimi)* ja veel kõiksugu muud raha, ilma valatud hõbeda ja söögilaua ehteta, mis kõik Wolter v. Kressdorp, ordumeistri vend, tema valitsuse ajal Riiast ära Preisimaale viis.» (Sündinud aastal 1439.)

Kus nii palju vara oli, seal võis küll ka palju rõõmsat elu olla? Kuulgem, mis meile Russow sest jutustab. Kui ta rüütlite, piiskoppide, preestrite ja õpetajate avalikust porduelust palju on rääkinud, ütleb ta edasi: «Mis ordurüütlite, toomhärrade ja rüütlite igapäevase töö kohta ütelda tuleb, siis ei ole sel ajal palju muud nähtud kui ümberkihutamist ja jahtimist, vähkremist ja mängimist,

* Vahetpidamata.

sõitmist ja ajamist ühest pulmast teise, ühest lapse õlletamisest teise, ühest vakust teise ja ühest kirikupühast teise. Ja vähe on neid olnud, kes ennast välismaal kuningate kodades või sõjas pruukida lasksid.» Ja et siin Liivimaa pulmasid, lasteõlletamisi, vakkusid ja kirikupühasid nimetasin, siis tahan nüüd ka lühidalt rääkida, kuidas neid vanasti meie maal peeti. «Esiteks,» räägib Russow edasi, «kui ühe rüütli pulmad tulemas olid, said peaaegu kõik rüütlipered tervelt Liivimaalt veerand aastat varem ühte linna või alevikku tellitud, kus pulmad said peetud. Ja ehk küll mõisad Liivimaal suured on, siis on nad ometi seesugusele suurele hulgale liiga väiksed olnud, mispärast nad siis linnades ja suurtes alevikkudes, kus suured gildimajad seesuguste pulmade tarvis olid üles ehitatud, igakord oma pulmi pidasid. Ka ei ole nad ü h e linna pasuna- ja pillimeestega rahul olnud, vaid ka riigivalitsuse sõjatrummisid ja muude linnade pasunamehi ligi tellinud. Ja kui nüüd pruut ja peigmees kõigi kutsutud võõrastega sinna olid jõudnud, siis on laupäev enne pulma kõigile üht toredat õhtu-söömaaega valmistatud. Enne söömaaega on aga terve pulmasaaja kahes parves, üks parv pruudi, teine peigmehe poolt, väga uhkesti ja toredasti ratsa linnast välja sõitnud, kus nende suured ja rammusad täkud ja hirnujad ruunad kuldsete keede ja muude ehetega ehitud nende all pidanud tantsima ja hüppama, nne. Pärast on nad jälle linna tagasi sõitnud trummide ja pasunatega, püssipaugutamise ja muu käraga, nagu oleksid nad mõne lahingu või kantsi ära võitnud. Ja kui nad jälle linna jõudsid, pidid nad läbi terve linna ja kaks korda ümber gildimaja sõitma, kus pruut kõigi naisterahvaste hulgaga seisis ja nii pärlite, kulla, kullatud keede ja ühe kõrge krooniga ehitud oli, et ta nende asjade raskuse pärast vaevalt jõudis jalul seista. Viimaks on mõlemad parved laiali läinud ja terves linnas ja igas uulitsas ratsa-ajamise ja võidukihutamisega oma rüütlilikku olemist üles näidanud. Peale selle on igaüks oma korterisse läinud, oma saapad ja kannused maha võtnud ja siis gildimajasse tõtanud, kus ta endale kesköoni head põlve tegi. Teisel pühal on peigmeest ja pruuti sõjatrummide, pasunate ja suurte küünaldega väga uhkesti kirikusse saadetud, kus orelimängijad

ja kantorid, mitte ilma kingituseta, ennast ka kuulda lasksid. Peale jutluse on nad altari ette viidud, kus õpetaja vast pooletunnise vaeva peale pruudi suust «jah»-sõna välja sai. Kui nad nüüd laulatatud olid, said nad seesamasuguse toreduse ja uhkusega jälle kirikust gildimajasse saadetud, kus üks kaunis söömaaeg valmis seisis. Peale söömaaja on kohe ilma palve või lauluta peale hakatud tantsima, ning joomise ja priiskamisega ei ole ka viivitust olnud. Seal algas üks liiglakkumine, iseäranis ordurüütlite kannupoiste vahel, kus üks teist poole või terve mõõdu õllega võidujoogile sundis, teda väikestest peekritest sel viisil juues, et ta ühe käega peekrit kinni hoidis ja teisega ikka õlut sisse valas, kuni kõik õlu ühe hingega ära oli joodud. Nõnda pidi ka teine tegema, kui ta mitte lühikest mõõka oma keha sisse ei tahtnud saada. Seesugune prassimine ei sündinud ka mitte ilma suure õlle ärapillamiseta, sest gildimaja põrand sai mahapillatud õllest nii märjaks, et iga kord õlgi peale pidi laotatama, taheti seal veel seista, kõndida või tantsida. Kes seal kõige paremini lakkuda, priiselda, nuiata, pista ja maadelda jõudis, ka sõimata ja kõik maailma imed kaela vanduda, see oli kõige esimene kukk ja sai teistest ülendatud ja austatud. Kui nad nii kõik kaelani täis olid, seal tõusis siis vaidlemine, nuiamine ja pistmine, mitte üksi uulitsa peal ja eeskodades, vaid ka gilditoas, kus naisterahvad ja neiud istusid ja kus igaüks kõrgete laudade, toolide ja pinkide peal eest ära pidi kargama. Seal vehklesid nad siis oma suurte mõõkadega, mida kahe käega kinni sai hoida, nõnda et mõnel pea keskpaigast lõhki või käsi keha küljest maha sai raiutud ja palperitel* päevad ja ööd tegemist oli haavu kinni köita. Mis seal siis tapmist ja muid hirmsaid asju sündis, pahanduseks õrnadele kõrvadele ja noorte inimeste silmadele, sest kõigest ei julge kirjutadagi. — Teisel esmaspäeval said pruut ja peigmees jälle kirikusse saadetud, kus neile õpetaja abielust jutlust pidas. Peale jutluse, kui orelimängijad ja kantorid oma laulu olid lõpetanud, said nad jälle gildimajasse viidud, kus võõrad

* Habemeajaja (saksa k. *Barbier*), kes tegeles tol ajal ka kirurgina.

nagu esimeselgi päeval rõõmsad olid. Peale pulma on veel linna kõrtsid ja viinakeldrid pidanud kõige paremat, mis neil olnud, ette laduma, enne kui nad üksteisest lahkunud. Aga ilma üles arvamata on, kui palju nuumatud härgi, lambaid, sigu, hanesid, kanu, metslinde, kalu ja õlut selle ajaga ära söödi ja joodi!» — Nõnda kirjutab Russow selleaegsete rüütlite pulmadest; peaaegu selsamal viisil peeti ka laste õlletamisi (ristimisi), vakkusid ja kirikupühasid. Neist kõigist rääkida meie aga siin ei kanna, aga jutustamisevääri on nad küll.

Kas siis ime oli, et ju aasta 1574 kohta Russow ühest Tallinna saksa sõjaväest kirjutab: «Ja heitsid jälle Nien-Hofi laagrisse, kus nad kõige kristliku valitsuse ja viisi vastu kui maarüüstajad maja pidasid; ja ehk küll need kohad Tallinna päralt olid, on nad neid siiski kui vaenlaste maakondasid pidanud, et nad aga oma voli järgi riisuda ja mässata võiksid. Nad on sellepärast vaeste talupoegade käest kõik elajad ja vilja ära riisunud ja vaeste talupoegadega hirmsamal viisil ümber käinud, kuidas vaenlased veel millaski ei olnud teinud, nõnda et kõik talupojad neis maakondades olla ütelnud, et neid küll väga sagedasti olla riisutud, aga siiski millaski igapidi nii paljaks, nagu neist sakstest sel korral. Sest need olla kõik saladusekoopad maa seest välja kaevanud ja kõik, mis need vaesed inimesed oma vaenlaste eest sinna varjule pannud, ära võtnud», nne. — Sedaviisi tehti, kui «paganate» maid enam riisuda ei olnud, omaenese talupoegadega, kes ju ammugi ristiusku olid heitnud. —

Üks teine ajaraamatu kirjutaja (Sebastian Münster[44] oma «Cosmographey's») jutustab eestlastest kolmesaja aasta eest nõnda: «Alam rahvas sellel maal on peaksel t* pärisorjad ja oma ülemate, iseäranis mõningate rüütlite ja orduhärrade valitsejate ja kannupoiste raske sundmuse all. Need on nende vastu nii ilma armuta, et kui nad näevad, kus vaesel talupojal üks hea hobune, härg või lehm on, et nad siis süüd otsivad, mille pärast neid tema käest ära võivad vaielda ja ära riisuda. Läheb talupoegadest keegi põgenema, mis neid nälg,

* Peaaegu.

piinamine ja rist sagedasti sunnib tegema, ja nad saavad teda jälle kätte, siis raiuvad nad tal ühe jala otsast ära, et ta enam ei saaks põgenema. Ta on see kõige armetum ja kurvem rahvas, kelle sarnast teist päikese all enam ei leita. Nad söövad jämedat leiba ja sööki, mis muidu meie juures sead ei peaks sööma, ja kannavad viiske, mis nad paari-kolme penningi eest ostavad. Orduhärrad ise ei tee oma talupoegadega palju tegemist, vaid lasevad oma valitsejaid nendega teha, mis need aga ise tahavad. See vaene rahvas elab nagu elajad, sest teda peetakse ilma mingisuguse jumala tundmiseta. Kui nad laulavad, siis uluvad nad nagu hundid ja hüüavad sealjuures Jeesuse nime ilma lõpmata,* aga kui neid küsid, mis Jeesus tähendab, siis vastavad, et nad seda ei teada, vaid aga laulda, nagu nende vanemad ka laulnud.» —

Noh, mis ma sest hirmsast ajast veel pikemalt hakkan rääkima! Ühteviisi riisumist ja tapmist, muud meie sealt ei leia. Maa pärisrahvas oli nüüd ka ju ammugi pärisorjadeks tehtud, ja ega need siis sakste silmas enam inimesed ei olnud. Vana aus Russow, ehk küll ise ka sakslane, kirjutab sest põlvest ju 1400. aasta kohta: «Nii toredad kui ka rüütlite õigused Liivimaal olid, nii vilets oli vaeste talupoegade lugu kohtute ja õiguste poolest. Sest vaesel talupojal ei ole rohkem õigust olnud, kui tema junkur või valitseja just tahtnud. Ja ta vaene mees ei tohtinud kuskilgi ülema kohtu ees vägivalla või üleliiguse üle kaebtust tõsta. Ja kui mõni talupoeg oma naisega ära suri ja lapsed järele jäid, on nende laste eest nõnda muret peetud, et saksad kõik, mis vanematest järele oli jäänud, endile võtsid, ning lapsed pidid ihualasti junkru ahjude ette ennast soojendama minema või linnades santima ja oma vanemate pärandusest ilma jääma. Ja kõik, mis talupojal vara oli, selle üle ei olnud t e m a l võimust, vaid tema sakstel. Ja kui talupoeg midagi oli eksinud, on ta ilma armuta ja inimeseliku kaastundmiseta oma junkrust või valitsejast ihualasti

---

* Oma vanu rahvalaulusid ei laulnud ja ei laula nüüdki eestlased millaski sakste kuuldes, sest et neil see vana kuldne pärandus, mis neile nende vanast ajast üksi veel üle jäänud, seega kui oma rinna salamast peidukohast välja näitab heidetud riisumise voli alla. — *Autori märkus.*

üles tõmmatud ja ilma vanaduse peale vaatamata pikkade teravate vitstega pekstud. Üksi rikas talupoeg võis ennast igal korral suurte kingitustega päästa. Ka leiti mõningaid rüütlite seast, kes vaeseid talupoegi ja alamaid koerte ja hurtade vastu ära vahetasid» nne. —

Et **see aeg eesti rahva pimeduse-aeg** olnud, kes tahaks seda valeks teha? Nad ehk ütlevad, et nad meile selle eest ristiusku olla andnud; aga see on vale! Kus õiget vaimuharimist ei ole, seal ei või ka õiget ristiusku olla, seal peavad selle usu osalised tuuma asemel koorega üksi rahul olema. «Kristlaste» välispidise kiriku nad küll meie maale tõid, kõigi tema hirmsate seltsilistega, aga Jeesuse Kristuse vaimu nad meile ei ole toonud; seda neil enestelgi ei olnud. Mis meie rahva seas õigest ristiusust, mis ennast armastuse tegudes üles näitab, elamas on, seda on talle kõik eesti vendadest enestest saanud. Nimelt hakkas see õige tulukene vennastekogudustega meie maal paistma.[45] Enamasti kõik mehed, kes meie rahva vaimuharimist tulise vaimuga taga nõudsid ja kelle nimed meie rahva juures kuulsad on, olid kas ise nende koguduste liikmed ja eestseisjad või nende pojad. Sellepärast on aga meie kirikud, kelle käes valitsus seisis, neid kogudusi igal pool niipalju kui võimalik taga kiusanud, sest et nendega ju Kristuse õige vaim rahva sekka tuli, kes ütleb, et jumala ees üks inimene niisama palju maksab kui teine. Seesugust õpetust aga kirikuõpetajad ei andnud, vaid nende peahool oli see, eesti rahva vaimu põrmu sisse maha tallata ja inimese julgust tema rinnast ära kustutada. Küll sõitlesid ka mõned üksikud õpetajad selle vastu, aga nende hääl kadus ära nagu prohveti hääl kõrbes. Nõnda kirjutab Paul Einhorn[46], luteruse superintendent, veel aastal 1636 oma trükitud kirjas sest, et kirikuõpetajad selle eest enam peaksid hoolt kandma, rahvast jumalasõnas õpetada ja katsuda, aga noomis ühtlasi ka oma ametivendasid rahvaga sealjuures «kristlikul ja isalikul kombel ümber käia ja neid mitte meeletumal viisil lüüa, tõrelda, ässitada, teotada, laimata ja sõimata». Sellest üksi tulla, et rahvas oma õpetajate eest ikka metsa ära põgeneda, ja kui nad neid sealt üles lasta otsida, et rahvas ütelda, kuidas nad heameelega õpetusele tahta tulla, kui neile

neid õpetusi mitte löökide ja hirmsate teotustega ei anta. Siis katsub Einhorn oma ametivendadele ära seletada, kuidas seesugune viis rahvast kirikute ja õpetajate vaenlasteks teha, ja mitte nende sõbraks. Lõppeks ütleb ta edasi: «Ja seda tuleb iseäranis neil tähele panna, kes võõraste maade alamad on ja Saksamaalt või muudest kohtadest siia maale tulevad, sest seda on nähtud, et nende seas mehi on, kes kohe, kui nad nägid, missugune vaene ja väga sunnitud rahvas siin on ja kui väga sakstele alla heidetud ja nende pärisorjad, ka asja otsivad, et oma meeletusku nende kallal võiksid jahutada, ja seesugusel mõõdul löömise, teotamise ja tõrelemisega peale hakkavad, et hale näha, kelle vastu ometi apostlite õpetuse ja manitsuse järgi kristlikkude õpetajate kohus ei ole tõrelda ja laimata, vaid isalikul kombel manitseda, ka mitte rahva üle valitseda, vaid oma karjale eeskujuks olla.» *(Reformatio Gentis Letticae in Ducatu Curlandiae.* Riga, Gerhardum Schröder, 1636.)

Peks ja teotus, need olid need abimehed, millega eesti rahva vaimu jäädavaks muda sisse katsuti rusuda, ja selle timukatöö juures on kirikuõpetajad ikka kõige suuremad abilised olnud. Ehk kes enam ei mäletaks, kuidas nad veel mõne aasta eest tagasi (kuni 1866) oma koguduseliikmeid, kes mõnel viisil olid eksinud, mõisadesse saatsid peksule, et neile nõnda jumala käskusid armsaks teha? Iga õige inimese süda läheb seesuguseid asju mõteldes nii kurvaks, et ta sõnu ei leia neist rääkida. On ju ka küllalt ausaid mehi meie maa kirikuõpetajate seas leitud, aga need olid siis ikka kas eestlased või eestlasteks saanud saksad, kes siis ka eesti vaimus eesti õiguste eest ühes võitlesid, nagu viimasel ajal nimelt Masing,[47] Ahrens,[48] v. Jannau,[49] Gehewe,[50] Boubrig,[51] Heller[52] nne. — Võta meie rahva käest ära, mis talle õige ja elava ristiusu poolest eesti oma meestest, nimelt ka mõnest vennastekoguduste liikmest ja nende kasvandikkudest saanud, ja sa võtad tema käest ta terve ristiusu ära. Võta ära, mis Vene keisrite käsu peale enne uut koiduaega tema koolide eest tehtud, ja tal neid ühtainust ei ole. Pimedust, pilkast pimedust, muud sa meie maal eesti rahva kohta ei leia toodud olevat. «Mistarvis on mulle teie palju ohvreid, ütleb Jehoova; jäärade põletamise-ohv-

rid ja nuumveiste rasva olen ma küll saanud, ja varssade ja tallede ja sikkude veri ep ole mu meele pärast. Ja kui teie oma käed välja laotate, hoian ma oma silmad teie eest varjul; kui teie ka mitu palvet loete, ei kuule ma mitte: teie käed on täis veresüüd!» (Jesaja r. 1, 11, 15.)

Aga pimedus ei kesta igavesti ja tõusis **koit** hommiku poolt ja kuulutab heledat valgust: Meie **keisrihärra** arm oli see koit, mille ees pimeduse tegudel enam pidamist ei ole. Seepärast, nii mitu kui kastetilkasid hommikusele koidule vastu säravad, nii mitu rõõmusilmapisarat läigivad eesti silma laugudel meie **keisri** auks, nii mitu eesti veretilka on valmis ennast tema eest ära valama! Saagu siis nüüd eesti rahvaga niisamuti nagu kullaga, mis tulest seda suurema hiilgusega välja tuleb, mida kangem tuli oli!

Eestimaa, sa meile ammust antud,[53]
meeles, mõttes muistseist aegist kantud,
kuhu on su vanad ehted jäänud,
priius, võimus, ausus peitu läinud?

Oh, sind oldi kaua lõõgas veetud,
seitsesada aastat piinal peetud;
seitsesada aastat — jumal aita!
Kes võib seda häda üles näita?

Aga nii kui mets, mis talv teind paljaks,
kevadisest õhust ärkab haljaks,
nõnda, Eestimaa, ka sinu lugu,
keda paljaks teind raudmeeste sugu.

Ehk küll, nagu lehed metsa pinda,
eesti veri paisutand su rinda, —
sinu noore soo usk ja lootus
on su uuelt ärgand elu tõotus!

II

VÕITLEMISED EESTI VAIMUPÕLLUL

(Peetud 24. jaanikuu päeval 1870)

Moto: «Veel vaimusided kanged
on, mõõgad teravad
su vaenlastel — raudmeeled
ja keeled libedad.
Sind aga hoiab kangelt
truu käsi! Põlema
su keskel süütas küünla —
vaat — et ei kustu ta!»

L. Koidula.

Austatud seltsiliikmed!

Oma seltsi viiendat aastapäeva pühitsedes[54] oleme täna siia kokku tulnud, et teineteisega sest osa võtaksime ja seda meelde tuletaksime, mis meie püüdmistest ju korda on läinud, ja ennast vastastikku seepeale karastaksime, mis meil veel kätte tuleb saada. Meie selts on ju ka nimelt seepeale asutatud, et ta elavalt osa võtaks meie rahva püüdmistest *vaimupõllu* peal, et ta oma vaimu-olemises eesmärgiks ja eesnäitajaks oleks tervele rahvale, ja lõppeks, et tema sees ennast need mehed ühendaksid, kes meie rahva vaimupõllul ühel meelel soovivad ühes võidelda. Tänasel mälestuspäeval võib sellepärast meile igaleühele suureks äratuseks olla, kui seepeale vaatame, mis ju teised ausad mehed enne meid on teinud ja mis meie, nende vaimutulukese küljes omaenese vaimuküünalt põlema süüdates neist *võitlemistest eesti vaimupõllul* rääkida. Et aga siin täna õigusepärast üks teine seltsi-

liige pidi kõnelema, keda muud kogematud talitused tagasi hoiavad, ja mina alles eile õhtu teada sain, et pidukõne sel viisil minu peale oli langenud, sellepärast palun ennast ju ette vabandada, kui minu kõne ehk mitte seda ei ole, mis ta pikema ettevalmistamise juures ehk võiks olla.

Igaühe rahva vaimu-võitlemised avaldavad ennast niihästi olevatele kui tulevatele aegadele nimelt rahva kirjanduses ehk võõra sõnaga literatuuris. Sellepärast on ka igal rahval tema kirjanduse kohta oma mitmesugused õitsemise-ajad, sedamööda, nagu need vaimu-võitlemised kas enam või vähem elu avaldasid, kas ülema või alama järje peal seisid, või üheviisiliste igapäevaste tarviduste alla maha langedes ka puhtast soiku jäid. Kui meie sellepärast maailma ajaraamatu kätte võtame, neid rahva võitlemisi ja nende kirjanduse õitsemise-aegasid üksteise vastu kaaludes, siis leiame, et iga aja kannul, mida rahvas oma rahvuse (natsiooni) suurteks aegadeks nimetab, ka selle rahva kirjanduse suured õitsemise-ajad käivad. Seda leiame ju piiblis tõeks tunnistatud, sest Taaveti ja Saalomoni ajal, kus heebrea rahvas oma kõige vägevama korra peale jõudis, sündisid ka selle rahva kõige ülemad laulu- ja tarkuseraamatud. Saksa rahva kirjanduse esimene tähtis õitsemise-aeg hakkas minne-lauludega peale ristisõitude ajal, millelt ristirändajad uut elu sünnitavaid mõtteid ja arvamisi ühes tõid, mida nad kas kunstide- ja teadusterikkast Konstantinoopoli linnast või imederikkalt Hommikumaalt olid kaasa pärinud. Lutheruse[55] ajal ja selle vägeva mehe võitlemistega kiriku valitsuse meelevalla vastu hakkas vaimulikkude laulude õitsemise-aeg peale. Nõndasamuti on ka saksa kirjanduse muude õitsemise-aegadega lugu, mis ikka seesuguste üleüldiste histooria-aegadega ühte langevad, mille tähtsus suur on ja üht vägevamat vaimuelu jõudsid sünnitada. Seesamasugune lugu on ka iga muu rahva juures.

Eesti rahva kirjanduse õitsemise-aegadest ei või siiamaani küll mitte rääkida. Mis meie keel ja ehk ka kiri enne sakste pealelangemist oli, sest ei ole meile kõige vähemat sõnumikest järele jäänud. Siis aga hakkasid võitlemised peale, kus meie rahvale sest küll sai, kui ta

elava hingega pääses ja ikka jälle uut jõudu nendele poliitika-võitlemistele võis koguda. Nendest poliitika-võitlemistest ei käi aga millaski kirjanduse-saamised lahus, nagu meie enne nägime, ning sellepärast on ka eesti rahva kirjanduse — mitte õitsemise-, aga siginemise-ajad need, kus ta oma poliitika-võitlemistes kõige kindlama järje peal seisis. Seesugune esimene siginemise-, üleüldse eesti kirjanduse koiduaeg oli 17. aastasajal, kus Poola ülemvalitsus Liivimaal otsa lõppes ja meie rahvas täitsa Rootsi isaliku valitsuse alla sai. Selle valitsuse peamure oli eesti koolid, kirikud ja ka poliitika-õigused. Niipea aga kui need käes olid, algas ka uus elu eesti kirjanduse-põllu peal. Üks jagu mehi, kes seal tööd tegid, olid küll sakslased ja rootslased, kellele aga üks ülesrääkimata seestpidine tundmine avaldas, et eesti rahvaga üksi eesti keeles võimalik olla ühel meelel seista ja et see, kes Eestimaal endale kodumaad soovib, eestlaseks peab saama. Need mehed oleksid muidu ju ka väga hästi selle peale võinud tungida, et eesti rahvas oma vaimuharimiseks saksa keelt oleks pidanud vastu võtma, nagu seesuguseid soovijaid i g a l ajal ja vist ka s e l ajal on olnud. Ausad mehed olid sellepärast need töölised eesti põllul, sest nad soovisid üksi seda, mis õigus oli, ja tegid nii palju, kui nende jõud kandis. Kõige ülemad on neist Heinrich Stahl[56] ja Joachim Rossinius,[57] esimene Tallinnas sündinud ja pärast õpetaja Eestimaal, teine eesti õpetaja Tartus. Nende järgmised on: Reiner Brocmann,[58] Simon Blankenhagen,[59] L. Moller,[60] Georg Müller,[61] Helmold zur Mühlen,[62] B. G. Forselius,[63] Johann Hornung,[64] Joh. Gutslav,[65] H. Göseken,[66] Nik. von Hardungen,[67] Andr. Virginius,[68] M. Schütz,[69] A. Thor Helle,[70] E. von Rintelen,[71] Nic. Bagge,[72] Matth. Fabricius,[73] G. Salemann,[74] A. Raudjall,[75] A. Hindrik Lükke[76] ja palju muid. Nende meeste kirjadest ei ole küll enam palju järele jäänud, aga nende hulk avaldab, kui elusalt 17. aastasajal eesti kirjanduses tööd hakati tegema. Rääkimata olgu veel need, kelle kirjadest meile midagi järele ei ole jäänud või kes muidu ses vaimus tööd tegid, ilma et nad ka kirjasid oleksid välja and-

nud. — Tähtis on selle poolest ühe neist eesti kirjanduse alustajate (Brocmanni) tunnistus, kes oma eesti keele laulu juurde neid saksa keele salmisid on lisanud:[77]

«Andre mögen ein And'res treiben:
Ich hab wollen estnisch schreiben.
Estnisch redet man im Lande,
Estnisch redet man am Strande,
Estnisch red't man in den Mauern,
Estnisch reden auch die Bauern,
Estnisch reden Edelleute,
Die Gelehrten gleichfalls heute.
Estnisch reden auch die Damen;
Estnisch, die aus Deutschland kamen.
Estnisch reden Jung und Alte.
Sieh', was man vom estnisch halte!
Estnisch man in Kirchen höret,
Da Gott selber estnisch lehret.
Auch die klugen Pierinnen
Jetzt das Estnisch lieb gewinnen.
Ich hab' wollen estnisch schreiben,
Andre mögen ein And'res treiben.»

See on eesti keelde ümber pandult, aga ilma riimita:

«Teised tehku teisi asju,
minu soov on eesti kiri.
Eesti keelt sa maal nüüd kuuled,
eesti keelt sa kuuled rannal,
kuuled ka, kus talupojad;
eesti keelt nüüd räägitakse
rüütlitest ja teadusmeestest,
daamidest ja nendest kõigist,
kes on Saksamaaltki tulnud.
Eesti keel on noorel, vanal,
vaat mis lugu tast ei peeta!
Eesti keel on kirikutes,
jumal ise seal tas õppab,
ka need targad kunstiandjad
eesti keelt nüüd armsaks võtvad.
Minu soov on eesti kiri,
teised tehku teisi asju!»

Seesugune rõõmus elu oli siis eesti kirjapõllu peal sel ajal alustust teinud ja oleks vist sedapuhku edasi läinud, kui teda mitte uued rahutud poliitika-ajad ei oleks ära lämmatanud. Ka oli tal siis ju lõpmata palju vaenlasi, nagu meiegi ajal, nõnda et eesti noorte poliitika-õigustega pea ka jälle tema kirjanduse-elule ots peale oli tehtud. Neist võitlemistest selle meie rahvuse vaimuelu sõprade ja vaenlaste vahel saame aga siis alles üht täielikku pilti endale teinud olema, kui eesti kirjanduse teist siginemise-aega läbi oleme rääkinud.

Kes vanemast rahvast ei teaks, missugune rõõmuliikumine peale aastal 1819 kuulutatud priikslaskmise eesti rahvast käima pani? Jälle oli uus elulootus rahva sekka elama asunud, ning mõningad aastad ei olnud veel mööda läinud, seal oli see lootus nagu Rootsi ajal rahvast ka ju rõõmsalt oma kirjapõllu peal uuesti tööle ajanud. Ette ära nähes, et see aeg saaks tulema, ja ise ka ühes aidates, et ta tõesti pea tuleks, olid mitmed õpetatud eestlased ju enne suure hoolega eesti kirjapõllu peal tööd teinud, iseäranis eesti keelt hakanud läbi uurima ja teda oma grammatika-seaduste peale põhjendama. Hupel,[78] Arvelius[79] ja Rosenplänter[80] olid selle poolest esimesed tähtsad äratajad, ehk küll nende kirjad saksa keeles on kirjutatud, kuni O. W. Masing[81] aastal 1816 oma Originaallehtedega ka õpetatud meestega hakkas eesti keeles rääkima, ja nõnda igapidi ühe uue aja alustajaks sai. Masingi jälgede sees, kes aastal 1821 oma esimest «Nädalalehte» välja hakkas andma, käisid krahv v. Mannteuffel,[82] dr. Kreutzwald,[83] J. V. Jannsen[84] ja muud. Iseäranis õpetatud meeste arv kasvas ikka suuremaks, kes suure hoolega selle põllu peal tööle heitsid ja kellest suurem hulk eestlased olid. Aga üht kirjandust sünnitada ilma teadusepõhjata on niisama, kui maja ehitada ilma aluseta. Sellepärast asus Tartus aastal 1838 Õpetatud Eesti Selts[85] elusse, kelle kõige tähtsamad asutajad ja esimesed liikmed olid: dr. F. R. Faehlmann,[86] lektor D. H. Jürgenson,[87] dr. Kreutzwald,[88] dr. Hansen,[89] dr. professor Kruse,[90] pealik L. von Maydell,[91] dr. professor von Hueck,[92] professor Preller,[93] C. Reinthal,[94] õpetajad

Gehewe,[95] Boubrig,[96] Heller,[97] von Jannau,[98] Knüpffer[99] ja muud. Ligi 25 aastat otsa on see selts oma tööd ausasti teinud, ja iseäranis nimetatud meestest on meile palju kirjasid järele jäänud, mis meie keele ühe teadusekorra sisse on seadnud ja meie vana-aja histooria pimeduse sisse valguse tulukese kandnud. Kahekümne viie aasta sees olid selle seltsi liikmed ju 300 peale tõusnud, nende seas ka ligi 100 liiget rüütlisoost, peale 20 professori ja õpetatud mehe Ungari- ja Saksa- ja 5 Soomemaalt. Kõik õpetatud mehed, kes selle aja sees eesti keelt on harinud või eesti kirjavara kasvatanud, olid selle Õpetatud Eesti Seltsi liikmed, nagu Ahrens,[100] Neus,[101] Wiedemann[102] ja muud.

Aga nagu päev ja öö üksteisega ühtepuhku võitlemas, nõnda seisavad ju sadanded aastad kaks parteid meie maal teineteise vastu, kellest pea üks, pea teine ülema valitsuse enda kätte sai. Ühed liikmed on needsinatsed, kes ära tundsid, et see õige ja aus on, kui need, kes Eestimaal elavad, meele ja mõtte poolest ka eestlased on; teise partei liikmed aga needsinatsed, kes muud püüdmist ei tunne, kui kõik (kas või vägivaldsel teel) oma meele ja usu alla heita, aga kelle meel saksa meel ja kelle usk Saksamaa on. Selle parteiga oli Õpetatud Eesti Seltsil ja tema liikmetel oma esimese 25-aastase kestmise ajal palju võitlemist. Tema vaenlaste arv kasvas ka iga aasta suuremaks ja sai viimaks võimuse seda ennem enda kätte, mida rutemini Jürgenson, von Hueck, von Maydell, Faehlmann, Gehewe, Boubrig ja muud vägevad võitlejad Tartus üksteise järel ära surid. Rõõmus avalik elu, mis alustuses eesti kirjapõllu peal oli valitsenud, jäi nüüd ka ikka enam ja enam soiku, kust ära võib tunda, kuidas selle asja vaenlased oma tööd mõnusasti edasi ajasid. Ehk seda küll suurem jagu saladuses sündis, siiski sai nende püüdmine ka mitmel korral avalikuks, see on seal, kus nad teda suurema hulga kohta mõnusa leidsid olevat. Aastal 1863 astus Õpetatud Eesti Selts oma 25 aasta juubelipühal ka ise avalikult nende vaenlaste liiki, peale selle, kui teda tema selleaegne president professor dr. C. Schirren oma pidukõnega selleks oli üles ärritanud.[103]

Iseäranis kolmel korral ja kohal on nende kahe partei

vastastikused võitlemised avalikuks riiuks tõusnud. Ja et möödaniku* sündmused ikka kõige mõnusamad on tuleviku ootusi ja lootusi ette ära selgitama, sellepärast on väga tähtis nimetatud möödaniku võitlemisi selgemalt tundma õppida.

Oli ju aastal 1845, kus Ahrens, kes meie kirjutamiseviisi esiti loodusliku põhja peale seadis, ühe väikese kirja sees** need sõnad eesti keele kohta rääkis: «Igal vanal asjal on üks väga visa elu ja ta jääb siiski ikka veel pruugiks, kui teda ka õpetuse poolest ju ammugi hukka mõisteti; aga varem või hiljem, õige õpetus peab ometi pärast võimust saama, ja keegi ei või teda keelata selleks saamast!» — Ahrens rääkis neid sõnu ühes kindlas usus, sellepärast sünnitasid nad ka seesamasugust usku igas südames. Aga just sellepärast näitas see asi neile, kes tema vastased olid, n e n d e soovimiste vastu ja natukene liiaks minevat. Ühest kirjast, mis üks ülem gümnaasiumi koolmeister, E d u a r d M e y e r Tallinnast, nende sõnade vastu kirjutab,[104] panen siin mõned tükid teie ette. See Meyer, kes ennast H a m b u r g i s t tunnistab olevat ja eesti keelt mitte mõistvat, manitseb igaüht eksimise eest kõrvaliste teede peale ja arvab selleks ka Ahrensi nõudmist eesti keelt üleval hoida ja uuendada ning nimetab kõike tema eesti rahvuse kasvatamist üheks ahviarmastuseks.*** Siis ütleb ta edasi: «Austagem neid [eestlasi] poeetikakirjades nagu Cooper[105] oma viimast mohikaanlast ja Bulwer[106] oma viimast parunit, aga ärgem laskem oma ilm-uuestisündimata kaastundmisest mitte oma nõu-otsuseid kohtukodades ja löögirammu oma käevarres ära lämmatada, seesugune kaastundmine hülge viisi haisevate punanahkade vastu on kõige narrilisem alpus.» — Siis ütleb ta eesti rahvast edasi: «On ta kord m e i e keele kaunist viina maitsta saanud, siis ei saa ta naljalt enam omaenese keele juurde tagasi minema, endine iseolemine kustub enam ja enam ära, või lühidalt öeldud: vili on küps, ta langeb

---

* Mineviku.

** Johann Hornung, der Schöpfer der estnischen Kirchensprache. Dorpat, 1845. — *Autori märkus.*

*** «Inland» 1845, nr. 28. — *Autori märkus.*

iseenesest meie rüppe.» — Lõppeks ütleb see «aus» Hamburgi mees: «Räägitakse eesti keele suurest jõust, tema poeetika tulisest vaimust ja et seda saksa keelde sugugi võimalik ei olla ümber panna; — see on üks looduslik ehe ja kena, nagu köistaimede pärg, mis üht põlist metsa ehib, aga mis õnnistust on m e i l e sest loota, mis histoorialist õnnistust sellest põlisest metsast? Teda peab ometi maha laastatama; õnnistatud olgu mul sellepärast kirvemees ja tema tapper, mis talle esimesed hoobid annab!» —

Jumalale tänu, et see mees oma nimega ühes oma kirja alla ka üles on pannud, et ta Hamburgist päris. Nüüd teame ometi, missuguse võõramaa «laastajate» ja «kirvemeeste» sekka teda peame seadma, ja võime sest rõõmsad olla, et säherdune Eesti pinnal ei ole sündinud. — Seesuguseid sõnu omal maal ühe võõra mehe suust kuulda võis küll igale ausale eesti sõbrale valusam kui kirvehoop ise olla. Muidugi ei võidud selle kirja peale vait jääda. Üks mees astus kõikide eest üles, kelle aus nimi ja hall pea teda ühtlasi kõige Baltimaa laste isaks tegi — piiskop dr. Carl U l l m a n n. Ka Ullmanni pikast kirjast tahan teile mõned kohad ette seada.[107] Ta kirjutab.* «Kui ta [Meyer] nimelt eestlastest tunnistab, nad olla üks — nagu ta ütleb — seltsirahvas, ja nõuab, nad pidada ära lõppema üks ise rahvas olemast ning oma keelt ära heitma, siis oleks tal üles tunnistada, et eesti rahvuse ja keele alleshoidmisega neil mitte võimalik ei ole ühe tõsise vaimuharimise järje peale jõuda. Seda ei ole kirjutaja oma paari ettevisatud sõnaga veel sugugi üles tunnistanud. Ta ei tunne ju eesti keeltki ja ei tea sellepärast ka mitte, kui palju harimise võimu selle keele sees tallel seisab; ja mis ta rahva histooriast oma mõtete toeks välja võtab, seda teeb ta ilma õiguseta. Neid temast väljavõetud sündmusi on ka teistviisi võimalik ära seletada ja neid p e a b ka teistviisi ära seletatama kui s e l l e tunnistusega, eestlane ei olla v õ i n u d ja ei võida n ü ü d k i veel muul viisil ühe vaimuharimise järje peale tõusta, kui et omaenese rahvust ära salgab ja võõra rahvuse sisse ära sulab. Meie sooviksime selle-

* «Inland» 1845, nr. 34 ja 35. — *Autori märkus.*

pärast teada saada, mil viisil see kirja kirjutaja härra tõeks tahab tunnistada, et eestlane millaski usu, teaduse ja kunsti poolest ühe tõsise vaimuharimise järje peale ei või tõusta, ilma et ta sakslaseks, venelaseks, prantslaseks või muulaseks heidab. Meie usume, et väga palju õpetajaid ja ka muid inimesi selle eest saavad seisma, et palju eestlasi, kes muud keelt ei mõista kui omaenese keelt, tõesti haritud ristiinimesed ja tõesti haritud talupojad on. Õige küll, et sündmus* seda rahvast veel nii kaugele ei ole viinud, teadustes ja kunstides ühe ülema vaimuharimise järje peale jõuda ilma muude keelte õppimiseta. Aga kus ilmas on siis lugu teisiti olnud ja kus ilmas on seda ühekorraga sündinud? — Eks roomlased ei pidanud esiti kreeka rahva keelt õppima, et kõrgema vaimuharimise järjele jõuaksid, mida nad pärast omaenese keeles edasi ehitasid? Ja missugune uuem rahvas on ennast omaenese keelega üksi ja ilma leppimisekaubata teiste rahvastega ühe kõrgema vaimuharimise järje peale ülendanud? — On puhtast võimata, et need eestlased, kes teisi keelesid õppides teadustes ja kunstides ülema harimise järje peale tõusnud, sellepärast oma rahvust mitte ära ei salga ja omaenese keeles siis o m a rahva kasuks tööd teevad, o m a keelt harivad? Teame nii kindlasti tuleva sündmuse käiku, et meil eestlastelt õigus oleks nende rahvust ja keelt ära riisuda selle palja arvamise peale, neil ei saaks millaski seda õnne olema teadustes ja kunstides omaenese keeles kõrgemale harimisele jõuda? Ja kui n ü ü d ju iga eestlane ilma oma keele äraandmiseta üks tõsine ristiinimene ja tubli talupoeg võib olla, ja igaüks tast, kellele jumal andeid andnud ja teed näidanud, teiste keelte õppimise teel edasi võib jõuda ja ülemate seisuste sisse tõusta, — on siis kristlik, inimeselik ja poliitika poolt sünnis eesti rahvuse ja keele surmamise peale välja minna, eestlase käest ära võtta, mis tal ju kirikus ja koolis, mis tal kui rahval ju o n, ja teda meelega aastakümneteks või aastasadadekski ühe korra sisse lükata, kus ta ei eestlane ega midagi ei ole, ühe solgikorra sisse, mis — nagu histooria õpetab — ikka ühe terve rahva kui ka iga üksiku liikme kohta see kõige haledam ja

* Ajalugu.

põlastavam põlv on? — Ja kes seisab seesuguse teo viimase otsa eest, kui teda inimeseliku arvamise peale käsile võetakse, ilma et see jumalast meile seatud kohus ja jumalast seatud histooria tungimine sinnapoole oleks?» —

Nõnda vana isa Ullmanni sõnad, mille eest meie tänades tema ees oma mütsi maha võtame kui ühe tõsise tõeapostli ees. Mis Meyer selle kirja peale vastas,[108] ei ole mitte üksi oma sisu, vaid ka oma kõneviisi poolest nii inetu, et meie tast enam midagi rääkima ei hakka. Ühe «kultuurrahva» (siin sakste) armuheitmine ühe «seltsirahvaga» (eestlastega) olla naeruväärt, olla pärdik — see on selle pika vastuskirja õpetus, millega see Hamburgi mees, kes Tallinnas oma leiba sõi, meie maad tahtis valgustada.

Aga paraku! Meyer ei kõndinud ja ei kõnni mitte üksi seesuguses meeles meie kallil Eesti pinnal, vaid tema jüngrite ja kaasmeistrite arv on lugemata. Ja nagu aus piiskop Ullmann m e i e rahvuse õiguste eest üles tõusis, nõnda on ka n e n d e hulgale üks mees oma kõrget ametit kurjasti pruukides ja sellepärast teda ära kaotades peameheks või eestkostjaks heitnud — piiskop dr. W a l t e r.[109] Walter ütleb oma trükitud jutluses, mida ta aastal 1864 Liivimaa rüütlite maapäeva peal kui selleaegne kindralsuperintendent pidas: «Liivimaa rüütlid ja maa valitsus nagu kodanikud on saksa, — ja et meie ei või ütelda, t e r v e L i i v i m a a o n s a k s a, selle poolest langesime ise kõige esmalt süüaluseks, kui meie oma selgimatus armuheitmises sündmuse* põllu pealt ärakaduvate rahvaseltside kildude vastu nende rahvust alles püüdsime hoida — — — Kui veel võimalik on, tahtku jumal meile selle peale tarvilikku armastust (?) anda seda äraviidetud asja nende kohta veel täide ajada, iseäranis ju ausasti seadeldud ja veel ausasti edasi seadeldavate koolide teel. Nõnda kui s a k s a rüütlid ja maa valitsus kindlaks jäädes võite julgesti nende peale vaadata, kes peale teid teie töösse saavad tulema, ja võite ennast nüüd ju sest rõõmustada, et nemad omal ajal täis tänu teie vastu ennast võivad

* Ajaloo.

rõõmustada oma saksa keelest ja harimisest, viisist ja truudusest, ja kui jumala tahtmine on, **kord ka ühest täitsa saksa kodumaast!»** — Siin on siis avalikult ja selgesti välja öeldud, mis meie maal tahetakse: üht täitsa saksa kodumaad! Ja et see võimalik oleks, peavad «ausasti seadeldud» koolid ühes aitama meie rahva keelt ja meelt ära riisuda. Pärispõlve* ajal, siis ei olnud meie rahvas seda veel väärt, sest siis ei võinud ju kellelgi eestlasel meelde tulla üht jagu maa valitsusest ka enda peale soovida võtta, aga nüüd — jah, nüüd palutakse jumala käest «armastust» rahva vastu, et temalt ka veel seda ära võtta, mis tal kõige armsam on, tema eesti keelt ja eesti meelt.

Kui piiskop Walter, meie maa vaimulikkude õpetajate ülem, nõnda meie maa rüütlite ees maapäeva peal rääkis, kust peame siis veel ülema rahva seast oma rahvuse sõpru otsima? Must pilv kogub ennast meie silma ümber kokku ja ähvardab meie rõõmutaevast kinni varjata. Kas siis ka veel ime on, et eesti kirjapõllu peal ikka enam ja enam õpetatud meestest algatatud rõõmuelu ära kustus ja meie rahvuse sõpradele muud üle ei jäänud teha, kui oma soovimisi põue ära peita ja saladuses pidada? Oli nende vaenlaste julgus ja nende valitsuse võimus ometi ju nii kaugele läinud, et nad Õpetatud Eesti Seltsigi aasta enne Walteri jutlust seks olid teinud, kelleks teda mitte ei oldud asutatud, see on eesti rahvuse ärakaotamise ühesaitajaks.** Seda tunnistab seltsi presidendi dr. professor Schirreni kõne[111] avalikult üles, mis ta Eesti Seltsi 25 aasta juubelipühal aastal 1863 seltsi liikmete ees pidas. Selle kõne sees näitab ta, kuidas see selts ühe teelahkme peale olla jõudnud, mis ennast seeläbi ka ju olla avalikuks teinud, et ta auhindasid kahe saksa keele õppimise raamatu kirjutamise eest välja kirjutanud. S e e olla see uus tee, mille peal vana asi käima pandud. «Meie ei taha seega mitte vägivaldsel viisil ümber

---

* Pärisorjuse.

** Üks õpetatud eestlane,[110] kes ise ka Õpetatud Eesti Seltsi liige on, ütles sellepärast sest ajast õigusega: «See selts ei ole nüüd enam üks estnische g e l e h r t e Gesellschaft (eesti õ p e t a t u d selts), vaid üks g e l e e r t e Gesellschaft (t ü h j e n d a t u d selts). — *Autori märkus.*

muuta,» ütleb ta siis vaigistades, «vaid meie tahame aga valmis seista ja ette valmistada. Koolide seadeldamiste, õpetajate sinoodide ja muude säherduste asjade kõrval saame ka meie ühe aseme leidma, ja ka meie töö saab ühe suurema kedervarre käiku aitama edasi ajada.» — Sest olgu küllalt! Et see «kedervars», mille saksa lõngaga eesti keelele ja meelele ikka enam ja enam linnupaelu valmistatakse ja tee peale seatakse, mõnusasti käima on pandud, seda võime iga päev rohkesti näha. See avaldab ennast igal pool, aga iseäranis meie rahvakoolides, mida nii hästi on «seadeldud», et ju saksa keel mõnes kohas eesti keelt kõrvale hakkab lükkama.* See avaldab ennast ka meie uute kooliraamatute vastu vaidlemises, mis mitte saksa vaimus ei ole kirjutatud. Ühe sõnaga, see avaldab ennast igal pool neile, kelle silmad näha mõistavad.

Aga jumalale tänu, ka m e i e lootus kasvab, sest see aeg ei ole tõesti enam kaugel, kus selle «kedervarre» rattad enam nii mõnusasti ei saa käima. Meie uue kogukonna seadusega[114] on meie rahvale jälle üks uus aeg peale hakanud, mis ka meie k i r j a n d u s e s üht uut rõõmsat siginemise-aega hakanud sünnitama. Eestlastel on ju nüüd ka õigus i s e nõuda ja ta ei p e a enam sellega rahul olema, mis talle teised kätte pakuvad. Ja et meie rahvas seda õigust kalliks mõistab pidada, seda on ta ju küllalt avaldanud. Siin ei tohi ka sugugi viivitamist olla, kui kõik need vaenlased häbiks peavad saama, kes nüüd veel suure ülbusega meie au ja kõige kallimaid pärandusi oma jalgade alla tallavad. Ka Õpetatud Eesti Seltsist loodame, et ta pea jälle täielikult selleks saab, kelleks teda 30 aasta eest tagasi asutati. Ta ongi ju viimasel ajal jälle püüdlikult sinnapoole hakanud kaaluma, mis iseäranis ka sest näeme, et ta mõne aasta eest tagasi üht meie rahvuse vanematest sõpradest, dr. Wolde-

---

* Veel paari nädala eest tagasi on üks meie maa õpetaja[112] kes ennast ka «eesti õpetajaks» nimetas, ühes kõnes, mida ta Riias pidas, seeüle kaebtust tõstnud, et Valga seminari direktor[113] ja koolmeistrid lätlased ja eestlased olla. Sakslased pidada meie seminaride koolmeistrid olema, üksi siis olla võimalik meie noori rahvakoolmeistreid saksa stempliga jäädavalt stembeldada. — *Autori märkus.*

mar Schultzi[115] Tartust, endale presidendiks valis, ehk küll dr. Schultz seda kutsumist veel vastu ei võtnud.

Sel viisil oleme nüüd näinud, kuidas igal korral, kus eesti rahva ihulik priius laiemaks läks, ka tema üleüldine vaimuharimine suuremaks tõusis. Sellele tööle vaimupõllu peal heitis aga ka igal korral nii palju vaenlasi vastu, et nimetatud priiuste laius vaenlaste võimust üles ei jõudnud kaaluda. Meie rahva vaimuharimine jäi pea ikka jälle seisma; takistused, mis talle tee peale seati, olid liiga suured, rahva võitlemise jõud vaimupõllul veel liiga väeti. Aga kus rahvas oma vaimu priiuse vääriliseks ei jõua teha, seal ei jõua ta ka oma ihulikku priiust ennast kaua üleval hoida: nõnda õpetab meid maailma histooria iga oma lehe peal. Seda, eesti vennad, pidagem meeles! Meie kalli **keisrihärra Aleksander II** arm on meile jälle ühe uue priiuseaja loonud, sest meie rahvas ei seisa mitte enam sundijate raske voli all, vaid valib nüüd oma eestseisjad ise, võtab neid omaenese seast, ja kui ta oma armsa riigi-isa seadust täidab, ei ole tal ühtegi karta. Aga ei taha meie seda priiust jälle ära kaotada ja soovime tema sees ikka kasvada (sest üksi kaks teed on siin: meie tõttame edasi või langeme tagasi), siis peab ka meie vaimuharimine selsamal mõõdul siginema. Ja eks meie kirjanduses uus elu ju jälle peale ei ole alanud, meie looduslik* kirjutamise-viis ju täitsa võitu ei ole saamas, mis meile korraliseks siginemiseks kõigepealt tarvis läks, aga kui meie kõik ühel meelel nende asjade eest ei võitle, siis saaksid meie vaenlased meie püüdmist ka sel korral ära lämmatama ja nüüd ehk jäädavalt.

Sellepärast, vahva julguse ja väsimata hoolega edasi selle tee peal, mida meie kui truud eestlased oleme hakanud käima. Ja pealegi, eks meie lootus ei pea päev-päevalt suuremaks tõusma, kui selle olemise peale vaatame, mis viimasel ajal meie rahva ja kirjameeste seas on hakanud valitsema! Eks meie lootus ka tänasel õhtul jälle uut äratamist ei saa, kui iseenese vastu ütleme: täna kuuled sa oma armsas keeles esimest korda üht teatri näitemängu![116] Sulle ei tooda selle nime all enam mitte mõnes

* Loomulik.

võõras keeles tükk võõrast elu silma ette, vaid eesti keeles omaenese rahva elust seda, mis kunstitöö on paleustanud. Kunstide ja teaduste tööde najal aga ajavad iga rahva vaimuehted ja ehitused nähtavale. Mis ühel või teisel tunnil ühe või teise juures meie seas liikus, seda toob kunstitöö ühe korraga päeva ette, ja need südameliikumised ei või muidu, nad peavad ennast siis seesuguseks väeks ühendama, mis ka vaenlased kohkuma paneb: sest vaimuülendus ja priius käivad käsikäes. Andkem sellepärast vaimus ka sel tunnil kätt teineteisele, selle südamest voolava tõotusega, et meie ühel meelel ja hukkamatus kindluses oma kalli **keisrihärra** kaitsmise all sellel pealehakatud teel edasi tahame astuda ja tast mitte jätta, tõusku meie vaenlaste leerid ehk ka veel sada kord suuremaks, kui nad ju on!

III

NÕIAUSK JA NÕIAPROTSESSID

AJARAAMATUTEST JA KOHTUPROTOKOLLIDEST ÜLES PANDUD

(Peetud 26. lõikusekuu päeval 1870)

Moto: «Sie reissen sich nicht von dem Pöbel, — aber der Pöbel reisst sich endlich von ihnen los.»*
Lessing.[117]

Austatud kuulajad!

Ükski aastasada ei ole nii rikas näidetest, millest Euroopa praegune vaimuoleku kõrgus välja on siginenud, kui viieteistkümnes aastasada. Laguneva Kreeka riigi killud laotasid ennast üle terve Lääne-Euroopa laiali ja külvasid igale poole sellest rahvast haritud teaduste seemet; Gutenberg[118] leidis oma vägeva kunsti üles; Columbus[119] ja Vasco de Gama[120] tegid Euroopale ühe uue maailma vallali ja kinkisid temale uusi tundmisi, mõtteid ja püüdmisi, nne. Aga nagu oleks pimeduseriik neid uue valguse poole juhtivaid asju kõik tahtnud häbiks teha, saatis ta ühe viirastuse üle maa, kelle hirmuteod kõigest sest üle käivad, mis vanad pimedad ajad hirmsatest tegudest olid jõudnud sünnitada. See on nõiausk ja nõiaprotsessid. Vanasti ju vaimuliku inkvisitsiooni rüpes välja hautud, astub ta viieteistkümnendal aastasajal oma

* Tõlkes: «Nad ei rebi ennast pööblist lahti, vaid pööbel rebib end lõpuks neist lahti.»

täielikus suuruses avalikult maailma ette ja saab kiriku seaduskorraliseks lapseks tunnistatud, et selle katte all mitmed aastasajad otsa inimeste mõistuse-ealist põlve ära rüüstata. Kõige ülemad ja ausamad asjad pidid ennast tema teenistusse alandama; Gutenbergi leidus, inimeste õnneks välja mõeldud, pidi tema kurjuste riistaks heitma; leidukäijate* laevade peal ka Ameerikamaale tungides olid nõiaprotsessid esimene kingitus, mida eurooplased tema kulla ja kalliskivide vastu sinna tagasi viisid, ning meie isamaal on tema jõledad usuebemed suurem jagu neist andidest, mis peale meie maa ja priiuse ärariisumist tasumiseks meie rahva kätte olid saanud. — Meie tahame siin neist asjadest natukene pikemalt rääkida, sest et midagi nii mõnus ei ole, mis nüüdniku** puudustega ära lepitaks ja ühes ka noomides ja äratades tuleviku peale näitaks kui vaatamine möödaniku kõverate sündmuste peale.

Tõsi küll, et nõiausk igal ajal ja igal pool laiali on laotatud olnud: ükski rahvas ei seisa oma vaimuolekus nii madalal, et seesugune usk tema keskel ei jõuaks elusse tekkida, ükski nii kõrgel, et ta teda sootumaks enese seast ära jõuaks kaotada. Nõnda on ka suur jagu keskaja-arvu nõidumise salatempusid vana kreeka ja rooma rahva pärandus. Aga neid asju nõnda ülendada, et kõik inimeste tööd ja teod nende alla heideti, kõik parem meel ja mõistus neist häbiks tehti, seda on üksi kristlikul kirikul*** võimalik olnud korda seada. Kloostrites, kus väga hästi seda kunsti mõisteti, kõrneid**** kokku koguda ja vilja maha jätta, oli roomlaste kirjade seest ka mõnda ebausu sonimist leitud, mis aga seal kohe kindlaks õpetuseks ümber muudeti ja elule äratati. Pärast tulid vaimulikud kohtud oma piinamise-riistadega sinna juurde ja elvitasid***** usku nende asjade peale vägivaldsel, aga kavalal teel rahva sisse. Kus aga rahva meel ju mõnes

---

* Maadeavastajate.

** Oleviku.

*** Kristlik kirik ja kristlik usk ehk Jeesuse õpetus on kaks iseasja, mis sagedasti niisama teineteise vastu seisavad nagu tuli ja vesi. — *Autori märkus.*

**** Siin: aganaid, kõlkaid, jäätmeid.

***** Saatsid välja, levitasid.

asjas segaseks läinud, seal on teda väga raske õige korra peale seada, iseäranis siis, kui valeõpetuste arv nii suur ja vägev on nagu üleval nimetatud nõiausu õitsemise ajal.

Nagu öeldud, ebausku ja nõidumist oli ja on veelgi iga rahva juures leida. Ju vanade kuulsate roomlaste kirjasid leiame sest jutustavat, kuidas sortsinaised oma vaenlasi konnadeks, sikkudeks ja muudeks elajateks ümber moondavad. Räägib seal ka Petronius[121] oma kirjas, kuidas üks inimene oma riided seljast maha võtnud, hundiks saanud ja metsa jooksnud. Peale selle tulnud üks hunt karja kallale, kus karjus temale odaga kaela pistnud. Üleval nimetatud inimest aga leitud teisel päeval haige kaelaga kodus sängis maas. See jutt sai pärast eeskujuks suurele hulgale teistele sedapööri* juttudele. Seesuguseid juttusid nimetame nüüd ennemuistseteks juttudeks ja meil eestlastel on neid väga ilusaid. Aga ehk meie küll, iseäranis oma noores põlves, neid heameelega kuuleme, siiski meie millaski ei usu, et nad ka tõesti oleksid sündinud ja et mõningad inimesed seda tõesti teha võiksid, mis seal jutustatakse. Seda õppisime ju oma lapsepõlves ja oma kooli lugemiseraamatutes teadma, kuhu neist ka mõningad üles olid pandud. Üksi mõni puhtast koolimata** inimene saab neid asju kui tõtt uskuma. Kus rahva õpetust ei ole, seal saab nende arv muidugi suurem olema ja võib ka k u n s t l i k u l viisil saada kasvatatud. Sest et rahvas ühtlasi ka nõidasid kardab ja põlgab, on ju vanal ajal paljugi inimesi nõidadeks tehtud, et aga rahva viha nende peale saaks ärritatud ja nende ärahukkamine rahva ees vabandatud oleks. Et iga seesugune kavalusetegu jälle omalt poolt rahva ebausule uut toidust ja väge andis, on isegi mõista.

Nõnda said ju umbes aastal 375 peale Kristust Rooma riigi keisri Valensi[122] ajal mitu ülemat sugu meest sellepärast kohtu alla antud, et nad nõidumise teed pidanud käinud olema, aga kelle süü üksi poliitika-asjad olid olnud. Nendega ühes võeti tühjade umbes-arvamiste peale tuhandete kaupa ka veel muid inimesi kinni, keda hirmsate piinamiste järel — nad võisid süüdlased või

* Seda laadi.
** Koolitamata, hariduseta.

süüta olla — üles poodi või elavalt ära põletati. Nende seas olid ka kõrged riigiametnikud ja õpetatud mehed ning nende vara langes kroonu kätte. Kui nüüd rahvas seesuguste hirmsate tegude üle nurisema hakkas, said rahva vaigistamiseks nende hukkamõistetud inimeste raamatukogud kõik avalikult ära põletatud, sest et nende sees, nagu rahvale ette öeldi, muud ei seista kui nõidumise sõnu. —

Aga läheme nõiaprotsesside juurde tagasi!

Ju kõige esimesest ajast peale näitavad ennast kristlikus kirikus kaks heitust*, kes üksteise vastu seisavad ja kes ennast sedamööda, nagu ajad olnud, kas rohkem või vähem maailma ees avalikuks on teinud, need on k a t o l i k u ja p r o t e s t a n d i õpetuse poole heitused. Esimene soovib üht täielikku usuühendust ja nõuab ilma armuta tema alla heitmist, teine aga austab ka mõistuse looduslikku õigust ja jätab igale üksikule inimesele priiust omaenese tundmist mööda uskuda ja käia. Mõlemad võiksid ennast üheks harmooniaks ühendada, kui nad seda, mis kord kristlikuks dogmaks (usuõpetuseks) kinnitatud, iga üksiku liikme äratundmise a l l a heidaksid: siis oleks usu ja õpetuse ühendus korda seatud ilma üksiku inimese vaimu ohverdamiseta. Seesugune ühendus on aga ikka nurja läinud, nii sagedasti kui teda ka katsuti. Ju esimestes kristlikkudes kogudustes tõusid mitmesugused arvamised ja õpetused elusse ja kasvasid sel mõõdul, mil ristiusk maad leidis, või kuidas iga rahvas omast seisukohast välja kahevahelisi** testamendi kohtasid õigeks tunnistas või kuidas usulised teiste uskude õpetusi, millest kristlikud raamatud otsust ei andnud, oma ristiusu sisse üles hakkasid võtma. Kõik konsiiliumid ei aidanud selle tüli vastu midagi.[123] Küsimused, mis konsiiliumide ette pandi, said hääleandmise rohkuse läbi kinnitatud, kus aga sagedasti poliitika ja muud asjad juurde tulid, nõnda et n e e d asjad õigusepärast otsust andsid, kas üht õpetust õige või ketseri aru sisse tõsta. Mis üks konsiilium kinnitas, võis teine ju jõledaks õpetuseks tunnistada. Kas see siis ime oli, et mitmelt poolt

* Suunda, voolu.
** Kahtlust tekitavaid.

nende sinoodide otsuseandmise õigust salgama hakati. Suured hulgad lõid ennast lahti; aga ülejäänud osa ei jätnud siiski järele üleüldisi usuõpetusi kuulutamast, ja nagu oleks ta kõik ariaani, kaldea, kopti ja muid kirikute kogusid[124] ära tahtnud salata, hoidis ta katoliku üleüldisest kiriku nimest kinni. Ja kui see tüli mõningate punktide pärast Hommikumaad Õhtumaast lahti oli kiskunud, oli nüüd k a k s kirikut, kellest igaüks siiski katoliku nime päris.[125] Oli enne sellega rahul oldud, teiseusulisi välja lükata, siis leidis Rooma kirik oma ilmaliku väe abiga pea nõu neid, kes omaenese tundmise järgi püüdsid uskuda, ka vägivaldsel teel tagasi sundida. Usku, mis üks priitahtlik peab olema, sunniti hirmu läbi tunnistama; uskujal oli neist kahest valida, kas oma isearvamisi ära salata või oma elu ära anda. Niihästi üksikute inimeste kui tervete kogude verised tagakiusamised said nüüd ühe korralise süsteemi (plaani) järgi käsile võetud, ning ei olnud sellel kirikul pärast enam Kristuse jälgede sees käimine peaasi, vaid tema liikmete arv. Ühe sõnaga — ta oli kõike muud, üksi mitte üks k r i s t l i k kirik.

See rooma-katoliku kiriku võitlemine vaimupriiuse, üleüldse protestandi heituse vastu, kannab siis ka suuremat jagu keskaja-arvu nõiausku ja nõidade protsessisid oma hinge peal. Kõik ketserid, see on need, kes teistviisi julgesid uskuda, kuidas Rooma kirik või õigem paavst käskis, said sellest kirikust seeläbi nõidadeks tunnistatud, et nõidumine iga ketseri välispidine tunnistusemärk olla. Et aga need tagakiusatud inimesed oma jumalateenistust nende kiusatuste* pärast enamasti saladuses pidid ära pidama, oli Rooma kirikul väga kerge rahvast sellele usule eksitada, kui teeksid nad seal ei tea kõik mis hirmsaid asju. Saadi üht seesugust vaest inimest kätte, siis sunniti teda hirmsate piinamiste läbi kõike tunnistama, mis tema piinajad tahtsid, mida aga rahvale ikka kui üht priitahtlikku tunnistust ette pandi. Kas see siis ime oli, kui rahvas pärast, oma mõistust puhtast ära salates, asju uskus, mis nii jõledad ja rumalad olid, et seda sugugi üles ei jõua rääkida? Rooma kirik oma jesuiitidega oli

* Tagakiusamiste.

teda seks jõudnud kasvatada, kelleks ta teda soovis saada. Nende kihvt oli aga pea nagu tuli turbamaa sees läbi kõige maailma rahvaste tunginud, ja mitusada aastat saab veel mööda minema, enne kui selle kihvti järelejäänud jäljed rahva seast puhtast saavad ära kustutatud olema. Oma tänases kõnes aga tahame näidata, kuidas need asjad esiti väiksel viisil peale hakkasid ja siis ikka suuremaks kasvades selleks said, mis nad lõppeks olid.

Albigensi ja Waldensi ketserite ärahukkamiseks[126] oli Rooma paavst esiti Toulouse'i* linnas ja siis mujal inkvisitsioonikohtuid *(Inquisitio haereticae pravitatis)* asutanud. Selle kohtu meistril ehk inkvisiitoril oli haruldane vägi käes ja suur palk. Piiskopi auga välja ehitud, pidas ta oma ametit ilma kellegi ülevaatamiseta või mingi aruandmiseta, ja kõiki siiamaani seaduseks võetud kohtumõistmise viise võis ta oma head tahtmist mööda jalgega tallata. Avalik kohtu ees kaebamine sai ära hävitatud, sellevastu salalik keelekandmine ja tagaselja kaebamine pruugiks võetud ning vaimulikkude heategudega ja kõliseva rahaga tasutud; igaüht tunnistajat, kui ta ka kurjategija oli, võeti uskuda ja tema nime salajas hoida; hirmus vangipõlv ja ärarääkimata piinamised seisid selle eest, et kohtualunik kõik tunnistas, mis tema käest nõuti; edasi kaevata ei olnud luba. Elusalt sissemüürimine ja ärapõletamine olid pruugitavad nuhtlused; peale selle kohtualuniku terve vara pärimine, millest inkvisiitorid ühe jao endale palgaks said. Paavst Innocenz IV[127] kinnitas neile aastal 1252 kolmanda jao kõigest sest varast ja teise kolmanda jao lubas ta neile eestulevate inkvisitsioonitarviduste peale ka enda kätte võtta. Aga sellega ei olnud inkvisiitorid veel rahul: pärast võtsid nad viisiks hukkamõistetud kohtualuniku vara tervelt endale pärida.

See oma põhjuse** poolest loodusevastaline, oma avaldustes vägivaldne ja häbematu asutus pidi rahva juures palju vastuvõitlemist leidma. Tagakiusatud meeste elu, õpetus ja eesmärgid leidsid igal pool kaastundmist, kus paremat põlve igatseti; sellevastu olid aga inkvisiitorid

* Lugeda: *Tuluusi* (autoril: *Toluusi*).
** Põhja, põhialuse.

niihästi ketserite kui katolikkude, piiskoppide ja magistrite, ilmalikkude kohtute ja muu rahva meelest ühteviisi hirmsad ja vihatud. Inkvisiitorite ülbuse, ahnuse, pettuse, valjuse ja tulise viha vastu on sellepärast mitmel ajal mõistlikumad paavstid, kuningad ja suured koolid õiguse vihaga vaielnud, ja kus seda ei tehtud, seal on vihale ärritatud rahvas endale ise õigust muretsenud. Aastal 1208 sai Peeter von Castelnau ja 1233 Konrad von Marburg maha löödud; 1234 olid sellepärast mässamised Narbonne'is ja Albis ja 1235 inkvisiitorite äraajamine Toulouse'is ja Narbonne'is; 1242 said neli inkvisiitorit Toulouse'is maha löödud, nne. Sest näeme, et inkvisiitorite amet esimesel ajal, kui nad vägevad ja nende sissetulek suur pidi olema, ka väga kimbutav oli.

Sinna kõrvale tuli pea ka veel üks teine asi, see on, et ketserite arv mitmes paigas otsa hakkas lõppema ja inkvisitsioonitööd seisma ähvardas panna. Oli maakondasid, kus ketserid peale nende tagakiusamiste ära kadusid, et saladuses edasi elada või teisel kohal, kus neil poliitika poolt rohkem voli oli, avalikuks saada. Mitmed inkvisitsioonikohtud olid sellepärast, kui mitte uusi asju välja ei mõeldud, ilma töö ja sissetulekuta. Sellepärast katsusid nad ka ju aegsasti neid asju enda alla saada, millel Waldensi ja Albigenside õpetustega midagi tegemist ei olnud, nagu liiakasu-võtmist ja nõidumist.

Siit aga tõusis neile kolmas asi pahanduseks, see on tüli piiskoppide ja ilmalikkude kohtutega. Ju paavst Aleksander IV (1254—1261) andis ühe käsu välja, mille järgi inkvisiitoritel mitte nende asjadega tegemist ei olla ja neil üksi n e i d asju voli olla käsile võtta, mis ketserite peale tunnistavad.

Need kolm kimbatust, see on rahva vihkamine, asjade puudus ja tüli teiste kohtutega sundisid inkvisiitoreid nõu otsima, kuidas neist asjust lahti saada, ja nad leidsid nõiaprotsessi üles sellel teel, et nad ketserite õpetust ja nõidumist ühe aru sisse panid.

Nõiaprotsessidega said inkvisiitorid ühe põhjatu rikka ja kasutooja põllu enda alla, sest et seal, kus kõike süüd üksi mõtete riigist otsitakse, kohtumõistmise volil ka mingisugust piiri ei ole. Teiselt poolt tõusid nad rahva juures au sisse, sest et rahvas nende meeste hirmsat

teed sellega vabandas, et tema peal maailm veel hirmsamatest nõiategudest saada puhastatud. Vihatud usutagakiusajatel oli sellepärast kerge ennast aegamööda rahva silma ees heategija nime alla panna. — Nõnda on siis inkvisitsiooni rüpes nõiaprotsessid sünnitatud ja suureks kasvatatud; mehed, kes neid oma kirjadega teaduseks tõstnud ja üksikutes jagudes välja ehitanud, nagu Eymericus,[128] Nider,[129] Bernhard von Como,[130] Jaquier,[131] Sprenger,[132] Institoris[133] jm. olid kõik inkvisiitorid. Kakssada aastat otsa olid need protsessid nõnda inkvisitsiooni käes, ja kui ka teda ennast viimaks mitmel maal ära hävitati, jättis ta neid nõiaprotsessisid kui üht jõledat pärandust ilmalikkude kohtute kätte.

Räägime nüüd nõidadest ja nõiaprotsessidest enestest nende algamisest kuni lõpetuseni.

Vanadest kohtuaktidest ja üleval nimetatud inkvisiitorite paksudest raamatutest leiame, mis nõidade süüd kõik olnud. Nad andsid ennast kõige esmalt kuradile ära ja käisid ühel teataval kohal tema juures lustipeol, kus ta ise siku näol ilmsiks sai. Esmaspäev, kolmapäev ja reede olid igas nädalas üleüldisteks kokkutulemisteks kinnitatud; iseäraliste pidude tarvis aga võeti suured kirikupühad, lihavõtte, nelipühi, jõulu ja jaanipäev; sest nagu need päevad kaunile jumalateenistusele on pühitsetud, nõnda on kuradi meele pärast ühtlasi ka oma alamate käest aupakkumisi vastu võtta. Ta avaldab ennast siin ühe tumemusta-karvalise, äkilise vihameele ja hirmsa mehesarnase kuju all, istub kõrge elfenbeinitooli* peal ja kannab oma peas üht väikestest sarvedest tehtud krooni, kaht suurt sarve kukla ja kolmandat otsaesise peal; viimasega valgustab ta koosolemise platsi; tema valgus on heledam kui kuu, aga tumedam kui päikese valgus. Tema suurtest silmadest purskavad tuleleegid välja, tema habe on nagu kitsel; terve keha näitab pool inimene, pool sikk välja. Pikkade küüntega sõrmed on nagu kulli küüned, jalad nagu hane jalad. Kui kurat räägib, siis on tema hääl kare ja hirmus nagu möirgajal härjal ja nagu kisendajal lambal. Tema pale tunnistab pahameelt ja tuska.

---

* Elevandiluu-tooli.

Koosolemise alustuses heidavad kõik nõiad maa peale maha ja teevad saadanale palvet, nimetavad teda oma issandaks ja jumalaks ja salgavad usku ära; peale selle antakse tema pahemale jalale suud, nõnda ka tema pahemale käele ja veel kahele kohale, mida meie siin ei julge nimetada. Õhtu kell 9 algab koosolemine ja ulatab kella 12-ni; kauem kui kukelauluni ei tohi ta kesta.

Suuremate pühade ajal tunnistavad nõiad ka kuradile oma pattu, see on, et nad kristlikus jumalateenistuses käinud. Kurat noomib neid siis, mõistab neile ka, kui tarvis, ihunuhtlust ja annab pattude andeksandmist, kui parandamist lubatakse. Siis peab kurat preestri riides pilkamiseks karika ja leivataldrikuga üht jumalateenistust nagu luteruse kirikus.* Ta noomib oma alamaid mitte ristiusule tagasi pöörata, lubab üht õndsamat paradiisi kui kristlaste oma ja võtab musta tooli peal istudes, kummalgi käel nõidade kuningas ja kuninganna, ohvri-andisid vastu, nagu kookisid, nisupüüli nne. Peale selle tehakse jälle saadana ees palvet (antakse tema tagumisele otsale suud, mille peale ta seega vastab, et suuandjale haisu vastu laseb, kusjuures üks teenija tema saba üleval hoiab). Siis jagab ta õhtusöömaaega välja nagu luteruse kirikus; mis ta söögiks pakub, näitab nagu kingatald välja, on must, läila ja vintske närida; vedelus karika sees on must, viha ja tahab oksele ajada.

Peale õhtusöömaaja peab kurat roppu elu kõigi meeste- ja naisterahvastega ning käsib teisi ka nõnda teha. Peale selle teo saadab kurat nad kõik tagasi ja annab igaühele käsu teiste inimeste põlluvilja kõigest jõust ära rikkuda, kusjuures nad ennast kas koeraks, kassiks, libahundiks või muuks elajaks ümber pidada moondama või pulbrit ja vedelat tarvitama, mis neil kärnkonna ilast valmistada olla, keda elajat iga nõid esimesest silmapilgust saadik ühes kannab ning kes õigusepärast kurat ise on.

Kes ennast nõiaks tahab lasta vastu võtta, peab oma usu ära andma ja kuradi usku vastu võtma. Ta lööb

---

* Siin avaldab ennast selgesti katoliku jesuiitide vaim, sest nende kirikus jagatakse õhtusöömaajal üksi leiba välja ja viina joob preester ise ära koguduse eest; luteruse kiriku pruuki lasti sellepärast nõidadest kuradi-teenistusega ühe järje peale seada. — *Autori märkus.*

ennast jumalast, Jeesusest Kristusest, pühast neitsist Maarjast, kõigist pühadest ja kristlikust usust lahti, põlgab igavest õnnistust ära, tunnistab kuradit oma jumalaks ja issandaks, vannub temale truuks jääda, et kõik selle maailma head põlve võiks maitsta ja viimaks kuradi paradiisi sisse saada. Peale selle litsub kurat oma küünega tema ihu peale ühe märgi, kust kohast kõik tundmine ära kaob, märgib ühe kuldrahaga tema pahema silma sisse ühe kärnkonna kuju teistele nõidadele märgiks ja kingib oma ristilapsele lõppeks ühe kärnkonna, kes talle võimust annab ennast nägematuks teha, läbi õhu lennata ja kõiksugu kurja teha. Seda elajat peab hoole ja armuga hoitama. Noor nõid lubab ristirahvale ihu ja hinge poolest kurja teha. On ta oma katseaja ausasti välja pidanud, see on õige sagedasti ristiusu vastu eksinud, siis võtab teda kurat omaste sekka üles ja õnnistab teda inetute tempudega sisse.

Mõnel päeval tantsitakse ka torupilli, pasuna ja trummi järgi. Et ennast lendamisele valmistada, määrib nõid kärnkonna ilaga oma keha. Kihvti valmistatakse taimedest, kahepaiksetest ja ristiinimeste surnukehadest kuradi enese ülevaatamise all. Et abielu-rahvast üks ilma teise teadmata nõiatantsule võiks minna, lastakse teise peale rasket und tulla või üks vaim heidab äraolija näol sängi. Nõiad armastavad väikseid lapsi vere väljaimemisega ära surmata. Kui aga meelega või kogemata Jeesuse nime nimetatakse, kaob kurat kõige oma seltsiga ära.

Saksamaal iseäranis tuleb ka see usk ette, et kurat ka ise välja minna endale nõiajüngreid korjama. Siis muudab ta ennast viisakaks härraks või sõjameheks ümber, otsib endale ühe tähtsa nime välja,* astub ühe üksiku, otsekohese, leinaja või hädast koormatud naise ette, tröstib, ähvardab või ehmatab, näitab ja kingib raha, mis aga teisel hommikul ennast mudaks ja kuivadeks lehtedeks ümber on muutnud, lubab rõõmsat elu ja suurt rikkust, mis ta aga harva täidab, petab vaest looma patutee peale, litsub talle sealjuures nõiamärgi külge ning kaob

* Leichtfuss (Kergejalg), Schuhfleck (Kingapaik), Machleid (Hädategija), Zumwaldfliehen (Metsalendaja) nne. — *Autori märkus.*

siis põrgulise märkisid tagasi jättes ära. Nüüd lähevad petetud naisel silmad lahti, aga ta ei või enam tagasi pöörata, elab kuradiga patuelu edasi, vannub oma usu ära ja laseb ennast lõppeks kuradi nimel ristida. Ristimist peetakse verega, vahel sekka aga ka väävli ja soolaga. Vahel viiakse ka väikseid lapsi nõidadest kuradi juurde ja neidki tarvitab ta oma roppude himude riistaks. Jumalateenistusele minemine ei ole puhtast ära keelatud; on pealegi palgaväärt teod kiriku minna, palve ajal sülitada ja roppe sõnu rääkida või õhtusöömaajale minna, oblaati* suust välja võtta ja teda pärast teotamiseks või nõiarohtude valmistamiseks kuradile anda. Nõiapühale sõidetakse kitsede, keppide, roobivarte, luudade ja muude riistade seljas; enamasti läheb tee läbi õhu, sagedamasti käiakse kassi või jänese näol jalgsi. Kes nõiapühale tulemata jääb, maksab kas rahatrahvi või saab ihunuhtlust. Kurat ise ei ole nendel pühadel mitte ikka nuriseja peremees. Vahel istub ta õige lahkel näol oma trooni peal, armastab ka nalja, laseb nõidasid hundiratast lüüa või tõmbab neil luuad ja kepid jalge vahelt ära, nõnda et nad maha kukuvad, naerab nõnda, et ta kõht vabiseb, ja mängib kandle peal kenasid tükkisid.

Söömaajad nende suurte koosolemiste juures on paikselt** kasin ja läila toit, paikselt rikka rahva kõige paremad ja magusamad road, üksi sool ja leib puudub. Peale söögi hakkab tants peale, kus nõiad palgetega väljapoole ümberringi tallavad; keskpaigas seisab üks nõid pea peal küünlale jalaks. Torupillid, viiulid, trummid kõlavad ja kõik koor laulab: «Harr, harr, kurat, kurat, karga seal, karga teal, hüppa seal, hüppa teal, kiunu seal, kiunu teal!» või muid sellesarnaseid laulusid. Ka nõidade pulmasid peetakse neis suurtes seltsides.

Mis nende nõidade kurjusetegudest öelda tuleb, siis leiame kohtuaktidest, et neid inimeste ja elajate küljes mitmel viisil ette olla võetud. Salvid, pulbrid, taimed ja sõnad on kõige ülemad abiriistad; sagedasti mõjub ka ju paljas teretamine, suuõhk ja silmavaade. Kes jõuab neid asju kõik ükshaaval nimetada? Siin on üks tütarlaps

---

* Armulaua-leiba.
** Paiguti, kohati.

joogiõllega ära nõiutud, nõnda et ta oma juuksed ära kaotab; seal ühe mehe käest lõnksu viinaga tema mõistus ära riisutud. Üks nõid lüpsab ühe värtna abiga, mida tunnistuseks kohtuaktide juurde on pandud, naabri naise lehma; teine annab oma naabrile saia süüa, millest tal põlved üles paistetavad, nõnda et õpetaja teisel pühapäeval kantsli pealt seesuguse teo vastu jutlust peab; kolmas on oma tädi seeläbi ära tapnud, et ta tema vahast järeletehtud kuju tule käes ära sulatas. Üks noor rüütel tapeti seeläbi ära, et tema paremat kinnast keedeti, läbi pisteti ja maa sisse maeti. Teistes kohtades loeme okastest, puutükkidest, luiest, nõeladest ja küüntest, mida inimeste kehade sisse nõiuti. Ühe kloostri nunnade kaelad läksid äkitselt kangeks, et üks naine madudest ja kärnkonnadest ühe leeme oli keetnud. Seesuguseid ja muid kihvtiseid leemesid kallatakse sagedasti uste alla või kaevatakse läve alla maha. Keedavad nõiad õunapuu-õisi ühe jänese sees, siis äpardavad õunad; panid nad teatavaid asju keeva poti sisse, siis sündisid röövikud ja hiired, kes põldusid ära rikkusid. Libahundiks ümberjooksjad, keda igal pool hulgakaupa hukka mõisteti, moondasid ennast seeläbi ümber, et nad oma ihu ühe iseäralise salviga võidsid, ühe vöö ümber niude köitsid või muul viisil. Kurat sünnitab nõianaistega vahel ka inimesi ilmale ning neist olla, nagu öeldi, dr. Martin Luther[134] kõige ülem olnud, sest üksi seeläbi olla tal võimalik olnud terved rahvad enda poole eksitada ja Rooma kiriku õnnistavast rüpest ära petta. Nõnda õpetas üks piiskop oma kantsli pealt aastal 1565, Luther olla kuradi enese poeg, kes kord reisija kullameistri näol ühe Wittenbergi linna kodaniku majasse tulnud ja tema tütart kurja tee peale eksitanud. Seda õpetab ka piiskop Fontaine oma kiriku sündinud asjade ajaraamatus.

Neist asjadest, millest ma paljalt ühe väikese jao olen nimetanud, saab minu arvates siiski küllalt olema, et ära tunda, mis kristlikus kirikus mitusada aastat otsa nõidumise ebausust õpetati. Suured raamatud mitmes jaos anti välja, kus neist asjust tõsise meelega räägiti ja neid õigeks püüti tunnistada. Raske on uskuda, et inimese vaim nii sügavale võiks langeda ja nii hirmsaid asju välja mõtelda, kus kõige väiksemat poeetikagi ilu juures

ei ole. Aga veel raskem on uskuda ja mõista, kuidas seesuguste asjade pärast tuhandete kaupa inimesi ära hukati. Hirmus, ütlemata hirmus on see asi! Mis on kõik paganate ebausu kombed nende asjade jõleduse vastu?

Aga kuidas oli siis üleüldse võimalik, et nende asjade pärast inimesi hukka mõisteti? Et nad esimesest viimaseni muud ei ole kui inetud mõttekujutused, siis neid ometi ka keegi ei võinud õigeks tunnistada, veel vähem nende pärast inimesi kohtu alla heita? Nõnda saad sa, lugeja (kuulaja), vist iseeneses küsima. Ma tahan sulle öelda, kuidas see võimalik oli. Nõnda kirjutab jesuiit Spee[135] ühest inkvisiitorist: «Kui mõni kohtualunik (hirmsate piinamiste järel) iseennast nõiaks oli tunnistanud ja küsimiste peale, kes tema seltsilised olnud, kindlasti vastas, et tal neid sugugi ei olla ja ta neid ühtainust ei tunda, oli sel kohtumehel pruuk küsida: Kas näe, ehk sa ka Tiiut ei tunne, kas sa teda tantsu juures ei ole näinud? Ütles kohtualune nüüd: Ei, või ta ei teada temast midagi kurja, siis käis käsk: Meister, tõmba üles, vinna paremini! Kui seda tehti ja piinatud inimene valu enam ei jõudnud kannatada, vaid hüüdis: Ja jah, ma tunnen teda ja olen teda ka tantsu peal näinud, laske mind aga maha, ma ei taha midagi salata, — siis laskis see kohtumees seda tunnistust kohe protokolli sisse võtta, läks edasi ja küsis, kas ta ehk ka Liisut ei tunda ja seal ei olla näinud? Salgas ta nüüd jälle alustuses, siis sai jälle piinamisemeistrile meelde tuletatud, mis tema amet olla, kes siis piinamises nii kaua edasi läks, kuni ka Liisu nõiaks oli tunnistatud. Nõnda läks lugu edasi, kuni piinatud kohtualunik kolme või nelja inimese peale oli tunnistanud.»

Viis kuni kuus naist said Lindheimis hirmsasti piinatud, räägib Horst[136] kohtuaktidest, et nad tunnistaksid, kas nad mitte kirikaia pealt ühe hilja aja eest surnud lapse välja ei olla kaevanud, et tema kehast üht nõiaputru keeta. Nad tunnistasid. Üks nende õnnetute naiste meestest sai viimaks asjaga nii kaugele, et preestri ja mitme tunnismehe silma ees haud lahti võeti. Laps oli, nagu isegi mõista, ilma liigutamata kirstu sees alles. Märatseja inkvisiitor aga tunnistas seda surnukeha kuradi silmamoonduseks ja ütles, et naised ju kõik olla tunnis-

tanud ning et nende tunnistus rohkem maksta kui silmanähus*, neid sellepärast ka tarvis olla kolmainu jumala auks, kes nõidasid ära käskinud hukata, ära põletada. Nad said ka tõesti kõik ära põletatud.

Tahtsid inkvisiitorid mõnd inimest nõiaks tunnistada ja nad ei leidnud ühtegi süüasja, mis neile tunnistuseks oleks kõlblik näidanud, siis oli piinamine kõiksugu hirmsate riistadega ehk tortuur ikka kõige parem tunnistamisele sundija. Kolme- kuni neljatunnine piinamine ei olnud sugugi haruldased asjad. Baaden-Baadenis piinati üht naist 12 korda ja lasti teda lõppeks veel 52 tundi «nõiatooli» peal istuda. Üks naine Düürenis, kes mitmekordse piinamise peale ikka ei tunnistanud, et ta oma naabri kapsaaia rahega olla ära rikkunud, jäi, lõpmata raskete töötudega jalge küljes, nööri otsa rippuma, kuni piinajameister ise purjutama läks; kui ta tagasi tuli, oli surm ju vaese hinge oma hõlma võtnud.

Enne piinamist lõigati kohtualuniku juuksed ja kõige väiksemadki karvakesed ihu pealt ära, osalt, et märki üles leida, osalt ka, et nõid mõnd sala kaitsmise ja abirohtu ära ei võiks peita. Sealjuures tulid sagedasti kohtumeeste poolt häbematud roputeod ette. Piinamise enese juures tarvitati ka vaimuliku abi. Katoliku preestrid pritsisid oma püha vett ja käskisid käte pealepanemisega tõtt rääkida; protestandi õpetajad pärast palusid jumalat, et ta valekuradile võimust ei annaks vaese hinge üle. Sündis, et piinatud inimene ära minestas, siis öeldi, et ta seda valu vähendamiseks kuradi abiga teha, ja katsuti piinamist seega kasvatada, et tema kõige õrnemate ihukohtade peale põlevat väävlit tilgutati. Salgas ta kindlasti, siis oli selge, et tal veel mõni abirohi kuskilgi varjul seisis või et kurat ise tema kõrval istus ja teda aitas; siis pidi teisel päeval üht valjumat piinamist ette võetama.

Kõiki piinamise-viisisid nööri otsas ülesriputamisest kuni küünte ärakiskumiseni sepatangidega ei ole mul siin võimalik nimetada, nad on liiga hirmsad. Kõige jõledam oli aga see viis, vangisid magamast ära keelata, et kurat neile unes nõu ei võiks anda. Seks aeti neid vangihoones

* Silmaga nägemine.

kinnipidamata* ümber, kuni nende jalad verised olid ja nad kui hulluks läksid. —

Selle kohtukäigu püüdmine ei olnud siis muud, kui tunnistamist vägivaldsel viisil kätte saada; süüdlaseks tunnistamist tahtis kohtumees, ja kohtualunik pidi seda lõppeks ka tahtma. Kes kohe heaga kõik tunnistas, mis tema inkvisiitorid tahtsid, sellele kingiti peale pappide sisseõnnistamise elu, teda pandi aga eluajaks vangi. Kes aga mitte kohe heaga ei tunnistanud, seda hakati piinama, kuni ta tunnistas. Mitme juures peame imeks panema, kui vahvasti nad kõigi piinamiste vastu panid kuni viimase kraadini; suurema hulga juures ei olnud seda aga poolestki tarvis. Ja oli meel kord murtud, siis voolasid ka kõige vahvama suust tunnistamised kui veeojad; nad rääkisid kas omaenese süü või andsid teise üles. Kõiksugu hirmsaid nõiategusid lasti nüüd värisedes protokolli panna ja endist kangekaelust kiideti kuradi nõuks; punktidega aga, mida see kohus tarvitas, oli rahvast enne ju kõiksugu kirjadega palju täielikumalt tuttavaks tehtud kui katekismusega.

Oli kohtualunik piinamise teel tunnistanud, siis oli kohtumeeste peamure, et ta oma tunnistamise juurde kindlaks jääks. Enamasti tuli ikka ette, et kui piinamisevalud mööda olid, tunnistajad ka oma tunnistust valeks kiitsid. Sellepärast ähvardati neid uute piinamistega ja lubati kindlaksjääjatele kergemat surma, see on, nende pead said enne ärapõletamist otsast ära löödud, esimesed aga elusalt ära põletatud. Sel viisil oli siis tunnistamine ja tema juurde kindlaksjäämine ainus pääsemine: ta lühendas ja vähendas piinamist. Sest said mitmed kohe aru. Külmavärinaga näeme, kuidas vangid, kui nad mitte iseenesele otsa ei jõudnud teha, mis ka sagedasti sündis, kohtumeeste ees oma nõidumisepattu südamest kahetsedes nende käest surma paluvad ja neile kõige hirmsamaid ja võimatumaid asju tunnistavad.

Peale piinamise olid ka veel kõiksugused avalikud nõiaproovid pruugiks võetud, kus nagu jumala tahtmist taheti teada saada. Kõige tähtsam neist oli veeproov, kus kohtualuniku käed ja jalad risti kokku köideti ja teda

* Vahetpidamata.

nõnda nööri otsas kolm korda vette kasteti. Jäi ta vee peale ujuma, siis oli ta süüdlane; langes ta alla, siis lasti ta peale preestrite sisseõnnistamise lahti. Et aga timukad, nagu Horst tunnistab, nöörisid väga hästi nõnda mõistsid kõita, et ujuja vee alla ei võinud langeda, sellepärast võis neist küll vähe selle proovi alt lahti pääseda.

Kõige suurem hulk protsessisid tuli neil mail ette, kus vürstid valitsesid, kes jesuiitide sõbrad olid ja oma mitme-aastalist protestandi usu tagakiusamist ilmaaegu nägid olevat, sest et see usk ikka enam ja enam võimust sai. Luteruse usu vastu võitlemiseks oli jesuiitisid iseäranis Bamberki ja Würzburki kutsutud, kus ka nõiaprotsesside hulk sellepärast kõige suurem on. Maldonatus[137] ja Delrio[138] olid ka ju avalikult õpetanud, et protestandi usk maid nõidadega täita. Nõnda tunnistab G. v. Lamberg kohtuaktidest, et üksi Bambergis aastatel 1625—1630 rohkem kui 900 nõiaprotsessi ette tulnud; ja üks aastal 1659 piiskopi enese loaga trükitud kiri tunnistab, et see piiskop oma eluajal 600 nõida olla lasknud ära põletada. Selle kirja seest võtame mõned tükid välja:

«Peale selle on linna kantsler ja doktor Horn, kantsleri poeg, tema abikaasa ja kaks tütart, ka palju ülemat sugu härrasid ja kohtuülemaid, kes enne piiskopiga ühes lauas istunud, kõik hukka mõistetud ja tuhaks põletatud.

«Ja on tunnistanud, et neid peale 1200 olla üksteisega ühendanud, ja kui nende kuradi-kunst ja nõidumine ei oleks avalikuks tõusnud, on nad tahtnud teha, et neli aastat ühtegi viina või vilja terve maa sees ei saaks õnnestama ning seeläbi palju inimesi ja elajaid nälga surema ja üks inimene teist sööma.

«On ka mõningad katoliku papid nende seas olnud, kes nii suurt nõidumist ja kuradi-kunsti on taga ajanud, et seda kõik üles ei ole rääkida, nagu nad ka piinamise all tunnistanud, et nad palju lapsi kuradi nimel olla ristinud.

«Kodaniku-ülem Neidecker on oma põrgulise seltsiga tunnistanud, kuidas nad kaevusid ära olla kihvtitanud. Kes sealt joonud, see on paisetesse läinud või katku kätte langenud ja on palju inimesi seeläbi ära surnud.

«On ka mõningad seitsme-, kaheksa-, üheksa- ja kümneaastased tütarlapsed nende nõidade seas olnud, kellest 22 tükki hukka on mõistetud ja ära põletatud, nne.»

Würzburgi nõiapõletamistest on üks register alles, mis 29 põletamiseni ulatab ja kahe aasta kohta (1627—1629) 157 inimest nimetab. Näituseks:

«Kahekümnendas põletamises kuus inimest.
Göbel Babelin, kõige ilusam neiu Würzburgis.
Üks studend, viiendas koolis, kes palju keelesid tundnud ja suur muusik olnud laulmises ja mängimises.
Kaks kaheteistkümne-aastast poissi Uue-Münsterist.
Sepper Babeli tütar.
Sillahoidja.»
«Kahekümne neljandas põletamises seitse inimest.
Kaks poissi.
Üks rikas puusepp.
Lorenz Stüber, Uue-Münsteri abiõpetaja.
Betz, Uue-Münsteri abiõpetaja.
Lorenz Roth, Uue-Münsteri abiõpetaja.
Rossleini Martin.»

Meie näeme, et siin inimesi ära põletati, kelle juures sugugi nõidumist ei oleks võinud arvata; küllap suurema hulga süü ka muud ei olnud, kui et nad liiga avalikult luteruse usu poole hoidsid. Selle eest pidid nad ennast hirmsate piinamiste sunnitusel nõidadeks tunnistama ja tuleriitade otsa tõusma. Üks peajesuiit ja inkvisiitor, Delrio,[139] õpetab oma 6 jagu paksus raamatus nõidumisest: «Üks häbemata üksi võib salata, et nõidumise hirmsad teod ketserite (muu-usuliste) jälil käivad nagu vari keha jälil; see terve katk tuleb iseäranis katoliku usu hooletuse sisse jätmisest ja põlgamisest. Esiti on Hussi[140] jüngrid Böömi-, siis luteruse-usulised Saksamaad täitnud. Missugused hirmsad nõiateod nende jälil käinud, on inkvisiitorid Nider[141] ja Sprenger[142] avalikuks teinud; peaaegu midagi ei ole enam, mis nendest kurjategijatest ehk parem kuraditest inimese näol puutumata oleks jää-

nud.» Nõnda segab Delrio usku ja nõidumist kokku ja tema õpetus ei taha muud, kui tunnistada, et kurat ikka veel heameelega ketserite sisse minna, nagu kord see kurivaim, kelle nimi leegion on, sigade sisse on läinud. Sellega läheb siis ka ühte, mis mitmeid «nõidasid» tortuuri all lasti tunnistada, nad olla oma nõidumist markkrahv Albrecht von Brandenburgi[143] sulaste käest õppinud, kes üks «häbemata ja põlastav luteruse usu tugi ja ise ka üks peanõid olnud». — Üks teine paater Andreas õpetas Viinis kantsli pealt, et sellepärast parem olla kuradi enesega abielusse heita kui ühe luteruse-usulise naisega, sest et kuradit ristitegemise ja püha veega ära võida ajada, ühe luteruse-usulise naise juures aga kõik ristid, salvimise-õlid ja veed ilmaaegu olla. — Kui nüüd nõnda kõik ketserid nõiad pidid olema, kas siis veel imeks tuleb panna, et sel ajal üleüldse nii palju nõidasid oli?

Salzburgis põletati aastal 1679 97 nõida ära. See oli Max Gandolphi ajal, kes ka kõik oma protestandi-usulised ära ajas. — Väikeses Lindheimis üksi põletati viie aasta sees (1661—1666) kolmkümmend inimest ära. Braunschweigis said aastatel 1590—1600 mõnel päeval 10 kuni 12 nõida ära põletatud. Trieris oli Binsfeldi[144] hoolekandmise läbi asi nii kaugele jõudnud, et maa kõrbesarnaseks oli saanud ja kõik rikaste vara kohtuhärrade ja timukate kätte langes. Kahekümnes ümberkaudses külas üksi said 7 aasta sees (1587—1593) 368 inimest tuleriitade peal surma; rääkimata neist, keda pealinnas eneses ära põletati. Iseäranis selle maakonna kohta on selge, et need nõiapõletamised muud ei olnud kui abiotsimine luteruse usu vastu, korda seatud jesuiitidest, keda selle usu lämmatamiseks siia oli kutsutud. — Väikeses Nördlingi linnas said 4 aasta sees (1590—1594) 35 inimest tulesurma. «Sel aastal on mõistus Nördlingis jalutama läinud!» hüüab üks kroonika kirjutaja nende hirmsate tegude alustuse ajal. — Pommerimaal lasti aastal 1655 üht 10-aastast tütarlast tunnistada, et ta kuradiga ju kaks last olla sünnitanud ja kolmandaga käima peal olla. Ta sai muidugi ära põletatud. — Münchenis põletati aastal 1666 üks 70-aastane vanamees ära, peale selle kui tema ihu tuliste tangidega küp-

seks oli näpistatud; ta olla paha ilma teinud, läbi pilvede lennanud ja viimaks maa peale kukkunud, kus teda inimesed kätte saanud.

Nõnda on mitusada aastat otsa nõiaprotsessid Euroopa rahvast teotanud. Nagu katk tungisid nad edasi, kargasid ühest maast teise, tõusid suureks, et siis tükiks ajaks vaiksemaks jääda, aga pärast uuesti ja seda suurema vägevusega jälle peale hakata. Kaheksa-aastased lapsed ja kaheksakümne-aastased vanamehed, vaesed ja rikkad, kodaniku-ülemad ja seadusetundjad, tohtrid ja loodusetundjad, toomhärrad ja ministrid on seal tuleriitade otsa pidanud tõusma; keisrite ja kuningate, piiskoppide ja junkrute nimel on neid kohtu vereotsuseid antud. Ja mis paavstide kirjad nõidadele süüks arvasid ja millega nad oma mõrtsukategusid rahva ees vabandasid, seda on nad just ise oma nõiaprotsessidega toime seadnud, see on: inimeste ja elajate surma, ja külade, põldude ja viinamägede tühjakslaastamist, mille peremehed ja harijad, kui ennast inkvisiitoritest ära ei tahtnud lasta põletada, oma isamaale pidid selga pöörama. Varariisumised läksid nii jõledaks, et ka hukkamõistetud «nõidade» sugulaste käest raha välja pigistati. Seal riisuti, kuni aga veel midagi riisuda sai, ja kui sõda ja nõiaprotsessid rahvast ju igal pool vaeseks olid teinud, andsid piiskopid nõu nõiaprotsessisid vähendada, sest et enam ei teada, kust kulu tasumist võtta. Kes ei peaks ära kohkuma, kui ta loeb, et üks viieaastane tagakiusamine väikeses Bambergis 600 ja Würzburgis 900 ohvrit ära on neelanud! Aga nõnda on lugu, nagu histooria õpetab, igal ajal ja igal pool olnud, kus see seisus valitsusele jõudis, kes ennast siin maa peal jumala ja inimeste vahemeheks peab ning kui tema valitsusevõimusele kuskiltki poolt vähendamist ähvardab saavat. Jumalariigi eest ütlevad nad ennast siis võitlevat ja jumalariigi kasvatamiseks teevad nad oma hirmsad teod, kellest hirmsamaid kuskilgi ei ole tehtud ja kellestki välja mõeldud. Häda sellele maale, kus ennast rahvas oma preestrite võimuse alla andnud! See rahvas on niihästi oma vaimu kui ihu poolest pärisori ja tal ei ole pääsemist, sest et talle ju emapiimaga ühes kihvti sisse söödetakse, mis tema ihu- ja vaimurammu tuimaks puuks kuivatab. Äratab teda aga

lõppeks jumala arm mõne päästja käe läbi üles, siis olgu jumal talle ka ise abiks ja ta ärgu kahvatagu võideldes omaenese verd nähes, tahab ta veel pääseda.

Kas siis sel raskel ajal jumal ühtegi meest ei leidnud, keda nendele vaestele inimestele päästjaks oleks võinud läkitada? Küllalt oli neid mehi, aga pimeduseriigi vastu võitlemine on üks raske võitlemine. Küll astus mehi igal ajal nende jõledate tegude vastu üles, aga suur hulk neist pidi oma head püüdmist eluga maksma. Dr. theol. Wilhelm Edelin,[145] kes kantsli pealt nõiasõitudest oli jutlust pidanud ja nende tõsidust salanud, oli esimene neist märtritest, kes selle tõe eest oma elu kaotasid. Teda lasti 12. septembril 1453 vaimuliku kohtu ees piiskopi kirikus põlvili maas ja nuttes tunnistada, kuidas ta ise ka tõesti ja ihulikult teistega ühes saadanat siku näol austanud, ristiusku ära salanud ja kuradi soovimise peale oma jutluses nõidumist mõttekujutuseks tunnistanud, et seeläbi saadana riiki kasvatada ja rahva viha nõidade vastu vaigistada. Teda pandi kõige eluaja peale vangi; ärapõletamise surmast oli ta ennast seega päästnud, et ta oli tunnistanud. Vangis suri ta aga lühikese aja pärast ära.

Louis Berquin*,[146] kuninga Franz I nõumees, oli mõne sõna munkade pühanäoliste pettuste vastu rääkinud, sai selle eest ketseriks tunnistatud ja päästis ennast üksi seeläbi, et teda kuningas ise oma kaitsmise alla võttis. Nüüd tõsteti kaebtust tema peale, et ta nõiduda ja kuradit kummardada, ja kuningas ei julgenud teda enam kaitsta. Berquin sai läbipistetud keelega 17. aprillil 1529 Pariisis elusalt ära põletatud.

Kes tohtis seal, kus maailm seesuguseks preestrite röövliauguks oli saanud, veel enam avalikult nende asjade vastu rääkida? Aastal 1631 oli esimene kord, kus üks hääl valjusti, selgesti ja tulise kõnega, aga siiski peitu jäädes, nende hirmsate tegude vastu üles tõusis, ehk küll ühest murelikust südamepõhjast välja tungides, siiski maailma ees niisama ära kustudes nagu ühes tühjas kõrbes. See mees oli Friedrich Spee,[147] üks vana-aja saksa laulikutest. Tema raamat *(Cautio crimi-*

* Lugeda: *Lui Berkään.*

nalis) tuli ilma nimeta välja ja näitab suure selgusega, kuidas piinamise teel ka kõige ausamat inimest kerge on nõiaks teha ja teda kõik tunnistama sundida, mis tema käest nõutakse, ja kuidas kõik need nõiaprotsessid muud ei olla kui inimeste hirmus iseenese petmine.

Ju suuremat kasu saatis Balthasar Bekkeri[148] raamat *(De betooverde weereld)**, mis väga suure osavusega on kirjutatud. Bekker oli reformeeritud õpetaja Amsterdamis. Tema tunnistas pühast kirjast selge sõnaga, et kuradil ei ollagi võimust seesuguseid tegusid teha, sest et ta piibli õpetuse järgi muud ei olla kui üks äralangenud, nuhtluseks pimeduse sisse allalükatud vaim, kes seal oma nuhtlust oodata; ka ei olla tal võimalik sala-asju teada, ta ei võida ihusse heita ja ennast ihulikkudele silmadele avaldada. Bekker näitab, kuidas pühakiri ühest inimeste lepingust ehk kaubast kuradiga ei teada, et aga sellevastu mõistus ja ristiusu vaim seesugust eksitavat õpetust hukka mõista; et Moosese seaduse järgi nõidasid mitte sellepärast hukka ei mõisteta, et nad saladuse asju teada või kuradiga olla lepingut teinud, vaid et nad petised, ebajumala-teenijad ja rahvaeksitajad on. «Nõidade kaup kuradiga,» ütles Bekker, «on üks mõttekujutus, mida jumalasõnas kuskilgi ei leita, ja ongi jumala seaduse ja sõna vastu ning kõige nurjatum lori, mis vanal ajal paganatest välja on mõeldud, mille eest aga siiski mitmed ülemad koolmeistrid ka protestandi kirikus võitlevad. Sest võib ära tunda meie kristliku kiriku praegust vaevalist korda, sest et tema sees üht seesugust koledat arvamiste hirmutust mitte üksi ei sallita, vaid ka haritakse ja tallel hoitakse.» — Oma Hollandimaast ütleb Bekker: «Ka nähakse, et meie juures, kus ühegi kohtu ees enam nõidumise pärast kaebtust ei tõsteta, ka ühegi peale nõidumist ei tunnistata. Siin ei nähta millaski hobust, lehma, vasikat või lammast laudas või metsas, keda hundiks moondunud nõid maha oleks murdnud. Kui rohi või vili hästi ei seisa, ei panda seda millaski nõidade süüks. Aga teistes kohtades, kus nõiapõletamised pruugis on, ei saa üht õnnetust sündima, mida mitte nõidumise süüks ei saa tunnistatama. Sest on

* See tähendab: Äranõiutud maailm. — *Autori märkus.*

selgesti ära tunda, et ühtegi nõidumist ei saaks olema, kui mitte rahvas ei usuks, et ta on.» —

Kära, mis Bekkeri raamatu järel tõusis, oli väga suur. Kahe kuu sees oli 4000 tükki ära müüdud ja peatselt igas Euroopa keeles tulid tõlked välja. Aga maailm jaotas ennast kahte jakku: ühed hõiskasid, teised laimasid. Suurem hulk teoloogisid mõtlesid kuradi vägevusest teisiti kui aus Bekker. Lugemata hulk kirjasid kirjutati tema enese ja tema õpetuse vastu, nõnda et neid mitmesaja rubla eest ei jõuaks kõiki üles osta. Bekkeri õpetused aga said sinoodist hukka mõistetud ja tema ise õpetaja-ametist lahti lastud. Ta suri pea peale selle ära, aastal 1698.

Viimane tähtis võitleja, kelle kirjad sellele pealehakatud tülile otsa tegid, oli Christian Thomasius,[149] üks mees läbitungiva mõistuse ja sügava ja koolitatud vaimuga, sealjuures ausa südame ja heljumata* vahvusega. Kui sügavasti nõiausk ka veel tema ajal rahva peade sees juurdus, tunnistab see, et Thomasius ise ka veel alustuses selle usu paelus kinni seisis. Tema oli kui seadusetundja ühe kohtualuniku kohta nõu andnud teda tortuuri peale panna, mis tema ametivennad mitte ei arvanud õige olevat. See tegi talle nii häbi, et ta neid asju sügavamalt läbi hakkas uurima, kus ta pea üles leidis, mis tõde oli. Nüüd (aastal 1701) hakkas ta aga ka kõige oma vaimujõuga nõidumise ja nõidade-usu vastu võitlema. Ka temal oli esiotsa palju vaenlasi, aga tema sõprade hulk oli ka ju suur.

Bekker ja Thomasius on need kaks meest, kelle läbi protestandi õpetus jälle oma pikast unest üles ärkab ja rahvast järelemõtlemata usust üles hirmutab. Nende häälesid pidi kuuldama, sest et nad filosoofia ja looduseteaduste uurimisi usu ja õigusega ühte panid leppima. Muidugi, ka nüüd veel ei kadunud ebausk igal pool ühe korraga ära, sest umbrohtu on raske ära kaotada, kus ta kord ülekäte läinud. Teda on ka veel meiegi päevil küllalt leida, ehk küll ju Thomasiuse ajast ligi 200 aastat mööda läinud.

Bekkeri ajast peale hakkasid nõiaprotsessid ju igal pool vähemaks lõppema, kuni nad puhtast ära kadusid. Üks

* Kõikumata.

neist kõige viimastest sündis aastal 1713. Ühe vana kindrali väikene poeg oli haigeks jäänud ja tohtrid olid seletanud, et ta seks mitte looduslikul teel ei olla saanud; ka mäletas kindral, et ta oma noores põlves mitu korda luupainajast olla vaevatud. Seda kõik anti ühele vanale vaesele naisele süüks ja seati teda kohtu ette. Tema protsessi-aktid näitavad, et vana süsteemi veel ära ei oldud unustatud. Seadust kuradiga, verega äramüümist, nõidade tantsu, püha leiva teotust, inimestele ja elajatele paha tegemist — kõiki neid asju leiame sealt seest. Ta sai juristika fakulteedi otsuse peale ära põletatud. See sündis Tüübingi linnas protestandi rahva seas. —

Preisi kuningas Friedrich I[150] oli esimene, kes oma riigis nõiaprotsessisid ära hakkas keelama (1706). Nõndasama tegi tema poeg Friedrich Wilhelm[151] (1714). — Inglismaal tehti seda parlamendi poolt aastal 1736, peale selle kui rahvas ühe vanamoorikese veeproovi juures ära oli tapnud. — Austria riigis oli kuninganna Maria Theresia[152] esimene, kes selle hirmsa protsessi vastu seadusi andis. Teda oli iseäranis ühe nunna, Maria Renata ärapõletamine Würzburgis aastal 1749 selle asja üle järele sundinud mõtlema. Selle protsessi aktid olid M. Theresia kätte läkitatud, need aga avaldavad igaühele selgemale meelele, missuguse kavalusega paatrid ikka veel selle asja uuendamist soovisid ja rahvast sinnapoole püüdsid eksitada. — Hispaaniamaal lõppesid nõidade ärapõletamised aastal 1781 otsa, kus viimane naisterahvas Sevilla linnas tuleriida peal surma sai. — Kõige viimane nõiausu ohver aga langes Saksamaa Helveetsia riigis aastal 1782, see oli üks toatüdruk Anna Göldi, kelle peale tunnistati, et ta oma peremehe, tohtrihärra Tschudi lapse ära nõidunud. Tema pea sai otsast maha raiutud.

Baierimaal oli veel Kaarel Theodori[153] valitsuse ajal iga kloostri juures nõiapaater, kelle käest nõidumise vastu nõu ja kaitsmiserohtusid käidi otsimas. Igaühe haiguse või muu äparduse kohta olid omad nõidumisevastased sedelid, mida raha eest müüdi. Üks talunaine Straubingis, kelle lehmad piima ei andnud, langes kord seesuguse nõiapaatri võrku; Benno oli tema nimi, kes naise kloostris joobnuks tegi, teda siis ära häbistas ja viimaks

oma mehe 90-aastase vanaema äratapmisele ajas. Kui kohus pika viivituse peale kurjategija vangivõtmist nõuks oli võtnud, pidi ta kloostrit soldatite abiga tema väljaandmisele sundima, ja kui ta nüüd eluaegsele vangitööle oli mõistetud, tuli Rooma paavst vahele ja päästis tema lahti, nõnda et nõiapaater muud trahvi ei saanud, kui et ta 10 aastat ametist lahti pidi olema ja selle aja kloostri ülevaatamise all elama. «Vaadake, rahvas!» ütleb selle loo jutustaja, «nõnda on lugu meie juures Baierimaal: papid irvitavad meid ja nuumavad ennast meie higist. Kas ei oleks kõige tarvilikum uuendus, et meie juures kerjajad mungad ja muud õigustega väljaehitud päevavargad ära saaksid keelatud või nende tööpõld sisse piiratud? Aga see on üks seesugune soovimine, mis ühtegi täitmist ei tunne või kõige vähemalt nii kaua ei saa tundma, kuni Frank meie kõige kõrgema Kaarel Theodori hingekarjaseks jääb.» —

Meie oleme siin üht lühikest pilti katsunud anda sest, kuidas ja mispärast nõiaprotsessid esiti algasid ja kunstlikul viisil elusse said äratatud, kuidas nad pärast suureks tõusid ja rahva vaimuselgust selles asjas nõnda ära lämmatasid, et ka siis veel, kus selle protsessi toimetused vaimulikkude kohtute käest ära said võetud, teda siiski ilmalikud kohtud edasi talitasid, ja mitte üksi katolikumaades, vaid ka protestandi-usuliste seas. Nende protsesside läbi oli usk nõidumise peale ja nõidade sisse nii kindlaks läinud, kui oleks ta taevast, ja mitte kavaluse teel käia preestrite käest tulnud. Lõppeks nägime, kuidas mõningal ausal mehel, pimeduseriigi vastu surmani võideldes, viimaks ometi korda läks selle usu põhjamata* jõledust üles tunnistada, tema ärakaotamisega ühes aga ka nõiaprotsessisid.

Seega peaks nüüd küll meie kõne nende asjade üle lõpetatud olema, aga siiski on meil, eestlastel, veel üks küsimine tema kohta südame peal. Kes meist ei teaks, kui palju saksad meie maale kõiksugu head toonud? Oma kalli saksa keele tõid nad meie sügavatesse metsadesse, oma uhked kantsid ehitasid nad meie mägede peale, mille varemed nüüdki veel mõnda maakonda ehivad, oma ilu-

* Tohutut, määratu suurt.

sate mõisade ja viisakate junkrutega õnnistasid nad meie maad, ja kes jõuab nende asjade nimesid kõik üles rääkida! Kuidas oli nüüd seal lugu nõiausu ja nõiaprotsessidega? Need olid küll inetud asjad, aga kas nad ehk teiste heade asjade vahel ka ühes ei pugenud? Kallis vend, seda sa peaksid ju iseenesest teadma. Nad on küll ja õige tublisti meie maal valitsenud, ning pärandus, mis neist meie rahva sekka jäänud, on suurem, kui sa ehk arvad. Seda tahan sulle kohe lühidalt üles tunnistada.

Sel mõõdul nagu Saksamaal ei võinud nõiaprotsessid meie maal küll mitte õitseda, sest et meie maa saksa rüütlid ja linnakodanikud lühikese ajaga kõik läbikaudu luteruse usku läksid, nendega ühes aga ka eestlased ja lätlased (kellel ükskõik oli, mis usu nime nad kandsid, sest oma südames olid nad kõik veel oma vanaaegset usku), nõnda et ketserite põletamisi nõia nime all siin võimalik ei olnud ette võtta. Aga nagu meie nägime, nimetatud nõiaprotsesside läbi oli nõiausk Saksamaal pärast nii kindlaks läinud, et ka luteruse usu maades ja ilmalikkudest kohtutest nõidasid hulgakaupa ära põletati. See usk laotas ennast ka pea meie maa sakste seas laiali ja need kinkisid teda omalt poolt eestlastele ja lätlastele. Luteruse usu superintendent S a m s o n[154] andis aastal 1626 paksu raamatu nõiajutlusi välja («Wohlerlesene und wohlbegründete Hexenpredigten»), mida tema ametivennad siis muidugi jälle rahvale ette pidasid. — Kuramaa hertsog Friedrich saatis 4. septembril 1623 ühe kirja kõige maa õpetajate kätte selle käsuga, et nad peaksid igas nädalas üht palvepäeva pidama, et jumala viha maa pealt ära saaks võetud ja maa mitte hukka ei läheks. Sest taevast olla mõnes kohas ju verd maha sadanud ja üks v a n a t a l u p o j a n a i n e olla üht nägemist näinud, üht noort meest kirjus riides ja kirju kepiga, see olla sellele naisele ette kuulutanud, et kui rahvas oma patust ei saaks ümber pöörama, siis jumal ühe suure nuhtluse selle maa peale saaks saatma, nne. Siin peame küsima, kui sel ajal valitsuse poolest seesuguste naeruväärt asjade pärast rahvale palvepäevi seati, kuidas siis tuleb, et nüüd meie ajal rohkem ebausku rahva seas ei leita? Oli Baltimaade rahva mõistus ju enne sakste tulemist nii selginud, et ta seesuguseid asju niisama raskesti vastu

võttis kui ristiusku, millest ta midagi ei teadnud? Vastaku igaüks ise nende küsimiste peale.

Ka nõiaprotsessisid on meie maal küllalt ette tulnud. Nõnda räägib üks Virumaa sillakohtust aastal 1645 ülesvõetud protokoll[155] ühest Otsa Hansust, kes nõidumise pärast kohtu alla oli langenud. Vegeve Jaani pererahva seast oli keegi tema hobust kirvega viljakuhja juurest ära hirmutanud ja löönud ning Otsa Hans oli selle eest Vegeve Jaani, kui ta haavatud hobust ära ei saaks maksma, lubanud ära lasta nõiduda. Peale selle sureb Jaani tütar ära ja nüüd oli jutt lahti, et teda Hans ära oli lasknud nõiduda. Kohus tuli välja, ja et Hans midagi ei tunnistanud, mõistis kohus, et teda timukast tortuuri peale pidi pandama ja vangi visatama, kuni kuberneri käest viimane otsus saaks tulema.

Üleüldse näikse see nõiausk kõige rohkem 17. aastasaja keskajal* meie maal mässanud olevat. Nõnda räägib üks Nigula kiriku arhiivis tallel hoitud, aastal 1640 ülesvõetud protokoll[156] ühest naisterahvast Annast, keda üks Bellingshauseni-härra nõiaks nimetab ja tunnistab, et ta tema tütre ära olla nõidunud. Asja läbikatsuja on sillakohtu-härra (Mannrichter) Hinrik Strieck, kes «heaga ja tortuuri ähvardamisega» seda naist noomib kõik tunnistada. Seal leiame teda siis ka ju, nagu Saksamaal, saadana enesega ümber käinud ja ennast koeraks ja libahundiks moondanud olevat, näeme teda aga ka ju, nagu Saksamaa «nõidasid», teiste naiste peale kaebtust tõstvat ja neid ühes nõidadeks tunnistavat.

Üks teine alleshoitud sedavärki kohtuprotokoll on veel tähtsam, mis Harjumaal Kivilo[157] mõisas 20. ja 21. juunil 1617 üles võeti, kus neli rüütlit ja kolm kirikuõpetajat kohtumõistjad olid. Selle protokolli seest näeme, kuidas 6 inimest, et nad heaga ei taha tunnistada, esiti veeproovi ära pannakse katsuma ja siis tortuuri piinamise läbi tunnistusele sunnitakse. Muidugi näeme neid siis ka lõppeks imelikke asju tunnistavat. Seal olla üks kuradiga söömaaega pidanud, teised ümbermoondatud libahundi näol elajaid maha murdnud, kellest esimene kolm lammast ja kaks siga ja teine peale kahe paari

* Keskel.

härja kaks hobust ja ühe muu elaja ära olla söönud. Vastus, mis see viimane nõid oma kohtuhärradele selle küsimise peale andnud: «Kas ta ka teada, kelle päralt need hobused, härjad, lambad ja muud elajad olnud, mis ta ära kiskunud?», tunnistab, kuidas selle vaese ilmsüüta naisterahva süda täis viha oma piinajate vastu oli. Protokoll ütleb: «ja pilgates ja narrides vastas ta: siis jookseb hunt vist enne külasse ja küsib, kelle need lambad on, mis ta ära murrab!» — Kõik need kuus inimest said ühel päeval tuleriida peal ära põletatud.

Üks kolmas Järvamaa sillakohtu protokoll,[158] mis 16. juunil 1651 üles on võetud, mõistab ühele noorele mehele kümme paari vitsu kirikusambas see-eest, et ta libahundiks ümber olla jooksnud. Protokoll ütleb, et teda üksi tema noorus ja täieline tunnistus suurema trahvi eest olla päästnud. Muidugi, kui palju on neid, kes maad ja ilma kokku ei valetaks, kui nad teavad, et seeläbi ennast tuleriida trahvi alt võivad päästa? Seda noort meest näeme seal siis ka asju tunnistavat, mis nii veidrad on, et meie ei tea, mis rohkem peame imeks panema, poisist väljamõeldud rumalaid juttusid või kohtuhärrade jõledat ebausku, kes seda tõeks arvasid.

Aga mitte üksi sadanded aastad tagasi, vaid ka veel viiekümne aasta eest olid saksad meie maal seesugused ebausu apostlid. Seda tunnistab jälle üks kohtuprotokolli kiri,[159] mida meie siin, et ta liiga tähtis on, täielikult oma lugejate kätte anname. Isegi on mõista, mispärast meie siin ühes ka nimesid üles ei pane, vaid võõraste algustähtedega tähendame.

Keiserlikule Tartu Maakohtule
V.... kirikuõpetaja N. N.
alandlik teadaandmine.

Keiserlikule Tartu Maakohtule olen ma sunnitud üht sündmust oma kogudusest teada andma, mille kahjulikku võimust ma rumala ebausu sigimises väga kardan ja mis meie aja kohta üks nii imelik nähtus on, et kui mitte mitmesugused tunnistused seda ei tõendaks, raske oleks uskuda, mispärast Hödere Peep ja tema naine Mai J.... vallast kaebtust tõstavad.

I..... mõisas lõppesid mõisa elajad kopsutõppe ära.

Pealiku proua von Z.... pruukis allnimetatud nõu, selle asja põhja kätte saada. Kui jälle üks loom ära lõppes, peavad inimesed, kel kindad käes, tema naha maha nülgima ja tema kopsu, maksa ja südame proua kätte viima. Nende sisse pistab nüüd proua suure hulga nõelu ja paneb neid suitsu kätte rippuma. Et esimene, kes nüüd pealiku proua von Z.... teadu järgi haigeks jääb, parajalt mõisas olev Hödere Peep on, siis pidada ta ka ilma vaidlemata seesinane olema, kes pisuhänna I.... mõisa karjaaeda on pannud, kelle käest elajate surm tulla. Aga ühtlasi olla prouale ka avalikuks saanud, et tema naine Mari, kes kodus heas tervises on, ka ühes mehe nõuline olla. Neid mõlemaid inimesi viiakse kohe von Z..... proua ette, Maie, üht 60-aastast naist, pealegi seesuguse kiirusega, et talle aega ei anta hommikul natukene süüa. Mõisas ei hakata mitte sellega peale, järele pärima, kas või mis nad karjaaeda pannud, vaid neid hakatakse kui ülestunnistatud kurjategijaid nuhtlema. Ja ka see nuhtlus on sedasama isesugust pööri* nagu nende süü kättesaamine. Esiteks nuheldakse Peepu vitsadega, siis kisutakse tal peast ja habemest juukseid välja, siis lõigatakse niihästi Peebu kui tema naise särgi eespoolseist lõuenditest tükid välja ja peale selle pekstakse mitmekordsete löökidega vastu palet, lõuaalust ja suud verd Maie suust välja ning selle sisse segatakse juuksed ja särgi küljest mahalõigatud lõuenditükid, et viimaks nendega karjaaeda suitsetada. See pidada eestulevale ajale seda abi tooma, et karjaaeda pandud pisuhännal enam ühtegi võimust ei olla.

Ma saaksin selle loo võimaliku-olemise pärast kaksipidi mõtlema, kui mitte mitu I..... valla rahvast, keda ma küsisin, teda tõeks ei oleks tunnistanud, ja näitab mul ka veel minu kohus olevat juurde lisada, et kõik need, keda ma küsisin, selle poolest ühte sünnivad, et ei Peebu ega Maie peale millaski enne veel nõidumise pattu ei ole mõeldud.

V.... kirikumõisas, sel 18. märtsil 1808.

N. N., kirikuõpetaja.»

---

* Laadi.

Mõisaproua von Z..... vabandamise kirjast Tartu maakonna kohtu kätte on näha, et ta seesuguseid nõiaasju täitsa on uskunud ja ses usus ülevalnimetatud asju teinud. Oma talupoegi ei nimeta ta muidu kui hotentoti nimega, kellel kõiksugu kurjad tükid selged olla. Lõppeks laimab ta kangesti oma õpetajat, et see olla julgenud «keelt peksta», ja kaebab uue aja peale, mis seesuguseid nõiatükkisid enam ei tahta uskuda. Kirja all seisab «Helene von Z...., sündinud von der Y.....»

Sel viisil on siis aegamööda nõiausk sakstest kindlamate juurtega meie rahva sisse istutatud kui ristiusk. Sest rahvas nägi siin oma silmaga nõiausu vilja, mis ta ristiusu kohta mitte ei näinud. Nõida trahviti selle eest, et ta sakste lapsi või elajaid ära oli nõidunud, laps või elajas oli rahva silma ees haige ja suri ära, ning nõid tunnistas ise, et ta ümbermoondatud koera näol lapse juurde oli läinud ja talle nõiarohtu sisse andnud või et ta hundi näol hobuseid ja härgi maha oli murdnud. Mis rahvas sest teadis, et tortuuri hirm nõida oli tunnistama sundinud? Ta ju muud ei uskunud, mis ta omaenese silmaga nägi. — Sellevastu ristiusk? Rahvale õpetati küll: «Armasta jumalat üle kõigi asjade ja oma ligimest kui iseennast», aga kus ta seda sakste juures leidis? Ta muud ei näinud, kui et eesti rahva maa ja vara sakstele üle kõigi asjade armsad olid, ligimese armastusest nende juures ei olnud ka juttugi, seda tunnistasid rahva valusad pihad. Rahvas ju jälle muud ei uskunud kui seda, mis ta nägi. Kas siis ime on, kui meie oma maal nüüdki veel mõnes kohas rohkem nõia- kui ristiusku leiame? Nõnda kirjutab üks mees Virumaalt 30 aasta eest[160] («Inland» 1837, lk. 687), kelle kirjast meie siin lühidalt mõned kohad ümber paneme:

«Öösel 23. ja 24. juuni vahel pidavat nõiad siin oma kõige suuremat möllu, ja näitab, et seda ööd sakste Walpurgis-öö kõrvale võib seada.[161] Ju peale lõunat (23-mal) nähakse vanu naisi, kes enamasti inetuse poolest kui välja on valitud, salakombel ja sõna sosistamisel rohtusid ja muid asju kokku korjavat nne. Peale päikese loojaminemise hakkab ülem töö, nõidumine ise, peale, mis suuremalt osalt teiste kahjuks tehakse, nne. Kõige rohkem pruugitavad nõidused sünnivad sel viisil, et naabri kaevu

või värava külge nõiavõid määritakse või äranõiutud liha lautadesse pannakse, millest mõlemaist karjale suur kahju tõuseb. Vanad äranõiutud riided sünnitavad inimestele haigusi, nne. Teised nõiad tarvitavad oma musta kunsti ka inimeste heaks, muudkui oma vaeva eest lasevad nad hästi maksu anda, nne. Mul olgu siin lubatud üht isenähtud asja jutustada, mis Eestimaa vaimukorra ülesnäitamiseks ehk mitte ilma tähtsuseta ei ole. Aastal 1817 laskis üks proua von ***f üht ülevalnimetatud nõiameistrit kuue penikoorma kauguselt enda juurde tulla, et temalt mõned segadused oma majas, iseäranis oma mehe truuduse puudust tema vastu, jälle korrale lasta seada. Suur armulik proua ostis seal mitu tähtsat saladust nõiameistri käest ära ja laskis teda oma juurest väga rikaste kingitustega minema!» — Nii palju selle kirja seest. Ta tunnistab ka selgesti, et meie rahvas suurem jagu oma ebausust sakste käest on saanud. Dr. Kreutzwaldi sõnad[162] (Der Esten abergläubische Gebräuche etc., St. Petersburg, 1854) on siin õige koha peal: «Üks kõigis eespaistev kultuurrahvas ei saa ometi ühe alamat seltsi rahva eluviiside pärijaks saama!» — Kuidas võiksid need uhked saksad, kes ennast iga päev kiidavad meile oma vaimuvalgust toonud olevat, kuidas võiksid need saksad, ütlen ma, eesti rahva vana ebausku nüüd endale viisiks pärida, kus seda eesti rahvas ise ju enesest ära hakanud viskama? Seda nende seast vist keegi ei saa tahtma õigeks tunnistada, vaid nad saavad vist ennemalt õigust mööda ütlema: «Meie seas valitseb küll ka veel hea tükk selle maa ebausku, aga seda ei ole meie mitte eesti rahva käest pärinud, vaid meie oleme teda eesti rahvale toonud.»

Meie õnnis Faehlmann kirjutab eesti rahva ebausust[163] (Ueber die religiösen Vorstellungen der alten Völker in Liv- und Estland, Riga, 1857): «Kui palju sest ebausust on eesti rahva omandus? Kui palju on sakstest eestlaste kätte saanud? Ma tunnistan seesama-väärilisi tempusid sakste juures leidnud ja neist ka ju siin ja seal lugenud olevat nne. Rahva harimine oleks neid tempusid ju kõik metsa kihutanud, kui aga sakstel eesti rahva harimisega tõsidus oleks olnud. Must täht seisab ajaraamatus, kus sakste jalg esiti eesti mullapinda oli tallamas.

Seisuse-, rahvuse- ja usu-uhkusega tulid saksad meie maale, üks ritter arvas ennast mõneks ülemaks loomaks eestlase vastu, keda ta paljaks riisus ja oma veoelajaks tegi. Linnad jäid rahvale niihästi kui maale puhtast ilma tähtsuseta. «Saksa keele ja ausa sündimise» nõudmised ei lubanud eestlasi osa võtta linna koolidest, tööst ja kauplemisest. Aastasadades oli saksal korda läinud eestlast elajaks maha rusuda — mispärast nüüd omaenese töö üle kaevata ja teda imeks panna? Ja preestrid? Taara-teenistus sai suure valjusega ära hävitatud — mis anti rahvale tema vastu? Mis katoliku õpetajad rahva seas tööd teinud, ei tea ma mitte — jumalateenistust peeti ladina keeles, ja 400 aasta sees Meinhardist[164] kuni Kettlerini[165] tuli ehk kaks eesti raamatut elusse. Ei ole sugugi imeks panna, kui vaene mahajäetud rahvas oma vana usu järelejäänud raasukeste küljes veel poos*. Vana Taara-teenistus kuivas kokku ja tema usk oli ennast lõppeks inetuks ebausuks ümber muutnud, kus näotud viirastusekujud valitsesid. Ja siia juurde tuli veel rikas lisandus sakste poolt.» —

Eestlastel oli küll ka ju enne sakste tulemist ebausku, aga see ebausk ei olnud nii ropp ja inetu kui sakste juures. Eestlased uskusid vägevaid mehi ja tarkasid ja nende ebausk seisis rohkem looduse saladuste ja sügavuste põhja peal. Seda avaldavad iseäranis meie ennemuistsed jutud, millest meie kohe ära tunneme, mis eestlaste oma pärandus või mis võõraste andidega segatud. Meie ennemuistsed jutud avaldavad üht looduse ilu ja sügavat luuletuse ja laulmise vaimu, et seda imeks peame panema. Seesuguseid hirmsaid asju, nagu saksa nõidade teenistuse juures saadana pidudel, ei tule seal kuskilgi ette. Need asjad ajavad ühe rikkumata eestlase meele pööritama. Kõige inetumad juhtumised, mis meie ennemuistsetes juttudes ette tulevad, on libahundiks või muudeks elajateks moondatud inimesed ja ühes avaldatud teod. Aga just need asjad ei ole meie rahva enese pärandus, nagu meie nägime, vaid Saksamaalt siia toodud asjad.

Meie päevil ei ole neid võõramaa ebausu kasvatajaid

* Rippus.

meie maal küll enam nii rohkesti,* kui seda möödanikus** leiame, sest kloostrid oma munkade ja nõiapaatritega on siit ju kadunud, ja meie rahvas on peale selle, kui talle meie keisrite armu läbi priius kätte sai, oma vaimu valgustamise eest suure hoolega muret hakanud pidama; ka leiame nüüd ebausu poolest oma maa sakste juurest mõnes tükis rohkem kui eestlaste juurest. Siiski on veel väga palju järele jäänud risu ka meie rahva seast välja pühkida. Ma ütlen, nõiapaatrid on meie maalt kadunud, kes hea hinna eest kõiksugu sõnu nõidumise vastu müüsid või rohtusid haiguste vastu, mida nõidumine pidi sünnitanud olema, — neist meestest meie rahva sekka külvatud seeme kannab aga ikka veel oma jõledat vilja. Kes meie seast ei tunneks sõnu,[167] nagu: «Abracadabrae» külmatõve, «Strigiles nne.» hambavalu, «Caspar fert nne.» langeva tõve või «Rosa nne.» iilingutõve vastu? Need enamasti ladina keele sõnad, millest mitmed ju väga vanal ajal pruugis olnud, on kõik nende paatrite käe läbi meile järele jäänud mälestused, millega meie rahvas ennast nüüdki sagedasti petab ja petta laseb. Eks meie ei näe ka nüüd veel sagedasti ristisid uste peal või toa seinte küljes, mida paatrid vanasti vägevaid sõnu rääkides raha eest tegid, et nõidade võimu sest majast eemal hoida, ja mida rahvas ikka veel edasi teeb, aga ilma et teaks, mispärast! Palju on veel puhastada, enne kui kõik sõnnik ära saab kasitud olema. Vaimu valgus ja mõistuse selgus üksi on abi nende asjade vastu, ning meie koolmeistrid ärgu väsigu ära rahvast iseäranis ka loodusteadustes õpetamast — see on see vägev rohi, mille vastu ebausul kinnitust ei ole.

---

* Kõige imelikum lugu on see, et näiteks veel aastal 1848 üks mees avalikus kirjas[166] (vaata «Inland» 1848, nr. 10) meie maal nõiaprotsesside eest katsus võidelda, kus ta ütleb, et ta «südamevaluga» näha, kuidas see asi ju lastegi naeruks saanud ja teotuse sisse langenud, aga mille valgus ka nii vägev olla, et ta, seesugune jumalik asi, muud ei võida, kui meieaegse nõdrausulise rahva tõntse silmi tuhmiks teha. — *Autori märkus.*

** Minevikus.

2

KUIDAS TULEB TARTUMAA EESTI PÕLLUMEESTE SELTSIL OMA EESTSEISUST VALIDA?

Kõne, peetud 4. heinakuu päeval 1870

Austatud ja armsad eesti vennad!

Keegi ei või meie seast salata, et meil praegu väga tähtis silmapilk ees on. Mis meie kaua igatsedes oleme oodanud, seda oleme nüüd kätte saanud: meie esimene eesti põllumeeste selts — tänu olgu selle eest meie armulisele keisrihärrale ja tema isalikule riigivalitsusele — on kinnitatud.[1] Kui suur tähtsus seesugusel seltsil meie rahva üleüldise edasisaamise kohta on, see saab meile veel edaspidi täitsa silma paistma. Et ta aga meie rahvale ja tema põllutööle tõesti õige suureks kasuks saaks, see olgu nüüd meie suurem hool ja püüdmine. Selles püüdmises peame aga ju kohe peale hakkama oma eestseisuse valimisega; ju siin peame näitama, et meie teame, mis meil oma töös eesmärgiks tuleb seada, ja et neil meestel, kes meie rahva kasu kõigest jõust püüavad, õigus oleks lootuse silmaga meie peale vaadata. Aga sõbrad, et kõik lootused täide läheksid, sellepärast peame täie meele ja mõistusega kohe oma esimese sammuga peale hakkama, meie peame oma eestseisust sel kombel valima, et igamees, niihästi vaenlane kui sõber, meist muud tunnistust ei või anda kui: nad teavad, mis nad tahavad!

Ju mitusada aastat on tagasi, kui meie maal aeg oli, kus eestlased veel ristiinimesed ei olnud, aga siiski ju tublid põllumehed. Räägivad vanad ajaraamatute kirjutajad ka sellestki, et eestlased nii osavad põllumehed

olnud, et seda kunsti vanadele preislastelegi õpetanud, kes põllutööd enne mitte ei olla tundnud. — Siis tulid ajad meie maale, kus eestlasel enam sugugi võimalik ei olnud oma põllutöös edasi jõuda, sest et ta üksi seda pidi tegema, mis tema sundijad nõudsid. Põlluriistad ja põlluharimise viis jäid tänapäevani sekssamaks, mis nad 700 aasta eest tagasi olid. Inglis- ja Belgiamaal oli teaduse najal toimendatud põllutöö ju ammugi õitsemas, sealt oli ta peale saja aasta eest tagasi ka Saksamaale jõudnud, nimelt T h a e r'i[2] püüdmiste jälil, kes suure hoolega inglise keelest põllutöö-raamatuid saksa keelde ümber tõlkis ja Saksamaal esimene võitleja selles asjas oli. Iga haritud rahva juures käisid kaunid uued põlluriistad üle põldude, neid — vana aja vastu — kahe- ja kolmekordsele viljasaagile valmistades, leidsid uued seemnejärjed ja külviviisid aset, üksi meie juures ei nähtud neist asjadest midagi ja eestlane higistas oma vanematest päritud adra ees nagu 700 aasta eest tagasi, üksi s e l l e vahega, et siis e n d a pärast ja o m a tahtmise järgi higistas, nüüd aga t e i s t e heaks ja v õ õ r a kepi sunnil. Viimasel paarikümnel aastal on küll ka ju meie maal hakatud teaduse najal toimendatud põllutööd nägema, aga meie teame väga hästi, et selle eest kõigepealt üht eesti õpetatud meest peame tänama, dr. J o h n s o n i,[3] kelle kirjad küll saksa keeli on kirjutatud, aga siiski eesti rahva auks langevad. Sel viisil näitab, kui tahaks meid ju histooria oma sõrmega seepeale juhtida, et eesti rahval ja Eestimaal ka põllutöös üksi eesti meeste käest õnnistust tuleb loota.

Meie maal pidada ju mitu saksa põllumeeste seltsi olema, üteldakse meile, aga mis oleme meie, eestlased, nende tööst siiamaani näha saanud? Kas nad meie talupoegade k a h j u k s midagi on teinud, seda meie veel ei tea; meie k a s u k s aga pidada need iga-aastased taluhobuste näitused olema, kus meie hobuste kasvatajatel see õnn on 15- ja 25-rublaste aupalkade eest oma kallid hobused vigaseks teha. Inglis- ja Venemaal on seesugused aupalgad sadande- kuni tuhanderublased. Ehk on need seltsid eestikeelsete põllutöö-raamatute eest muretsenud? Jah, oota! Oleks nad nendegi raamatute laialilaotamise eest muretsenud, mida eesti mehed suure vaeva

ja kuluga välja on andnud, siis oleksime ka ju tänulikud võinud olla. Muudel maadel kulutavad suurte põllumeeste seltsid seesuguste raamatute peale rahva heaks jälle tuhanded rublad ära. Meie ei või sellepärast ütelda, et meil mingisugust kasu nendest saksa seltsidest oleks olnud.

Eesti sõbrad! Meie oleme nüüd ise kokku heitnud, et omaenese jõu ja nõuga seda korda seaksime, mis meile kui põllumeestele hädasti tarvis läheb. Vana õnnis eesti mees dr. F a e h l m a n n[4] ütles kord ühes trükitud kirjas: «Must täht seisab ajaraamatus, kus sakste jalg esiti eesti mullapinda oli tallamas»; meie aga lisame juurde: seda musta tähte võivad üksi e e s t i käed meie mullapinnalt ja ajaraamatust jälle ära kustutada, kust ta koledasti välja paistes ikka veel meie rahva peal litsub. — Meie esimene ühendatud samm on oma seltsile üht pead, üht osavat eestseisust valida. Keda peame selleks võtma? Üht teatavat saksa rüütlit, nagu mõned olla soovinud? Oi, oi, eesti vennad, kus oleks meie eesti nime au jäänud, kui meie sel viisil terve maailma ees ise tunnistaksime, et meie ilma saksa peata ennast muuks ei arvaks kui üheks uimaseks kedervarreks! Ei, arvaku ka meie v a e n l a s e d meie nime aust, mis nad tahavad, meie i s e teame, et meil see au on, sest eestlane ei ole veel millaski ennast heal meelel oma vaenlase alla heitnud, ka ei ole ta millaski ilma lootuseta oma tuleviku peale olnud, ja mis ta siiamaani sagedasti vastumeelt on pidanud tegema ja kandma, selle eest saab ta ennast edaspidi püüdma hoida. Meie tahame küll igalt poolt head nõu vastu võtta, peale selle kui tema mõnusust oleme ära proovinud, aga oma töös tahame üksi oma jalgade ja jõu peale toetada. Ja mis nõuab seesugusel lool selle asja kasu ja meie au? Meie oleme üks p õ l l u m e e s t e selts, meie p e a ise olgu sellepärast ka üks p õ l l u m e e s;[5] meie oleme t a l u p o j a d, meie pea olgu sellepärast ka üks t a l u p o e g. See on looduslik kord. Et meie aga oma asju teaduse põhja peal tahame toimetada ja teaduse najal edasi käia, sellepärast seame oma presidendile ühe õpetatud mehe kirjutajaks kõrvale,[6] kes kui ühe eesti seltsi auametnik ka ise kõigepealt üks aus eesti mees peab olema.

Siis on mul veel üks asi nimetada, mis aga nõnda ütelda meie nelja silma alla jäägu. Suurem hulk teist küll vist veel ei tea, missugused kirjad praegu Saksamaal meie maa kohta välja tulevad, nimelt ühe Woldemar von Bocki[7] nime all, kes puhtast Viljandi maakonnast Saksamaale ära on läinud ja nüüd ka Preisi riigi alamaks heitnud, et seal ilma keelduseta meie maa sakste eest ja Vene riigi valitsuse vastu võiks võidelda. Nendes Woldemar von Bocki raamatutes ja ka mitmetes muudes saksa kirjades on selgete sõnadega välja üteldud, et Baltimaad üheks isevalitseja maajaoks peavad saama, kus saksa keel üksi valitseb ja saksa õigused üksi mõjuvad. Peale selle paistab nende kirjade seest seesugune vaen ja viha Vene valitsuse vastu välja, et ju kole lugeda. Et need nõudmised venelasi hirmsasti vihastavad, seda on isegi mõista. Võitlevad ometi meie maa saksad veel sel silmapilgul nii suure valjusega oma saksa keele ja õiguste eest, et riigivalitsusel Venemaa rahu- ja vannutatud meeste kohtuid ikka veel meie maal võimalik ei ole korrale seada, sest nendes avalikkudes kohtutes ei võiks ju muud kui eesti ja läti keel valitseda, ja see ju enam saksa keel ei oleks. — Sellepärast ütlen ma, kui nüüd mõnd sakslast endile presidendiks valime, siis näitaks see riigivalitsusele, et meie sakstega ühes nõus ja käsikäes tahame käia. Ja oleksime, nagu paar meest meie seast tahtsid, oma seltsi põhikirjadesse üles võtnud, et meie selts muud ühtegi ei oleks kui oks saksa rüütlite seltsist,[8] siis oleksime ka julged võinud olla, et meie selts ei oleks kinnitatud saanud, mis ka Pärnu seltsiga ehk veel sünnib,[9] kui nüüd endile sakslast presidendiks valime. Sest eks mõlema, niihästi Tartu kui Pärnu seltsi põhikirjad ühel ajal sisse ei antud? Mispärast ei ole nad siis ka ühel ajal kinnitatud? Minu arvates muu ühegi kui sellepärast, et valitsus enne veel näha tahab saada, kas ta eesti rahvast tohib uskuda ja kas eesti rahvas ka selle eest tänulik on, et valitsus temale appi on tulnud ja teda sel viisil omaenese käe peale seadnud, et vallavalitsuse ja seltside koosolemise õiguse tema kätte uskunud; ehk kas eesti rahvas vast nüüd, kus teda tema endiste piinajate poolt hakatakse kavalal suul meelitama, oma üleüldise kitsa silmaringi ja

puudulise mõistuse pärast ära ei ole unustanud, mis temale Vene valitsuse poolest tehtud! — Sellepärast ütlen ma: käigem omaenese teed ja näidakem, et meie ka ilma võõra juhatamiseta korda võime saada. Seiskem oma eesti mehe au eest ja valigem endile ühe mehe presidendiks, kes eestlane ja meie omast seisusest on. Meil on küllalt neid talupoegi, kelle pea õige koha peal seisab, ja on ka küllalt neid pärisperemehi, kes kõige sunni alt nii lahti on, et nad oma õiget teed meie rahva kasuks edasi käies ühtegi ei pruugi karta. Ma võin teile ette ütelda, et meie selts sel viisil suurema hoolega ja tugevama vahvusega oma tööd meie rahva ja põllumeeste kasuks saab tegema kui mõne saksa või muu presidendi all. Sellepärast veel kord: püüdkem oma rahva suuremat kasu ja seiskem oma eesti mehe au eest!

3

KÜMME PÄEVA SOOMEMAAL.[1]

Austatud eesti mehed, armsad sõbrad!

Kaua aega ei ole mul seda õnne olnud teid siin teretada, ehk küll oma vaimus iga kord teie seas viitsin, kui teid siin koos teadsin olevat. Elu valjud nõudmised olid meid ruumi poolest lahutanud,[2] et üheskoos oma tööd meie rahva ja isamaa heaks enam edasi ei võinud teha, ning veel valjumad ja sellepärast väga rasked takistused olid ka minu sõna keelanud teie kõrva ulatamast.[3] Aga jumalale tänu, kes eesti mehele seesuguse vaimukindluse on andnud, et ka kõige suuremad etteseatud takistused teda millaski ei jõua ära tüdindada, vaid üksi tema jõudu karastavad ja tema võitlemise-himu ja võitmise-igatsemist suurendavad! Seesugune lugu on ka meie vastastikuse tööga olnud, mida meie ühes meeles oma seltsi asutamise juures[4] eesti põllumeeste heaks oleme peale hakanud. Meie tööl on s u u r e d e e s m ä r g i d, sest nad ei taha midagi vähemat korda saata kui seda, et eesti põllumeestele seesamasugune õiguse- ja õnnejärg tuleks nagu iga haritud rahva juures maailmas. Peale nende suurte eesmärkide käib meie töö ka õ i g u s e t e e d, sest ta ei taha ühtegi vägivaldsel viisil teha, ta ei soovi omalt poolt kuskilgi vihavaenu sünnitada, vaid armastus ja üksmeel on igal ajal tema ülemad püüdmised. Ka a u s a l v i i s i l käib meie töö seda teed edasi, sest tema kõndijad ei anna seal käele suud, kus neile kõrvahoope välja jagati (nad ei kummarda koera viisi nende ees, kes neile silmi sülitasid), vaid astuvad üles kui mehed, kes oma inimeseaust veel midagi hoolivad ja kes teavad, et nad terve eesti rahva alus on. Seesama vaim elab ka nüüd veel meie südames, aga meie avalikus elus ta enam nõnda

välja ei paista. Meie tööd on avalikkudes ajalehtedes laidetud ja meie oleme selle peale vait olnud; meid ennast on seal teotatud,[5] ja meie ei ole selle peale ühtegi kostnud. Meie au ja seeläbi meid ennast tallati maha, ilma et meie armastust oleks nõutud, aga meie siiski muud ei teinud, kui rääkisime «kokkuleppimisest», «käsikäes käimisest», «sõprusest» nne. Seesugune kokkuleppimine ei ole aga parem ühtigi kui sõprus lihuniku ja härja vahel, millel nii kaua kestvust on, kuni tapmise aeg kätte tuleb. Üht auväärt kokkuleppimist vist kõik meie seas soovivad ja selle vastu ei või keegi vaielda; aga see kokkuleppimine ei tohi mitte nagu sõprus lihuniku ja härja vahel olla, vaid peab üks sõprus üheväärilise meeste vahel olema. Üksi seal on õige kokkuleppimine võimalik, kus mõlemad pooled ühesuguse õigusejärje peal seisavad. Kuni meie seda kätte ei ole saanud, nii kaua peame võitlema ööd ja päevad, sest armupalukestest meie omaenese maal elada ei taha.

Küllap nüüd ehk mõnigi omas mõttes küsib: «Mispärast sa ei ole kostnud, kui meid teotati, kes sa siiamaani avalikus elus ja võitlemises nagu meie suu olid?» Mitmed teie seast ka ütlevad: «Eks meie sind mitu korda sellepärast ei olegi palunud!» Jah, vaadake, sõbrad, nende küsimiste peale on mul raske, väga raske kosta. Mu süda saaks sealjuures valutama, kui lõikaksin tüki tema enese küljest maha. Sest need takistused, millest praegu rääkisin ja mida meie ühemeelelisele tööle ette on seatud, ei tule mitte meie vastaliste poolt (sealt nad meile seesugust valu ei teeks!), vaid nende poolt, keda meie siiamaani eesti meeste ja oma õigete sõprade liiki oleme arvanud.[6] Aga jätame seda nüüd arutamata. Nii palju paljalt ütlen veel: Kus vana ja noor sugu üheskoos tööd teevad, seal küll millaski igas tükis täit ühesugust meelt ja nõudmisi ei ole tahta ja meie seda ka eneste seas ei lootnud. Aga seda oleme lootnud ja peame nõudma, et i s a m a a armastus ja rahva au iga võitleja juures kõrgemal seisab kui o m a au ja kasupüüdmine ja et võideldes a u s a t t e e d käiakse. Peale selle on igal inimesel oma teatav aeg, kus tema jõud nooresoo nõudmiste kohta otsa lõpeb ja ta noorematele meestele enda kõrval ka aset peab tegema. Tahab ta selle loodusliku käigu

vastu panna, siis ei ole tal mitte üksi vanadusenõrkus, vaid ka isamaa-armastuse puudus, ja ta võib kõigest oma mineviku tähtsusest kuulamata teotuse ja häbi sisse langeda.

Enne kui teie mõtted Soomemaa poole juhin, mida ma nädala eest tagasi vaatamas käisin[7] ja millest oma tänases kõnes pikemalt tahan rääkida, palun teid minuga ühes paar sammukest eesti rahva minevikusse astuda. Vist kellelgi meie seast ei ole enam tundmata, mis vanad ajaraamatud eesti rahva priiuse-elust seitsmesaja aasta eest tagasi kuulutavad. Selleaegse inimeseliku vaimuharimise oleku kohta seisis eesti rahvas sel ajal palju kõrgema järje peal, kui ta praegu seisab. Ta oli üks tugev ja vahva rahvas, oli osav sõja- ja rahukunstides ning pool Euroopamaad pidi paarsada aastat tema vastu võitlema, enne kui teda selleks oli jõudnud saada, kelleks teda soovis teha. Eesti rahva priiuseaeelt ei ole aga ka terve seitsmesaja-aastane orjuse-aeg millaski jõudnud ära kaotada, seda tunnistab jälle selle rahva terve sündmus*, kus suuremalt muudest asjadest ei räägita kui tema ülestõusmistest vägivaldsete piinamiste vastu ja uutest maharusumistest endise oleku sisse. — Mis oleks eesti rahvast saanud, kui temale ristiusku oleks toodud nagu muule Euroopa rahvale ja mitte usutoojatega maa ja priiuse ärariisumine ei oleks ühes käinud? Või kui eesti mehel praegugi veel nii palju takistusi iga sammu juures tee peal ei seisaks, kus oma rahva kasuks midagi tahab teha, kas meie rahva harimine rutemini ei saaks edasi minema ning meie enam kasu ja au sellele suurele riigile ei saaks võima tuua, kelle liikmed meie oleme? Tõesti, igaüks meie seas võiks nende küsimiste peale vist pikad kõned pidada, aga kõned täis kuumi silmapisaraid ja rasket südamevalu! Sest igaüks meie seast tunneb meie rahvast, tunneb oma südant ja teab, kui kaugel neid mõlemaid veel teineteisest eemal sunnitakse olema. — Aga mispärast on lugu nõnda, et meie seda ei või täita, mis meie kristlik usk ja isamaa-armastus meie käest nõuab? Mispärast hoiame metsa taha varju, kui tarvis on, et eluvõitlemistest peame osa võtma? Eks meie ei ole

* Ajalugu.

mehed ja eks meie ei ela omaenese maal, mille eest meie peame seisma? Mispärast! Jah, seda ma ka ei tea! Vist sellepärast, et ennast oleme metsa jahedamas vaibas magama lasknud uinutada, et meie lausa taeva all unistades ennast ema rüpes arvame puhkavat; et meie enam une- kui võidulaulude peale oleme kuulanud. Pean ma teile seda pilti veel laiemalt silmade ette kutsuma? Pean ma teile näitama, mis selle unistamise ajal meie kodu, meie omandusega sünnib? nne. Ma arvan, seda ei ole tarvis. Teie olete enamasti kõik peremehed ja teate: kes õige peremees tahab olla, see käigu ees! See peremees, kes unistab ja magab, kui teised tööd teevad, jääb häbisse ja temast saab pärast ori. Meid, kes meie Eestimaa peremehed oleme, oli vägivaldsel teel Eestimaa orjadeks katsutud teha, aga ilmaaegu — meie võitlesime, kuni jälle selle teotava seisuse alt lahti saime. Nüüd katsutakse teist teed: meid tahetakse sõbraliku lauluga magama uinutada, et meilt meie rahvuslust võtta — aga jäägem valvsaks! Sõprust meie iseenesest ei põlga, aga enne olgu igaühel ühesugune õigus. Et meie oma prii meel orjust ei kannata, sellepärast meie ka orjasid kusagil ei salli. Orjadeks meie omalt poolt kedagi ei taha teha, vaid saame igaühega vennalikku sõprust pidama, kes meie sõprust soovib ja seda väärt on, muudkui — enne olgu õiguse kaalud ühetasa. Kuni seda ei ole, ärgu meile keegi sõprusest tulgu rääkima: meie ei saa teda kuulama, sest tema jutud on Reinuvaderi jutud.

Armsad sõbrad! Minu eeskõne on natukene pikaks veninud, aga sinna ei võinud ma ühtegi parata: ta ei tohtinud lühem olla, sest ta on ka üks tükk sellest, mis ma Soomemaad nähes tundsin ja mõtlesin, on üks tarvilik jagu minu Soomemaa kõnest. Mis ma nende sõnadega tahan ütelda, seda jätan iga kuulaja enese hooleks üles arutada. Aga nüüd on ka aeg, et sellest maast enesest rääkima hakkan. Et aga minu teekond seekord lühikene oli ja minu kuulajad põllumehed on, sellepärast saab mu tänane kõne ka üksi kahest Soomemaa asjast rääkima: tema valitsusest ja tema põllumeeste seisusest.

Kui ma Soomemaale olin jõudnud, tema rahva elu ja olemist nägin, tema ilusaid linnasid oma toredate avalikkude majade ja lahke, rõõmsa rahvaga, tema mõisasid

ja talukohtasid, millel peaaegu ühesugune nägu oli, muudkui et esimesed suuremad olid kui teised; kui ma mõisnikkusid, talupoegi ja kodanikkusid nägin üksteisega läbi käivat, üheväärilises sõpruses ja üksteist ühel viisil austades; kui ma kuulsin, kuidas suurekooli* professorid, studendid, koolmeistrid ja õpetajad kõik soome keeles teineteisega kõnelesid, mis nii ligistikku meie keelega sugulane on, et suuremast jaost kõnedest aru sain; kui ma lõppeks soomlaste suurt kirjavara ja muid asju nägin, siis tuli nagu üks uus vaim minu peale, minu veri nagu voolas jõudsamalt ja julgemalt mu soonte sees, ja kõiksugused suured tuleviku-kujud tõusid mu silmade ette ja tungisid mu südamesse, sinna jäädavalt oma elukorterit üles ehitades. Vaatasin ma siis Soome vägevate kaljumägede peale, mis lahkete järvede ja metsasalude vahelt nagu ähvardajad kantsid püsti tõusid, siis tulid mulle lauliku sõnad meelde:

«Oh kaljuvald!
Üks vapper mehemeel
su pinnal rändab veel.
Küll tuuled tormavad,
su pinda peksavad,
sa seisad liikmata,
sa kindel kaljumaa.
Kui tormidega tapled,
vägev võitleja,
siis võiad oma lapsi
kalju vaimuga
ja kõlad kõrges koidu kullas,
oh kaljuvald!»[8]
(Kuhlbars)

Aga ma küsisin imeks pannes: eks eesti ja soome rahvas sugulased ei ole, eks nad kaua aega ühesugust teed ei ole käinud, kuidas nüüd nii suur vahe nende kahe maa vahele on saanud? Soomlased on kaua võidelnud rootslastega, kes nende rahvuse püüdmisi maha rususid, aga ka eestlaste käed ei ole rüpes seisnud. Siiski on soomlased eestlastest nii kaugele ette jõudnud, et raske on neid eesti s i l m a d e g a kätte saada, rääkimata t e o g a. Soomlaste teed on viimasel ajal vist teised olnud kui meie teed, arvasin ma edasi; nende käed on ehk lahti olnud, kus meie omad kinni seisavad; nendel on vist voli ise teha, kus meie üksi teisi enese eest tohime teha lasta! Nõnda ma küsisin ja püüdsin nüüd suure ihaldamisega

* Ülikooli.

Soome valitsust ja seadusi tundma õppida. Ja vaata, mu silmad läksid lahti, mu küsimised olid ära vastatud ja mu süda rahul.

Soomemaa riigivalitsust toimetavad: s e n a t ja m a a p ä e v a d. Senatis on kaks jagu ehk departemangu: K õ i g e ü l e m k o h u s (oikeus-osasto) ja r i i g i a s j a d e t o i m e n d a j a j a g u (talous-osasto). Igas jaos on 8 senaatorit ühe viitsepresidendiga, keda kõik keisrihärra ise valib. President on kindralkuberner. Tahetakse mõnd uut seadust anda, siis paneb teda s e n a t keisrihärra nimel maapäevale kinnitamiseks ette, kes teda vastu võib võtta, ära võib visata või ümber muuta. Seesugust muudetud seadust võib keisrihärra kinnitada või ka mitte kinnitada. Senat paneb oma asjad keisrihärra ette ühe minister-riigisekretäri läbi, kes ikka Peterburis elab ja kellel nõukogu ühest abilisest ja kahest senaatorist kõrval seisab, keda ka keisrihärra valib. — M a a p ä e v a d (valtiopäivät), kellele senat seadused kinnitamiseks ette seab, saavad iga viie aasta pärast kolmeks kuuks keisrihärrast kokku kutsutud. Seal on kõigel neljal seisusel omad saadikud: rüütlitel, talupoegadel, linnakodanikkudel ja kirikuõpetajatel. R ü ü t l i t e s t on iga sugukonna peasaadik; teised seisused valivad omad saadikud. T a l u p o j a d valivad järelseisval korral: iga kihelkond (Soomemaal on väga väiksed kihelkonnad) saadab ühe valija (valitsija) maakonna (kihlakunta) kohtumehe juurde, ja need valijad valivad seal siis ühe saadiku, kas eneste keskelt või mujalt, maapäeva peale. L i n n a k o d a n i k u d valivad linnas. Suuremad linnad saadavad kaks, väiksemad ühe saadiku. K i r i k u õ p e t a j a d valivad igast praostkonnast (provastikunta) ühe saadiku. Peale selle istuvad kirikuõpetajate seas ka ilma valimata Soomemaa kolm piiskoppi, kellest Turu piiskop igakord eesistuja on. — Peale nende seisuste saadab ka veel u n i v e r s i t e e t kaks professorit ja r a h v a k o o l m e i s t r i d igast piiskopkonnast kaks, see on ühtekokku kuus saadikut maapäeva peale, keda nad eneste keskelt välja valivad. Nende üksikute seisuste e e s i s t u j a d ehk p r e s i d e n d i d valib keisrihärra ise välja. Oma s e k r e t ä r i d ehk k i r j a t o i m e t a j a d valivad rüütlid, kirikuõpetajad ja linna-

kodanikud ise; talupoegadele valib keisrihärra maa seadusetundjatest ühe sekretäri välja. — Otsuseid toimetatavate asjade kohta annavad kõik neli seisust igaüks eneses kohta. Ka nõupidamistele tulevad nad igaüks iseäranis kokku, kus ikka ka mõned senati liikmed juures peavad olema, et seletusi anda, kui tarvis, ilma et nende hääl nõu-otsuste juures maksaks. On kaks seisust ühe uue seaduse või nõu poolt ja kaks tema vastu, siis ei maksa ta ühtigi. Peab ta pruugitavaks saama, siis peavad kõige vähemalt kolm seisust tema poolt olema. On aga lugu nõnda, et kaks seisust asja poolt ja kaks tema vastu, siis tulevad kõik neli seisust seltsis kokku, kus üleüldine häälte paljus* otsust annab. Kroonumaksude ja põhiõiguste otsusevõtmiste juures peavad aga kõik neli seisust nende poolt olema, kui nad seaduseks peavad saama. — Maapäevadel ei ole mitte õigust iseenesest uusi seadusi ette panna, aga see õigus on neil, keisrihärrat paluda, et ta seda teeks.

See on Soomemaa riigivalitsus. Ma pean tunnistama, et ma üht kaunimat ja priimeelelisemat** valitsust Euroopa monarhiates ei tunne. Aga see seadus veel kaua Soomemaal ei ole. Alles viimastel maapäevadel 1862 ja 1867 said vanad Rootsi seadused seks priimeeleliseks seaduseks ümber muudetud ning keisrihärra Aleksander II, kes ka eesti rahvale nii palju armu üles on näidanud, on soomlastele selle lõpmata suure kingituse andnud. Aga soomlased ise ka ei ole käsi rüpes hoidnud: unistades ei tule ükski asi meie kätte. Ilma kartuseta õiguse teed käies on nende paremad mehed igapidi katsunud rahva vaimu ausatele tegudele äratada, rahva kirjavara kasvatada, koolide olekut parandada, ühe sõnaga: kõik teha, mis üht rahvast rahvaks teeb. Küll oli neil meestel sellega ja on praegugi veel palju võitlemist, aga see nende jõudu ära ei tüdinda. Nad näevad oma töö vilja ja neid austab ja armastab rahvas, kes ju ammugi vahet mõistab teha kavalate sõnakõlksude ja südamest voolava ja mõistusest juhitud kõne vahel.

Ehk küll Soomemaa seadused uuemal ajal palju kau-

---

* Enamus.
** Vabameelsemat.

nimaks on saanud, kui nad vanasti olid, siiski ei pea meie arvama, et nende endised seadused väga halvad on olnud. Ei sugugi! Ma ei tea, kui kaugel eestlased, kellel palju kaunim ja viljarikkam maa on, praegu oleksid, kui nad kümnenda jao sest priiusest ja õigusest omaks nimetaksid, mis soomlastel ju mitusada aastat on olnud. Seda saame kohe ära nägema, kui Soomemaa talupoegade seisust tähele paneme.

Nii kaua kui vanade sõnumite mälestus kestab ja nimelt ristiusk Soomemaal valitseb,[9] on Soomemaa talupojad pärispõllumehed, see on (selgete sõnumite järgi) kõige vähemalt ju umbes seitse- kuni kaheksasada aastat. Ja et soome talupoeg ju mitusada aastat oma koha peal prii mõisnik on, sellepärast on suurem jagu talukohtasid igapidi seesuguses kaunis olekus, nagu sagedasti meie maa väiksemate mõisade peal ilmaaegu saaksime otsima. Üksi maaservas Kümene jõest ida poole[10] on talupoegade seas rentnikkusid, sest et see jagu maad üks aeg Venemaaga ühendatud oli. Viimasel maapäeval on aga nõuks võetud Soome riigi kuluga ka neid talukohtasid talupoegadele päriseks osta. Et lugu Soomemaal nõnda on, sellepärast ei nähta seal ka liiga suurt seisuste vahet mõisnikkude ja talupoegade vahel: ühed on suured põllumehed, teised väiksed, muud vahet ühtegi ei ole. Nõnda käisin ma näiteks ilusas Irjala mõisas,[11] mida üks opmann valitseb, mille pärisproua aga, kui ta veel neiu oli, Jyväskylä naisterahva-koolmeistrite seminaris õpetaja ametit pidas ja praegu ühe seminari koolmeistri abikaasa on. Seal elavad inimesed, nagu kristlik rahvas peab elama: ühel ei ole liiga palju, teisel liiga vähe, vaid igaühel on nii rohkesti, et priskesti ja ausasti läbi saab. Kroonumaksud võetakse krundi suuruse järgi mõisnikkude ja talupoegade käest ühteviisi. Muid kroonumaksusid ei ole. Muudkui maapäeval 1862 sai veel üks ajalik maks nõuks võetud, mis üks protsent ja vähem kõigest sissetulekust välja teeb ja mida rahvakoolide ja maanteede heaks ära tarvitatakse. Seda maksu kinnitatakse aga ikka üksi maapäevast maapäevani. Kõik vallaasjad toimetavad talupojad üksi omavahel ära, nagu nüüd ka ju mõni aasta meie juures, jumalale tänu! lugu on. Soomemaal toimetatakse neid asju aga natukene teisel viisil

kui meie juures. Seal tulevad kõik maaomanikud (sest nemad üksi maksavad kõik avalikud maksud) nõupidamiseks kokku, määravad koolide ja muud avalikud maksud ära või teevad muid otsuseid. Siis valivad nad eneste keskelt volinikud välja, keda nad ühtekokku laudkonnaks (lautakunta) nimetavad ja kelle kohus nüüd on neid asju toime seada. Ka selle laudkonna eesistuja valivad kõik valla maaomanikud üheskoos ise ära. — Viimasel ajal on nende valdade kooskäimistel nimelt ka suure hoolega rahvakoolide eest hakatud muret pidama, kes siiamaani natukene longus seisid. Janakkalas käisin ma kahes uues koolimajas,[12] ühes poisslaste ja ühes tütarlaste koolis. Mõlemad majad olid väga toredasti üles ehitatud ja koolmeistrid seminarides koolitatud. Peale prii korteri, küünalde ja puude oli poisslaste koolmeistri palk 800 marka*, tütarlaste koolmeistri (ühe naisterahva) palk 600 marka. Uuemal ajal on ka kõik Soomemaa rahvakoolid kirikute valitsuse alt lahti tehtud ja ise valitsuse alla seatud.

Põhja- ja Lääne-Soomemaad, kus just talupojad kõige priskemalt elavad ja kus mõistuse najal toimendatud põllutöö olek väga kauni järje peal peab seisma, ma seekord veel vaatama ei saanud. Aga ju selle järgi, mis ma Lõuna-Soomemaal nägin, pean ma tunnistama, et Soomemaa talupoeg igapidi üks väga õnnelik inimene on. Nõnda olin ma näiteks poolteist päeva Hyvikkyläs peremehe Jussilaise juures[13] (Janakkala kihelkonnas, Helsingi ja Turu vahel), kellel kolm elumaja olid, üks teenijatele, teine pererahvale ja kolmas iseäraliste pidude tarvis, mida aga suvel ka linnarahvale välja üüritakse. Kaks viimast maja olid nii kaunid ja nende toad ja riistad nii puhtad ja ilusad, et alles meie kõige viisakamad linnamajad nende vastu saavad. Põrandad, aknad ja uksed olid õlivärviga värvitud, toolid, lauad, sängid ja kapid väga viisakasti tehtud ja ühte karva poleeritud, seinad olid tapeetidega ära löödud ja kõik näitas nii uus ja puhas välja nagu praegu tehtud, nõnda et ma teraselt otsides kuskilgi tolmu ega ämblikuvõrku ei leidnud. Aga

* 800 marka on meie raha järgi umbes 250 rubla. Et aga Soomemaal kõik asjad palju odavamad on kui meil, sellepärast tähendab seal üks mark mõnes tükis niisama palju kui meil üks rubla. — *Autori märkus.*

veel enam, ka piimakeldrites leidsin ma põrandad õlivärviga värvitud, seinad tapeetidega ära löödud ning kõik piimapütid ja riistad seest punase ja pealt rohelise õlivärviga värvitud. — Peale selle leidsin ma rahva enese elu nii vaga ja rikkumata, et mõne asja üle väga imestasin. Oma isamaast rääkides läksid aga iga soomlase silmad nagu põlema, seal tuli nagu elavam vaim tema peale. Ka eesti rahvast arvavad nad oma vendadeks ja räägivad neist suure armastusega; nende kirjamehed on meist palju kirjutanud. Soomlased tunnevad meie sündmust* väga hästi ja võtavad südamlikku osa meie rõõmust ja kurbtusest. Nad tunnevad meid paremini kui meie neid; aga nende elav soovimine on, et meie neid ka enam tundma ja armastama õpiksime. Ja tõesti, kellel võimalik on Soome maad ja rahvast vaatama minna, see ärgu viitku aega, ta seda millaski ei saa kahetsema. Veel kaua saab tema südames nagu nüüd minu südames järele hüüdma: Elagu Soomemaa! Elagu meie soome vennad!

J ä r e l s õ n a s e l e t u s e k s. Eesseisvas kõnes ei ole ma eemaltki** kõike seda Soomemaast ütelnud, mis temast tean ja ütelda soovisin. Sest esmalt ei tahtnud ja ei võinud ma ühes põllumeeste seltsis kõigist asjadest rääkida, teiselt oli ka aeg minu teekonna ja põllumeeste seltsi koosolemise vahel nii lühikene (paljalt mõni päev), et ühe jao kõnest tee peal üles pidin kirjutama, ja kolmandalt oli minu soovimine seda kõnet niisama trükki panna, nagu teda seltsi ees pidasin. Sellepärast palun esiti selle väikese palukesega rahul olla, kuni pikemalt Soome maast ja rahvast võin kirjutada, mis ehk õige pea saab sündima.[14]

---

* Ajalugu.
** Kaugeltki.

4

AUSTATUD SELTSILIIKMED![1]

Ma olen sagedasti ühe või teise suust teie seast seda küsimist kuulnud: «Kas eesti rahval mingisugust õigust on paremat ja kergemat põlve siin maal nõuda?» ja seda teist küsimist: «Võivad meie põllumeeste seltsid k a natukene ühes aidata, et see kergem põli t u l e k s ja eesti rahvas oma õigusele saaks?» Nende küsimiste peale l ü h i k e s t vastust anda ei ole võimalik; üks terve raamat kuluks ära, kui neid küsimisi täielikult ära tahaksime vastata. Aga ilma vastamata ma teie küsimisi ka ei sooviks jätta ja tahan sellepärast täna nii palju nende peale kosta, kui tarvis läheb, et natukenegi selle üle selgust saate, missugune õigus meil on ja mis meil kõigepealt tuleb teha, kui sellele õigusele jälle tahame jõuda.

Aga kuidas võime selle vastu abi leida? Üksi seeläbi, et kokku hoiame! Meie eesti seltsis on sellepärast kõige suurem pind meie vastaliste silmas. Meid lahutada on nende suurem hool, meie õpetatud mehi enda poole avatleda ja rumalat rahvahulka nagu lambakarja ilma karjuseta laiali pillata, need on asjad, mis neile rõõmu teevad. Kas teie neid nende püüdmistes tahate edendada? Ei, seda ma ei usu! Seesuguseid mehi on ka eesti rahva seas, seesuguseid sugulaste vereimejaid, aga need ei tule sinna, kus haamriga vaimu-ukse peale lüüakse, vaid lebavad neis eeskodades, kus härrade magusad armupalukesed neile nagu koertele suhu langevad. Teie kõik soovite meie rahva õnne- ja õigusepõlve kätte, sellepärast olge üks mees ja üks meel! Sellepärast olge kui üks mees ja üks meel! Kui põllumeeste selts on teil

praegu küll vähe jõudu, aga kandke selle eest muret, et teie jõud kasvaks ja et teie siin mitte kümnete, vaid iga kord sadade kaupa koos käite. Küll teie siis näete, kui vägevad teie olete, sest kui siis ka üksainus mees teie seas elab, kelle silmad lahti, siis on sest küllalt, et pea igaüks teab, mis ta teeb. Ärge mitte ikka esiotsa küsige: mis võime meie teha? vaid korjake kõigepealt rammu, sest mees, kes rammu käevarres tunneb, küll see teab, mis ta teeb. Ja olete esiti ühelt poolt tugevad, küll teie seda siis ka teiselt poolt olete, küll siis ka vaimu virkus ja teravus teie seas kasvab ja küll teie siis, üks teise läbi põlema süüdatud, teate, mis teie peate tegema, et jälle täitsa õigus meie maal valitseks ja nurjatu põli täitsa võimatuks saaks. Nüüd teevad meie õpetatud mehed veel üksi teie kasuks tööd ja teie ei saagi veel sest aru, kui palju nad teile kõik teevad; siis saate neid ühes aitama ja nende võitlemise-rõõm saab seeläbi ikka suuremaks tõusma; siis ei saa teie ka mitte enam küsima: on meil ka õigust? ja ka mitte selle poolest kaksipidi mõtlema, mis meie põllumeeste selts ühes võib aidata, et see õigus meie kätte tuleks, vaid teie saate oma õpetatud meestega üks rahvas olema, kelle vastu need mõningad võõramaa õnneotsijad, kes nüüd nii toredad meie maal on, pea häbisse jäävad!

5

KÕNE, MILLE C. R. JAKOBSON PIDAS ENDA PULMAPÄEVAL.[1]

Armsad sõbrad!

Ma tänan teid omaenese ja oma abikaasa nimel teie õnnesoovimise eest. Meie oleme ühe uue maja ja pere asutanud ja eks meie lootus seäljuures jäädav õnn ja õnnistus ei olnud! Aga mis meie arvame oma abielus ülemaks õnneks ja õnnistuseks? Vaadake, seda ma tahtsin teile, mu sõbrad, täna ütelda. Meie kiriklik laulatus on ju rohkem kui nädala eest tagasi olnud, aga meie seltslik* laulatus, mida ma ülemaks arvan, on täna ja seks oleme siin praegu koos. Sellele seltslikule laulatamisele ei ole ka ühtegi väljaspidist pruuki ehk kommet tarvis, vaid üks sõna mõjub, üks sõna, millega teile tahame näidata, mis meie oma abielus ülemaks õnneks ja õnnistuseks arvame ja mis meie oma abielu põhjuseks** oleme pannud. Armsad sõbrad! Meie oleme oma abielu ühe talu seinte vahele asutanud, kus kaua aega meie maal muud ei nähtud kui ohku ja ahastust. Peaaegu terve eesti rahvas elas seesugustes majades ja terve eesti rahvas kaebas selle ohu ja ahastuse all. Nendes kodades aga, kus eesti rahvas sajad aastad leinas ja oma ohu üle kaebtuselaulu üksi tohtis tõsta, seisab tema kindlam juur. Siit võrsuvad tema uhkemad võsud välja, siit tõusevad puud üles ja sünnitavad ühe Põhjamaa metsa, mille ilu ja au vahel ükski võõramaa taim ei mõju. Vaadake, selle Eesti metsa siginemiseks ja harimiseks ühes tööd teha, see on meie abielu ülem õnn ja õnnistus. Seks olen ma täna teid ka siia kokku palunud, et meie ennast teiega ühes rõõmustada

* Seltskondlik.
** Põhjaks, aluseks.

võiksime oma õnnest, et meie teineteist äratada ja kinnitada võiksime oma töös, et meie ennast oma uues elus teiega nagu kokku võiksime kihlata. Eesti maa ja eesti rahvas — need on need nimed, mis meie kõikide ülemat õnne ja õnnistust tähendavad. Surmani võidelda selle nime eest, oma paremat jõudu kulutada selle nime auks, see on meie kõikide elu ning see on ka meid, noort abielurahvast sundinud kergemat põlve võõraste seas maha jätma ja üht eesti talumaja üles otsima. Sõbrad, rõõmustagem ennast seltsis oma elust, meie kõikide elu on üks aus elu! Elagu Eesti ja kõik tema lapsed![2]

6

KÕNE OMA LASTE HAUA JUURES.[1]

Armsad sõbrad ja majarahvas!

Meie elu on üks teekond, ilma meie tahtmiseta alustatud, ilma meie tahtmiseta lõpetatud. Hommikuse koiduga alustame teda, astume pimedast öörüpest välja ja tõttame ühe teise pimeda öö poole. Silmapilgud rändavad meist lennates mööda. Heameelega tahaksime esimeste lillede juures peatada, oma nooruse koidu poole naeratada. Ilmaaegu! Üks salavägi tõmbab meid edasi, õied närtsivad meie käes, palav lõunapäikene põleb ju meie pea peal. Meie näeme lahkeid varjupaiku, kus meie jahutavas rahus tahaksime seista, kus meie pikemat rahu tahaksime pidada. Aga see ei ole meil võimalik; meie peame edasi, meie hoiame ilmaaegu rõõmust kinni, mis meie tee ääres leiame. Ta kaob meie eest ikka jälle ära. Ju hakkab päikene looja minema ja õhtuse taevapuna jäljel käib öö. Heameelega seisataksime ka veel siin õhtuvilus, aga üks tundmata hääl hüüab: Edasi, edasi! Ilmaaegu püüame sest kinni hoida, mis meie teekonna lennukäiku vähendaks. Ükski asi ei aita; kõik voolab meiega ühes rutulisest tõkkest alla. Õhtune taevapuna kaob ära; pimedus tuleb kätte; meie meeled puhkavad, meie teekond on lõpetatud. Meie seisame öö varju all: inimesed on meid ära unustanud.

See on meie elukäik; meie tunneme teda kõik. Sa ei värisenud mitte, kui sa pimedusest elu sisse astusid, mispärast värised sa öö eest, mille sisse sa tagasi lähed? On siis see imeline elukäik sinu oma töö? Ei, tark jumal, kes meie head tahab, on teda nii seadnud.

Mis on suremine? — Ära kustuma ja magusas unes iseennast ja päeva-avaldusi ära unustama ja uue juma-

liku olemise ja uue maailma, nagu ühe ilusa une sisse langema.

Meie ei tea mitte, kuidas see uus maailm on; aga teda ei või ka keegi surelik rääkida ja seletada, sest et meil meeled seetarvis puuduvad. Kuidas meie tahaksime ühele pimedalt sündinud inimesele seletada, kui ilusad kevad oma lilledega või hommikune koidupuna on. Kui ühe elaja hing ühe inimese keha sisse saaks ja seal temale mõistus osaks langeks — sooviks see uus inimene siis veel elaja elu sisse tagasi langeda? Niisama suur vahe peab inimese maailma ja tema taevaliku elu vahel olema.

Mispärast kardame meie siis surma, mis muud ei ole kui värav parema elu sisse? Mispärast oleme siis kurvad, kui ka need lapsukesed ju aegsasti, enne kui nad surmaraskusest midagi võisid teada, parema elu sisse on läinud? Nende lapsukeste surmatund on tõesti kerge olnud!

Mispärast meie nutame? — Kas sellepärast, et meilt lahkunud on, mis meie heameelega oleksime siin kinni hoidnud? — Kui tühine on meie kurvastus nende pärast! Eks need lapsukesed ole ühe rahu sisse läinud, kus neid enam ühtegi muret ega koormat ei mulju! Ei, meie ei peaks mitte nutuga neid jumalaga jätma, vaid niisamasuguse rahuliku lootusega, nagu meie oma sõpradele head ööd ütleme. Head ööd üteldes loodame oma sõpradega hommikul jälle kokku saada, ja oma surnutest lahkudes teame, et ka meil ükskord seesama teekond igavese rahu sisse kätte tuleb, kus meie ka n e n d e g a ühendatud oleme.

Meie ei pea kurvastama, vaid peame siin selle peale mõtlema, kuidas meie ükskord niisama ilma kartuseta surra võime nagu need lapsukesed.

Ja kui meie teraselt tähele hakkame panema, kas siis surm meile veel üks hirmus asi on? Ei! Meie vaatame hoopis teise silmaga suremise peale kui surija ise. Meie mõtleme kurvastuse peale, mis surijal maailmast lahkudes on, ja valu peale, mis tema, kui hing ihust lahkub, tunneb, aga seda kurvastust ja valu ei ole surijal enesel olemas. Mitmed, kes ennast surma eest elus kartsid, on päris surmatunnil rõõmsasti siit ilmast lahkunud, ning mis valutundmise kohta puutub, siis saab teda niisama vähe tunda olema kui minestajal minestades. Või kui

meie selle peale mõtleme, et meie ihu hauas ära mädaneb, mis see siis muud on, kui et jälle mullaks saab, mis mullast on võetud! Hirmsat asja ei ole sellepärast suremise juures ühtegi, mis meid surma kartma võiks panna.

Meie surmatunnil kartust teha võib meile üksi meie teadmata tulevik peale surma. Sellepärast väriseb patune, kui ta eemalt surma peale mõtleb, ja veel enam, kui ta teda ligi näeb.

Ja kes on patune? Iga inimene, kellel kaduv asi siin maailmas k õ i k, jumalik olemine aga ühtegi ei maksa; iga inimene, kes sellele maailmale üksi elab, nagu elaks ta siin igavesti; iga inimene, kes enam oma kõhu ja heaolu kui oma vaimu kosumiseks tööd teeb; iga inimene, kes päevad ja ööd üksiainult oma vara kasvatamiseks tööd teeb, kes oma au, oma ihuehete eest võitleb, nende ühepoolsete püüdmiste all kõik oma ligimeste armastust kaotab ja oma suremata hinge täienduseks ühtegi tundi ei saa tööd teha. Seesugune inimene sureb ja tema hing on surmatunnil veel vaesem kui sündimisel. Tema sureb, aga tema vaim ei ole ühtegi, sest mis ta oli, seda oli ta kõik oma kaduvas varas, mis nüüd kadunud on. Kus on nüüd surmas tema osavus tema kätetöös, tema kavalus teisi petta ja muud asjad? Nemad on kõik tolmu ja põrmuga kadunud. Aga vaene unustatud hing oma paljas olekus, ta jääb, jääb õiglase jumala otsuse järgi ses vaesuses igavesti kestma. Seesugune inimene kartku ennast surma eest, sest surmaga on kõik tema headus lõppenud ja igavene nuhtlus on tema palk.

Aga teine lugu on inimesega, kes õiglane siin maailmas oli ja sel kombel tõsine ristiinimene, et ta kõik oma elu selle Kristuse käsu järgi ära seadis: Armasta jumalat üle kõigi asjade ja oma ligimest kui iseennast! — Armasta oma ligimest kui iseennast — kui see käsk meie südames elab, kui kõik meie töö sellest armastusest välja võiks minna, siis meie tõesti ju siin maailmas oleksime pühad, siis meie elu oleks kaunis, meie vaim rikas. Kõik meie patt tuleb sest, et meil nii vähe ligimesearmastust on. Ligimesearmastus ajab pererahvast pere vastu armulised olema ja teenijaid oma peremehi truudusega teenima; ligimesearmastus ajab meid oma isamaa ja rahva eest tööd tegema, ja neile, kes väetid, appi tulema. See

armastus — see ligimesearmastus on ristirahva elu, sest Kristus ise armastas oma ligimesi nii, et ta nende eest võideldes oma elu andis. Kui meie selles armastuses Kristuse jälgede sees käime, siis meie ilmaski surma ei pruugi karta. Kui meie igaüks oma jõu järgi teeme, mis meie võime, siis oleme küll teinud ja enam jumal meie käest ei nõua. See'p see on, mis meile seda julgust annab, et meie võime küsida: Surm, kus on sinu oda! Kes Kristuse õpetust teisiti seletavad, need käänavad teda oma ropu südame järgi ümber, et sel kombel endale Kristuse käskusid kergeks teha. Üht mõtlemata usku kiidavad nad peaasjaks, aga mis tähendab üks kange usk, kui südames ligimesearmastust ei ole! Ei, jäägu sellepärast need pimedusepreestrid ka minu majast eemale, minu ja nende vaimu vahel on niisama suur vahe nagu tule ja vee vahel. Ka ei soovi ma siin tõsisel tunnil, kus ma oma lapsukesed, kes minu arvates minu rõõm veel kaua pidid olema, hauda viin, mitte selle üle riielda, mis kiriku seadmise järgi pruuk on, vaid ma tahan ennast selle lootusega tröösti da, et ma kõige oma majaga nii jõuaksin elada, et meie surmatund kord niisama kerge saaks olema nagu nendel lapsukestel.

7

NATUKENE MEIE KEVADISEST RÕÕMUST.[1]

(Kõne, mis 29. novembril 1875 Vana-Vändra uue vallamaja pühitsemise juures peetud)

Austatud piduosalised!

Kui üks üksik inimene rõõmupisarates jumalat tänab, siis peab temal küll üks tähtis asi olema, mis eest ta seda teeb. Kui aga üks terve vald kokku tuleb suures rõõmus jumalat tänama ja temaga ühes ligidalt ja kaugelt palju võõraid, siis võib see üks seda suurem asi olla, mis neid sellele tõsisele teole kõiki nii vennalikult kokku ahvatleb. Seesuguse tänulaulu ja -palve oleme praegu oma jumala poole saatnud, kes ju kõige rõõmu ja õnne andja on. Kui meilt aga keegi peaks küsima, mis asi see on, mis meid sellele rõõmule äratanud, sellele palvele ajanud, siis tahan ma selle küsimise peale lühidalt vastust anda.

Austatud piduosalised! Suurem jagu teie seast on põllumehed ja sellepärast olgu üks pilt põllumehe elust minu mõtete avaldaja. Vaadake, kui lumehanged kõik maa ja jäätus kõik vee kinni katavad, siis hüütakse seda olekut talveks ja siis on kõik loodus nagu surnud ja ka kõik loomad on nagu surmaune rüpes. Ei ole seal siis laulu ega lusti looduses kusagil kuulda, vaid kõik on vaikne, olgu siis, et vahel sekka mõni tore pulmasõit kellakõlinal üle lume lendab või üks või teine puu kirve hoopide all räginal maha langeb. Ka karielajad seisavad siis kitsas laudas lõa otsas kinni ning on neile ainsaks rõõmuks see, oma peremehele piima ja villa anda või tema turgutamist nii kaua vastu võtta, kuni oma naha ja lihaga seda tasunud.

Nii on lugu talvel, aga hoopis teine lugu on kevadel. Niipea kui päikene, see priiuse kandja, jälle oma soojad

kiired heledas valguses üle maa saadab, kaovad kõik vangistajad paelad pea ära, lumi ja jäätus on ruttu nii täitsa sulanud, et neist enam põrmuväärt järele ei ole jäänud, ning kus hilja aja eest surnud olek oli, on nüüd rõõmu nii suurel mõõdul ja elu nii vägeval kombel valitsemas, et kõrvad ei jõua kõike ära kuulda ja silmad ei jõua kõike ära vaadata. Nagu vana laul ütleb:

«Mets on keeles, võsa hääles,
keeles, hääles suvi saajal.»[2]

Ka karjad on kitsaste lautade seest välja pääsenud, ja ehk küll talvine orjus ja sealjuures vaene toit loomade kondid püsti on ajanud, siiski hüppavad ka nemad rõõmutujul lustiliselt mööda heinamaid ja karjamaid ja teevad kevadise pildi oma rõõmukisaga elavamaks. Kõik loodus ja loomad on rõõmsad oma uues elus, üksi mõninga karja loomad ei karga teiste seas: nende peremehed kurnasid neid talvel liiga palju, aga andsid neile sealjuures nii vähe toitu, et nüüd oma orjajaid peavad tõstma, kes ise paigast ära ei saa. Oma loomi kevadel tõsta, see ei ole kellelegi peremehele auks, ehk tõstmine iseenesest küll üks armutegu on. Ennast tõsta lasta on üks nii loomuvastaline asi, et elajaski ennast heameelega tõsta ei lase, kui ta vähegi veel iseennast oma jalgade peale jõuab ajada. Kus kevadel tõstmist tarvis läheb, seal ei ole see auks ja kiituseks ei tõstjale ega tõstetud loomale: esimene on oma loomi liiga palju talvel nälitanud ja kurnanud, ning kui üks loom ka kevadise karjamaa peal ennast nii ei jõua turgutada, et jälle omaenese jalgade peal jõuab kõndida, siis ei saa temast ka ilmaski enam suurt asja.

Austatud kuulajad! Ma tahtsin teile selle küsimise peale vastust anda, mispärast meie siin täna nii rõõmsad koos oleme. Vaadake, inimestega, kes orjad on, on niisamasugune lugu nagu kariloomadega. Seesugune orjaseisus on inimeste kohta küll teotav, teotav niisama orjadele kui orjapidajatele, siiski on ta meie maal kaua aega valitsenud. Nüüd on see aeg möödas, sest meie ennast ka siin rõõmustame. See orjaaeg oli meie maa talveaeg, ning kus orjapõli lõppenud, sellele maale ja rahvale on kevadeaeg tõusnud. Seda ma ei pruugi siin sügavamalt

ära seletada, need muudatused on meist enestest ära katsutud, sest õigusepärast on orjapõli alles meie praeguse kogukonna-seaduse väljatulemise[3] ja talumaade rentimise ja müümisega tõesti meie maalt lõppenud. Enne seda uut kogukonna-seadust ei võinud rahvas ise ühtegi teha ja oma tahtmise järgi seada, mis tema elu ülemat järge ja vaimuharimist oleks tõstnud. Ehk kus olid enne seda aega põllumeeste seltsid, kus rahvas kokku oleks võinud tulla põllutöö hea korra üle, mis rahvaste ja riikide põhi ja esimene ülespidaja on, nõu pidama? Kus olid kirjameeste seltsid, kellest iga püüdja mees oma vaimuharimises osa võis võtta? Kus olid laulupeod ja muud asjad, mis rahva vaimu äratavad? Ja mis olid siis meie koolid ja nende õpetus? Koolid, kes inimese vaimu ülemale priiusepõlvele peavad valmistama, võivad üksi seal tõesti kasulikult tööd teha, kus inimesed tõesti priid on ja seda ka ise teavad ja tunnevad. Iga mees, kes kolm päeva meie maal sel ajal elas, nägi ju oma silmaga ära, kuidas see talveaeg meie maal valitses ja kui vaikne ja surnud kõik elu oli, mis alles inimest inimeseks teeb. Oli küllalt neid mõisavanemaid, kes sel korral seda rahva põlve igapidi katsusid kergitada ja kellele see raske põli südamesse lõikas. Seesugused mehed olid ka nagu hele tähtede paiste paljude tuiskuste ilmade järel näha. Aga üksikud heledad kiired ei või veel kevadet sünnitada, seda võib üksi terve päikene kõige oma au ja ehte sees. Seesugune päikene aga, mis meie rahvale aastal 1866 üles tõusis, oli meie uus kogukonna-seadus. See seadus pani meie talurahva priimehe õiguse sisse, äratas tema kevadise elu üles.

Aga mitte üksi meie talupoja-seisusele ei ole üks priiuse-aeg selle seadusega tulnud, vaid tervele meie maale. Üks kuulus Saksamaa mees, kellele alles tänavu aasta ausammas seati, vabahärra von Stein,[4] ütles: «Üht rahvast ja maad ülendada, seks peab tema maharusutud rahvajagu priiusele, vabale teole ja varandusele aidatama ja temale seaduse kaitsmist kingitama.» — Terve meie maa on ülema järje sisse seeläbi tõusnud, et talupoja-seisusele siin vaba põli antud; meie maa saab oma viimased orjaaja teotavad paelad maha raputanud olema, kui meie talupoja-seisuse hääl mitte üksi oma vallas,

meie kodaniku hääl mitte üksi oma linnas, vaid kõikide seisuste hääl ka meie maapäeva peal maksab nagu Soomemaal. Alles siis on meie rahvas üks täitsa vaba rahvas, alles siis on meie maa oma täies kevadises ja suvises ilus. Siis peab kõik viha ja vaen üksikute seisuste vahel kaduma ja meie maa heaolek ja õitsemine üksi peab meile kõikidele eesmärgiks olema. Seesugust olekut ei soovi aga mitte üksi talupojad ja kodanikud meie maal, vaid ka kõik prii ja ausa meelega mõisnikud.

Austatud piduosalised! Meie tänane rõõm on üks kevadise elu rõõm ja teeb meile kõikidele au. Meie vallale on see päev üheks aupäevaks, et see vald üksi oma kulu peal seesuguse toreda maja üles ehitanud, mille sarnast meie maal vallamajade seas harva leida, ja seeläbi tunnistanud, et ta oma õigust, mis temale meie uus kogukonna-seadus andnud, kõrgeks mõistab pidada.* Haleda meelega üksi võime neid valdasid siin meelde tuletada, kes seda oma kõige ülemat õigust nagu popsi nurkadesse ära peidavad või pealegi armupalukestest elavad ja seal koos käivad oma vallaasju toimetamas, kus neid haleda meele poolest, et nad ise nii väetid on, sallitakse. Need vallad on nagu väetid karjad kevadeajal, keda peab tõstetama ja toetatama, aga kes ei taha kosuda. Igale rahvale, kes oma priiust tunneb, on tema nõukogu-majad tema suurem uhkus. Ka oma maa kohta võime ütelda, et ühe kogukonna vallamajast ära võime tunda, missuguse vaimujärje sees vald seisab.

On see pidu auks meie oma vallale, siis on ta ka auks nende teiste valdade liikmetele, kes täna meiega ennast siin ühes rõõmustavad. Nad tunnistavad sellega, et nad seda tähtsat päeva küllalt seks mõistavad pidada, mis ta on: meie talurahva aupäevaks.

Aga niisama on meie praegune pidu auks nendele pidulistele, kes mõisnikkude seast temast lahkesti tulnud

---

* Vana-Vändra uus vallamaja on 18 sülda pikk ja 6 sülda lai. Tema ehitamise kulud maksavad siiamaale 4000 rubla, aga saavad veel umbes 2000 rubla maksma, enne kui maja täitsa valmis on. Ka krunt, 2 vakamaad head põldu, on mõisa käest 300 rubla eest ostetud. Kõik need kulud on Vana-Vändra vald üksi kandnud. Tõesti, väga auväärt! — *Autori märkus.*

osa võtma. Meie täname neid kõigest südamest selle rõõmu eest, mis nad meile seeläbi on teinud, sest meie tunneme sest ära, et need vaheseinad ikka enam ja enam on lagunemas, mis üksikute rahvaseisuste vahel meie maal vihavaenu ja kaksipidi meelt sünnitavad. Andku jumal, et meie maale pea seesugune lugu tuleks, et siin ainult kaks parteid oleksid: ühel pool need mehed, kelle lipu peal vaba meel, ligimesearmastus ja rahvalikkude kaasvendade austamine seisab, teisel pool kõik pimedusejüngrid omaenese kasupüüdmiste ja eesõigustega, olgu nad talupoja-, kodaniku- või mõisnikuseisusest. — Mitte üks või teine seisus ei austa inimest, vaid inimese prii ja aus meel. Kus aga ühe maa rahva seas läbikaudu vaba ja aus meel valitseb, seal ei katsu ükski seisus teist maha rusuda või maas hoida, vaid üks seisus katsub teist igapidi toetada ja tõsta, et seeläbi terve maa ja ta ise ka ausamaks ja vägevamaks läheks. Mida enam neid vabameelelisi mõisnikkusid meie maal saab olema, kes ära tundnud, et üksikute seisuste eesõigused meie maa siginemisele mitte õnnistuseks ei ole, seda ennemalt saame ka sellele kõrgele järjele jõudma, kus armastus meie kalli ja kauni kodumaa vastu kõik meie tööd ja talitust üksiainult juhib. See saab kord meie suvine rõõm olema; nüüd rõõmustagem ennast ühel meelel oma kevadise päikese kiirtest!

Kui meie nüüd kõik siin seltslikus* koosolemises oma kevadisest elust vastastikku osa võtame, siis tuleb meile ka see meelde, kelle vägeva sõna läbi kõik see elu oma talvisest unest üles on ärganud. Meie suur keisrihärra Aleksander II on oma armulise käega meie uue kogukonna-seaduse alla 19. küünlakuu päeval 1866 kirjutanud: «Tuleb nõnda korda saata!» ja on nende sõnadega nagu tulise päikese kiirtega meie kevadise elu üles äratanud. Meie suur armuline keisrihärra Aleksander II elagu! Hurraa, hurraa, hurraa!

* Seltskondlikus.

8

AUSTATUD SELTSILIIKMED JA EESTI MEHED![1]

Teie olete siia kokku tulnud ja mind ka kaugelt eneste sekka kutsunud, et meie siin täna ühe tõsise sõna teineteisega räägiksime. Meie tunneme igaüks elavalt, et meil seesugust sõna oma vastastikuseks äratuseks tarvis läheb, sest mis oleks meid muidu sundinud pikka teed käsile võtma ja siia saali ennast seltsi koguma? Meie tunneme igaüks elavalt, et meil veel mitte oma töös ja olemises kindlat põhja all ei ole, sest kus ühel maja olemisel tõsine ja kindel põhi all on, seal on kõik pere ühes nõus ja peremees on p e r e m e e s; meie rahva seas ei ole aga mitte ühte nõu leida ja peremees ei ole ka mitte p e r e m e e s, vaid üks juhi paela otsas veetud ja peetud loom, kes veel omaenese teed ei või ja ei mõista käia. Meie talupoja-seisuse peal seisab meie rahva õnn ja õnnetus, mina ise ka olen talupoeg ja ma loodan, et nagu minu südames, nõnda teie kõikide sees üks armastav püüdmine valitseb meie rahva üleüldist au ja õnne ülendada ja ühe teotava orja-alanduse ja orjamadaluse seest välja astuda ühe seisuse sisse, kellest enam keegi haritud inimene ei häbene osa võtta. Kahju, et ma sest teile üht täielikku pilti ei või anda, kuidas meie v a s t a l i s e d ü h e s n õ u s ja meeles tööd teevad, kuidas nad sellel teel k õ i k a u ja v o l i enda kätte mõistavad tõmmata, ka kõik kaduvat vara, nii et m e i l e igal pool aganad üksi järele jäävad, millest meie ennast toidame, kuni n e n d e tahtmine ära määranud, et meie tund on tulnud. Sõbrad, kes a u t a põlve r a h u g a võib kannatada, see ei ole mitte väärt, et ta i n i m e n e on. Kui mina üksi s e l l e p ä r a s t peaksin elama, et ma oma k õ h t u t ä i d a n ja oma k õ h u eest hommikust

õhtuni ennast vaevan, kui mina sest ühtegi ei tohiks hoolida, et inimesed, kellel muid tähtsaid omadusi ei ole kui üks suur kavalus ja suur vaen minu suguvendade vastu, igas tükis minu juhtijad ja vöörmündrid on, tõesti, siis ma enam üht tundi ei tahaks elada. Ei, inimene on inimene, kelle vaim auseisust taga nõuab, nagu inimese vaimul peab olema. Inimese vaim seisab ka kõrgemal kui inimese keha. Sa ei salli seda mitte, kui sind mõni teine koera kombel jalaga lükkab, kuidas sa siis võid sallida, et sind iga päev vaimujalaga tõugatakse, nagu ei oleks sa mitte o m a s majas, vaid koer v õ õ r a läve ees.

Tõesti seda meie seast keegi ei salli, kes veel eesti mees on ja mitte ju võõraste ilalakkujaks ei ole langenud. Sellepärast oleme ka siia täna kokku tulnud, et meie, teineteise elust osa võttes, sest nõu peaksime, kuidas oma seisust võiksime ülendada ja ikka enam teenitud au sisse tõsta.

9

AUSTATUD PÕLLUMEHED![1]

Minu nõu oli täna nagu seletuseks ja lisaks meie presidendi märgukirja kõrvale, mis meie selts ministrihärra kätte saadab, üht pikemat kõnet selle üle pidada, mille peale meie juures tuleb vaadata ja mõtelda, kui üht kohta tahetakse osta või rentida, aga minu aeg on nii lühikene olnud, et ma teid pean paluma täna paari sõnaga selle asja üle rahul olla.

Kui mõni Inglis-, Prantsus- või ka Saksamaa taluomanik ehk peremees meie maale tuleks ja seda elu tähele paneks, mis meie taluperemehed ja omanikud peavad, neid vaeseid hooneid ja seda vaest sööki, siis ta saaks küll käed üle oma pea kokku lööma ja ei saaks aru saama, kuidas seesugust elu taluperemeeste eluks võib nimetada.

Muudes haritud Euroopa maades on taluperemees üks härra, kelle ees ennast kõik muud kummardavad; seal saab igamees oma töö väärilist palka, ja talumees kui kõige kangem ja kõige raskema töö tegija ei või mitte sandi kombel elada. Temal on raha ja kõike muud rikkust ning see paistab ka tema hoonetest ja söögist välja. Kui Inglismaa töötegijal iga päev oma portsjon liha ära ei ole süüa, siis on ta kas haiguse või muude asjade läbi üks vaene inimene, keda igaüks halastamise ja kahetsemise väärt arvab. Vähe on neid maid Euroopas, kus taluperemehe seisus üks väga tore ja rikkusest ülevoolav seisus ei ole.

Aga kuidas siis tuleb, et meie maal taluperemehe seisus nii vaene seisus on, et temal sagedasti halvem lugu kui sulastel? Kas meie peremehed nii kangesti tööd ei tee kui mujal? — Nemad teevad enam tööd kui mujal, nemad

hoiavad e n a m kokku kui ükski muu inimene, aga — nemad ei mõista r e h k e n d a d a. Nendel on küll k a n g e u s k ja l o o t u s, aga k i t s a s s i l m a r i n g; nemad teevad t ö ö d kui h u l l u d, aga nemad ei tee mitte aru selle üle, kelle e e s t nad seda tööd teevad. Nad on nagu inimeste hulk ühes hoones, kellele korraga kisa kõrva puutub, et hoone põleb. Nad tungivad üksteise peale, et keegi enam ennast ei jõua liigutada, aga ei pane tähele, et selle aja sees näpumehed nende taskud tühjaks teevad. Nemad ei mõtle, nemad ei rehkenda, nemad ei vaata ette, nemad ei proovi ära, vaid jooksevad, ostavad ja pakuvad üksteisest üle, kuni — ükskord aeg tuleb, nende silmad lahti on läinud ja nad ära tunnevad, et nad ometi kõige viletsamad inimesed maa peal on ja seda omaenese süü pärast. Et nad veel jala peal seisavad, tuleb üksi sest, et hullemini tööd teevad ja ennast vaevavad kui Ameerika orjad.

Ma ei hakka siin täna sest seletust tegema, mis meie põllumeestele kõige mõnusam on, kas päris m a a või päris r e n t, äramääratud m a a h i n d riigivalitsuse poolt või priitahtlik l e p p i m i n e maa-andjatega, ega sest, kui palju meil õigust ühe või teise asja peale on, vaid ma tahan täna, nagu öeldud, üksi sellest paar sõna rääkida, mille peale tuleb vaadata, kui üht talukohta tahetakse rentida või osta.

Üht lehma osta või üht hobust ei ole kerge asi, ning mõnigi mees, kes asja arvas mõistvat, on ennast ju sealjuures kangesti petta lasknud. Siiski on seesugune kahju 10, 20 või 30 rublaga ära tasutud ja tema pärast keegi põllumees veel hukka ei lähe. Hoopis teine lugu aga on maakoha ostmisega. Seesugune kaup jätab palju suurema augu kukru sisse ning ühe väikse eksituse läbi võib ostja sadandeist ja tuhandeist rubladest ilma jääda või ka oma vara poolest täitsa hukka minna. Ja siiski on nimelt meie maal iga päev näha, et maakohtade ostmise juures niisama vähe ette vaadatakse kui lehma või hobuse ostmise juures.

Mõni ostja ei mõista asjast ühtegi, ei tea ka, mille peale seesuguse ostmise juures tuleb vaadata; teisel jälle puudub külm veri, on liiga räpakas ja arvab: kui aga maatükk käes, küll ma siis korda saan.

Vaatame lühidalt järele, kuidas ühe maatüki hinda tuleb ära määrata. Seal peab nimelt kaks punkti tähele pandama: esmalt maa vilja-andi ja tema kestust, ja teiselt, kuidas hoonete korras-olemine on.

Esimese punkti kohta tuleb järelseisvate asjade peale vaadata:

1. Viljade seisukorda põllul. Kõige selgem tunnistus ühe maatüki vilja-anni kohta on, kui selle peale vaadatakse, kuidas vili põllul seisab, mis aga üksi jaanikuust kuni lõikuseni võimalik on. Igal muul ajal on väga vähe vilja seisukorrast näha või vaataja võib väga kergelt eksida.

Eksitus võib nimelt kevade-ajal kergel kombel tulla, kui oras vastu lõunat seisab ja ehk ilusamalt haljendab kui ümberkaudsete põldude peal, kuhu lõunapäikene mitte nii heledalt peale ei puutu. Teised maakohad näitavad jälle igal muul ajal nõnda välja, nagu oleksid nad kõige parem maa, aga vili ei taha siiski nende peal sigineda, olgu et neid mitu aastat otsa halvasti hariti, neid liialt välja kurnati või nad hooletu harimise pärast umbrohtude kätte on langenud. Noh, öeldakse siis, eks hoolsa harimise ja tugeva sõnniku panemise teel üht maatükki jälle viljakandjaks ei või teha? Hea küll. Aga mis maksab see parem harimine ja sõnniku panemine? Seda ei peata ära unustatama, et kapital, intresside peale pandud, kõige hiljemalt 20 aasta sees kahekordseks tõuseb. Võtame näiteks, üks maakoht maksab 5000 rubla. Kaaluvad esimese 20 aasta sees ühelt poolt tema sissetook* ja teiselt poolt tema töökulud (s. o. seemnevara, sõnnik, töö, hoonete ja riistade parandamised, intressid) üksteist üles, mis meie praeguste päriskohtade juures enamasti ikka sünnib, siis maksab see koht nende 20 aasta järel ju enam kui 10 000 rubla; peab peremees teda nüüd ära müüma ja ta ei saa tema eest 10 000 rubla, siis on ta oma kapitalist ühe jao ära kaotanud. Veel vaesem on lugu seesuguse kohaga rentnikul, nimelt kui tema rendiaeg lühikene, sest et temale selle aja lõpetusel ühtegi järele ei jää. Sellest

* Sissetulek.

võime ära tunda, et kohtade ostmine või rentimine üks väga kahevaheline* kaup on, kui mitte esiti viljade seisukorda järele ei vaadata ja üleüldse hästi järele ei arvata.

2. Harimise kulud. Mida kõrgemale aastast aastani tööliste palgad tõusevad, seda suurem tähtsus on neil ka maakohtade hinna juures. Seame kaks päriskohta kõrvu, mille sissetook ühesuurune on, aga ühe harimise kulud on aastas näiteks 200 rubla suuremad kui teise kulud, siis on selle esimese maatüki hind kõige vähemalt 4000 rubla alam kui teise hind, sest et 200 rubla 4000 rubla intressid on.

Aga mis see on, mis ühe maakoha harimist raskemaks ja kallimaks teeb? See on kõigepealt tema üksikute põldude lahus-olemine, mis väga palju käimist ja sõitmist sünnitab; siis vaevalised ja auklikud põlluteed, mis palju veojõudu tarvitavad, mille peal sagedasti vilja- ja heinakoormad ümber kukuvad ja mille peal vankrid, hobusterauad jm. asjad palju rutemalt ära kuluvad kui heade teede peal; ka mägised või kallakad maatükid, mis töö palju raskemaks teevad; lõppeks veel hoonete halb seisukoht**, mille läbi enam töörammu ja aega ära kulub.

Seesuguseid vigasid, ehk nad küll kerged on üles leida ja ära näha, ei pane mõni kärsitu ostja või rentija sugugi tähele või ta arvab neid tühjade asjade liiki. Alles siis, kui ta neid asju mitu aastat otsa ja sagedasti suurte kahjudega ära on võitnud ja kõik puuseppade, raudseppade ja muude seppade maksud kokku arvanud, lähevad temal silmad lahti, aga nüüd on kahetsemine hiljaks jäänud.

3. Kimbatused ja õnnetused, mille alla maakoht võib langeda (rukkiuss, rahesadu, veeuputused jm.). Et paljalt rukkiussist rääkida, on väga tähtis ühe maatüki hinna kohta, kas siiamaale uss iga 2—3 aasta järel rukkipõllud ära rikkus või kas teda seal, «nii kaua kui inimese mäletus kestab», sugugi ei nähtud.

4. Kiriku, koolide ja muud maksud. Need on mõnes kohas väiksed, aga teistes ka kaunis

---

* Kahtlane.
** Asukoht, asend.

suured ja sellepärast peab neid hästi järele kuulatama. Kõige julgemalt käiakse ka siin, kui need maksud kapitaliks arvatakse ja see summa siis maakoha tõsisest hinnast maha võetakse.

5. Kuidas põllusaagi müümisega lugu. See punkt on nimelt piima, õunte ja keeduvilja müümise kohta väga tähtis. Kas toop piima kopika ja poolteise eest ära müüakse või kolme ja nelja kopika eest (nagu linnades), see on suur vahe. Võtame näiteks, päevas oleks paljalt 10 toopi piima müüa, siis teeks see suve kohta, kui toobi $1^1/_2$ kopika peale arvame, 27 rubla, kui 4 kopika peale, 62 rubla välja, mis 35 rubla enam on. See summa kapitaliks tehtud, on 700 rubla. Seesuguse suure vahe teeb piim üksi kahe väikse maakoha juures välja. Sellepärast on ka maade hinnad linnade ligidal ikka suuremad kui linnadest eemal.

Seesamasugune lugu on õunadega. Aias võivad kõige paremad suveõunte seltsid kasvada, aga kui nad linnadest eemal seisavad, siis ei ole nad sugugi suuremas hinnas kui talveõunad. — Ka aia keeduvilja eest võib linnade ligidal head raha sisse võtta, mis linnast eemal mitte võimalik ei ole.

Hoonete kohta on nende hulka ja korras-olemist väga tähele panna. Nad on sagedasti üks kapital, mis ühtegi sisse ei too ja vahel pealegi veel palju kulu tarvitavad, ning ettevaatlik ostja saab kohe üle ära arvama, kui palju nende parandamiseks ja kordaseadmiseks tarvis läheb. Pea puudub ühte, pea teist, ning kuni kõik korda on seatud, on ka sagedasti kulud nii suureks tõusnud, et kergemeelne ostja nüüd alles ära tunneb, kui halvasti ta oli kaubelnud.

Kui kõik ostjad ja rentijad enne kontrakti tegemist nende üleval nimetatud punktide peale teraselt vaataksid, siis küll nii palju kaebamist kalliste rentide ja hindade pärast enam ei saaks kuulda olema, sest et siis enam keegi meelega oma õnnetuse sisse ei saaks jooksma. Siis ka enam üks põllumees teise peale ei saaks kippuma, vaid ta paneks ennemalt oma raha intresside peale ja toidaks oma pead muul julgemal kombel. Siis peaksid viimaks maahinnad alanema, nagu nende õige määr on, ja meie põllumees ei saaks enam mitte ori

olema, kes ainult teistele raha korjates nende kotid ja majad täis vara täidab, aga iseennast ja oma peret aganatega toidab. Siis saaks ka meie põllumees ja talupoeg seda olema, mis ta mujal on: kui kõige suurem töötegija kõige nõukam mees. Need asjad kõik saaksid osalt kaduma, osalt tulema, kui meie põllumees enam hakkaks rehkendama, enam õpetuse järele nõudma. Kes oma silmad ja muud meeled lahti ei hoia, see peab oma kukru lahti hoidma; kes tarkust ja õpetust ei taha v õ t t a, see peab oma vara neile a n d m a, kes targemad on rehkendama. Targad annavad k a, aga õigel ajal, targad annavad oma koolide, oma seltside, oma raamatute ja ajalehtede eest, mis nad vähegi jõuavad, ja nad mõistavad selle eest teises kohas hästi võtta; rumalad aga arvavad koolisid kahjulikkudeks uuendusteks, ütlevad seltsidest, «et sealt ühtegi välja ei tulla», ja lasevad oma raamatuja ajalehe-kirjutajad ära nälgida, aga mõistavad ka selle eest s e a l anda, kus tee neid pankroti poole ja orjuse hõlma viib.

Vaadake, kui teie minult nüüd küsite, kuidas see tuleb, et muudes maades talupoja-seisus nii tore seisus ja meie juures nii halb ja alatu, siis vastan ma: see tuleb sest, et muudes maades talupoeg igapidi üks mõtleja ja haritud inimene on, meie juures aga sagedasti muud ühtegi kui pool metsloom a. See ei ole küll mitte meie talupoegade eneste süü, aga kiskugem ennast välja sest olekust, olgem ühes meeles, toetagem teineteist ja tehkem iseennast ja oma rahvast jälle ausaks ja õnnelikuks!

10

ARUANDMISE KÕNE PÕLLUMEESTE SELTSI TÖÖST 1876.

Austatud seltsiliikmed!

Üks aasta on jälle ära elatud, tükk tööd on tehtud, tükk teed selles töös üheskoos ära käidud, — meil on siis küll nüüd õigus selle tee ja töö peale siin uue aasta alustusel tagasi vaadata ja ennast temast rõõmustada. Ma tunnistan ka, et meie sellest tööst mitte ei pruugi häbeneda, sest oma väikse jõu kohta oleme enam teinud, kui keegi mõistlik oleks oodata ja loota võinud. Kui meie nimelt seltsi esimeste eluaastate peale vaatame, siis leiame, et meie viimasel ajal igapidi jõudsate sammudega edasi oleme läinud. Aga ma ei taha siin mitte üleüldsete mõtetega rääkida, vaid tahan teile kohe lühidalt ette panna, mis meie selts möödaläinud aastal korda seadnud ja ära toimetanud.

Kõige tähtsam toimetus on küll see, et kõikide seltside saadikud Viljandis koos olid, kus meie põllumeeste seltsid ennast oma töös ühendanud ja Pärnu seltsi eeskohaks valinud.[1] See on üks suur samm edasi, ning meie selts võib endale õnne seepärast soovida, et see asi just meie seltsist välja läinud, sest kui ma seda asja hakkasin elule äratama, olin ma üksi Pärnu Põllumeeste Seltsi president. Mitmed teie seast ei või vist sugugi ära arvata, kui tähtis see ühendus meie rahva elu kohta on, kui ta õiges vaimus kokku saab hoitud. Terve Eesti-Liivimaa põllumehed võivad sel kombel kui üks mees oma püüdmistes üles astuda ja oma soovimisi nõuda. Oh, et aga enam vaimuharimist meie põllumeeste seas oleks, et nad seda lõpmata suurt priiust tõesti mõistaksid pruukida ja

kalliks pidada. Mis mõned teised rahvad üksi mässamiste ja suurte võitlemiste teel on jõudnud kätte saada, see on: prii seltside õigust, seda oleme meie oma armulise keisrihärra poolt paari aasta sees keisrihärra suure armu läbi endile kätte saanud. Olid meie kogukonna-seadused esimene tähtis samm meie rahva priiuses, siis olid priide seltside õigused teine suur samm.[2] Aga meie rahvas hakkab ka ju oma õigust ära tundma. Ju hakkavad meie vallavanemad konverentsides koos käima ning meie põllumeeste seltsid on ennast ka ühendanud, et ühes meeles tööd teha. Olgu nende koosolemiste tööd küll esiotsa nagu lapse esimene kõndimine — aegamööda asjad käivad. Et ka muu rahvas nimelt meie põllumeeste seltside kokkuheitmist seks mõistab pidada, mis ta on, seda tunnistab see, et kõik saksakeelsed ajalehed meie maal sest asjast pikemalt kirjutasid ja nimelt selle kirja ümber panid, mis ma «Postimehes» selle Viljandis peetud koosolemise tänu ja otsuste üle lasksin trükkida.[3]

Teine asi, millega meie selts ennast oma töös ühe ülema järje peale tõstnud, on tema saadiku saatmine Soomemaale.[4] Ma olen nüüd ju kaks kõnet Soomemaast pidanud ja saan edaspidi veel sellest maast rääkima. Need kõned saavad edaspidi ka trükitud ja suure rahvahulga kätte antud. Mis kasu nemad seal toovad? Küsime parem, mis kasu sest vaenelaps saab, kui ta korraga kuuleb, et temal rikas suguvõsa, kes teda armastab ja kelle au tema au on? Kas minul selle küsimise peale veel tarvis vastust anda! Ei, meie seas ei ole vist keegi, kelle vaim nii pärisorjuse pori sisse oleks tallatud, et ta seda kasu ei tunneks! Praegu on üks suur sõda tulemas ja mispärast?[5] Sellepärast, et meie armuline keiser nendele rusutud rahvastele appi tahab minna, kellel siiamaale ühtegi õigust ei olnud, aga kellele ka omad iseäralised rahvalikud õigused peavad saama. Ja terve Euroopa on selle poolt, et neile rahvastele need õigused pea osaks saaksid. Nagu need slaavi rahvasood, nii on ka soome rahvasood siiamaale mahasurutud olnud; aga meie armuline keisrihärra ei ole mitte üksi slaavi rahvastele üks armuline keiser, vaid ta on seda täitsa ka soome rahvastele. Näidakem aga, et meie ise ka mehed ja priiuste väärt oleme. Kes orjapõrmu sisse maha heidab ja oma

kukla teiste jalgade alla paneb, seda tallatakse. Aga kes kui mees otse püsti seisab ja teab, et ta prii mees on, ma tahaksin näha, kes seesugust meest jalgade alla võiks või meie ajal tahakski tallata! Olgu sest märkuseks neile küllalt, kelle vaimu jäädav udukate ei vangista!

Kolmas asi, mis meie põllumeeste seltsidele üleüldse au saab tegema, on see ühes nõus kokkupandud vastus,[6] mis meie linaharimise kohta ministeeriumile saame saatma. See vastus saab täielik olema, nagu seda meie saksa seltsid mitte ei oleks nii täielikult üle terve maa võinud toimetada. On see asi täitsa valmis, siis saan ma selle üle ka saksa seltungites pikemalt kirjutama. —

Auliikmeteks oleme möödaläinud aastal kolm meest nimetanud: õpetaja J. Hurt[7] Otepääs, R. Kallas[8] Tallinnas ja professor Köler[9] Peterburis. Ma ei ole neile aga veel mitte nende diploome kätte võinud läkitada ja neile seda teada anda, et ma seltsi poolt trükitud diploome veel mitte enda kätte ei ole saanud.

Selts on tänavu 8 korda koos käinud: 7 korda Pärnus ja 1 kord Vändras. Neis koosolemistes on 18 pikemat kõnet peetud, nimelt minust 12 kõnet, abipresidendist G. Winkleristi[10] 1, seltsi liikmest A. Hansonist[11] 2, seltsi liikmest J. Eglonist[12] 2 ja seltsi liikmest P. Undritzist[13] 1 kõne. Nimelt on järelnimetatud asjade üle räägitud:

Kõned.

Igaüks, kes neid kõnesid on kuulnud, peab tunnistama, et ta ühe või teise seast midagi on võinud õppida, mis tema kodusele tööle kasuks on saanud. Meie korjame ja külime terakeste kaupa, aga vaata aasta lõpetusel järele ja sinul on kaunis kogu head tagavara, mis sinule ka oma intressi toob. Et meie edasi oleme läinud ja teaduse poolest rikkamaks saanud, seda tunneme sagedasti siis alles, kui teiste peale vaatame, kes meiega ühte teed ei ole käinud ja meist hoopis tagasi on. Sest inimese mõtted ja püüdmised muudavad ennast nii aegamööda, et ta seda muutmist ise sugugi tähele ei pane. Sellepärast ei tea meie seltsi liikmed sagedasti ka isegi mitte kohe, mis kasu neile sest seltsist kõik saanud.

Põlluriistu ei ole selts see aasta enam tellinud kui 8 sahka Soomemaalt, mis kokku 136 rubla maksavad, ja 1 veepumba ühes torudega 25 rubla eest. Need riistad on ju Tallinnas, nagu üks kiri tunnistab, mis ma mineval nädalal Soomemaalt sain. Ma tean kindlasti, et meil tuleval aastal neid sahku, kui nad meie põllumeeste seas tuttavaks on saanud, rohkesti saab tellida olema, sest et siin odavus ja headus mõlemad ühendatud on.

Kureherne seemneid telliti mineval kevadel paar tšetverti, aga neid ei olnud siis kusagilt enam saada. Sel talvel olen ma aga mõni tšetvert ju valmis ostnud ja võivad neid need saada, kes soovivad.

Kassa oleku üle ma täna veel aru ei või teha, sest nagu minule näitab, ei ole meie kassameistrid ikka veel oma kassa seletustega järjele jõudnud. Ma palun neid aga väga oma asju nii edendada, et tuleval koosolemisel kassa aruandmise seltsile ette võin panna. Mina omalt poolt pean tunnistama, et minul mitte seda aega ei ole ka seltsi kassa-asju toimetada ja juhatada; see ei ole ka sugugi presidendi amet. Ma kirjutan muidugi igal korral protokollid protokolliraamatu sisse, mis hea tükk tööd on ja mis mujal seltsi kirjutajad teevad. Seda asja ma ka kodus võisin toimetada; aga igal korral kauemaks Pärnu jääda ja ka kassa-asju õiendada, seda minul ei ole võimalik. See sunniks mind viimati kõik tööd seltsi heaks maha jätma. Ma annaksin teile sellepärast seda nõu, teiste kassameistrite kõrval ka üht meest kassameistriks valida, kes kirjamees on ja kes kassaraamatud korras peab. See kassaraamatute korraspidamine ei ole ka mitte kirjutaja asi, vaid seda peavad kassameistrid ise tegema. Ka on meie kirjutajal puhvetiga ja kirjasaatmistega ju nii palju tegemist, et meie tema käest mitte ei või nõuda, et tema ka pool kassameistrit on. See on üks asi, mis meil tahab parandada ja millega meie kohe tänasel eestseisuse valimisel hakatust peame tegema.

Oleme nüüd möödaläinud tööst ennast rõõmustanud, siis vaadakem ka selle peale, mis meil edaspidi kõigepealt tuleb teha ja käsile võtta.

Meie seltsi näite-piimatalitus, millest ka ju kõik maailm räägib ja kirjutab, on nüüd ju, muidugi minu kulu peale üksi, täitsa valmis. Seestpidine seadmine on nii

täielik, nagu seda praeguse teaduse põhja peal võimalik toimetada ja nagu ma seda ühegi Soomemaa piimatalituse koolis nii täielikult ei ole näinud. Riistad on ka kõik ju muretsetud ja tuleval aastal saab temas soome viisi järgi võid tehtud. Minul on nõu seltsi tuleval suvel kord enda juurde kokku kutsuda, et ta oma silmaga kõik ära võiks näha. Viis tütarlast on ennast ka ju õppimiseks pakkunud, aga — ruum puudub, kuhu neid elama panna. Üht hoonet selle tarvis ehitada minu jõud ei kanna ja seltsi jõud ka mitte. Seal ei jää siis muud nõu, kui selle tarvis riigivalitsuse käest abi paluda. Nii kaua kui see asi ei ole täitsa ära toimetatud, ei või ma võõraid õpilasi mitte enda juurde võtta.

Nagu Viljandis maha sai tehtud,[14] oleks meie seltsile suureks kasuks, kui peale meie linna kooskäikude ka maal siin ja seal selts koosolemisi peaks. Sel kombel saaks meie töö enam tuttavaks. Praegu on kihelkondasid, kust meil mitte üht liiget ei ole. Soovida oleks, et meie tuleval aastal selle poolest enam tööd teeksime ja oma küünalt enam rahva sekka kannaksime.

Niisama loodan ma, et meie seltsi lauljad, kes praegu meie seltsi tiiva varju all keelamata koos käivad, ka meie seltsi kassa heaks ühe kontserdi annaksid, kas siis linnas või kusagil maal. Ma palun meelde tuletada, et siin ühe jõud ka teise jõud on.

Siis oleks minul veel üks nõu, kuidas meie seltsi liikmed seks kokku võiksid heita, oma vilja ja produktisid kõige mõnusamal kombel ära müüa. Mõne nädala eest tagasi ostis üks Peterburi mees Viljandi maakonnas mitu tuhat tšetverti otri, 7.50 kop. tšetvert, selle tingimisega üles, neid Tapa raudteejaama viia, kust ta nad oma kottidesse võttis ja raudtee peal Peterburi viis. Kui meie nüüd ühe saadiku läbi Peterburis näiteks õllepruulidega või mujal kauba maha teeks, et meie seltsi poolt seks ja seks päevaks nii ja nii palju sada tšetverti vilja ühte teatavasse raudteejaama saaksime viima, kust teda ostjad vastu võiksid võtta: ma arvan, et meie sel kombel oma vilja eest enam hinda võiksime saada kui seeläbi, et teda mitme käe läbi laseme käia, enne kui sinna saab, kuhu ta peab saama. Ma arvan, et see asi küllalt seda väärt on, et tema üle edaspidi pikemalt nõu peame.

Sel kombel oleksin ma nüüd kõik tähtsamad asjad nimetanud, mis meil nimelt edaspidi tuleksid toimetada. Ja nüüd palun ma teid oma uue eestseisuse nii ära valida, et meie asjad ka tuleval aastal ikka edasi läheksid ja kusagil pool takistamist ei saaks olema. Kõigepealt palun ma teid presidenti valida ja annan teile omalt poolt seda lubamist, et ma ka siis, kui ma mitte enam selle seltsi esimene juhataja ei peaks olema, selle seltsi heaks ikka edasi, nagu siiamaale, kõigest jõust tööd tahan teha.[15]

11

KUIDAS EESTI RAHVAS VAIMUHARIMISE TEEL OMA ÕIGUSELE JÕUAB.[1]

Armsad sõbrad!

Meie kõikide südameid peab suur rõõm täna täitma, kui meie oma seltsi peale vaadates leiame, kuidas igast isamaa nurgast eesti pojad siia kokku tulnud. Ja mispärast siia kokku tulnud? Üks vaimustav nägemine on nende vaimusilma eest mööda läinud, kus nagu üks kauaunustatud heli üle Eesti pinna kõlas, kus Kalevipoja mõõk Kääpa jõest jälle vastu taevast säras, kus Altmaa kaljud tugeva mehe käe all tärisesid ja meie vahvate esivanemate vaimud ilmrahutult oma kalmu kaisust välja astusid, meid oma tõsise silmavaatega kutsudes: «Tule tööle!» Ja meie oleme seda kutsumist kuulnud ja oleme seega tunnistanud, et see eesti vaim meie seas veel elab, keda seitsmesaja-aastane tapmine ilmaaegu on katsunud ära surmata. Sellest on siis ka näha, et see vaim surma voli all sugugi ei seisagi, vaid oma eluõiguse peale toetades ikka edasi võitleb, kuni ta võitu p e a b ja s a a b saama. See on meie tänane rõõm. Aga millas saab see võit tulema? Millas saab inimeste selts üleüldse ju nii haritud olema, et tugevam nõrgemat enam maha ei tohi rusuda ja ülekohtune vägivald õigust oma jalgade alla tallata? Seda meie ette ei või teada. Aga see aeg saab kord tulema, sest inimesed lähevad ikka enam inimeseks, ja kui meie praegust vaimuelu ja poliitika-võitlemisi Euroopas tähele paneme, siis leiame, et pimeduseriik igal pool väga langemas on ja valguselipp ju kõrgel lehvitab. Et pimeduse võimus aga ka meie maalt ja meie rahva pealt pea kaoks, selle eest p e a m e nüüd ka omalt poolt võitlema ja t a h a m e ka kõigest meelest tööd

teha, sest just seda soovides oleme täna siin. Meie k õ i k tahame ühes t ö ö d teha, muudkui s e d a meie ikka veel sealjuures täitsa ei tea, missugust t e e d peame käima, sest neid on k a k s meie ees: vaimuharimise ja poliitika tee. Noh muidugi, mõlemaid ühtlasi peame käima, sest mõlemad käivad kõrvu ja viivad sellesama eesmärgi poole. Kus ühe tee peal enam edasi ei saa, seal pöörame teise peale, ja nõnda jõuame jõudsasti edasi, sest mispärast hakkaksime seal, kus tee liiga roopaliseks läheb, oma rattaid lõhkuma, kui kõrval teise tee peal siledasti edasi võiksime minna! See asi on tähtsam, kui meie arvame: kui meie siin ükspoolsed* oleksime, siis jääksime pea jälle häbisse. Ja et vist mõni liige teie seast täna t e e s t saab rääkima, mida v a i m u h a r i m i s e lipu all ü k s i käiakse, sellepärast tahtsin mina ka s e l l e s t teest natukene kõnelda, kus vaimuharimine ja poliitika käsikäes käivad. Oma kõnes saan ma teid aga jälle eesti rahva sündmuse** sisse viima, sest sündmuses üksi leiame seda, mis meile õpetuseks tarvis läheb. Sündmuse õpetust läheb meile aga vaimuselguseks veel palju tarvis, sest kui meie vaimusilmad ju i g a p i d i lahti on, üksi siis võime kui eesti mehed kõik ühel meelel käsikäes käia ja ei saa enam oma rahva kahjuks kaksipidi mõtlema, kus kindlad eesmärgid silma ees peaksid seisma. — — —

Seadke endile vaimu ette üks pilt, kus lahke mere peal sadanded laevad ümber purjetavad, sadanded inimesed nende laevade sees hõisates ja lauldes rõõmsad on, aga korraga katab must pilv taeva oma päikesega kinni, meri hakkab mustas vahus kohisema, hirmus maru möirates möllama ja pea on kõik inimesed ja laevad lainete põhja kadunud, üksi mõningad killud ujuvad veel vee peal ümber ja kaaluvad nagu värisedes ühelt lainelt teise peale. Eks see üks kurb pilt ei ole? — Ehk kui katk üle maa käib, oma tulise mõõgaga terved rahvapõlved mulla alla saates, kus nad puhkavad nagu vihmapisarad kõrbenud liiva all: noored inimesed veavad ennast nagu elatanud v a n a k e s e d oma elu põlates päevast päeva

* Ühekülgsed.
** Ajaloo.

edasi; sõbrad ja armukesed vaatavad kartes teineteise otsa, nagu näeksid nad vaimusid ümber käivat; tegevate tööliste kihina asemel ei ole muud näha kui suuri rongisid surnuid, keda leinalauludel hauda viiakse. Mõni, kes hauale ühes läks, langeb ise ka, katku noolest äkitselt trehvatud, alla teiste surnute sekka, ning sellele neiule, kes praegu oma emale viimast surmalaulu laulis, laulavad nüüd paari tunni pärast teised sedasama laulu. Hirmus pilt tõesti! Aga kõige hirmsam ta veel ei ole! Ma tunnen üht veel hirmsamat. Nende surma- ja hukatusepiltide juures võib inimeste sõber veel lauldes leinata ja nutta ja oma südamele silmapisarates kergitust leida, aga tema suu jääb vait, tema süda tuksub krambis kokku, kui ta üht rahvast näeb, keda vägivalla teel orjapõlve sisse maha rusuti ja kelle kaela peal rusuja jalg seal orjapõlve tolmus ilma armuta edasi tallab, ilma et oma ohvrile otsa teeks või teda lahti laseks. Vaadake, see on see kõige kurvem pilt, mis maa peal võib olla! Kui üks selts teise järel ahelates sünnib, ahelatele üles kasvab ja ahelatega hauda langeb; kui isa pojale ja poeg pojapojale muud pärandust järele ei või jätta kui ülesrääkimata häda ja vägivaldselt pealesunnitud orjameelt; kes seda häda nägi ja kellel tundja süda rinnas oli, selle leinaja vaimu eest ei kao see pilt ilmas enam ära. Ja vaata, eesti rahvas, see on just sinu pilt, nagu sa teda pool tuhat aastat otsa maailmale oled avaldanud, ehk küll veel vähe neid sinu enese seas on, kes tema hirmsat suurust ära jõuaks tunda või ära mõista, kui teotav ta on. Aga paneme teda terasemalt tähele, ehk hakkame siis ka tema suurusest ja teotavast olekust aru saama ja ehk ka selle oleku vastu ennemalt abi leidma! — Inimene on üks jumalasarnane loom ja temal peavad sellepärast muudest loomadest isesugused õigused olema; üks rahvas on aga mitme tuhande inimese ühendus, on üks suur sugukond, kus ennast kõik õigused ühendavad ja kellel sellepärast ka seda enam õigust peab olema. Mis on siis eesti rahva õigused olnud ja mis on nad praegu? Katsume selle peale lühidalt kosta.

Eesti rahva endisest valguseaja õigusest ma siin pikemalt ei hakka rääkima, sest igal vabal rahval on paljalt üksainus õigus, see on tema vabadus. See õigus on nagu

päikene, mis kõik isamaa taimed mullapinna seest välja avatleb ja kõik lilled õitsema paneb. Ja mis eesti rahvast selle õiguse, see on tema vabaduse põhja peal oleks võinud edaspidi saada, sellest ütleb üks sakslane, G. Merkel,[2] osavate sõnadega sedaviisi: «Nad olid sel ajal» (see on sakslaste siiatulemise ajal) «just selle piiri peale jõudnud, kust neid nende tee ülemale vaimuharimisele oleks viinud, niipea kui neile mõni teine rahvas sõbralikus seltsimises kätt oleks pakkunud. Nende seas ei olnud küll mitte veel ülemad kunstid siginemas, aga nad olid rikkad küllalt tema produktisid endale kaubelda ja neid oma tarviduste sekka üles võtta. Nende vaim ei olnud teaduse tundmiste teel haritud, neil ei olnud kindlaid seadusi ega kindlate õpetuste vormi sisse pigistatud usku; aga selle eest oli neil mõistust küllalt nende asjade tarvidust ära tunda, oli neil loomuse kindlust, teravat meelt, mis munkadele oma küsimistes sagedasti tuska tegi, oli neil seltsliku elu kõiksugu headusi ja vaimu igasugu harimise võimu. Nüüd läigiksid* nad ehk teiste Euroopa rahvaste seas, oleksid neil omad Kant'id,[3] Herder'id,[4] Wieland'id[5] nne. ja nad seisaksid niihästi teaduste kui poliitika riigis ühe väga kõrge järje peal, kui neid omaenese tee peale oleks jäetud.» — Nõnda Merkeli sõnad. Sel ajal oli eesti rahval üks õigus: tema vabadus. Aga pea tuli lugu teisiti. Eestlase loomus sai inetuks varjuks moondatud sellest, mis ta enne oli olnud, tema vaim sai maha tallatud, tema õiepärg tükkideks kistud. Ta jäi küll ikka veel üheks iseäraliseks** rahvaks, aga temal ei olnud enam õigust, temal olid nüüd õigused. Vaatame, missugused need õigused olid, ehk leiame siis tee üles, kuidas jälle oma ainsale pärisõigusele ja seega ühtlasi ka soovitud vaimuharimisele jõuame.

Rousseau[6] oli esimene filosoof, kes selge sõnaga õpetas, et igal maal, kus valitsejaid ja alamaid on, nende vahel ka üks leppimise-kaup kesta, mis küll mitte paberi peal ega dokumentide teel maha ei olla tehtud, aga mis

---

* Säraksid.
** Eri.

siiski vaiksel kombel igale valitsusele põhjuseks* olla pandud. Seesugune leppimise-kaup on ka igal pool härrade ja orjade vahel olemas olnud, mida maailma histooria ilma vaidlemata üles tunnistab. Aga et see leppimise-kaup ehk kontrakt üks vaikne oli ja tema kohused ei ühelt ega teiselt poolt dokumentide teel ära ei olnud määratud, sellepärast oli lugu pea nõnda, nagu vanasõna ütleb: «Kellel vägi, sellel võimus.» Vägevam jagu hakkas nõrgemat aegamööda ikka enam maha rusuma, kuni teda lõppeks täitsa enda alla oli saanud, kus ta nüüd ühest endisest leppimise-kaubast ühtegi enam ei tahtnud teada. Nõrgemale jaole aga tuletas inimeselik tundmine ja õigus seda leppimise-kaupa ikka jälle uuesti meelde, ja kui vägevama jao koormamine lõppeks liiga raskeks läks, hakkas nõrgem jagu ka omalt poolt, valust ja meeleäraheitmisest aetud, seda leppimise-kaupa murdma, hakkas oma ülekohtustele piinajatele nende kurjust kätte tasuma ja — mässamine oli lahti. Et lugu nõnda on, võime iga rahva sündmusest** õppida.

Et ka eestlaste ja saksa rüütlite vahel üks seesugune vaikne leppimise-kaup valitsemas on, seda ei saa keegi salata võima, kes meie maa ja rahva sündmust tunneb. Sakslased võitsid siis, kui siia tulid, meie maad endale, kusjuures nad ennast sel ajal valitseva äravõitmise-õiguse peale toetasid: nemad olid eesti rahva üle võitu saanud, sest et tugevamad olid, sellepärast pidi nüüd Eesti maa nende pärandus olema. Et aga sakslased ise põldu ei võinud või ei tahtnud harida, sellepärast jätsid nad ühe jao neist maadest maa pärisrahva kätte, selle tingimisega, et see-eest teise jao neile valmis hariksid. Siin on siis täitsa üks kontrakt ära tehtud, mille järgi mõlemapoolsetele kohustele kindel määrus sai: ühelt poolt anti üks jagu maad ära, teiselt poolt lubati selle eest andjatele järelejäänud maid harida. Eestlased, kes muidu tõesti kõik välja oleksid rännanud, nagu vanal ajal sagedasti tervetest rahvastest näeme, jäid nüüd tagasi. Et neile aga nende majad ja pooled maad omanduseks jäeti, mida nad sakslaste maaga ühtlasi ka pidid

---

* Aluseks, põhjaks.
** Ajaloost.

ära harima, sellepärast ei võinud nende käest nõutud orjus suurem olla, kui nad jõudsid teha ja nende kätte jäetud maa väärt oli. Isegi on ka mõista, et nende orjus neile nii palju aega järele pidi jätma, kui nad oma elu ülespidamiseks tarvitasid. Sest eestlased ei olnud ennast mitte näljasurmale või sandikepile tinginud, vaid parajale tööle. Tükk aega läks asi nõnda edasi ja eestlaste orjus oli kaunis kerge, aga pea hakkasid sakslased, kelle käes võimus oli, oma töölisi liiga raskesti piinama. Eestlased ei võinud seesuguse koorma all oma maal enam edasi elada ning siin ja seal sündisid mässamised, kus aga vahvad võitlejad ikka kõik võõra mõõga all langesid. Lõppeks ei jäänud siis muud lootust üle, kui seda teha, mis alustuses kohe olid teha tahtnud, see on välja rännata. Aga nüüd nägid sakslased, et nad oma töölisi ära hakkasid kaotama ja et nad kas ise tööd pidid hakkama tegema või nälga surema. Kõige parem ja kristlikum abi oleks siin olnud, kui eestlaste orjused parajal ja seadusekorralisel kombel oleksid ära määratud, aga selle tarvis oli sakslastel liiga vähe ristiusu vaimu: nemad andsid käsku, et ükski talupoeg (sest kõik eestlased olid nüüd ju talupoegadeks tehtud) oma majast ära ei tohtinud minna, vaid kui ta seda teeks, sakslasel, see on mõisnikul, siis luba oleks teda taga ajada ja raskesti nuhelda. Sel kombel s u n n i t i nüüd eestlasi vägivallal seda leppimise-kaupa pidama, mis nende nõrgad esivanemad priitahtlikult olid teinud. Kui rahvas lõppeks selle ülekohtuse nõudmise vastu mitmel kohal jälle üles tõusis ja mässama hakkas, said terved maakonnad tapmise teel inimestest tühjaks. Seal pidasid saksad nõu, et need mõisnikud, kellel palju rahvast oli, ühe jao teistele ära võisid müüa, see on, omad õigused selle rahva peale teiste kätte võisid anda. Need õigused põhjenesid aga eesnimetatud esimese leppimise-kauba peale ja ei võinud sellepärast ühtegi muud olla kui seesugused, mis see leppimise-kaup andis. K õ i g e õ i g u s e vastu oli sellepärast eesti rahvas mõisnikkude karjaks muudetud, kelle seast mõisaomanik üksikuid loomi välja võis valida ja ära müüa. Aga ehk küll lugu nõnda oli ja leppimise-kaupa sakslaste poolt rikuti, siiski kestis ta edasi. See tuleb nimelt siis avalikuks, kui rüütlid oma isevalitsuse

õiguse meie maal ära kaotasid ja teiste riikide alamaks said, kus nimetatud leppimise-kaup uuesti hakkas maksma. Nüüd ei olnud talupojad mitte enam üksi rüütlite omandus, vaid nemad olid ka valitseja riigi alamad ja pidid sellepärast tema käest varju ja kaitsmist saama. Valitseja vürsti silmas olid talupojad ja rüütlid ühesugused tähtsad asjad; t a r g a vürsti silmas pidi pealegi talupoegade pool suurem tähtsus seisma, mille peale ta sellepärast oma armu ka kõigepealt välja valas. Kõik need rüütlite õigused, mis nad ülekohtusel kombel vägivalla teel endi kätte olid kiskunud, pidid nüüd ära kaduma, ja kui riigivalitsus mõisnikkude õigusi mõnes tükis kinnitas, siis võis see üksi eesnimetatud leppimise-kauba põhja peal sündida, see on: riigivalitsus ei võinud muud kinnitada, kui et see leppimise-kaup jälle oma endises olekus valitseks. Sellepärast leiame ka, kui oma maa ja rahva sündmust tähele paneme, et kõik tähtsamad vürstid eestlasi sakslaste, või mis seesama on, talupoegi rüütlite vastu oma kaitsmise alla katsusid võtta ja viimaseid sundida oma leppimise-kaupa, mis esimestega olid teinud, pidada. Rüütlid ei pidanud oma kaasinimeste peale mitte enam vaatama kui elusate töömasinate peale, vaid pidid neile õigust tegema ja mitte liiga nende käest nõudma. Aga et eesti rahvas üheks harimata talupojaseisuseks alla oli langenud, sellepärast ei olnud tema seas mitte küllalt poliitikamehi, kes seda riigivalitsuste püüdmist oleksid aidanud täitsa elusse seada ja eesti rahva oleksid mõistnud oma pärisõigusele viia. Nõnda siis sündis, et kõike seda head, mis riigivalitsused t a h t s i d, kui ka mitte igakord rahva kahjuks ei käänatud, siis ometi esimesel parajal tunnil sakslastest jälle tühjaks tehti. See võitlemine riigivalitsuste ja sakslaste vahel eestlaste heaks läheb veel tänapäeval edasi. Ta on viimasel ajal ka ju kaunikeselt edenenud, ja nimelt sellepärast, et eesti rahvas ju enam haritud on ja enda seas poliitikamehi on jõudnud sünnitada, kes ühes tema eest võitlevad. Paljad püüdmised vaimuharimises, ilma poliitika-püüdmisteta, ei saaks meie rahvast millaski tema õigustest välja ja tema õiguse sisse viima, sest et meie vastaliste arv liiga suur on ja nemad väga hästi teavad, et nii mitu sammu, kui meie edasi teeme, see nende kohta

nii mitu sammu tagasi tähendab. Ju mitu korda on eesti rahvas oma vaimuharimisega mõnusat alustust teinud, aga ikka jäid need püüdmised pea jälle soiku — tema poliitikamehed puudusid ja tema töö oli sellepärast ükspoolne* ja ilma pika kestuseta. See astub meile elavalt iga sammu peal silma ette, mida oma rahva sündmuse sisse teeme, tähele pannes, mis 700 aasta sees meie õigused kõik olnud ja kuidas nad jälle kadunud või ennast muutnud.

Kui eesti rahva vanema sündmuse peale vaatame, siis peab meile ikka Laokoon[7] vana kreeka rahva mütoloogiast meelde tulema, kuidas ta kahe meremaoga edasi ja edasi võitleb, ikka raskemate hingamiste, ikka krambisarnasemate tõmmutamiste**, ikka enam sureva silma ja meeleäraheitvate püüdmistega vastu pannes. Aga ilmaaegu! Hirmsad pisuhännad tõmbavad tema rinna kokku: ta langeb maha ja tema liikmed on kihvtistele hammastele saagiks. Nõnda eesti rahvas. Ta võitles kaua sõdijate pappide ja röövijate rüütlite vastu, aga lõppeks langes ta ometi ja kaotas oma vabaduse, oma maa loodusliku õiguse, ning tema üksikute vendade elugi ei olnud pärast enam kui selle hinna väärt, mille eest teda osteti. — Aga pea hakkas pappide rüütliriigi peale igalt poolt vaenlasi tulema. Rootslased, venelased ja taanlased võitlesid meie maal, mida nad enda alla tahtsid heita, kuni herrmeister Gotthard Kettler[8] valitsusekepi viimaks Poola kuninga kätte andis.[9] Vaevalt oli aga see töö tehtud, seal hakati kuningriigi poolt kohe ka ju rüütlite väevõimust sisse piirama ja nende ülekohut keelama. Üleüldse on imeks panna, kuidas iga suur mees, kes Baltimaade üle valitses, eestlasi ja lätlasi katsus ülendada. Vahva ja tark Poola kuningas Stefan Bathori[10] (ütle: Baatori) oli esimene, kes kätt selle tähtsa töö külge pani. Tema volinik Bogislavski[11] ütles aastal 1586 kokkutulnud rüütlite vastu, et nad oma talupoegi nii raskete piinamistega vaevata, «mille sarnaseid terves maailmas, ei paganate ega metsinimestegi seas millaski näha ei ole olnud.» Kuningast Bathorist läks

* Ühepoolne, ühekülgne.
** Tõmblemiste.

nüüd käsk välja, et talupoegi meie maal mitte enam ihunuhtlusega ei peatud trahvitama, vaid üksi rahamaksuga. Ka hakkas ta ju rahvale koolisid muretsema, suri aga kesk nende plaanide täitmise vahel ära, nõnda et kõik rahva parem lootus korraga jälle kadunud oli. Terve Poola valitsuse ajal jäi nüüd meie rahva lugu seks, mis ta siiamaale oli olnud, muudkui et talupojad aastal 1598 luba said oma ülejäänud vilja linna viia ja sealt ise oma tarvidusi koju tuua. See luba näitab kõige selgemalt, kui hirmus ju selleaegsete talupoegade lugu oli. Siiski ei tohitud sellegi loa järgi teha, nagu pärastpoolsed Rootsi seadused tunnistavad.

Poola valitsus lõppes Liivimaal otsa ja eestlased olid Rootsi alamad. Seal läks Gustav Adolf'iga[12] uus täht eesti rahvale üles. See mees, kes Saksamaa priiuse eest sõjasurma läks, keda ju kolm aastasada kui kõige targemat, ausamat ja inimeselikumat äravõitjat austavad, see mees läks kindla meelega meie maa sakslaste hirmsa väevalitsuse kallale ja pani nad tugeva käega õiguse seaduse alla. Leppimise-kaup, millega sakslased ja eestlased alustuses kokku olid heitnud, maksis nüüd jälle pika aja pärast. Et mõisnikkusid ja talupoegi ju lapsepõlvest saadik harjutada ennast ühe riigi kaaskodanikkudeks arvama, andis ta käsku, et talupoegade lapsi niisama Riia gümnaasiumi vastu peati võetama kui rüütlite poegi. Ta ei andnud eestlastele mitte üksi voli oma ülejäänud vilja ära müüa, vaid seadis ka teatavad päevad laadapäevadeks, kus talupoeg oma kauba ka härra tahtmise vastu linna võis viia. Lõppeks võttis ta talupojad nende toorete ja tigedate pärishärrade kohtumõistmise õiguse alt ära ja andis neile avalikud kohtud. Sellepärast Lützeni lahingus aastal 1632, kus G. Adolf langes, ei kaotanud mitte üksi protestandi usk oma kaitsva ingli ära, vaid ka eesti rahvas.

Peale Gustav Adolfi surma algas üks 50-aastane kurb aeg. Eestlastel olid küll mõned väikesed õigused omanduseks saanud, aga rüütlid mõistsid seda teisel teel osavalt kõik jälle tasa teha. Talupoegadel oli küll luba oma ülejäänud vilja ära müüa, aga nende orjus aeti nii suureks, et neil endagi jaoks millaski küllalt ei saanud. Pärishärra ei tohtinud enam nende üle kohut mõista

ja neid surmaga nuhelda, aga kodunuhtlus, mis nende kätte oli jäänud, oli seda hirmsam. Talupojad võisid küll kohtute ees kaevata, aga nad ei tohtinud seda teha, sest siis ei olnud neil enam oma härrade poolt elu. Lõppeks aastal 1681 nõudis Kaarel XI[13] otsekohe rüütlite käest, et nad talupoegadele jälle nende vabaduse tagasi annaksid. Selle läbi ta aga ärritas kõik rüütlid enda vastu vihale üles. Et neile häbi teha, andis ta kroonumõisade peal, mille arv siis väga suur oli, ühe seaduse oma talupoegadele, misläbi nad niihästi kui vabaks said ja mis nüüdki veel edasi kestab, kus need mõisad ju kroonu käest kingituste või muul teel pärishärrade kätte ei ole saanud. Sakslased sülitasid tuld Rootsi valitsuse vastu (nagu praegu Vene valitsuse vastu), nad heitsid heameelega Peeter I[14] alla, kes selle eest kõik nende eesõigused kinnitas. Peeter vist ei teadnud, kuidas need eesõigused eesti rahva peal litsusid; ka olid sakslased ainud vahemehed ja Peeter arvas neid sellepärast üksi riigiseisusteks. Pärast oli jälle niihästi temal kui ka tema järgmistel valitsejatel oma võimuse kinnitamisega nii palju tegemist, et nendel aega sugugi järele ei jäänud uuesti allaheidetud maade talupoegade peale mõtelda. Kuni aastani 1765 läks üksainus seadus talupoegade heaks välja. See seadus on aastal 1756 kinnitatud ja keelab ära, et talupoegadele ei tohita abielusse minemise juures takistusi tee peale seada. — Alles suure Katariina II[15] ajal tuli eesti rahvale jälle parem põli, sest see suur vürstinna hakkas jälle jõudsasti seda teed edasi käima, mis Stefan Bathori ja Gustav Adolf, need oma aastasaja kõige suuremad valitsejad, eesti rahva päästmiseks olid hakanud kõndima. Peale selle, kui Katariina aastal 1763 ise Liivimaad oli käinud vaatamas, laskis ta oma kindralkuberneri, krahv v. Browne'i[16] (ütle: Brauni) läbi, nagu Bathori kahesaja aasta eest Bogislavski läbi, rüütlitele ette panna, et nad hirmsale olekule oma maal otsa teeksid ja eestlastele ühe kindla valitsuse annaksid. Rüütlid aga tunnistasid kõik kaebtused laimamiseks ja palusid vastu, et nende eesõiguste külge mitte ei saaks puudutatud. Nende vastupanemine oleks ehk ka enam mõjunud, kui mitte üks kõige ausam mõisnikkudest, landraat Carl Friedrich baron

v. Schoulz[17] talupoegade poole ei oleks heitnud ja seeläbi toime seadnud, et neile jälle mitmed õigused päranduseks said. See läbi ja läbi aus mees tundis ära, kui väga talupoegadele ülekohut tehti. Ta ei vaadanud kasu peale, ei hoolinud pilkamisest ja naerust, vaid tegi, mis keegi tema seisusevendadest järele ei julgenud teha, see on, ta laskis oma mõisade talupoegadele ühe seaduseraamatu trükkida, kus ta ennast, niipalju kui sel ajal võimalik oli, jälle selle leppimise-kauba põhja peale seadis, mille järgi sakslased eesti ja läti rahvaga alustuses olid kokku seltsinud. Selles seaduseraamatus ei seisnud küll muud ühtegi, kui et talupojal luba olla seda, mis ta teenib, endale pidada, et ta nii kaua, kuni oma orjused ära jõuab teha, oma maa omanikuks pidada jääma ja et mõisnik mitte enam üksikuid liikmeid perekonna seest välja ei tohtida kiskuda, ära müüa või ära kinkida. Need olid kõik selle seaduseraamatu õigused, mis jälle näitavad, kui hirmus sel ajal talupoegade lugu meie maal oli. Aastal 1765 pani baron v. Schoulz oma seaduseraamatu prooviks rüütlite ette ja jutustas elava kõnega, kui hirmsasti suurem jagu mõisnikkusid talupoegadega ümber käivad ja kuidas mõisnikkudele enestele kasuks olla, kui nad kindlad seadused ära määrata ja nende järgi talupoegade üle valitseda. Aga suure valjusega rääkisid rüütlid tema vastu, pilkasid teda pealaest kuni jalatallani ära, korjasid tema seaduseraamatud kokku ja panid nad oma laekasse. Nüüd katsus Schoulz niigi palju korda saata, et need kergitused tema endagi talupoegadele saaksid kinnitatud; aga ka see nõu läks nurja. «Seesugused muudatused on meie maa õiguste vastu,» üteldi temale; «iseenese kohta võid ju sa teha, mis sa tahad, aga oma järeltuleva soo õigusi sa ei tohi ära anda!»

Schoulzi eeskuju andis aga siiski riigivalitsusele enam jõudsust* ning Katariina tungis nii kaua rüütlite peale, kuni mõningad õigused ometi talupoegadele osaks olid saanud. Need õigused olid järgmised: 1. Talupojal tohib varandust omanduseks olla. 2. Talupoega ei tohita mitte üle piiri või turu peal ära müüa. 3. Kergeid süüsid tohi-

* Ergutust, virgutust.

takse üksi piitsadega, suuremaid süüsid, nagu vastutõrkumist nne., mitte enam kui kümne paari vitsadega trahvida, kusjuures iga paariga 3 hoopi antakse. 4. Talupoegi, keda vangi pannakse, peab soojas rehes või mujal sooja ruumi sees hoitama. 5. Talupoegi ei tohita abielusse minemise juures keelata. 6. Talupojal on õigus nälja-ajal oma mõisniku käest seemne ja leiva poolest abi nõuda. 7. Uuendati G. Adolfi seadust, mis jälle täitsa unustusse oli jäänud, see on, et talupojal luba oli oma mõisniku ülekohtuse üle kohtu ees kaevata. 8. Oli suurte katkude ja muude raskete haiguste ajal talupojal luba kroonu poolest peetud maakonna-tohtrite käest abi nõuda. Need on kõik need kergitused ja õigused, mis eesti rahvas sel ajal riigivalitsuse lõpmata suure sundimise läbi sai. Meile ei näita nad küll sugugi kui õigused välja, aga sel hirmsal ajal olid nad ju väga suured asjad. Ka julgesid 1765. aastast saadik üksikud ausad mehed, kelle süda eesti ja läti rahva koledat piinamist enam vaikselt ei kannatanud pealt vaadata, niihästi Balti- kui Saksamaa avalikkudes ajalehtedes talupoegade heaks oma häält tõsta. Seeläbi jäi mõnigi hirmus tegu tegemata või peitis ennast pimeduse sisse, ning õiguse tundmine kasvas üleüldse rahva juures.

Oleks Katariina kauem edasi elanud, siis oleks eesti rahva põli ehk veel rutemini parenenud, sest sellel suurel vürstinnal olid teiste nõude seas ka ju talupoegade priiks laskmise mõtted, aga tema suri enne nende täitmist ära ja keiser Paul I[18] kinnitas ja andis sakslastele kõik nende vanad eesõigused jälle tagasi. Eesnimetatud Katariina-aegsed õigused olid nüüd kõik tühjaks tehtud, ning maapäeva peal, mis rüütlid peale selle aastal 1797 pidasid, valisid nad kohe mehe maamaršaliks, kellest nad teadsid, et ta pärisorjade parandamiseks kriipsukest järele ei annaks. Tema asemele sai pea küll teine ausam mees, kubermangumaršal v. Sivers,[19] aga mis selle maapäeva peal talupoegade «heaks» kõik ära määrati, paneb meid tõesti värisema. Õnneks ei kinnitanud keiser Paul seda seadust, mille läbi ta ehk oleks kaua kestma jäänud. Ma tahan paljalt kaks punkti temast nimetada, millest meile arusaamiseks küllalt saab. Seaduse kõige esimene punkt kinnitab: «Pärishärra ei tohi oma talu-

poegi mitte mujale ära müüa kui mõisnikkude kätte, kes Riia kubermangus elavad; müümise juures ei tohita abielurahvast lahutada, aga kinkida võib neid vaesemate mõisnikkude kätte.» — Noh, eks see suur arm ei olnud: müümise juures ei tohita abielusid lahutada, vaid üksiainult kinkimise juures! Ja seesuguseid seadusi tehti meie maal 75 aasta eest! — Teises punktis, kus talupoegade kaebamisest mõisnikkude peale räägitakse, kinnitatakse, et nende kaebtuste üle üks rüütlite konvent esimese ja viimase otsuse annab, keda selle maakonna landraat, kelle ees talupoeg ka kaebab, kokku kutsub. Kui aga see konvent mõistab, et talupoeg ilmaaegu on kaevanud, siis saab ta esimesel korral 10 paari ja teisel 20 paari vitsu kirikusambas; kolmandal korral aga peab teda raske töö peale ära saadetama.

Olgu sest kurvast ajast küllalt räägitud. Aastal 1801 tuli Aleksander I[20] valitsusele ja see armuline vürst tungis vägevasti seepeale, et eesti rahvale tema õigus saaks. Ju aastal 1804 sai uus seaduseraamat valmis,[21] mille järgi talupojad niihästi kui priiks said, sest et nende orjused selle seaduse järgi kindlasti ära olid määratud ja neile pärisrent kinnitatud. See kaunis kord sai seeläbi ära lõpetatud, et 15 aastat hiljem eesti rahvas ka nime poolest priiks sai tunnistatud,[22] aga ühtlasi ühe uue seaduse läbi oma seisuse poolest nagu õhu sisse seatud, kus temal enam ühtegi kindlat põhja all ei olnud. Mis vaheajal kuni meie uue vallavalitsuste seadmiseni meie maal pruuk oli, seda teie ju kõik teate ja olete ka ise näinud, sest alles mõne aasta eest tagasi on meie praegune armuline keiser Aleksander II seda hirmsat peksu- ja kurnamise-aega lõpetanud.

Kui meie nüüd selle 700-aastase pimeduse-aja peale tagasi vaatame, siis leiame, et seal eesti rahval õige palju õigusi on olnud, aga väga vähe õigust. Need õigused olid ka kõik üksiainult sellepärast tehtud, et eesti rahval seda ühte õigust meelde ei tuleks nõuda, mis temal oma leppimise-kauba järgi sakslastega oleks pidanud olema, see on: ühevääriline riigikodaniku õigus. Sakslased olid meie maad ära võites neid selle aja pruugi järgi endale võtnud, aga poole neist maadest sellepärast eestlastele tagasi andnud, et nad mitte välja ei rändaks,

vaid sakslastega ühtlasi riigikodanikkudeks heidaksid. Seda leppimise-kaupa on sakslased pärast hirmsal kombel murdnud, aga ei ole teda ennast seeläbi nii kaua tühjaks teinud, kuni eesti rahvas tema täitmise peale tungib. Täidetud saab ta aga siis olema, kui eestlastel täitsa ühesugune poliitika-õigus meie maal sakslastega kätte on tulnud, ühesugune õigus maapäevade peal, kohtutes ja linnavalitsustes. Kuni meil see meie leppimise-kauba õigus käes ei ole, ei tohi meile keegi armastusest ja leppimisest rääkida, sest see ei oleks muud kui üks orjaarmastus ja hädaleppimine. Et aga ükski riisuja heal meelel oma saaki välja ei taha anda, sellepärast meie ka armu ei tohi ja ei pruugi loota, vaid peame sealt abi otsima, kust seda auga võime saada. Kõik targad ja kuulsad valitsejad on aga eestlaste poolt olnud ja meie ei pea sellepärast ära unustama nende abi osavalt tarvitamast ja ka jumalat palumast, et ta meile ikka tarku valitsejaid annaks. Ja et vaimuharimist üksi seal võimalik edendada, kus rahval poliitika-priiust on, sellepärast peab iga haritud eesti mees, kes oma rahva vaimuharimist üleüldse soovib, selle rahva poliitika-püüdmisi kõigepealt aitama edasi saata. Et see tõesti nõnda on, tahan ma nüüd veel lõppeks paari sõnaga näidata.

Oma rahva pimeduse-aja sündmust tähele pannes nägime, kuidas sakslased iga sündsat muudatust poliitika-elus seepeale tarvitasid, et oma eesõigusi suurendada ja eestlasi ikka enam ja enam üheks orjavääriliseks rahvaks teha, et seeläbi tema vaimuelu maha rusuda ja seda tundmist tema meelest ära kustutada, et temal oma leppimise-kauba järgi nendega siin maal ühesugune poliitika-õigus on. Seda on rüütlid veel paari aasta eest tagasi uuesti katsunud ja saavad seda ka edaspidi ikka edasi katsuma. Sellepärast on ka kõik nende meele vastu, mis eesti rahva kõrgemat vaimuharimist tähendab, sest üks kõrgesti haritud rahvas ei lase ennast mitte oma õiguse vastu tallata ja ei saa ka rahuga pealt vaatama, kui seda õigust katsutakse tühjaks teha. Kõik, mis siin maal h a r i t u d on, peab sellepärast ühtlasi ka saksastatud olema — see on sakslaste püüdmine. «Meie tahame küll ukse lahti hoida, et nad meie juurde tulevad, aga

muidu mitte kriipsukest järele anda,» — nii kirjutab W. v. Bock[23] alles aasta eest tagasi eestlaste vaimuharimisest rääkides. Eesti rahva vaimuharimist nad aga muul teel ei või keelata kui poliitika teel; sest ehk nad küll meie m a a ära võitsid, siis nad ometi meie r a h v u s t ära ei jõudnud võita. Meie oleme ikka veel eesti rahvas: see õigus on meile meie vanast vabaduse-ajast üksi puudutamata omanduseks jäänud. Seda omandust ei ole meilt 700 raske aasta sees ära jõutud riisuda ja ei jõuta seda ka edaspidi. Aga meie ühendamist ja vaimuharimist keelata ja meid seeläbi üheks alatuks ja põlatud rahvaks teha, seda võivad sakslased poliitika teel küll nii kaua, kuni meie leppimise-kaup nendega oma täies tähtsuses mõjuma ei hakka ja poliitika õigusekaalud meie ja nende vahel täitsa ühesugused ei ole.

Mis meie sellest kõigest võime õppida, seda ma siin enam laiemalt ära ei hakka seletama: ta on ilma seletamata selge. Tahame, et meie rahvas oma vaimuharimises teiste Euroopa rahvastega ühe järje peale jõuab — ja seda tahtes ja soovides meie ju täna siia kokku oleme tulnud —, siis peame selle eesmärgi poole tõtates kõigepealt seepeale mõtlema, et nii kaua, kuni meie sakslaste käest oma leppimise-kauba õigused jälle kätte ei ole saanud, see on praeguse aja nõudmiste kohta: kuni meil maapäeva peal nendega täitsa ühesugune õigus ei ole, nagu Soomemaal soomlastel, kuni meie kohtutes ja linnades sakslaste üksine valitsus otsa ei lõpe, seni ei või tähtsast vaimuharimisest meie maal juttu olla. Mis aitab meile näiteks meie Aleksandri-kool,[24] keda meie kümneaastase võitlemise järel oleme kätte saanud, kui tema sees koolitatud noored mehed ühtegi avalikku ametit ei või saada, sest et need kõik sakslaste käes on ja saksa keele sundmuse all seisavad? Mis aitavad meie uued kooli- ja muud õpetuseraamatud, kui neid saksad luba ei anna koolides tarvitada? Mis aitavad meie ausate meeste kaunid ja vaimustavad mõtted, kui neid võimalik ei ole trükkida? — Eesnimetatud tarkade valitsejate aegadega lähevad kõik meie rahva ilmaliku kirjanduse paremad ajad ühte. Stefan Bathori ajal tõusis Welterus[25] üles, kes meie teada esimese eesti keele lugemiseraamatu välja andis; Gustav Adolfi ajal: Brockmann,[26] Stahlen,[27] Sale-

mann,[28] Göseken;[29] Kaarel XI ajal: Hornung[30] ja muud; Katariina II ajal: Hupel,[31] Lükke,[32] Arvelius,[33] Henkel,[34] Hehn,[35] Lithander,[36] Raudjall,[37] Marpurg[38] nne. Igaüks neist valitsejatest äratas nagu ühe uue kevade üles, aga peale selle tuli ikka jälle käre talv, mis kõik elu kinni pani. — Praegu on eesti rahva vaimuelul seesugune kaunis aeg, nagu seda temal sadade aastate sees ei ole olnud. Aga kui kaua saab ta kestma? Need mehed, kes poliitika põllul eesti rahva eest võitlevad, teavad üksi, kui palju aega, vaimukindlust ja iseenese ohverdamist ära on kulunud, enne kui praegune hea kord kätte võis tulla. Nemad teavad aga ka üksi, kui palju iga päev veel võitlemist on, et asjad jälle tagurpidi ei lähe. Ja laske paar meest, keda ma siin ei või nimetada, oma silmad kinni panna, siis ei ole sugugi ette teada, mis sünnib. Sellepärast, armsad eesti vennad, võidelgem ja tehkem vahvasti oma rahva vaimuharimiseks tööd, aga ärgem unustagem ära, et need tööd poliitika-tööga käsikäes peavad käima. Meie soovime kõik oma rahva vaimuharimist; aga sellele vaimuharimisele võime üksi siis jõuda, kui oma poliitika-õigusele oleme jõudnud, mis meil meie esivanemate leppimise-kauba järgi siin maal peab olema. Kui meil see õigus käes on, alles siis võime oma vastalistega vaimupõllu peal keelamata võitlema hakata ja alles siis on meil lootust võitu saada, sest nagu öeldud, meie m a a d on sakslased küll ära võitnud, aga meie r a h v u s t mitte, ehk küll see võitlemine rahvuste vahel uuemal ajal ka jälle jõudsasti peale on hakanud. — Aga meie tahame kõik nagu ü k s mees nende vastaliste vastu seista, nagu ü k s mees, ütlen ma, sest meie hulk on veel liiga väikene, kui et meie ennast ju mitmesse parteisse tohiksime jaotada. Meie lipu peal seisku üksi see üks sõna: «Eesti», muud ühtegi; kõik teised asjad peame nüüd veel omavahel arutamata jätma ja iga võitlejat selle oma sõjariistaga võidelda laskma, millega ta kõige mõnusamalt on õppinud ümber käima. Nii tahame kui ü k s mees kokku hoida ja ühel meelel edasi astuda, nõnda et meie laulikute isa Kreutzwaldi sõnad, mis ta «vahist Emajõel» ütleb, ka meie seltsi kohta sünniksid:[39]

«Ta vaatab kõrgel Taara maad,
kus muiste vaprad elavad,
ja vannub: Jääd kui minu rind —
sa Eestiks, jõgi, murupind!
Mu isamaa, võid rahuga
su armsas sängis uinuda:
Vaht truu ja kindel Emajõel
sul seisab eel!» —

12

SOOME MAA JA SOOMLASED.[1]

Kõned, mis C. R. Jakobson Pärnu ja Viljandi Eesti Põllumeeste Seltsis ja mujal pidanud.

Soome maast ja rahvast üleüldse.

Austatud põllumehed ja eesti vennad! Suure rõõmuga teretan ma teid siin täna, sest nagu meie tänane programm tunnistab, olen ma nii õnnelik, et teile sest jutustada võin, mis ma omaenese silmadega meie kallite vendade seas Soomemaal näinud olen. See nimi «Soomemaa» on teid ka rohkesti siia täna kokku kutsunud, sest nagu teie igaüks mind selle soovimisega kodust välja saatsite, et ma teile sõnumeid tooksin sellest maast, millest laulik ütleb:[2]

«Siin ap leian seda paika,
kus meil õitsid õnnelilled
vanaaegse vainudella,
ennemuistse ilmadella;
kus me oma kuldsel rajal,
rõõmu-, rahurikkal ajal
isa kojas kasvasime,
eide kätkis kiikusime —
kust meid kandis Kalevala
vahva võidu valinates
taeva piire taplemaie,
võõra maale võitlemaie.»

Nii olete täna kõik siin koos ja teie vaigistamata igatsus südames hüüab jälle laulikuga:[3]

«Tere, soome suguvennad!
Kalevite kallid kännud,

lapsukesed lainte langul,
pojad Põhja piiri kaldal,
südamesta sügavasta,
arme meelest avarasta
igatsused heljuvalla,
rõõmud tõesti tõusevalla,
kui teid tulen tutvustama
üle silla Soomemaale.»

Nii laulab Sakala laulik meie südame põhjast välja ja nii kanname meie, Pärnu ja Viljandi mehed, oma pead kõrges, laias silmaringis ümberringi vaadates ja tunnistades, et veel mitte «esimesed viimased» ei ole, nagu hilja aja eest tagasi meie kohta trükitud. Isamaa-armastuse tööpiirid on mitmesugused, ühed laiemad, teised kitsamad. Ja looduseseadus nõuab, et iga loom tüdinemata seda teed käib, mis tema loomu ja jõuga kokku sünnib: kana kanarbikus liiva sees kaabib ja kotkas kõrgel taeva all keerutab. Jääb igaüks oma loodusliku piiri sisse, siis on kõik asjad heas korras. Nõnda olete ka teie, Pärnu ja Viljandi mehed, o m a piiri sisse jäänud, kui teie, oma laiemast silmaringist üle vaadates, minule käsku andsite:

«Vaata jälle — seda paika,[4]
kus me isad enne käinud,
emad-vennad võõrusella,
piigad lustipidudella.
Kus nad kannud kokku löönud,
kuningriigi tervist joonud,
nagu meie muistsed laulud
pidupõlvest pajatavad!»

Soome maast ja soome vendadest pean ma teile täna rääkima, — jah, see on üks raske asi praegu! Kus nii palju jutustada on, kus vendi nähes nii palju rõõmutundmist ja oma kodu meelde tuletades nii palju leinamist ja südameahastust, — millega pean seal alustust tegema ja kuidas rääkima, et ühetasase sõnaga etteseatud rada jään käima ja oma südame ülevoolamise tagasi suruma? Aga ma tahan oma vere tulist käiku vaigistada ja saan teile oma esimeses kõnes nüüd Soome maast ja valitsu-

sest üleüldse jutustama, siis teises kõnes Soome tänavustest suurtest näitustest ja kolmandas iseäranis minu teekonnast Soomemaal. Ma tean ette, et teil kõikidel nende piltide juures sagedasti meie oma maa ja rahvas meelde tuleb ja teie süda niisama nagu minul tundmustest üle tikub voolama, mis teie rõõmu ja kurbtust ühtlasi tunnistavad. Aga need tundmused olgu meile üksiainult kihutajaks ja karastajaks meie tuleviku tee peale; nemad äratagu meie vaimu ikka suuremate püüdmiste poole ja tõstku meie jõudu ja vaprust selsamal mõõdul. Kui meie kõik ühes armastuses ja ühest jõust tööd teeme, siis saab tõesti ka meie maale ja rahvale üks aeg tulema, kus meie oma looga niisama rahul võime olla, nagu seda praegu meie vennad soomlased teisel pool Soome lahte on.

Meie, eestlased, teame kõige paremini, missugune tähtsus maa valitsusel ja seadustel rahva harimise ja elukorra kohta on. Oma silmadega oleme näinud, kuidas meie praeguse kogukonna-seadusega,[5] kus valitsus ligemate asjade kohta meie rahva enese kätte sai, kümne aasta sees üks hoopis uus elu ja õitsemise-aeg meie maale tulnud. Sellepärast soovime kõigepealt teada, kuidas riigivalitsus Soomemaal on, ja ma tahan teile sest ka ju sellepärast kõigepealt jutustada, et teil, kui minu kõnet soome rahva elust ja olust kuulete, mitte arusaamatu ei oleks, kuidas meie ja nende maa vahel igapidi nii suur vahe praegu võib olla.

Suurvürstiriik Soomemaa on Vene suure keiserriigiga nii ühendatud, et Venemaa keiser ikka ka Soomemaa suurvürst on ja et mõlema maa välised toimetused ühendatud seisavad. Seestpidise valitsuse ja kohtute poolest on Soomemaa üks ise riik. Tema konstitutsioon ehk valitsuse-kord on üks kõige vanematest Euroopas ja põhjeneb 21. aug. 1772. aastal antud seaduse peale (kus Rootsi kuningas Gustav III jälle selle valitsuse-korra elule tõstis, mis Gustav Adolfi ajal oli olnud), ja 21. veebr. ja 3. aprillil 1789 antud ühenduse- ja kindluseaktide peale, nagu ka keiser Aleksander I Soomemaa rahvale antud ja kõikidest järeltulevatest keisritest uuendatud tõotusekirja peale 15/27. märtsist 1809. aastal. 1809 sai Soomemaa jäädavalt Vene riigiga ühendatud, peale selle kui ta seitse ja poolsada aastat Rootsi valitsuse all oli seisnud.

Rootslased olid ristiusu soomlaste sekka viinud ja rootslaste läbi oli Soomemaa ka kõik need priid seadused endale päranduseks saanud, mis Rootsis valitsesid ja nimelt ühe täitsa prii talupoja-seisuse peal põhjenesid. Pärisorjust ei ole Soomemaal millaski olnud ja sellepärast kannab soomlane praegu veel tänutundmist Rootsimaa vastu oma südames. Keiser Aleksander I, see armuline ja kallis valitseja, kes meie maalt pärisorjuse ära kaotas, kinnitas soomlastele kõik nende vanad õigused ühe tõotusekirja läbi, mis ta 15. märtsil omaenese käega armulikult alla kirjutas ja 17. märtsil 1809 Barga linnas kokkutulnud Soomemaa seisustele andis. Nende kinnitatud põhiõiguste järgi on Soomemaa valitsus praegu järgmine:

Soomemaa riigivalitsust toimetavad senat ja maapäevad. Senati seisukoht* on ikka Helsingi linnas ja 18 senaatorist kokku seatud, keda keisrihärra Soome riigi kodanikkude seast valib. See senat langeb kahte jakku ehk departemangu: kõige ülem kohus (soome keeles: oikeus-osasto), ja riigiasjade toimendaja jagu (talous-osasto). Senati president on kindralkuberner. See senat valitseb keisrihärra nimel ja pannakse keisrihärrale kõik asjad otsuseandmiseks ühe minister-riigisekretäri läbi ette, kes ikka seal elab, kus keisrihärra päris elukoht on.

Maapäevad (soome keeles: valtiopäivät), kellele senat seadused kinnitamiseks ette paneb, saavad iga viie aasta pärast kolmeks kuuks keisrihärrast kokku kutsutud. Seal on kõigel neljal seisusel omad saadikud: rüütlitel, talupoegadel, linnakodanikkudel ja kirikuõpetajatel. Rüütlitest on iga sugukonna pea saadik ja on praegu Soomemaal 236 seesugust sugukonda. Teised seisused valivad oma saadikud. Talupojad valivad järelnimetatud kombel: iga kihelkond (Soomemaal on väga väiksed kihelkonnad) saadab ühe valija (valitsija) kohtukonna (kihlakunta) kohtumehe juurde ja need valijad valivad seal siis ühe saadiku, kas eneste keskelt või mujalt maapäeva peale. Seesuguseid «kihlakuntasid» on Soomemaal 57. — Linnakodanikud valivad oma

* Asukoht.

saadikud linnas, ja nimelt valib iga linn, kellel vähem kui 6000 hinge on, ühe saadiku, suuremad linnad aga iga 6000 hinge kohta ühe. — Kirikuõpetajad valivad igast praostkonnast (rovastikunta) ühe saadiku. Peale selle istuvad kirikuõpetajate seas ka ilma valimata Soomemaa kolm piiskoppi, kellest Turu piiskop iga kord eesistuja on. Ka istuvad veel kirikuõpetajate seas 2 saadikut universiteedi professorite seast ja rahvakoolmeistrite 6 saadikut, keda koolmeistrid eneste keskelt valivad. Nende seisuste eesistujad ehk presidendid valib keisrihärra ise välja. Oma sekretärid ehk kirjutajad valivad rüütlid, kirikuõpetajad ja linnakodanikud ise; talupoegadele valib keisrihärra maa seadusetundjatest ühe sekretäri välja.

Tahetakse mõnd uut seadust anda, siis paneb teda senat keisrihärra nimel maapäevale kinnitamiseks ette, kes teda vastu võib võtta, ära võib visata või ümber muuta. Seesugust muudetud seadust võib keisrihärra kinnitada või ka mitte kinnitada. Ilma maapäeva loata ei tohita mitte üht uut seadust anda, aga ka mitte üht vana seadust kaotada; ka ei tohita ilma tema loata ühtegi uut maksu rahvale peale panna ega soldateid võtta.

Igaüks seisus käib oma iseäralises toas nõupidamiseks kokku ja annab asja kohta oma iseäralise otsuse. Nendel koosolemistel on ikka ka mõned senatiliikmed ligi, et seletusi anda, kui tarvis, aga ilma et neil nõu-otsuste tegemise juures hääleandmist oleks. Uute põhiseaduste, eesõiguste ja uute maksude juures peavad kõik neli seisust nende poolt olema, kui nad kindlaks seaduseks peavad saama. Muud uued seadused saavad kindlaks, kui kolm seisust nende poolt on. On kaks seisust ühe uue seaduse või nõu poolt ja kaks tema vastu, siis ei maksa ta ühtegi.

See on Soomemaa riigi valitsus. Ma pean tunnistama, et ma üht kaunimat ja priimeelelisemat* valitsust Euroopa monarhiates ei tunne. Aga seesuguses täiuses see seadus veel kaua Soomemaal ei ole. Alles viimastel maapäevadel 1862 ja 1867 said vanad Rootsi seadused seks täitsa priimeeleliseks täiendatud ning keisrihärra

* Vabameelsemat.

Aleksander II, kes ka eesti rahvale meie uue kogukonnaseadusega nii palju armu üles on näidanud, on soomlastele selle lõpmata suure kingituse andnud. Aga soomlased ise ka ei ole oma käsi rüpes hoidnud: unistades ei tule ükski asi kätte. Et kõik asjad Soomemaal nii kaunisti edasi lähevad, nagu meie edaspidi veel saame kuulma, selle eest on Soome paremad mehed, kartuseta õiguse teed käies, palju tööd teinud. Rahva vaimu ausatele tegudele äratades, rahva kirjavara kasvatades, koolide olekut parandades on neil palju võitlemist olnud ja on seda praegugi veel. Aga nemad ei ole ära tüdinenud ja nemad näevad sellepärast nüüd oma töö vilja ning neid austab rahvas, kes ju ammugi vahet mõistab teha kavalate sõnakõlksude ja südamest voolava ja mõistusest juhitud kõne vahel.

Soomemaa langeb 8 k u b e r m a n g u. Need kubermangud langevad jälle kreisidesse ja kreisid valdadesse. Praegu on 51 kreisi seal ja 480 valda. Kõik vallaasjad toimetavad talupojad üksi omavahel ära, nagu nüüd ka ju kümme aastat meie juures, jumalale tänu, lugu on. Soomemaal toimetatakse neid asju aga natukene teisel kombel kui meie juures. Seal tulevad kõik maaomanikud (sest nemad üksi maksavad kõik avalikud maksud) nõupidamiseks kokku, määravad oma valla-, koolide- ja vaestemaksud, nagu ka muud otsused teedeparandamiste, tervisehoidmise ja teiste asjade kohta ära, ja valivad siis eneste keskelt volinikud välja, keda nemad ühtekokku laudkonnaks (lautakunta) nimetavad ja kelle kohus nüüd on neid määratud asju toime seada. Ka selle laudkonna eesistuja valivad kõik valla maaomanikud üheskoos ise ära. — Linnades, millel enam on kui 2000 hinge, valivad kõik linnakodanikud koos kolme aasta peale oma linnavolinikud välja, kes kõik linna toimetused ära toimetavad.

K o h t u t e poolest on Soomemaal kõige ülem kohus senat. Siis tulevad kolm hoovikohut. Nende hoovikohtute all seisavad linnakohtud linnades ja maakohtud maal. Nendes maakohtutes on üks seadusetundja kohtumees eesistuja ja kõige vähemalt viis abikohtumeest, keda talupoegade seast valitakse.

Evangeeliumi-luteri k i r i k on Soomemaal riigikirik.

Kõik muudatused kirikuseaduses seisavad keisrihärra ja maapäevade kinnitamise all. Enne aga, kui mõnd seadust muudetakse, katsub neid sinood läbi, kes iga kümne aasta pärast kokku tuleb. Selle sinoodi liikmed on: ertspiiskop, piiskopid, 30 kirikuõpetajat, keda nende ametivennad eneste seast valivad, üks senati liige, üks liige igast hoovikohtust, üks teoloogia- ja üks seadusetundja professor ja 75 ilmalikku liiget, keda igast praostkonnast valitakse, sel kombel 84 liiget, kellest 34 preestri- ja 50 ilmalikust seisusest on. — Teiste-usulistel on täielik usupriius ja nemad võivad, niipea kui oma seisust riigi seaduste järgi ära on määranud, ise kogudusteks kokku heita.

Soomemaal on ka omaenese r a h a. Üks mark on nii palju kui meie 25 kopikat. Margad jaotatakse jälle pennidesse ja on igal margal 100 penni. Aastal 1876 oli Soome riigi sissetulek 30 847 996 marka.

Nii kaua kui vanade sõnumite mälestused kestavad[6] ja nimelt ristiusk Soomemaal valitseb, on Soomemaa t a l u p o j a d p ä r i s k o h a p õ l l u m e h e d, see on (selgete sõnumite järgi) umbes seitse- kuni kaheksasada aastat. Ja et Soome talupoeg ju mitusada aastat oma koha peal prii peremees on, sellepärast on suurem jagu talukohti igapidi seesuguses kaunis olekus, nagu sagedasti meie maa väiksemate mõisade peal ilmaaegu saaksime otsima. Üksi maaservas Kümene jõest ida poole on talupoegade seas rentnikkusid, sest et see jagu maad üks aeg Venemaaga ühendatud oli. Viimastel maapäevadel on aga nõuks võetud Soome riigi kuluga need mõisad ära osta ja kõik talukohad madala hinna eest oma peremeestele päriseks müüa, mis ka ju suurema jao mõisadega on tehtud.

Et lugu Soomemaal nõnda on, sellepärast ei nähta seal ka päevalikus* elus mitte liiga suurt s e i s u s t e v a h e t mõisnikkude ja talupoegade vahel: ühed on suured põllumehed, teised väiksed. Seesuguseid vaheseinu üksikute seisuste ja jälle seisuste üksikute järkude vahel, mis vennalikku käsikäes-käimist isamaa kasuks keelaksid, Soomemaal ei ole.

---

* Igapäevases.

Kroonumaksud võetakse krundi suuruse järgi mõisnikkude ja talupoegade käest ühteviisi. Muid kroonumaksusid ei ole. Üksi maapäeval 1862 sai veel üks ajalik maks nõuks võetud, mis üks protsent ja vähem kõigest sissetulekust välja teeb ja mida rahvakoolide ja maanteede heaks ära tarvitatakse. Seda maksu kinnitatakse aga ikka ühest maapäevast teise maapäevani. Aastal 1864 oli Soomemaal 103 500 iseäralist maakohta*, millest suurem jagu talupoegade päralt oli. Ühe arvamise** järgi, mis 1869 käsile võeti, oli kõigest maast:

kroonu päralt	29 000 000	tündrimaad
linnade „	123 000	„
kirikute ja kloostrite päralt	16 000	„
mõisnikkude päralt . . .	3 300 000	„
muude seisuste „ . . .	1 500 000	„
talupoegade „ . . .	41 000 000	„

Talupoegade käes on sellepärast enam kui pool jagu kõigest maast. Et suurem jagu sest talumaast pärisomandus on, ütlesin ma juba.

Rahvakoolid on Soomemaal alles uuemal ajal hakanud õitsema, aga nende seadmine ja juhatamine on kohe nii osavalt käsile võetud, et soomlased nüüd ka oma kooliasjades meist ees on. Kahekümne aasta eest tagasi seisis rahva kooliõpetus Soomemaal veel täitsa kirikuõpetajate käes, kes aga seal osavasti tööd on teinud, nagu igamees tunnistab, sest et vähe neid inimesi Soomemaal on olnud, kes mitte lugeda ei oleks mõistnud. Meie armulise keisri Aleksander II valitsusega on Soomemaa koolidele üks uus siginemise aeg alanud. Aastal 1863 asutati ka Jyväskyläs üks koolmeistrite seminar meestele ja a. 1871 üks teine seminar Ekenäsis naisterahvastele. Paar aastat hiljem tuli veel kolmas seminar juurde. Nüüd on juba 84 meeste- ja 68 naiste-koolmeistrit ülemates rahvakoolides töös, kes täitsa seminari läbi teinud. Üleüldse oli ju aastal 1873—1874 Soomemaal 270 ülemat rahvakooli, kus ka 25 koolmeistrit õpetas, kes Helsingi universiteedi peal studeerinud. Rahvakoolmeistri amet on

* Talukohta.
** Arvestuse.

seal üks seesugune auamet, et teda ka õpetatud teadusemehed oma isamaa-armastuses nõuavad pidada. Nendes koolides käis 6885 poisslast ja 5407 tütarlast õppimas. Õpetused on neis koolides: usuõpetus, emakeele lugemine ja kirjutamine, geograafia, histooria, rehkendamine, geomeetria, maamõõtmine, looduseteadused ja nende tarvitamine, sehkendamine,* laulmine ja gümnastika, kusjuures ühtlasi tütarlapsi käsitöödes ja poisslapsi kõiksugu hantvärkides** õpetatakse. Alamates rahvakoolides on needsamad õpetused, muudkui mitte histooria, geograafia ja maamõõtmine. Seesuguseid kindlaid alamaid koolisid oli a. 1873 ju 54 ja liikuvaid koolisid, kus koolmeistrid õpetades ühest kohast teise käisid, 679, ning käisid neis koolides peale 55 000 lapse õppimas. — Tahab keegi koht endale üht kindlat kooli asutada ja ehitab ta ise maja üles, kus koolmeistril kaks elutuba ja köök on, ja annab prii puud ja küünlad, kaks kuni kolm tündrimaad põldu, nagu ka elajate põhu ja karjamaa, siis maksab riigivalitsus omalt poolt 600 marka meeste- ja 400 marka naiste-koolmeistrile aastas palka ligi. Janakkalas olin ma kahes koolimajas, ühes poisslaste ja teises tütarlaste koolis, kus koolmeistri rahapalk peale muude maksude 800 marka*** oli. Mõlemad koolid olid väga toredasti üles ehitatud ja rikkad kõiksugu õpetamise-materjali poolest.

Peale nende päris rahvakoolide on Soomemaal veel 20 r e a a l k o o l i (umbes seesugused koolid, nagu meie Aleksandri-kool tahab olla). Nendel koolidel oli aastal 1874 80 koolmeistrit ja 403 koolipoissi. Neist koolidest on 13-ne sees soome keel ja 7-me sees rootsi keel õpetamise-keel.

Uuemal ajal on rahvakoolid Soomemaal kirikutest lahutatud ja see lahutus on koolide edenemiseks väga mõnus leitud olevat.

Kui meie selle Soomemaa koolide-oleku peale tagasi vaatame, siis peame tunnistama, et meie ka oma k o o l i-

---

* Joonistamine.

** Käsitöödes.

*** 800 marka on praegu meie raha järgi umbes 250 rubla. Et aga Soomemaal kõik eluasjad palju odavamad on kui meil, sellepärast tähendab seal üks mark mõnes tükis niisama palju kui meil üks rubla. — *Autori märkus.*

asjades soomlastest tagasi oleme jäänud. Ja meil ei ole ka lootust, et meie asjad nii pea paranevad, sest kui Tartu rahvakoolmeistrite seminaris looduseõpetust sugugi ei ole, kuidas võivad need sealt väljatulnud koolmeistrid siis looduseteadusi pärast koolides õpetada? Eesti rahvas on aga suuremalt jaolt põllumehed ja looduseteaduste peal seisab kõik uuema aja mõistusega toimendatud põllutöö. Meie rahvakoolide puudulik olek ei takista aga mitte üksi meie tervet talupoegade edaspidist elu, vaid ka mõisnikkude elu-olekut ja põllutööd, sest ühe maa üleüldine põllutöö ja terve seal peal põhjenev elu võib üksi seal õitseda, kus suured ja väiksed põllumehed oma püüdmistes põllutöös käsikäes käivad. Väga soovida ja hädasti tarvis oleks sellepärast, et meie maa mõisnikud, kellest ju ka mõned meie seltsi liikmed on, aegsasti nende puuduste parandamiste peale hakkaksid mõtlema ja meie kooliasjades muudatust käsile võtma, nagu neid meie aeg tõesti nõuab.

Kõikidest asjadest, mis Soomemaa üleüldise oleku kohta läheb, ma siin oma lühikeses kõnes ei või jutustada. Ma olen aga mõned tähtsamad asjad nimetanud ja tahan nüüd kõige tähtsamate sõnumitega lõpetada, see on sõnumitega Soomemaa rahva üle.

«Sakala Lisaleht» 18. III 1878, nr. 3.

Soome maa ja soomlased.

Soomemaa rahva hulk on praegu 1 900 000 hinge. Läbikaudu tuleb ühe ruutpenikoorma peale 288 hinge. Kui meie Soomemaad tema rahva hulga poolest teiste maade kõrvale seame, mis sellesama laiusekraadi all on, siis leiame, et Soomemaa kõigist maailma maadest see kõige perekam ja paremini haritud maa on. Nii tuleb näiteks Oloonetsi kubermangus paljalt 125 hinge, Wologdas 135 ja Arhangelis 50 hinge ühe ruutpenikoorma peale. Skandinaavia poolsaare peal elab selle jao sees, mis Soomemaaga ühes laiusekraadis seisab, 170 hinge ühe ruutpenikoorma peal. Isegi on mõista, et rahva hulk Soomemaal mitte igal pool ühesugune ei ole. On maajagu-

sid, kus (linnad arvamata) peale 25 hinge ühe ruutversta peal elab, on aga ka suur jagu maad Põhjas, kus ruutversta peale enam rahvast ei tule kui 1 ja 2 hinge või sedagi mitte. Linnades elas aastal 1870 ühtekokku 137 413 hinge. Sel aastal oli Soomemaal 33 linna. Nüüd on neid veel kaks juurde tulnud ja kaks on saamas. Rahva arv suuremates linnades oli:

Helsingis	32 113	hinge
Turus (Abos)	19 793	„
Viiburgis	13 466	„
Oulus	7 288	„ nne.

Usu poolest olid 1 731 621 ehk peale 99 protsendi kõigest rahvast luteri usku, 33 749 hinge kreeka-katoliku ja 830 rooma usku. Juudiusulisi, kellel mitte kodanikuõigust Soomemaal ei ole ja kes seal üksi passi peal võivad elada, on väga vähe.

Keelte poolest ei ole nii suur ühendus Soomemaal kui usu poolest. Umbes 85 protsenti kõigest rahvast räägib soome keelt ja 14 protsenti rootsi keelt. Peale selle on Soomemaal umbes 6000 venelast, kes enamasti kui kaupmehed linnades ja Viiburgi kubermangu külades elavad; 1200 saksa*, 1000 mustlast ja Põhjas 600 laplast. Ametite poolest on 80 protsenti kõigest rahvast põllumehed.

Kui meie nüüd rahvusliku elu peale Soomemaal vaatame, siis võime sealt palju õppida. Soomemaal ei tehta mitte seesugust vahet soomlaste ja rootslaste vahel, nagu meil eestlaste ja sakslaste vahel tehakse. Soomemaa rahvas, kui meie ühe väga väikse partei maha arvame, nimetab ennast kõik soomlasteks, olgu nende keel sagedasti küll ka rootsi keel. Nemad tunnevad oma maa ja suguvõsade sündmust** ja tahavad seda ka tunda, ning sellepärast on nemad üks soome rahvas, kes ühesuguses armastuses oma isamaa auks ja rahva kasuks tööd teeb. Kuidas soomlased selle poolest

---

* Sakslast.
** Ajalugu.

iseenese üle selgust püüavad saada, tunnistab järgmine juhtumine.

Aastal 1874 oli rootsikeelses ajalehes «Morgenbladet», numbrites 296—298, 301 ja 303 sees 300 rootsikeelset suguvõsa nime ära trükitud ja igast suguvõsast vanade kirjade järgi näidatud, kust nad päris*. Neist 300 kuulsamatest Soomemaa suguvõsadest, kellel rootsikeelsed nimed, olid 31 Rootsimaalt, 23 muudest võõramaa kohtadest, 27 rootsi kihelkondadest Soomemaal, 35 kontoristidest ehk hantvärkidest linnades ja 184 suguvõsa soome talupoegadest tulnud, kes rootsikeelsetes koolides endile rootsi keele nimed olid võtnud. — Sel kombel uurivad õpetatud soomlased oma perekondade sündmuste järgi ja nemad võivad sellepärast õigusega ütelda, et soomlast, kes rootsi keelt räägib, niisama vähe või veel vähem rootslaseks võib nimetada kui iga ameeriklast, kes inglise keelt räägib, inglaseks. Need rootsi keele nimed ei tunnista muud, kui et ka Soomemaal nagu muudelgi maadel üks aeg on olnud, kus rahval nii palju autundmist ei olnud, et omaenese keele nimede peale uhke oleks mõistnud olla. Uuemal ajal on aga Soomemaa kõige kuulsamate ja ausamate õpetatud meeste seas küllalt neid, kes oma rootsi keele nimed jälle soome keele nimede vastu tagasi on vahetanud.

Kui meie aga neis asjades Soomemaast oma maa peale vaatame, siis peame ütlema, et v e e l vähem kui nemad oma rootsi, meie oma s a k s a keele ja s a k s a nime järgi s a k s a rahvusest eneste juures võime rääkida. Jaa, meie talupoegadel on suurel mõõdul saksa keele nimed, nagu näiteks Vändra talupoegade seas: Jürgenstein, Wächterstein, Engelbrecht, Meyer, Ringenfeld, Walterberg, Assafrey ja muud. Võtab seesugune talupoeg, nagu palju juhtunud, ennast linna alla üles ja laseb ta oma lapsi saksa koolides käia, kas siis keegi neist teises põlves enam sest teab rääkida, et ta selge eestlane? — Tallinna linna asub näiteks praegu sadade kaupa eesti talupoegi elama, kus nad endile majad üles ehitavad, aga ennast linna revisjoni andes on kõik endile toredad saksa keele nimed võtnud. Nüüd nemad ei

* Pärit.

mõista veel sõna saksa keelt, nende lapsed aga käivad saksa koolides, ja kui paar põlve mööda on, ei tea seesugune saksanimeline sagedasti isegi enam, et tema soonte sees selge eesti veri voolab. Kus on üleüldse üks linnakodanik meie maal, kelle soontes mitte eesti verd ei voolaks? Mina ei usu, et neid üleüldse meie maal on, olgu siis, et nemad hilja aja eest tagasi mujalt meie maale sisse rännanud. Aga väga hale lugu, et need õpetatud seisused veel nii kaugel ei ole seda ära tundma nagu Soomemaal. Seesuguse selguse juures ei tohiks mitte enam meie isamaa tööd üks partei takistama panna, kes iga asja juures ikka enne küsib: «Tuleb ta sakslastest või eestlastest, on ta sakslaste või eestlaste kasuks?» Hale meel tuleb peale, kui meie selle peale vaatame, kuidas meie maa pojad omaenese liha ja vere sees mässavad ja oma tuleviku alt õõnsaks kaevavad. Soome maast ja rahvast võime neis asjades palju õppida: jumal andku, et meie terve maa seda õige pea ja suurel mõõdul teeks!

Et seda terve maa teeks! See on üks hea ja ilus soovimine, aga kuidas võime aidata, et ta õige pea täide läheks? Meie kõik seisame rahvuslikes püüdmistes kindla põhja peal, aga meie üksi ja ka meie terve põllumeeste seisus ei ole veel terve maa ja rahvas. Kuidas võime ühes aidata, et üks priiusemeel, ü h e s u g u s e d isamaa-püüdmised kõikide seisuste juures meie maal valitsema ja tegevaks saaksid? Et meie vennad teiste seisuste sees ennast jälle meiega ligistaksid ja meie eesti lipu alla kokku heidaksid? Armsad sõbrad, selle läbi, et meie, kes meie praegu eesti nime kandjad oleme, seda nime maailma ees jälle nii ausaks teeme, et ennast keegi temast ei pruugi häbeneda. Eesti laul ja mäng, eesti koolid ja vallavalitsused, eesti seltsid ja nõupidamised, need olgu nii ausad, et neid igamees jälle peab austama. Neid asju ülendagem kõigest jõust, sest nii kaua, kui meie seda ei ole teinud, käib maailma silmas vana orjavari meie kannul. Seesugused püüdmised on ausatest püüdmistest kõige ausamad, ja maailm ei ole tõesti mitte nii auta, nii vana pimeduse järje sees, et ta neid ei mõistaks austada.

Aga kui kaugele oleme ju neis püüdmistes jõudnud? Mis on praegu meie eesti koolid, meie eesti seltsid, meie

eesti kirjavara ja muud asjad? Oh, meil on veel ütlemata palju tööd teha! Vaadake Soomemaa koolisid ja julgege siis veel meie kooli-hurtsikuid nende kõrvale seada! Ju mitu aastat korjame oma ühe Aleksandri-kooli heaks raha, aga kas see töö meie nimele auks on olnud? — Vaadake soomlaste seltsisid ja julgege siis veel meie seltside tööst rääkida! Soomemaa kirjameeste seltsil[7] on omaenese trükimaja, kus 60 inimest ja 2 käsi- ja 3 kiiruspressi, mida auruga aetakse, tööd teevad. Ja meie Kirjameeste Selts? Seal oleme iga aasta ühe aastaraamatu välja andnud, aga need raamatud kuluvad müüjate näppude vahel välja pakkudes ära, ilma et rahvas neid mõistaks osta. K a h e a a s t a eest tagasi asutasid Soomemaal mõned isamaa mehed ühe rahvaõpetamise seltsi «Suomen Kansanvalistus-seura»[8] ja nüüd on sellel seltsil ju 4200 liiget, mis suuremalt jaolt talupoegade seast, ning kingituste ja muude asjade läbi ligi 15 000 marka kapitali. Ja meie põllumeeste seltsid? Seal nad kiratsevad nüüd ju mitu aastat edasi, et vahel küsi: kas jääb või sureb? On see meie eesti nimele auks? Ei, sõbrad; meie rahva vaim on hirmus pori sisse tallatud, ja

«Ihu tuigub haavadesta,
isamaa aurab udusta!»[9]

See tunnistab ennast igal pool ja i g a s m e i e m a a s e i s u s e s üles. Aga pöherdagu, kes tahab, selle orjaaja pori ja udu sees edasi, meie tehkem kui vaimu poolest priid mehed kuni viimase hingetõmbamiseni tööd ja paremad ajad saavad tõesti ka suurele rahvahulgale tulema!

Tehkem igaüks omas kohas tööd ja olgem valvsad oma rahva au juures. Tuleval suvel näiteks peame jälle üht pidu, mis meile maailma silmas au või teotust võib tuua. Meie pühitseme üht e e s t i laulupidu,[10] aga ju mitmed lauluseltsid on kahevahel, kas nad peavad tulema või mitte. Ja mispärast? Et eesti laulupidu tahetakse pidada ilma eesti lauluta. Tõesti, kui sellel pidul mitte vähemalt pooled laulud eesti laulud ei ole, siis on küll parem, kui oma lipud koju jätame, kui et neid lehvitades maailma ees tunnistame, et eesti rahvas muud ei ole kui üks hulk

talupoegi, keda need ja teised mõne «kunsttüki» peale välja õpetanud.

Austatud seltsiliikmed ja sõbrad! Õppigem oma vendadest Soomemaal, keda mind tänavu vaatama saatsite, aga kelle tööst ja püüdmistest meie sagedamini osa peaksime võtma kui siiamaale. Üks uus vaim tuleb meie sisse seda maad ja rahvast oma silmaga nähes. Oma isamaast rääkides lähevad iga soomlase silmad nagu põlema ja nagu üks elavam vaim tuleb tema peale. Seesugune vaimutuli, mida üks mitmesaja-aastane priius on kasvatanud ja karastanud, on väga vägev ka teistele sooja ära andma. Eestlastest räägivad soomlased suure armastusega; nende kirjamehed on neist palju kirjutanud. Soomlased tunnevad meie sündmust väga hästi, nemad austavad meie võitlemisi minevikus ja võtavad südamlikult osa meie praegusest rõõmust ja kurbtusest. Nemad tunnevad meid paremini kui meie neid, aga nende elav soovimine on, et meie neid ka enam tundma ja armastama õpiksime kui siiamaale. Seesugune vastastikune tundmine on ka meie eesti nime auks ja sellepärast ju arvake teda tähtsaks. Nüüd aga lõpetan ma sellesama lauliku sõnadega,[11] kellega ma oma kõne sisse juhatasin:

«Lootus jääb mul liikumata
Soomes sõprust sobitada,
isa pinda istutada:
Kalevala kasusida,
armastuse haabasida,
vana vaimu vahteraida. —
Tõusku, tõusku taevani,
pikaks peale pilveteni,
meie kodu kasvamaie
Kalevite Kaljulinna!»

«Sakala Lisaleht» 25. III 1878, nr. 4.

Soomemaa suured näitused aastal 1876.

I

Austatud seltsiliikmed! Viimasel koosolemisel Soomemaast ja rahvast üleüldse rääkides lubasin ma teile täna Soome suurtest tänavustest näitustest iseäranis pikemalt jutustada. Aga seda ühes või paaris kõnes teha on jälle üks väga raske asi, sest kuus päeva olin ma hommikust õhtuni nende näituste peal nende rikkust uurides ja siiski ei saanud ma veel ammugi oma tööga valmis. Kui ma kõik üles tahaksin kirjutada, mis ma tähele pannud, siis tuleks üks paks raamat välja. Sellepärast saan ma teile üksi kõige tähtsamatest asjadest rääkima, nimelt seesugustest, millest meie, põllumehed, kõige enam võime õppida. Mida rohkem põllumees oma ameti saladuste sisse tungib, seda enam tunneb ta ära, kui palju temal teaduse juhatamist tarvis läheb. Ükski amet ei tarvita nii suurt vaimuosavust ja nii laialisi teaduste tundmisi kui põllumehe-amet. Et ka meie põllumeeste selts seda ära on tundnud, sellepärast olete mind tänavu Soomemaale õppima ja uurima saatnud, ja see ei ole teile mitte üksi kasuks, vaid on teile ka suureks auks.

Niipea kui ma Helsingi linna jõudsin, oli minu esimene käik kohe näitusemajasse, ehk küll ju kella kolme aeg peale lõunat kätte oli tulnud. Minul ei olnud mitte kannatust teise päevani oodata, vaid ma soovisin kord pealtkaudseltki* kohe üle ära vaadata, mis ju mitu kuud minu igatsemine oli olnud.

Ja mis ma seda näitust nähes tundsin? Minu rõõm oli nii suur, nagu ta seal võib olla, kus ühe rahva töö meie silma paistab, kes kõige ülema harimise järele tõttab. Väikene Soomemaa võib uhke oma näituse peale olla, sest olgu ta peale teiste vägevate riikide kohta üks «väikene ja vaene maa», siis on ta teiselt poolt nende vastu seatud ka jälle üks rikas ja õnnelik maa. Tema näitus näitab seda sõbrale ja vaenlasele, tema näitus näitab, mis üksmeel ja isamaa-armastus ka ühes väikeses maas kõik

* Pealiskaudseltki.

korda jõuavad seada. Soome näitus kõige oma eluga tunnistab, et sellel maal kõik need tingimused on, mis ülemale vaimuharimise järjele, teatavale õnnetundmisele viivad, et temal jõudu, ühtmeelt, püsimust, maa-au ja rahvuslikku tundmist on ning isamaa-armastus kõik tema püüdmised läbi tungib. See näitus tunnistab, et soomlased üks aus ja haritud rahvas on, kes oma rahvuse ja oma priiuse peale uhked mõistavad olla. Ja mina pean tunnistama, ka mina olin uhke selle näituse peale, sest eks soomlased ja eestlased sugulased ei ole ja eks sellepärast nende au ka meie au ei ole! Et eestlased neist praegu veel järel seisavad, kes seda imeks võib panna! Rootslased tõid Soomemaale ristiusuga ühes rahva priiuse ja vaimuharimise ning seitsesada aastat on seal sellepärast talupojad päriskoha omanikud ning pärisorjust ei ole seal ilmaski olnud. Meie maale tõid sakslased ristiusuga ühtlasi pärisorjuse ning meie talupojad, ehk küll meie maa muidu kümme korda looduse-andide poolest rikkam on kui Soomemaa, ei saanud seitsmesaja aasta sees muud teha, kui selle vägivaldse maharusumise vastu võidelda. Sellepärast ei või meile mitte häbiks olla, et meie praegu veel soomlastest tagasi oleme. Tõsi on, mis üks Soome universiteedi professor ühe peo peal minu kuuldes selle universiteedi õpilastele ütles: «Austage eestlasi nende kindluse ja vahvuse pärast,» ütles ta, «sest seitsesada aastat on nemad oma priiuse eest võidelnud ja ikka jälle ülekohtuse vägivalla vastu üles tõusnud, ja kus üks rahvas seda teeb, seal ta on üksi nime poolest pärisori ning kosub ja tõuseb ruttu, niipea kui ta selle pärisorjuse oma õlgade pealt jälle maha on jõudnud raputada!» — Et meie soomlastest tagasi oleme, see ei ole mitte meile häbiks, vaid üksi neile, kes ennast kiidavad vaimuharimise toojad meie maal olevat. See on tõsi kui tõsi, ja et ma seda tõtt siin välja räägin, sellega ei taha ma mitte vihavaenu sünnitada, vaid meie rahva au nõuab, et meie seda teame. Tehku needsinatsed, kes meile nii palju vaeva on sünnitanud, oma paha jälle sellega heaks, et nemad, oma kaotamise tujust üles ärgates, meie rahva vaimuharimise heaks kõigest jõust tööd teevad, ja meie saame oma isamaa-armastust üle kõige seadma ja kõik mineviku paha unustama. Kui lugu kord

nii kaugel on, siis ei saa meie mitte üksi pea soomlastele järele jõudma, vaid saame mõnes tükis neist ka pea mööda tõttama.

Kõiki näituse asju üles lugeda ei ole siin võimalik, sest neid kõiki lühidalt nimetada on kolm kataloogi tarvis olnud, mis ühtekokku 14 trükipoognat ehk 112 tihkelt täis trükitud lehte ära on tarvitanud. Veel vähem võimalik on sellepärast kõikidest pikemalt rääkida. Nagu ma ju ütlesin, saan ma teile üksi kõige tähtsamatest asjadest nimetama.

Ju mineval korral rääkisin ma teile Soomemaa rahvakoolidest. Täna tahan ma kõigepealt sest jutustada, mis need koolid näitusele olid saatnud. Soomemaa rahvakoolides ei õpetata mitte üksi teadusi, vaid ka kõiksugu käsitööd. Ja et koolmeistrid seesugust käsi- ehk näputöö õpetust koolides võiksid anda, peavad nemad seda seminarides ise ka õppima. Nõnda ei harjutata Soome rahvakoolides mitte üksi kõige osavamal kombel õppijate päid osavas mõtlemises, vaid ka nende käsi osavas tegemises. Üks terve jagu näitusemajast oli täis kõiksugu asju, mis niihästi koolmeistrite meeste- ja naiteseminarid kui ka muud rahvakoolid näitusele olid saatnud. Seal olid esmalt kõige osavamalt äraseatud koolipingid ja -lauad, nagu neid seal koolides tarvitatakse, siis täistopitud elajate, kuivatatud taimede ja mineraalide kogud, anatoomia-kujud ja muud asjad, nagu ka laste raamatud nende kirjade ja joonistustega. Teiselt olid seal näputööd nii suurel mõõdul nähtaval, nii mitmesuguses kujus ja nii osavas täiuses, et seda küllalt imeks ei võinud panna.

Mis esmalt nimetatud jaost, see on õpetamise-materjalist tuleb nimetada, siis olid need asjad küll niisama nagu igal haritud maal, kus koolide juhatamine õiges käes on. Siiski tuli minule hale meel peale, kui ma oma rahvakoolide peale mõtlesin, kus loomadekogudest või sarnasest õpetamise-materjalist kusagil juttugi ei ole, ehk küll need asjad meie ajal mitte väga kallid ei ole muretseda. Aga mis need asjad ka meie juures tähendavad, kui siin looduseteadustes õpetustki ei anta.

Oli nüüd esimene jagu koolide näitusest iga haritud maa vääriline, siis oli teine jagu, koolilaste käsi-

t ö ö d, täitsa iseväärilise ja väga imekspanemise väärt. Seesugusel kombel õpetatakse näputööd Euroopa rahvakoolides üksi veel Rootsi- ja Taanimaal. Seal olid kõiksugused väiksed vitsadest punutud korvikesed, puust nikerdatud taldrikud, paberinoad ja lusikad, peale selle sadanded asjad, mis höövlilaastudest olid lõigatud ja kokku seatud või õlgedest ja peenikestest vitsadest tehtud, et neid iga nägija imeks pani. Iga töö juures oli ka koolilapse nimi ja vanadus ning ma nägin seal, et 9- ja 10-aastased poisikesed ju seesuguseid asju mõistsid teha, millega nemad palju raha võisid teenida.

Tütarlaste tööde seas olid kõiksugused naisterahva näputööd, mis vähegi võib mõtelda, ja kõik oli väga ilusasti tehtud. Ma oleksin soovinud, et kõik need eesti isad talupoja-seisusest, kes oma tütreid enne kalli raha eest mõni talv saksa keeles lasevad vintsutada ja siis linnas mõne aleviku rätsepa-mamsli juures üle poleerida — ma ütlen, et need isad soomlaste talutütarde töösid oleksid näinud ja neist oma silmad seeüle lahti lasknud minna, mis meile tarvis läheb.

Siin peame küsima: mispärast meie rahvakoolides niisama ei õpetata? Meil ei ole seesuguseid meeste- ja naisterahva-koolmeistreid! ütleb mõni, kes neis asjades õpetust mõistavad anda. Kelle süü see on? Saatku vald oma kulu peal üks koolitatud naisterahvas või mõni noor koolmeister aasta peale Soomemaa seminari ja koolmeister on valmis. On ometi sakslased viimasel ajal Saksamaal ühe taanlase[12] just sellepärast Berliini linna kutsunud, et ta neile seeüle kõnet peaks, kuidas Taanimaal kodust käsitööd edendatakse, mispärast siis meie oma sugulastest soomlastest ei või õppida! Liiga palju seesugune õppimisele-saatmine ka ei tuleks maksma. Saja või sajaviiekümne rublaga oleks ta tehtud, ja mis summa see ühele või kahele vallale kokku on, kui tema lastele sest nii suurt tulu tõuseb! «Ise on mees» — ütleb meie vanasõna, sellepärast ärge lootke palukeste peale, vaid pange ise käed adra külge. Meie poiss- ja tütarlapsed ei saa sugugi vähem osavad neis asjades olema kui soomlaste lapsed. Seda nägime tänavuse Tartu näituse peal, kus Rannu kihelkonna koolmeistri abikaasa[13] oma õpilaste ilusate näputööde eest kaks auhinda sai: ühe vask-

auraha ja ühe kiitusekirja. Seesugust näputööd peaks aga iga tütarlaps, kes just loll ei ole, meie koolides õppima ja mõistma. Mitte üksi palju raha ei või meie noorsugu talvistel pikkadel õhtutel nende töödega teenida, vaid seesugune õpetus harib ka inimese meelt üleüldse, harjutab teda heale korrale ja puhtusele ja muudab tema eluviisid paremaks. Meie noored vallavanemad peavad palju seeüle nõu, kuidas öösisi hulkumisi ja muid pahu asju rahva seast ära kaotada. Nii kaua kui nemad seda palja keelu läbi tahavad teha, ei saa nende töö ilmaski korda minema, vaid need halvad eluviisid saavad teise või veel inetuma kuju all edasi valitsema jääma. Mida suuremad vaimuanded inimesel on, seda enam tahab ta tegev olla. Ei ole temal ja ei mõista ta mitte teha, mis kaunis on, siis tormab ta ennast kõlvatutes asjades välja. Andke temale sellepärast kaunist tööd ja tema kõlvatud avaldused saavad iseenesest kaduma. Valjude käskude ja trahvidega ei tee keegi inimest paremaks; mis sellel teel võimalik teha, on üksi see, et inimese prii vaim maha saab rusutud ja selle priiuse vastaliste rõõmuks orjavääriliseks tallatud.

Oleme nüüd rahva õpetuste asjadest rääkimas, siis nimetan siin kohe ka, et ajalehtede näituse peal 47 ajalehte oli, mida Soomemaal trükitakse ja välja antakse. Neist olid 23 ajalehte soome keeles ja 24 rootsi keeles. Peale selle tuleb kaks soome seitungi Peterburis välja[14] ja üks Ameerikamaal Põhja-Ameerika Ühendatud Riikides,[15] kus umbes 10 000 soomlast ühes koloniis koos elavad. Suuremal jaol soomekeelseist ajalehtedest on 1000 lugejat, ühel on aga ka 4500 ja kahel 3000 lugejat. Kõige suurem aastane hind on 10 marka, kõige madalam 1 mark. Neist ajalehtedest tulevad 8 Helsingis välja; teised kümnes teises linnas. Rootsikeelseist ajalehtedest, millest kahel 3000, teistel aga enamasti alla 1000 lugeja, see on 150 kuni 600 on, tulevad 14 Helsingis ja teised viies teises linnas välja.

Etnograafia- ehk rahvasündmuslik näitus oli meile ka väga õpetlik. Kes enne ei oleks teadnud, et eestlased ja soomlased ligistikulised sugulased on, see oleks seda selle näituse peal — nagu öeldakse — käpuga võinud katsuda. Helsingi studendid, kes seal viie maa-

jao* järgi viide ühendusse langevad,[16] olid selle näituse asjad — nimelt rahvariided ja majariistad — iga ühendus omast maajaost kokku toonud ja üles seadnud. Igast maajaost oli üks terve maja kõigi inimeste ja riistadega täielikult üles seatud. Inimesed olid looduslikus suuruses vahast tehtud ja näitasid välja kui elusad. Kes neid inimesi ja neid majariistu vaatas, oleks neid ka eesti talude rahvaks ja riistadeks võinud pidada, nii läksid nad suures jaos meie rahva riiete ja riistadega ühte. Nimelt tuletas meile see talu oma perega, kus peremees piiblist ette loeb ja pere vagaduses pealt kuulab, meie külarahvast meelde, Hämeenlinna maajao tuba oli jõuluehtes, see on: toa põrand oli õlgedega kaetud ja seinad ja lagi valgete peergudega ära löödud. Laua peal seisis jõululeib ja kaljakann kaljaga. Palju neist riietest ja riistadest, mis siin nägime, peavad ju kadunud või kadumas olema ja sellepärast saavad kõik need asjad peale näitust üheks muuseumiks kokku heidetud, mida edaspidi nii palju kui võimalik tahetakse täiendada. Väga soovida oleks, et ka meie maal üks seesugune muuseum saaks asutatud, kuhu kõik vanaaegsed riided ja asjad mälestuseks seisma pannakse. Nüüd oleks veel võimalik seesuguseid asju täielikumalt korjata; mõnekümne aasta pärast on neist palju ehk ju igavesti kadunud. Seesugune muuseum saaks aga meie rahva sündmuse uurijatele edaspidi suureks tähtsuseks olema.

Soomemaa kunstinäitusest, see on õlimaalidest ja ilustuse-kujudest ma siin pikemalt ei või rääkida, ehk küll need asjad ka rahva ülema vaimuharimise kohta puutuvad. Nagu öeldud, kui kõikidest nähtud asjadest tahaksin seletust teha, siis ma ei võiks paari kõnega valmis saada, vaid minul kuluks paks raamat ära. Sellepärast jätame kõik kunsti, kiviriistade, kuld- ja hõbeasjade, raamatute, riiete ja kalevite, aurumasinate, kasukate ja nahkade, kalapüüdmise riistade ja mitmesaja muude asjade näitused kõrvale ja räägime nüüd veel neist, mis otsekaudu meie põllumeeste ameti kohta puutuvad. Need asjad on aga nimelt mets, põllutöö oma riis-

* Maakonna.

tadega ja karjapidamine oma loomade-kasvatamise ja produktide-valmistamisega.

Räägime esmalt metsast. Metsast? Kas siis mets ka näituse peal oli? — Oli muidugi! Meie omal maal ei tea metsaga ja metsast muud teha kui tule- ja ehitusepuid. Metsaga käiakse siin ümber, nagu ei oleks ta ühtegi väärt, ja praegu ei maksa ta ka mõnes kohas veel mitte palju. Kus teda veel rohkemal mõõdul on, seal lastakse teda iga aasta sadade vakamaade kaupa kütisesuitsus vastu taevast lennata, ja kus teda selle kergemeelse raiskamise järel mitte enam väga suurel mõõdul ei ole, kus ju ahjupuude puudusestki räägitakse, sealgi ei mõtle keegi selle peale, metsa hoida ja teda edaspidise aja tarvis külida. Nüüd, kus suurem jagu talukohti päriskohad on, on seesugune kergemeelne, mõtlemata olek täitsa põlastav. Millal külitud metsast asja saab? vastavad minule päriskoha omanikud, kui neile nõu annan kõik tühjad, tarvitamata maatükid oma kohtade peal metsaga täis külida. Nemad jätavad paari päeva töö tegemata, sellepärast et sest tööst mitte ju teisel aastal kasu ei saa, vaid alles 40 või 60 aasta pärast. Nemad ei mõtle selle peale, et nende kohus on ka oma laste eest muretseda ja et üks noor mets neile enestele ka ju palju rõõmu ja nende kohtadele palju ilu teeb. — Aga vaatame, kuidas Soome mets Soome näituse peal nähtav oli.

«Sakala Lisaleht» 1. IV 1878, nr. 5

Soomemaa suured näitused aastal 1876.

II

Soome tikke teie tunnete kõik. Kuidas siis need tikud ka näituse peal võisid puududa? Sagedasti olete vist imeks pannud, kuidas väikene ilus karbikene, millel trükitud paber ja ülestõmbamise koorik peal, kõige oma saja tikuga enam ei maksa kui kopik hõbedat. Ja seal on kaupmehe kasu, tollimaks ja vooriraha ka veel juures. Need tikud on aga üks Soome metsa produkt. Neid võib üksi seal nii odavalt valmistada, kus metsa rohkesti on

ja puu veel kallis ei ole. Ja nimelt on haavapuu, millest muidu palju lugu ei peeta, seesinane, millest neid valmistatakse. Sest ajast saadik, kus Soomemaal ju haavapuud vähemaks hakkavad lõppema, ei veeta ka enam nii palju tikke sealt väljamaale kui enne. Aastal 1870 viidi näiteks 40 160 kasti (iga kasti sees on 1000 toosi) tikke Soomemaalt väljamaale, mullu aasta aga paljalt 7614 kasti. Süütajat materjali tikkude otsas tellivad soomlased Inglismaalt, kus teda odavamalt tehakse. Soomemaal ei sünni muud, kui tehakse tikupuud masina abiga valmis ja pannakse see süütaja ollus puu otsa. Nii kaua kui soomlastel veel haavapuid on, saavad nende tikud kuulsad olema ja neile palju raha sisse tooma. Et aga seal haavapuud ka ju lõppema hakkavad, siis ei tee mõned tikuvabrikud nüüd juba rohkem tikke, kui oma maa tarvidus nõuab. Missugune maa saab siis tikuvalmistamises nende asemele tulema? See maa, millel rohke metsa juures seda meeleosavust on seda metsa kõige osavamal ja kasulikumal kombel rahaks ümber muuta. Ma arvan, et meie maa küll see võiks olla ja ka saab olema. Masinad, millega tikke tehakse, ei või mitte nii väga kallid olla, et neist meie rahamehed jagu ei saaks. Üks masin aga teeb ühes minutis 2000 tikku valmis ning kahe masinaga saab neid päevas 1 miljon valmis. Masina peale ei kulu enam töörahvast ära kui üks mees ja kaks last. Nii on näiteks Soomemaa kõige suuremas tikuvabrikus Pori linna juures 260 inimest töös, kellest 30 meest, 170 naisterahvast ja 60 last alla 15 aasta on. See vabrik tegi mullu aasta 15 778 kasti (nagu öeldud, on iga kast 1000 toosi) tikke valmis, mis 261 700 marka sisse tõid, mis praegu meie raha järgi ligi 80 000 rubla on. — Seitsme aasta eest tagasi ei tundnud keegi meie maal laastukatuseid. Aastal 1870 käis Urvaste pärishärra von Samson[17] Soomemaa põllu- ja käsitöö näitusel ja tõi sealt esimesed laastud näituseks kaasa, mida sel korral mõisnikkude põllumeeste-seltsis Ruhjas näidati ja mida mina ka Tartu Eesti Põllumeeste Seltsile ette panin, mille tarvis von Samson need laastud lahkesti minu kätte oli andnud. Seal lasti paar laastumasinat Soomemaalt tuua. Ja nüüd seitsme aasta sees? Nüüd on neid masinaid ju igal pool töös, ka talupoegade käes, ja mitusada katust on ju

laastudega kaetud. Soovida oleks, et tikutegemise masinad niisama ruttu laiali läheksid ja meie praegu halvaks peetud haavapuud kõrgema hinna sisse tõstaksid. Metsa raiskajatele ma aga ütlen: mõtelge enam tuleviku peale!

Teine komme, kuidas Soomemaal metsa kalliks rahaks ümber muudetakse, on see, et teda paberiks tehakse. P a b e r i t e g e m i n e tõuseb Soomemaal iga aasta suuremaks ja nimelt sest ajast saadik, kus puust — nimelt haava- ja kuusepuust — paberit hakati tegema. Väljamaale üksi viidi Soomemaalt a. 1874 1 962 438 marga ja a. 1875 2 934 075 marga eest paberit. Paberivabriku asutajal peab ju suur kapital olema ja sellepärast ma neist vabrikutest siin laiemalt ei hakka rääkima, sest et nemad ennast põllutööga ei lase ühendada. Aga mis ehk ka põllumehele kõrvalist teenistust võib anda, see on p u u i h k u m i n e. Soomemaal on seesuguseid puuihkumisi viimasel ajal õige palju elusse tõusnud, mis puud paberivabrikutele valmis teevad. Need ihkumisekivid pannakse veega käima ja ei valmista toorest materjali mitte üksi Soomemaa paberivabrikutele, vaid viivad seda materjali ka palju väljamaale. See on jälle üks tee — üks lihtlabane tee —, mille peal metsa kalliks kullaks ümber võib muuta. Sellepärast ütlen veel kord: hoidke ja kasvatage oma metsa! — Olgu seks korraks nii palju metsast! Nüüd vaatame, kuidas ennast põld ja kari Soomemaa üleüldise näituse peal avaldasid.

P õ l l u t ö ö s t elab Soomemaa rahvast umbes 80%, see on niisama palju kui meil. Ju vanast ajast saadik on soomlased üks põlluharija rahvas olnud. Vanasti elasid nad suurtes külades, põllud olid ümberringi ja mets oli kõikide päralt. Üksikuid talukohti ei olnud. Sel kombel ei seisnud aga mitte iga põllumehe põllud ühes tükis, vaid laiali, teistega segamini, mis põllutöö head olekut keelas. Alles saja aasta eest tagasi said need külade põllud nii jaotatud ja ühendatud, et iga koha põllud ja mets ühte tükki said. Selle jaotamise järel tuli uus aeg Soomemaa põllutööle. Suured külad kadusid nüüd aegamööda ära ja nende asemele tulid üksikud, lahus seisvad talud, mille ilusad hooned ja põllud teistest tähtsalt välja paistavad.

H a r i t u d p õ l d u d e s u u r u s on Soomemaal praegu umbes 1 690 000 tündrimaad (1 tündrimaa on

56 000 ruutjalga). See põld seisab järelnimetatud mõõdul vilja all:

	Tündrimaad
Aia- ja köögivilja all	30 000
Rukkid	600 000
Odrad	240 000
Kaerad	200 000
Nisud ja tatrad	6 000
Segavili	11 000
Kartulid	42 000
Põlluhein ja söödavili	20 000
Lina ja kanep	30 000

Kui siia juurde 500 000 tündrimaad arvate, mis kesa all seisab, siis on teil seeüle aru käes, missugusel mõõdul soomlased iga vilja harivad.

Aastal 1870 oli kui heal vilja-aastal Soomemaa v i l j a s a a k tündrites järgmine (üks soome tünder on 50 karnitsat ehk 2½ vana riia vakka):

	Tündrid
Nisud	18 000
Rukkid	2 516 402
Odrad	1 448 726
Kaerad	1 165 603
Herned	75 283
Oad (umbes)	4 000
Tatrad (umbes)	9 000
Segavili (umbes)	100 000
Kartulid (umbes)	2 000 000

Teiste viljasaakide üle ei ole kindlaid teaduseid.

Mis Soomemaa p õ l l u t ö ö-õ p e t u s e s t tuleb ütelda, siis on seal kaks põllutöö akadeemiat ehk suurtkooli: Mustjalas ja Kronoborgis. Siis on seal 8 alamat põllutöökooli ja 11 näituse-piimatalitust, mida riigivalitsus üles peab. Ise on veel põllumeeste seltsidest ülespeetud põllutöö- ja piimatalituse koolid. Piimatalituse-koolides on igaühes 8 tütarlast 2 aastat õppimas, mille aja sees nad juustu- ja võitegemise selgeks õpivad ja tarviliku

teaduseõpetuse saavad. — Peale selle on riigivalitsuse kulu peal 16 piimatalituse naisterahva-koolmeistrit, kes mööda maad ümber sõidavad ja talunaisi ilma hinnata võid ja juustu õpetavad tegema. Ka on seal igas maakonnas oma agronoomid (loodijad ja põllutöö-õpetajad), keda iga talupoeg ilma maksuta enese juurde võib kutsuda, et nemad teda kunstlikke heinamaid õpetaksid tegema, temale seetarvis plaanisid valmistaksid, teda mõistlikus põllutöös õpetaksid jm. Kõik need õpetajad saavad oma palgad riigivalitsuse poolt ja talupojal ei ole selle aja eest, mis nemad tema juures on, neile muud maksta, kui prii söök anda. — Aga sest ei ole veel küll! Soome valitsus edendab oma maa põllutööd ka sel kombel, et ta neile põllumeestele ilma intressita raha laenu peale annab. Nagu ise võite arvata, on kõik need seadmised Soomemaa põllutööd ja karjapidamist viimasel ajal nagu auruga edasi ajanud.

Isegi on mõista, et see hea põllutöö-kord ka Soomemaa näituse peal iga vaataja silma paistis. P õ l l u t ö ö r i i s t a d e s t, nimelt sahkadest ja piimariistadest olen ju enne rääkinud.[18] Ma olen endale kõige paremad riistad ja nende meistrid üles tähendanud, olen seltsis Soomemaa õpetatud põllumeestega kõige mõnusamad riistad meie maale välja valinud ja Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsile on neid ka ju mitmeid, nimelt pöörussahku, tellitud. Need riistad saavad tõesti meie põllumeeste meele pärast olema, ja meil saab neid edaspidi ehk väga suurel mõõdul Soomemaalt tellida olema. Edaspidi saan ma mõnest nähtud põllutööriistast ja -masinast ühel ja teisel korral veel pikemalt rääkima.

Üks asi, mis Soome näituse peal minu tähelepanemist kaua kinni hoidis, oli S o o m e v i l j a s e e m e. Uuemal ajal on Soomemaa nende maade sekka astunud, kust kõige enam viljaseemet külimiseks mujale ostetakse. Nimelt viiakse seda viljaseemet sealt Rootsi ja Venemaale. Mitmed suured põllumehed kasvatavad Soomemaal just seesugust seemnevilja teistele maadele, kus ta palju enam saaki annab kui omal maal kasvatatud seeme. Soome rukkiseemet on ka palju ju meie maale toodud ja on mõned Tartu Põllumeeste Seltsi liikmed esimesel aastal temast 25 kuni 28 seemet saanud. Teisel aastal on

saak ju kaunis alanenud ja kolmandal meie rukistega peaaegu ühte läinud, nii et ikka jälle uut seemet tuleb tellida, kui kõige rohkemaid lõikusi tahetakse. See on ju üks tuttav asi, et mitmed põhjamaade seemned lõunapoolsetes maades enam lõikust annavad kui oma seeme. Nii toob Saksamaa ühe suure jao oma viljaseemnest iga aasta Rootsimaalt. — Kolm seesugust Soome viljaseemne kasvatajat said näituse peal esimese auhinna. — Nüüd tahan sest jutustada, mis ma karjaprodukitide poolest näituse peal nägin.

Ühes riigis, kus nii palju piimatalituse edenemiseks tööd tehakse, nagu Soomemaal, võib üks piimatalituste produktide näitus rikas küll olla. Kuidas selle poolest tänavuse Helsingi näituse peal lugu, võite sest ära näha, kui ma nimetan, et sinna soolamata võid 28 näitajat 34 proovis olid näitusele toonud, rõõsast koorest tehtud soolatud võid 14 näitajat 16 proovis ja hapukoorest tehtud võid 39 näitajat 52 proovis. Juustunäituse peal särasid 34 näitaja produktid. Või ja juustu tegemise teel on karjad Soome põllumeestele praegu kõige suuremad rahaallikad. Väga õpetlik on, kuidas Soomemaa võivedu võõrale maale viimaste aastate sees on kasvanud. Soomemaalt on väljamaale viidud:

Aastail 1856 kuni 1865 läbikaudu aastas . . .	158 785	leisikat.
Aastal 1866	239 043	„
„ 1867	367 091	„
„ 1868	607 265	„
„ 1869	582 154	„
„ 1870	569 820	„

Aastal 1874 viidi väljamaale 607 031 leisikat võid, 2962 leisikat juustu ja raudtee peal Peterburi 255 751 kannu ehk 511 502 toopi piima.

Mitte üksi suured põllumehed ei saada võid väljamaale, vaid ka talupojad, kes oma piimatalitused ka ju ikka suuremal mõõdul teadusepõhja peale seavad. Nagu ma ju nimetasin, annab riigivalitsus teatavate tingimuste all talupoegadele seesuguste piimatalituste asutamise tarvis raha ilma intressita laenu peale. Aastal 1875 olid Vaasa

kubermangus 10 seesugust talu piimatalitust, kes riigivalitsuse poolest abi said. See seadmine on nii mõnus olnud, et nende piimatalituste ülevaataja Toholampi vallast, kus üks seesugune riigivalitsusest aidatud piimatalitus on, jutustab, et seal üksi selle piimatalituse järgi 40 talu oma piimatalitused ära seadnud, ning Oulu kuberner annab oma kubermangu aruandmises aastatest 1866—1870 teada, et Evijärves ju nendes aastates üksikud talud üksi nii palju võid aastas ära müüvad nagu kümne aasta eest tagasi terve kihelkond.

Nii tähtis on hea eeskuju, ja ma usun kindlasti, et ka meie juures ennast soome piimatalitused pea laiali saavad laotama, kui ju igas maakonnas mõningad seesugused piimatalitused elusse on ärganud ja meie põllumeestel ka kohad on, kus nemad selles asjas õpetust võivad leida. Kastre vald Tartumaal on seks hea näide, kus ju ligi 20 peremeest, peale selle kui Maasikmäe Hans alustust oli teinud,[19] oma piimatalitused nüüd Soome viisi järgi ära on seadnud. Kuidas Soome viisi järgi võid tehakse, sest olen ma siin seltsis ju paar korda pikemalt rääkinud ja on need kõned ka ühes väikeses raamatus trükitud, mille pealkiri on: «Kuidas karjad ja nende saagid meie põllumeeste rikkuse allikaks saavad.»[20] Ma sooviksin, et iga põllumees endale seda väga odavat raamatut ostaks. Sellest võitegemisest tahan siin veel nii palju nimetada, et Soome näituse peal ka üks terve piimatalituse maja kõige riistadega näha oli, mida üks mõisaomanik, härra Wahren, sinna oli ehitanud ja kus piimast Soome viisi järgi «Pariisi võid» tehti. Peale selle, kui koor ennast külma vee sees ära oli lahutanud, mida jäätuse abiga +6° C külmaks oli tehtud, aeti ta kuni +35° C palavaks ja lasti ta siis Lavrences'e jahtumise-masinast läbi, kus ta + 10° C oli ja võiks tehti. Sel kombel tehtud võid nimetatakse «Pariisi võiks» ja tema nael maksab Peterburis kuni 1 rubla.

Elajate näitus algas Soomemaal 18. augustil ja kestis kaheksa päeva. Näitusele olid toodud hobused, veised, sead ja lambad. Lõpetuseks tahan ma nüüd ka neist elajatest paar sõna veel rääkida.

Hobuste näituse peal oli 50 looma ette toodud, kellest suurem jagu soome tõugu hobused olid. Nagu teie

teate, on soome ja eesti hobused väga ligistikku sugulased. See paistab ju kohe pealt vaadata silma. Oma teekonnast läbi Soomemaa rääkides saan ma neist hobustest pikemalt jutustama. Siin nimetan nii palju, et Soomemaa hobustekasvatajad uuemal ajal suure hoolega selle eest on hakanud muret kandma, et soome oma hobuste tõug puhtalt edasi saaks sigindatud. Riigivalitsus edendab seda püüdmist sel kombel, et häid sugutäkkusid igas maajaos üles peab. Ka on riigivalitsuse poolt võidujooksud talvel seatud, kus kõige paremad hobused auhindasid saavad. Peale selle on mitmed hobuste kasvatamise seltsid kokku heitnud. Kõige paremad täkud ja märad, keda enne väljamaale ära viidi, jäävad nüüd sel kombel omale maale. Nii viidi a. 1874 1546 hobust Soomemaalt väljamaale, aga a. 1875 ju paljalt 954 hobust. — Nii palju ma ka Soomemaa näituse peal tähele panin, et head hobused sellel maal läbikaudu palju kallimad on kui meie juures. See võib ka sest tulla, et meie juures kõige paremaid hobuseid ka talupoegadest suurel mõõdul kasvatatakse.

V e i s t e n ä i t u s e peal oli umbes 230 looma, nende seas ka mõningad vasikad. Suurem jagu neist loomadest olid Inglismaa äärširi tõugu, kes head piimalehmad on. Soome riigivalitsus on väga palju seepeale kulutanud, neid loomi igale poole laiali laotada. Neid loomi sugutatakse seal puhtalt edasi ja paaritatakse neid ka oma maa veistega. Soome omad veised on meie veiste sarnased. Hea söötmise juures annavad ka need lehmad rohkesti piima ja sellepärast on soome põllumehed ka oma maa lehmade m õ i s t l i k k u k a s v a t a m i s t käsile võtnud. Seesugune kasvatamine läbi mitme põlve on küll üks raskem asi kui vahetuspaaritamine võõramaa heade tõugudega ja sellepärast paaritatakse Soomemaa lehmi väga palju ka äärširi pullidega. Seesuguse kasvatamise teel on väga häid lehmi sünnitatud ja on ette näha, et neist üks uus hea Soomemaa elajate tõug välja saab siginema. Nii oli Mustjala akadeemia ühe seesuguse äärširi-soome lehma näitusele toonud, kes mullu aasta 1868 toopi piima oli andnud. Üks teine seesugune lehm, keda üks teine omanik näitusele oli toonud, oli kuue kuu sees 2092 toopi ja üks kolmas lehm 9 kuu sees 2600 toopi

piima andnud. Täisverd äärširi lehmad, keda Mustjala akadeemia näitusele oli toonud, ei ole mitte nii palju piima andnud.

Et Soomemaal ju nii suurel mõõdul äärširi veiseid kasvatatakse, sellepärast ei ole nad seal sugugi nii kallid nagu meie maal võõrad tõud. Nii müüdi näituse peal hulk aastaseid pullisid oksjoni teel ära, kes väga ilusad loomad olid, aga enam ei tulnud maksma kui 70 kuni 90 marka, see on umbes 20 kuni 30 rubla tükk. Selle poolest tuleb ka Soomemaa põllumehi kiita, et nemad oma elajate-kasvatamises kõik ühes nõus on ja mitte üks ühte, teine teist võõramaa tõugu ei kasvata. Sel kombel üksi võib edaspidi üks uus mõnus Soomemaa veiste-tõug välja sigineda.

Mis Soomemaal äärširi tõugu loomad, seda on meil anglerid viimasel ajal hakanud olema. Siiski ei ole meie juures mitte kõik elajate-kasvatajad ühes nõus, vaid ühed kasvatavad ühte võõramaa tõugu, teised teist. Sel kombel võiksid meie karjad edaspidi nii kirjuks minna, et meie ise enam ei tea, mis meil on ja mis edasi sünnib paaritada. Sellepärast oleks väga soovitav, et meie soomlastest selle poolest õpiksime ja ühes meeles tööd teeksime.

Nagu veistega, nii on ka s i g a d e g a Soomemaal lugu. Mis kord hea on leitud olevat, seda kasvatatakse igal pool ühteviisi. Et Inglismaa sead praegu need kõige paremad loomad pidamiseks on ja et nad sellepärast üle terve maailma laiali on läinud, teab iga põllumees. Aga Inglismaal on mitu kuulsat tõugu, ja seal tuleb küsida, missugune neist igale muule maale kõige mõnusam on. Ka meie maal on ju rohkesti Inglismaa sigu, aga meie näeme pea jorkširi, pea safolki, pea esseksi ja barkširi sigu kasvatatavat. Ma tunnen põllumehi, kes endale valgeid, paljaid jorkširi sigu muretsesid, aga nad siis jälle ära kaotasid. Ja mispärast? Nemad on paljad, meie kliima on kare ja meie laudad külmad, ei taha sigineda! oli vastus. Aga ühtlasi oli ka otsus selge: Inglismaa sead ei kõlba meile! — Teised põllumehed aga kasvatasid barkširi ja safolki sigu ja olid üliväga õnnelikud, et nendega kokku olid juhtunud. Kui pealegi nende kultidega meie maa emiseid hakkasid paaritama, tulid nii head sead välja, et paremaid ei võigi tahta, ei meie kliimale ega

lautadele. Barkširi siga on tihke karvaga, must kollakate plekkidega, ja on uuemal ajal meie maal kõige enam hakanud laiali lagunema. Safolki siga on valge, tugev ja võtab hästi rammu.

Soomemaa näituse peal oli üksi esseksi sigu näha. Soome põllumehed on vist leidnud, et see siga nende maale kõige mõnusam on, sest ka oma teekonna peal läbi Soomemaa nägin ma üksiainult esseksi sigu niihästi mõisades kui talupoegade juures. Nimelt nägin ma seal sigu, kes esseksi kuldi ja soome emise vahetussugutamise teel olid siginenud, kellest ilusamaid enam ei võinudki olla. Et esseksi sead ka meie maale mõnusad on, võin ma ise tunnistada, sest mina ise kasvatan neid ka ja olen nendega väga rahul. Nemad on ka halva toidu juures ikka ümmargused ja nagu nuumatud, kus meie oma maa sead nagu luu ja nahk, päris hurdad välja näitavad.

Piimatalitustega ühes peab sigade kasvatamine käsikäes käima, sest kui järelejäänud piim põrsastele saab söödetud, toob ta kõige enam sisse. Ka Soomemaal näitab sigade kasvatamine piimatalituste edenemisega edasi käivat. Nii viidi Soomemaalt a. 1874 16 676 siga väljamaale, aga a. 1875 ju 41 277 siga. Arvame läbikaudu ühe sea paljalt 10 rubla peale, siis on Soomemaa põllumehed viimasel aastal sigade eest üksi peale 400 000 rubla väljamaalt raha saanud.

Lõpetuseks tahan veel nimetada, et Soomemaa loomade-näitusel ka paar mesipuud kõige mesilastega nägin, mis ma väga imeks panin. Isegi on mõista, et need mesipuud mitte pakkpuud ei olnud, vaid berlepši koostvõetavad kastpuud olid. Tuleval korral saan ma pikemalt sest rääkima, mis ma mesilaste kohta Soomemaal tähele olen pannud.

Seega tahan ma oma tänase kõnega lõpetust teha. Ma loodan, et sealt seest vist üks ja teine kuulaja paar terakest on leidnud, mis ta oma kodumulla sisse võib istutada ja seal õitsema ja vilja kandma panna. Aegamööda asjad käivad — nimelt mõjub see vanasõna põllumehe kohta. Tuule kiirusel meie ei või ja ei taha edasi tõtata, aga edasi peame ikka minema ja ühe kivi teise peale oma hoone külge liitma. See on see päris õige tee, mida peame kõndima, ja kui meie seal käime ja sinna peale jääme,

siis meie ei pruugi karta, et meie mitte pea kõikide muude haritud rahvastega oma põllutöös ühe järje peal ei saa seisma!

«Sakala Lisaleht» 8. IV 1878, nr. 7.

Minu teekond kodust kuni Mustjalasse.

I

Oli 7. augustil, just ühel laupäevasel lõunal, kui ma Vändrast välja sõitsin Tallinna poole, et sealt laevaga edasi Soomemaale jõuda. Alustusel oli minu nõu olnud juba juuni- või juulikuu sees teele minna. Seda minu reisiplaani olid aga ajalehtede sõnumid ümber muutnud, mis kuulutasid, et Soomemaa elajate-näitus alles kesk augustikuud saada algama. Nii oli minul hiljemal teekonnal võimalik kõik ühe korraga näha: ja et selle elajate-näitusega ühtlasi ka üks iseäraline põllutööriistade näitus algas, sellepärast oli minul mitmelt poolt asja oma reisiplaani muutmisega rahul olla.

Kes teed käib, see igal silmapilgul uudist näeb ja tähele paneb, et pärast vahel nädalad otsa sest jutustada võib, mis päevadel korjas. Inimese vaim on kord ju seesugune, et ta kõik uudist, mis temale ette puutub, hea meelega vastu võtab ja teda nii kaua sinna-tänna kaalub, kuni teda täitsa endale jäädavaks omanduseks on teinud. Teed käies õpib inimene ikka palju ja laiendab oma silmaringi suurel mõõdul. Teed käies läheb inimese vaim ärksamaks ja elavamaks, ta õpib kõiki siiamaale nähtud asju teise mõõduga mõõtma ja leiab, kui jälle kodus on, kõik need puudused kergemalt üles, mis ta enne tähelegi ei pannud. Kes teed käies juurde ei õpi ja oma teekonnast muud ei tea rääkida kui seda, mis ta siin ja seal söönud ja joonud või kuidas maganud ja vahel ka kodu «Kata» peale mõtelnud, see on enam kui kilplane.

Teie ei pea sellepärast imeks panema, kui oma Soomemaa teekonnast jutustades koduste asjadega alustan, neid ikka jälle meelde tuletan ja nendega ehk ka lõpetan. Mina arvan, et inimene, kui ta midagi toiduks hammaste vahele võtab, seda toitu nii kaua peab närima ja keelega

läbi sõtkuma, kuni teda ära jõuab seedida. Tervelt allaneelatud toidust ei tule sööjale palju kasu, ka rikub ta sagedasti kõhu täitsa ära. Niisama kahjulik on, kui ta korraga võõra toiduga üksi oma kõhtu tahaks täita. Ei, võõraste viina või muulaste mõdu kõrval ikka oma maa leiba ja liha peatoiduks, vahel ka peenikest suhkrut sekka ja natukene pipart ja sinepit peale — vaata, see on üks toit, mis luust ja lihast läbi käib ja terve keha kasvama paneb.

Niisama on ka vaimutoiduga lugu. Kui ma midagi uudist olen näinud ja õppinud ja seda mitte enese või ka vendade kasuks ei mõista tarvitada, siis ütlen ma: tahab veel närida! ja ma ei anna enne armu, kui temast jagu olen saanud. Ka vaim peab oma uut toitu harjunud vana toiduga segama; ka vaimutoidul on oma pipar ja sinep. Ma olen pealegi kuulnud, et meie maal inimesi peab elama, kes õige palju sest piprast ja sinepist niihästi oma ihu- kui vaimukõhule peavad tarvitama, enne kui nende seedimisejõud mõnest toidust jagu hakata saama, ja kellel ühtlasi nii kange jäädav nohu on, et hea jagu kõige kangemat ninatubakat ära kulub, enne kui aevastama hakkavad. Vana rahvas aga ütleb, et kui inimene jutu vahel aevastab, et jutusõnad siis alles tõeks lähevad.

Nagu öeldud, ühel laupäevasel lõunal sõitsin ma kodust välja, tahtsin ööseks Rapla jääda ja teisel päeval aegsasti Tallinnas olla. Nii oli minul päeva kohta paljalt 50 versta sõita ja jõudsin ka ju teisel päeval umbes kella kahe ajal Tallinna. Tee peal panin ma aga natukene tähele, mis ma siin jutustamata ei või jätta.

Teie teate ju igaüks, kuidas meie kõrtsides, nimelt laupäeva-õhtutel ja pühapäevadel lugu on. Seal lakutakse ja riieldakse ööd otsa, et kära vahel mitu versta kuulda on ja mõnes kohas seesugusel ajal sugugi enam kõrtsist mööda ei tohi sõita. Mistarbeks aga kõrtsid õigusepärast on? Mitte selle tarbeks, et meie noorsugu seal oma vara ära peab lakkuma, oma ihu ja vaimu seal roojastama ja meie terve rahvas nurja minema, vaid nad on teelistele asutatud, et teekäijad seal öömaja, ja ka töömehed, kellel kodu kauge, seal peavarju ja sooja leiaksid.

Aga on lugu tõesti nõnda? Ei! Nagu öeldud, mõnes kohas ei taha teekäija enam sugugi kõrtsi ööseks minna,

sest et tema seal rahu terve öö otsa ei saa, ja ta läheb ennemalt teeäärsetesse taludesse öömajale, kui see võimalik on. Ja seda ei ole sugugi imeks panna, kui meie selle peale mõtleme, missuguseid rente mõned kõrtsmikud oma kõrtside eest maksavad. Neid on maal palju, kelle! 1000 rubla ja peale selle oma kõrtsi eest aastas renti maksta on. Kas seda raha teekäijad või muud vaiksed kõrtsiskäijad sisse jõuavad teenida? Ei ilmaski! Mõni kõrtsmik on rõõmus, kui teda teekäijad tülitama ei tule. Tema korterid on ikka kõik teenistuses. Kord on temal kalli raha eest nurjatuid tüdrukuid seal sees, kord jälle mehi, kes hobuseraudu maast otsivad, mille küljes terved hobused ripuvad, ja need inimesed panevad kauba kõrtsis jooksma, et kõrtsmikul pea otsas andes higine. Ja mis see rõõmsam asi on: peale kesköö on kõik nii purjus, et vett viina asemel joovad nagu allikast, kui aga natukene palsamit sees ja viinahaisu juures on, ja kõrtsmikule oma 300 kuni 500 protsenti annavad teenida. Sel kombel tuleb renti sisse mis ime ja veel enamgi; aga mis üks teekäija teenida annab? Võta selle eest 15 kop., et ta õlekoo peal öö otsa maganud, siis on ju nina vingus, ja küsi kaeratopsi eest — karnitsaks nimetatud — 20 kopikat, siis teeb ta ju kära, nagu läheks maailm hukka. Sõidab ta hommikul ära, siis ole rõõmus, kui 20 kop. üleüldse temast oled teeninud. Kas see kellegi kõrtsmiku teenistus on? Ei, sel kombel ei too keegi kõrts 1000 või 1500 rubla renti sisse!

Nüüd ma küsin: mis aitavad meie suured kulud koolide eest ja nende ehitused, kui meie seas majad on, kus noored inimesed roojuse ja kiimaluse peale avalikult välja õpetatakse? Mis aitavad need palukesed, mis ühed ja teised mõisnikud meie koolide eest ohverdavad, kui teises kohas kulbiga tagasi võetakse, mis lusikaga on antud? Ja mis meie sellest peame mõtlema, kui meie armsad kirikhärrad Aleksandri-kooli vastu kõigest hingest seisavad, aga nende ligidal ja kirikuteenistuse ajal need suuredkoolid ilma keeluta oma tööd teevad, mida kirikukõrtsideks nimetatakse?

Kui meie ei taha, et meie rahva tulev põlv hukka läheb, siis peame kõigest väest praeguse kõrtsielu vastu võitlema. Tervel Soomemaal ei ole mitte ühte kõrtsi leida,

viina ei tohita külades või valdades kusagil müüa ja viimasel ajal on mõned vallad õllemüümise avalikkudes majades ka ära keelanud. Üksi jaamades tohitakse õlut ja viina müüa, ja sealgi ei ole viina igal kohal leida. Ja kuidas on lugu selle poolest Tallinnamaal? Niipea kui ma üle piiri Tallinna kubermangu astusin, leidsin ma kõrtsides hoopis teise elu kui meil. Peale kella 10 ei olnud enam mitte ühte inimest kõrtsides ja pühapäeval enne kirikut olid kõrtsid niisama tühjad. Ma panin seda väga imeks ja küsisin viimaks üht kõrtsmikku, kust see vaikne olek Tallinnamaa kõrtsides tulla. Tema näitas ühe suurte tähtedega trükitud paberi peale, mis seina küljes seisis, ja sealt ma lugesin järelseisva kohtuseaduse:

Teaduseks:

1) «Et kõrtsmikkudel pole luba inimestele nii palju viina anda, et joobnuks jäävad.»
2) «Joobnuid ei ole luba kõrtsi sisse lasta ega ka seal pidada, niisamuti ka mitte riidlejaid.»
3) «Õhtul peale kella 10 ei ole luba õlut ega viina müüa; teekäijaid üksi on luba peale kella 10 õhtul kõrtsis pidada.»
4) «Pühapäevadel ja pühade ajal peab kõrts jutluse ajal kinni olema.»
5) «Kaarte ei ole luba mängida.»
6) «Jooksikud, kes ilma passita, peab kõrtsmik mõisa- või vallapolitsei kätte saatma.»
«Kes selle keelu vastu eksib, maksab 15 rubla trahvi.»

Seesugune trükitud leht seisab seal igas kõrtsis seina peal, ja kõrtsmik, kes selle seaduse vastu kuidagiviisi eksib, maksab igal korral 15 rubla trahvi. Kohtu poolest saadetakse aeg-ajalt inimesed vaatama, kas kõik korras on, ja et mitmed kõrtsmikud oma trahvid ju ära on maksnud, sellepärast ei tee keegi neist enam selle seaduse vastu. Sel kombel ei too kõrtsid küll tuhandeid rendiga sisse ja Tallinnamaal ei ole ka nii sagedasti sest jutustada, mis mõisnikud koolide heaks kinkinud, nagu meil, aga noorrahvas ei lähe ka nii meelega hukka, nagu meil. Seega ma ei taha mitte ütelda, et kõik meie kõrtsmikud kõlvatud inimesed on. Ei, meie kõrtsmikkude seas

on ka palju ausaid mehi. Aga suurem jagu on neist, nagu ma enne rääkisin, ja sellepärast läheb meie kõrtsidele seesamasugust seadust tarvis, nagu Tallinnamaa kõrtsidel ju on. Kui seesugune seadus valitseb, siis ei saa ka tõesti enam kelmidel asja olema ausaid mehi rendi ülepakkumise teel kõrtsimehe ametist välja ajada.

Teine asi, mille poolest ma veel suure vahe Riia- ja Tallinnamaa vahel leidsin, oli järgmine: nagu iga põllumees teab, on see aeg, kus ma oma teekonnale läksin, kõige parem linaleotamise aeg meie maal. Kõik jõed haisevad siis, mõnedes on vesi nagu tõrv ja seal siis ka üht elusat looma enam sees ei ole elamas. Ka kaevud on sagedasti seda haisu täis, ja mitu inimest ja elajat ju selle haiseva mädavee läbi oma elu on lühendanud ja ka lõpetanud, kes seda jõuab üles arutada. — Aga niipea kui ma üle piiri Tallinnamaale jõudsin, oli linavesi kadunud ja jõgedes voolas igal pool kõige selgem vesi. Seal vaatavad ülemad kohtud kangesti selle peale, et see seadus täidetud saab, mis ju tänavu (1877) oma saja-aastast juubelipüha meie maal võiks pidada, mille järgi linade leotamine jõgedes keelatud on. Seda seadust, mis meie maal nüüd ju, nagu öeldud, 100 aastat vana on, uuendati pärast veel paar korda, aga tema täitmist ei ole siiamaale olemas.

Et Tallinnast aurulaev alles teisipäeval Helsingi sõitis, sellepärast pidin ma paariks päevaks Tallinna ootama jääma. Siis ma olin suurem jagu aega Kadrintalis*, kus ma mõne aasta eest tagasi, oma «Kooli lugemise raamatu» teise ja kolmanda jao valmis kirjutades kaks õnnelikku eluaastat ära olen elanud.[21] Aga rohelisest Vändra metsast tulles panin ma seekord väga imeks, kui vana ja hall Tallinn ja nimelt ka Kadrintal välja näitasid. See tuli sest, et kõik majad, puud ja taimed tollipaksuselt tolmuga kaetud olid ja kõik õhk nii täis tolmu, et minu metsainimese hing kinni tahtis jääda.

Tunneb Tallinn tõesti ennast nii elatanud olevat, et tema sest ühtegi ei hooli, kas maailm teda pestud või pesemata silmadega näeb? On ta nii vaene, et ta oma uulitsaid ei jõua kasta nagu muud haritud inimeste lin-

* Kadriorus.

nad? Ei, Tallinn on üks rikas linn ja temal on üks uus elu- ja õitsemiseaeg ees, nimelt tema uue raudtee läbi; aga tema linnavalitsus on elatanud ja vana. Tema valitsus on nagu üks niidiga ümberköidetud suletüügas* ühe noore elusa ihu küljes, mis igal silmapilgul maha ähvardab kukkuda ja ka maha saab kukkuma, aga siiski nii kaua, kui ta veel ihu küljes seisab ja ennast ihu peaks arvab, kõike priitahtlikku liikumist keelab. Üksi sellepärast näeb terav vaataja silm niihästi Tallinnas kui muudes meie Baltimaa linnades mitmes tükis vanadusevabinat ja kurba leinariiet. Ühel nii priskesti õitseval elavdusel nagu Tallinn peab üks niisama õitsev pea otsas olema, kus veri elusalt ja ainsas ringijooksus läbi terve keha voolab, aga mitte alumises jaos ise, peas ise mahl ja ise ringijooksudes. Vene riigi prii-linnade valitsus — on see kord ka meie maale osaks saanud, siis üksi saab pea kõik vanadusetolm meie linnade juustest kadunud olema. Seda õnneaega igatsevad praegu ka Tallinna kodanikud taga, ning seni, kui see aeg on tulnud, käib ka eesti poeg ikka veel Kalevi haual küsimas:[22]

«Eks ju tõuse, taadikene,
istu püsti, isakene,
õnnistama õnnetumaid,
karastama kalmukäijaid!
Lahkunud neist lahked tuuled,
kadund kanged kalmutuuled,
võimus viidud meie väesta,
käte kangus meie käesta.
Tõuse, tõuse, taadikene,
istu püsti, isakene,
hädad hüüdvad taga hiie,
ohud ootvad taga oru!» —
Vana Kalev kostab vastu,
räägib kalmu rohu alta:
«Ei või tulla võiduteella,
ei või astu aasa'ella;
müürid muljutavad pinda,
tornid rahutumat rinda;
rasked müürid, toekad tornid,
targal sõnal taotatud,

* Soolatüügas.

nõiduspaelal nõelutatud,
oota, poega, seitse päeva,
seitse rasket riiuaega,
siis on nõidusköied katkend,
targa tööde liidud lõppend.
Küll siis tulen, taadikene,
küll siis ilmun, isakene!»
(Linnutaja)

Teisipäeval, 10. augustikuu päeval olin ma aegsasti sadamas aurulaeva «Storfursteni» peal, ehk küll see laev, mis Saksamaalt tagasi tuli, enne sõitma ei saanud kui kella ½11 ajal enne lõunat. «Storfursten» (Suurvürst) on üks Soome laev ja elu tema peal söögi ja joogi poolest on hoopis teine kui Saksa või Vene laevade peal. Siin leidsin ma jälle, mis ma paari aasta eest tagasi ju Soomemaal olin tundma õppinud: kõik need mitmesugused sissetehtud toidud, millest üks ikka nagu teisele söögiisu valmistab, Soome-Rootsimaa õhukesed kuivad leivad ja kanged joomaajad. Soome-Rootsimaa pikad talved on üht isesugu seltslikku elu neis maades sünnitanud, mis selle aja lahedaks teeb ja tema raskust vaimu peale ei lase rusuda, ning see elu avaldab ennast heas söögis, joogis ja jutus. Sellepärast leiame Soomemaal igas linnas suured toredad seltsimajad (Helsingis «Sotsieteedi maja», meie pildi peal kiriku ees seistes[23]), kus õhtuti meeste- ja naisterahvad ümber laudade istuvad ja elusat, magusat juttu puhuvad ning seal ka ihule annavad, mis kohus on.

Ja seda peab tunnistama, et kokakunst Soomemaal üks sügav ja haritud kunst on ning seal reisija mitte ei pruugi karta, et ta oma kalli raha eest nälga saab nägema nagu meil. Meie maa võõrastemajad, nimelt väiksemais linnades, on päris näljakoopad Soomemaa sarnaste majade vastu. Igas avalikus seltsimajas Soomemaal on lauad nimelt «seksasöögiga» kaetud, kus 20 kuni 30 kõiksugu peenikest toitu teineteise kõrval seisavad, nagu näiteks kõiksugused juustud, külmad lihad, sink, sissetehtud kalad, viljad, vähid ja muud läbisegamini napsipudelitega, kust sööja võib võtta, mis ta tahab ja kui palju ta tahab. Ja seesugune «seksasöök» maksab

näiteks Helsingi Sotsieteedi majas paljalt 1 mark (meie raha järgi 30 kop.) ja näituse peal maksis ta 2 marka.

Meie «Storfursteni» laeva peal maksis üks söömaaeg küll natukene enam, nagu ikka laevade peal (kui ma õigesti mäletan, 2 rubla), aga ühe seesuguse söömaaja eest maksan ma heameelega ennemalt paar rubla kui ühe pastlasarnase lihakoogi eest meie hotellides, mida sagedasti «biifsteegi» nime all ette antakse, ja ühe kartulikördi eest, mis «buljong-supi» toredat nime kannab, 40 või 50 kop.

Ilm oli meie sõidupäeval väga vaikne ja ilus ja merehaigusest ei olnud sellepärast seekord ühtigi karta, mis muidu ikka mere peal väga tige on minu kallale tikkuma. Niipalju kui laevas inimesi oli, olid laeva lae peal, ja see tegi sõidu veel armsamaks. Ka paar ilusat tütarlast olid Tallinnast laevale tulnud ja kosutasid oma õitsevate roosipalgetega iga vaataja silma.

Aga meie laeva peal ei olnud mitte üksi roosisid näha, vaid ka ohakaid, sõnajalgu ja muid naljakaid taimi. Kusagil ei ole mitmesuguste inimeste loomuseid nii väga võimalik uurida ja tähele panna kui teekondadel laevade või raudteede peal. Ehk küll seekord minu laeva teekond paljalt 4 kuni 5 tundi kestis, siiski õppisin ma selle lühikese aja sees kaht meest kaunis sügavalt tundma, ning nende pilt on igal korral, kui ma nüüd veel selle teekonna peale mõtlen, nii elusalt minu ees, nagu oleksin ma neid praegu näinud. Need kaks meest olid kaks sakslast, see on päris Saksamaa sakslast, üks gümnaasiumi kooliõpetaja ja teine vist üks ametimees.

Meie maa «sakslasi» ehk haritud peenemat rahvast oli seal laeva peal küll õige palju koos, aga neist ei paistnud keegi iseäralikult välja, nad olid kõik nagu üks tuttav suguvõsa; nende kõneviis, mõtted ja kujugi läks nii ühte, et sa mitte ei oleks võinud ütelda, kes neist eestlased, soomlased või rootslased olid; üks võõras mees oleks meid kõiki kokku baltlasteks nimetanud. Ja see on tõsi, meie maa haritud seisused on üks iseäraline rahvas: sakslased nemad ei ole sugugi, ehk nad küll palju saksa keelt räägivad, soomlasteks ja rootslasteks neid ka ei või nimetada, ehk küll palju soome ja rootsi verd nende soontes voolab; aga et üksikud seisused rahvuse poolest ilma

suure rahvahulgata ühtegi ei tähenda, sellepärast ei saa neile muud ühtegi üle jääma, kui ennast kõige maa rahvaga kokku eestlasteks nimetada, nagu praegu Soomemaal kõik soomlased on.

Need kaks eesnimetatud meest, kellest ma siin natukene tahan rääkida, läksid igapidi täitsa teisest laevarahvast kõrvale, mitte üksi oma näo ja kuju, vaid ka oma mõtete poolest. Ma olin vaevalt pool tundi mere peal sõitnud, kui üks härra alt laeva seest üles lae peale teiste sekka tuli, keda ma, kui ta mõne mõtte rääkinud oli, tema musta kuue ja kaunis paksu valge kaelarätiku sees mõneks Saksamaa universiteedi professoriks pidasin. Seal ta hakkas aga pea laeva peal olevate lastega naljatama ja koolist ja õppimisest rääkima, et ma kohe ära tundsin, et ta üks koolmeister oli.

Meie laeva peal oli ka ühe Soomemaa professori abikaasa oma seltsiga, kes Helveetsiamaal oma sugulasi oli vaatamas käinud ja nüüd koju tagasi tuli. Tema mees oli Helveetsiamaalt Soomemaale tulnud; nemad olid prantslased. Seda perekonda katsus meie Saksamaa noor koolmeister nimelt meelitada, sest nagu tema jutust välja paistis, tahtis ta jäädavalt Soomemaale, kus temal ju üks sugulane oli, elama jääda. Esiotsa vaatasin mina, ka vist kõik teised teekonnalised, selle mehe kui ühe auväärt inimese peale. Aga ühe sõna järel, mis see mees rääkis — ja tema rääkis väga palju —, oli lugu selle poolest kohe teine. See roomaja sõna aga, mida ta nii valjusti välja ütles, et teda kõik teekonnalised kuulsid, oli: «Ich bin jetzt heimatslos, ich muss mir eine neue Heimat suchen» (Mina olen ilma kodumaata, ma pean endale uue kodumaa otsima), ja teisel kohal: «Ich suche mir eine neue Heimat — o, ich möchte wieder arbeiten, ich sehne mich wieder so sehr nach Arbeit» (Mina otsin endale uut kodumaad — oo, ma teeksin jälle tööd, ma igatsen jälle nii väga tööd taga!) Ühe proua küsimise peale, kuidas see tulla, et ta ilma kodumaata, seletas ta liigutavalt ära, et ta oma ema paari nädala eest maha matnud (isa olla ammugi surnud olnud) ja temal enam ühtegi sidet ei olevat, mis teda tema kodumaa külge tõmmata. Teiste küsimiste peale rääkis ta aga ka, et temal veel üks vend Preisi ohvitser olla ja ka üks õde Saksamaal. Ja see ini-

mene, kellel vend ja õde kodumaal, kes üleüldse ühe isamaa maha jätab, mille au viimasel ajal terve maailma ees tõusnud, see mees nimetab ennast «heimatslos», et selle läbi haledat meelt sünnitada ja lahkemat vastuvõtmist võõral maal leida. Seesugune roomav vaim oli minul äramõistmata ja ma ei võinud muud oma mõttes ütelda kui: «Oo, sa sakslane!» — Minul tuli elavalt see sõna meelde, mis kuulus Prantsusmaa tantsumeister Marcel (ütle: Marsääl) kord ühele suurtsugu sakslasele ütles. Tema juurde tuli kord tantsusaali mees, kes ennast inglase ütles olevat. Seal hüüdis Marcel: «Teie üks inglane, kellel osa on Saare valitsusest ja võimusest? Ei! See norus pea, see arg silmade vaade, see kohmetanud käik ei kuuluta minule muud kui üht Saksamaa vürsti aunime kandjat teenrit!» — Meie laevapealsel kooliõpetajal ei paistnud seesugune teener küll mitte tema alanduses kantud peast välja, aga seda põlatavamalt tema alanduses avaldatud vaimust.

Teine laevapealne mees, kellest ma ka veel tahtsin rääkida, oli ka üks Saksamaa mees. Ma ei saanud aru, mis ametimees ta õigusepärast oli ja kuhu ta läks; ma hoidsin ennast temast eemale, sest minule näitas, nagu oleks see üks kerge asi selle mehe rusikatega ilma tahtmata tutvust teha. See mees sõimas Preisi valitsuse üle, ütles, et ta Saksa-Prantsuse sõjas ka ühes sõdinud, aga et edaspidi, kui uus sõda saaks välja tulema, sõjaväed omaenese valitsuse vastu saaksid üles tõusma, ja muid jõledaid asju. Olgu sest küllalt! Nii palju võin ma veel juurde lisada, et minul uuesti soovimine südamesse tuli ometi kord ise ka Saksamaale käima saada, et oma silmaga seda maad terve oma rahvaga näha saaksin, keda ma ikka veel nii väga austan.

Pea hakkas Helsingi linn meie silma paistma ja nüüd tõmbas tore Põhjamaa loodus kõik meie tähelepanemist enese poole. Meri oli vaikne nagu tervel teekonnal, aga jahe õhk voolas meile Kaljuvalla poolt vastu, meie liikmeid karastades ja meile nagu uut elu soonte sisse valades. See oli üks kindla põhja peale rajatud loodus, kust meie nüüd läbi sõitsime; elusalt avaldasid seda need kindlad kaljusambad, mis oma roheliste metsadega kroonitud pead mererüpest välja sirutasid, tunnistuseks,

et aastatuhandete hammas selle põlise meistritöö küljes ilmaaegu oma lahutavat jõudu katsunud.

Kes seda igaveste kaljude peale rajatud Soomemaa loodust oma silmaga on näinud, kes Soomemaa õhku on hinganud ja tema elu mõnigi päev ligi elanud, nagu minul ju paari aasta eest tagasi esimene kord õnn olnud,[24] see teab, mispärast vägev Kalevipoeg Tuuletuuslariga just Soomemaal võitleb ja Soomemaa pinna peale astub, oma eidekese kadumist Sortsilase ja tema sõjameeste parvedele kätte tasuma. Siin on temal see kindel kaljupõhi jalgade all, kust ta julgusega võib hüüda:

«Ei ma karda kurja karja,
sortsilase sellisida,
tuulest toodud tontisida,
sõnul soetud sõjalasi
ega põrgu perekonda,
vanapoisi vägivalda;
ei ma karda kangemaida,
ega kohku kõrgemaida!»
(«Kalevipoeg», V, 458—465)

Meie Eestimaa on üks ilus maa, aga nii õrna loodusega, et tema ilu sõjamehe jala all kergesti surmani haavatud on. Soomemaa kalju aga ei karda võitlemise mässu, ja siiski ütleb laul Kalevipoja võitlemisest:

«Paugutuste parinada,
möllamise mürinada
kuuleb rahvas kohkudelles
kümne versta kauguselle.
Kolin kostab üle kõrve,
lendab üle lagedate,
muru üle metsadesse,
kargab kõrge kaljudelle,
kaljult kohkudes meresse,
langeb laia lainetesse.
Metsa linnud lähvad lendu,
neljajalgsed putkamaie,
kalad kohkudes kõntsasse,
mere salasügavusse,

näkineitsi urgastesse.
Rahvas kuuldes kõnelevad:
Kas on sõda raudasammul,
vaen ehk vere-vankeritel
meie maada muljumassa?»
(«Kalevipoeg», V, 647 — 665)

Aga siiski, ehk küll Kalevipojal oma vaenlastega raske võitlemine on, tema jõud on veel tugevam ja Kaljuvalla põhi kindel: tema lööb oma vaenlase maha ja see ei tule teda tema kodu enam kiusama.

Need ja sarnased mõtted lendasid minul läbi pea, kui ma kella kolme ajal peale lõunat Viaburi tugevatest kantsidest mööda sõudes Helsingi linna jõudsin.

Missugune suur vahe Tallinna ja Helsingi vahel! Mõlemad mere- ja kaubalinnad, mõlemad alles uuemal ajal raudteedega suure riigi pealinnaga ühendatud, aga esimene tolmanud vana-aja kurvas riides ja teine nagu noor peigmees toredas pulmaehtes. Tallinna sadamas peab teekäija ette vaatama, et tema riided mõnda kohta kinni ei jää, nii sopane ja tõrvane on kõik ümberringi; Helsingi sadamas on aga kõik nii puhas ja läikiv, nagu oleks ta praegu pestud ja pühitud. Mis ma ju oma esimesel teekonnal Soomemaal nägin, panin ma nüüd uuesti imeks: selle maa suurt puhtust ja head korda igas paigas ja toimenduses, niihästi linnauulitsate ja avalikkude kohtade peal kui ka majade sees ja igas koduses talituses.

Isegi on mõista, et minu esimene käik kohe peale selle, kui endale suures Sotsieteedi majas korterit olin leidnud, näitusele läks. Sest näitusest, mille peale meie suguvennad teisel pool Soome lahte õigusega uhked võivad olla, olen ma ju kahes kõnes pikemalt rääkinud. Oma tänases ja tulevas kõnes ei taha ma sellepärast muudest asjadest jutustada kui neist, mis minu põllumehesilm oma teekonna peal läbi Soomemaa tähele jõudis panna.

Helsingi jäin ma sel korral kuni 13. augustini. Päeval olin ma suurem jagu aega näitusel, kus minul ajuti mitmed Soomemaa kirjamehed ja seitungikirjutajad, keda ma kui vanu tuttavaid kohe üles olin otsinud, seltsiks olid. Õhtutel olin ma täitsa soomlane, see on — ma sõin ja jõin heade sõprade seltsis, nagu Põhjamaal süüakse

ja juuakse, ning ajasin magusat juttu, kus aga enam tõtt kui nalja oli, sest kui virulane (nagu eestlast Soomemaal nimetatakse) pika aja pärast jälle nii õnnelik on, et seal kannud kokku võib lüüa, kus vanasti sagedasti, nagu Viljandi laulik ütleb:[25]

«Kus me isad enne käinud,
emad, vennad võõrusella,
piigad lustipidudella»,

aga siis, nagu seesama laulik edasi laulab:

«Hirmsais öödes, hellad vennad,
seitse aega — suikusime:
et ei paistnud päike pilvest,
kuu ei andnud öösel kuma
ega tähed valgustera»,

ma ütlen, seesugusel lool on tõejutt ligemal kui naljajutt. Ja ma pean tunnistama, et see jutt vendade vahel minul mõnegi mure vaimust välja on kustutanud ja mõnegi asja ümbert udu ära on puhunud.

Reede hommikul sõitsin ma raudtee peal põhja poole ja kella kolme ajal peale lõunat olin ma Koivisto raudteejaamas, kust ma hobused võtsin, et Mustjala põllutöö suurekooli* peale sõita, kuhu ma mõneks päevaks tahtsin jääda. Enne aga, kui ma sest pikemalt räägin, mis ma selle suurekooli peal õppisin, tahan ma teile sest jutustada, mis tee peal Soome talurahva elust tähele panin.

«Sakala Lisaleht» 13. V 1878, nr. 12.

Minu teekond kodust kuni Mustjalasse.

II

Kui meie maa põllumees esimene kord Soomemaal teed käib, siis paistavad temale kohe mitmed asjad silma, kust ta ära võib tunda, et sealne põllutöö hoopis teise

* Akadeemia.

järje ja joone sees seisab kui meil. Seesuguseid laialisi, lagedaid põldusid nagu meie maal, kus ka talupojal enamasti oma 50 kuni 100, sagedasti ka 150 kuni 200 vakamaad põldu on, seal ei ole. Soomemaa talupoegade põllud on palju väiksemad ja üksikuid väljasid lahutavad sagedasti kõrged kaljumäed, mille otsas kuuse- ja männimets kasvab, teineteisest ära. Need mäed annavad igal ajal rohkesti niiskust ja sellepärast on kõik põllud läbistikku kolme kuni nelja sülla laiustesse peenardesse jaotatud, mis keskelt kõrgemad ja servadest madalamad on. Iga peenra vahelt käib $1^1/_2$ kuni 2 jalga sügav kraav läbi, nõnda et põlluharija ainult üksipidi võib künda. Need kraavid on enamasti kõik ilusad puhtad ja neid roogitakse sagedasti. Et see kõik palju ja rasket tööd tarvitab, on iseenesest mõista.

Minu küsimiste peale, kas siis ilma seesuguste kraavideta sugugi läbi ei saada, vastati minule, et vesi kõik vilja ära lõpetada, kus kraavisid ei olla. Ju kevade seista lumi väga kaua maas ja pärast tulla mägedest uut vett juurde, mille vastu üksi kraavid, nagu neid siin tehakse, võida aidata. Kust vett võimalik olla ära juhtida, olla aga ka truubitamine mõnus, ja ma nägin sellepärast Mustjalas ja mõnes mõisas suuri põldusid, millel mitte ühte kraavi sees ei olnud, aga mida viimasel ajal oli truubitatud.

Teine asi, mille läbi Soome põllumees meie maa põllumehest täitsa kõrvale läheb, on tema suur hulk hooneid. Kümme kuni viisteistkümmend hoonet ühes talus leida, see on väikene asi. Ma leidsin üksikuid talusid, kus kuni 20 hoonet oli; ühes lugesin 22 tükki. Igal nõukamal peremehel on oma kolm elumaja: üks tema teenijatele, teine temale enesele ja kolmas iseäraliste pidude tarvis ja võõrastele. Kõik need elumajad on ütlemata puhtad ja ilusad, sagedasti värvitud põrandate ja kirju paberiga äralöödud seintega. Pidumaja, mis aasta otsa tühi seisab ja mida üksi siis lahti tehakse, kui mõni pidupäev talus on või mõni võõras tuleb, on enamasti nii toredasti sisse seatud, nagu võimalik: seal on poleeritud toolid ja lauad, põrandatekid, peenikesed aknakardinad ja muud asjad, nagu seda oma maa peenema rahva majades leiame. Ka talupoegade piimakambrites olen ma värvitud põrandaid

ja tapeetidega (kirjute paberitega) äralöödud seinu leidnud. Rehi ja elutoad ei ole Soomemaal kusagil üheskoos; ei või seal ka puhtus valitseda, kus need hooned ühendatud on.

Peale elumajade tulevad laudad, hobuste-tall, piimakamber, vankrihooned, aidad, rehi, viljaküünid ja ma ei tea mis hooned veel. Enamasti kõik hooned on puust ja väljast punase värviga üleüldse ära värvitud. Uuemate hoonete katused on laastudest, vanematel hoonetel on kasetohtudest katused peal. Seesugused katused kasetohtudest pidada kaunis mõnusad olema ja kaua vastu pidama. Ka meie maal olla vanal ajal seesuguseid katuseid olnud. Nii rääkis minule minu naaber, üks peale 60 aastane peremees, et ta oma noores põlves oma krundi peal ühe küüni ära lahutanud, kus kasetohtudest katus peal olnud. Küün olla peale poolsada aastat vana olnud, sest palgid olnud purumädanud, aga katus, ehk küll niisama vana, olnud täitsa terve ja tohud niisama nagu paari aasta eest pandud. See katus olnud aga niiviisi tehtud, et kasetohud mitmekordselt lattide peale olnud laotatud ja tohtude peale rohumättad pandud, nii et mullapool vastu tohtu seisnud ja rohi katusel niisama kasvanud nagu heinamaal. See minu naabri jutustamine tuli minule Soomemaal jälle meelde ja ma olen teda siin edasi kõnelnud, sest et ta ehk üks õige kaunis vana eesti rahva pruuk võib olla, mida meiegi ajal maksab järele teha.

Et soomlane nii väga palju hooneid armastab, sellepärast ei raatsi ta vanu hooneid maha kiskuda, kui uued juurde ehitab. Et aga suur jagu hooneid seal ilma kivivundamendita on tehtud, nagu meie aidad (lubi on Soomemaal väga kallis), sellepärast kaaluvad need vanad hooned sagedasti ühe külje peale, mis väga inetu teiste ilusate hoonete kõrval näha on. Siiski jäetakse nad seisma ja teekäija leiab seesuguseid viltu hooneid väga sagedasti teiste seas.

Ehk küll sest näha on, et soomlaste hoonete-armastus ju natukene liiale läheb, siiski on ta ikka parem kui hoonete suur puudus meie talupoegade juures. Ka meie rikkamad päriskoha-omanikud ajavad sagedasti kolme hoonega edasi: ühe katuse all on elumaja rehega, teise all ait vankrikuuriga ja kolmanda all laudad. Hobuste-talli

ei ole olemas: suvel on hobused koplis või metsas ja talvel rehe all. Laudad on enamasti nii väiksed ja halvasti tehtud, et häda näha. Külmal ajal on üks jagu lambaid toas ja kevade poole talve üks jagu elajaid ka rehe all, sest et laudas sõnnik ju peaaegu laeni ulatab. Et see aga mitte elajate siginemiseks ei või olla, kui nemad palavast, auravast laudast korraga külma rehealusesse viiakse, seda võib igamees ise ära arvata. Ka ei või nii kaua, kui elumaja rehega ühendatud on, kaunis puhtus ilmaski nii valitsema hakata, kui ta seda peaks. Mõnes kohas on ju neid meie talurahva puudusi hakatud ära tundma ja kõik elu ennast teiseks muutma. Suurem jagu meie talurahvast elab aga veel oma orjapõlve sopas ja mõtetes edasi.

Niipea kui Soomemaal vili põllul ära on lõigatud ja kuivaks saanud, niipea pannakse ta kõik küünidesse. Oma tervel teekonnal ei ole ma kusagil vilja põllu peal või heinu lausa taeva all näinud, vaid kõik seisis ilusais, väljastpoolt punaseks värvitud vilja- ja heinaküünides. See on jälle üks pruuk, mis needsinatsed meie maal järele võivad teha, kellel seda jõudu on. Seesugused küünid ei maksa tõesti mitte nii palju, kui iga aasta põllul vilja ja lausa taeva all heinu raisku ja kaotsi läheb.

Uuemal ajal on soome talupojale tema suuremaks raha-allikaks tema kari saanud. Soomemaa karjamaad lähevad korda, ehk nad küll nii head ei ole kui meil. Neid karjamaid, millel sagedasti aiad ümber, mõistab aga soome talupoeg hästi tarvitada. Nii käisin ma Mustjala ligidal peremehe Anttila talu ja majapidamist vaatamas. Sellel peremehel olid ka oma kolm elumaja, ilusad laudad ja tallid ja muud hooned. Laudas ei olnud aga enam kui kaks lehma, ja kus teised olid? Kuus versta talust eemal olid selle peremehe heinamaad ja mets ja seal oli tema kari suve-ajal. Ma sõitsin ühe Mustjala studendiga seltsis seda kohta ka vaatama, ja mis ma seal leidsin? Seal oli jälle kaks väikest ilusat elumaja ühe mäerinna peale üles ehitatud, ehk nad küll mõlemad suuremad ei olnud kui igapidi umbes 3 sülda igaüks. Ühe maja sees elas üks naisterahvas, kes elajate järele vaatas, neid lüpsis, võid tegi nne. Sellest majast natukene eemal oli väikene piimahoone, kust allikas läbi jooksis ja kus piim kord toobrite sees jäätusevee sees seisis. Jäätus oli väljas saepuru

all. Majast eemal oli üks katusega kuur elajatele öökorteriks tehtud, kust sõnnik heinamaale viiakse. Praegu olid seal 7 lehma ja 4 vasikat. Teine väikene elumaja seisis natukene eemal puiestiku vahel. Ta oli ilus puhas nagu mõni pupemaja, aga keegi ei elanud sees; ta on üksi peremehe või perenaise jaoks, kui need oma elajaid ja piimatalitust käivad vaatamas või seal tööd tegemas on. Selle koha nimi oli Hevoniemi.

Nii mõistab soome talupoeg oma karjamaad ja karja kasulikult tarvitada ja ära seada. See asi on temale suureks kasuks ja see talitus teeb teda õnnelikuks. Kas suuremat õnne maailmas võib olla, kui et inimene oma elu nii ära mõistab seada, et ta temaga igapidi rahul on!

Nende päristalude kõrval on ka väiksemaid sulastekohti, mille käes talust eemal seisvad põllutükid sel kombel pruukida on, et nad nende eest oma peremeestele päevi teevad või vilja, võid, kalu ja muud maksu maksavad. Need inimesed elavad aga enamasti palju vaesemal kombel kui pärissulased, ning halbadel vilja-aastatel on näljahäda nende seas valitsemas ja vallad peavad neid siis aitama. Lugu on seal just kui meie juures, kus põllusulastel orjuse eest põllud käes on. Need inimesed peavad ise vaest elu ja ei ole kellelegi kasuks, nagu ma ka oma raamatus «Edasi» ära olen seletanud.[26]

Õhtul 13. augustil jõudsin ma oma teekonna peal Mustjalasse, kuhu mul ühe Helsingi sõbra käest üks soovitusekiri ühe selle suurekooli koolmeistrile kaasas oli, kes mind lahkesti vastu võttis. Et aga kooli ülemkoolmeister ju kodunt ära Helsingi oli läinud ja ka minu sõbra sugulane teisel päeval järele sõitis, sellepärast tehti mind ühe studendiga tuttavaks, kes saksa keelt mõistis ja mind igale poole pidi viima ja minule kõik näitama. Selle põllutöökooli peal on üks ise tuba võõrastele ära seatud, kus ma elasin ja ilma eksitamata tööd võisin teha. Ma jäin sinna paariks päevaks paigale ning saan teile tuleval korral sest edasi jutustama,[27] mis ma seal nägin ja oma edaspidise teekonna peal tähele panin.

«Sakala Lisaleht» 20. V 1878, nr. 13.

13

MEIE METSAD.

(Kõne, mis selle lehe väljaandja Pärnu põlluseltsis pidanud)

Austatud seltsiliikmed! Teie kõik olete sellepärast üheks põllumeeste seltsiks kokku heitnud, et sel kombel kergemalt neid teesid üles võiksite leida, mille peal mõistusega toimendatud põlluharimisele võite jõuda ja auga oma põllumehe nime kanda. See kokkuheitmise nõu on üks väga kaunis nõu olnud ja teie püüdmine auväärt, sest põllumehed ilma põllumeeste seltsita on nagu ristiinimesed ilma kirikuta: üks kummardab siin oma jumalat, teine seal, kuni viimaks keegi enam ei tea, mis tema usk on või kes tema jumal. Kaua aega ei ole veel tagasi, kus meie maal väikseid põllumehi sugugi ei olnudki, vaid kes seda nime kandsid, ei olnud muud kui tööloomad: nemad võisid üksi teha, mis kästi, ja nõnda teha, kuidas kästi. Nüüd aga on teine lugu, sest nüüd on meil ka väikseid põllumehi, kes ise omad isandad. I s a n d a d ei tohi aga mitte enam o r j a d olla, ei rumaluse, harjunud viisi ega kellegi orjad. Nemad peavad igapidi isandad olema ja oma t ö ö s ja tahtmises üksi seal allaheitlikud, kus seda nende selgitatud mõistus käsib.

Aga nagu maailmas asjad on, üks inimene ü k s i ei jõua ühtegi teha, vaid kus võimust peab olema, seal peab ka väge olema. Põllumeeste vägi on aga nende ühendatud selts, kus üks vaim teist äratab, ühe headus ja puudus teisele silma paistab, ühe nõu teist toetab, kõik ühe eest kostavad ja nõnda kõikide mõistus aegamööda tõesti selgitatud saab ja lõppeks mitte üksi iga põllumees omaenese isand ei ole, vaid ka terve põllumeeste hulk. Kes sellepärast auga oma põllumehe nime tahab kanda, see võtab elavalt meie seltsielust osa, katsub teda kasvatada, niipalju kui võimalik, ja ka tema eesmärkisid

edendada, niipalju kui jõuab. Terve maa põllumeeste vaenlased on sellepärast need, kes meie seltside vastalised on, sest nemad kisuvad seda tööd maha, mis meie põllumeeste seisust ülemale järjele viib, ja aitavad teda vana ebausu, harjunud viisi ja orjuse sisse tagasi lükata. Kusagil ei ole aga sellel vanasõnal: «mis sa teistele teed, teed sa iseenesele» — suurem tähtsus kui põllumehe elus. Seda ma võiksin sadade näidetega üles tunnistada, nimelt kui neid oma maa ja rahva elust ja olemisest tahaksin võtta. Aga olgu täna ühestainsast asjast küllalt: see on meie m e t s a d.

Metsadel on väga suur tähtsus niihästi looduse majapidamises kui ka inimeste tarvidustes; tulebki osalt nendest, kas üks maakond elamisepaigaks kõlbab ja viljasigitav on või mitte. Nendel on suur voli inimeste talituste ja eluviiside üle ja neid tuleb ühe rahva üleüldise vara suuremate täiendajate hulka arvata. Põlluharimisega käivad nad käsikäes ning tuhatkordsel kombel tarvitavad mets ja põlluharimine teineteist.

Ühe maa kliima käib suuremalt jaolt selle järgi, kas metsi on ja kui kaugele nemad ennast laiali laotavad. Metsad kaitsevad maakohti valjude ja kangete tuulte ja kuivatava päikese palava eest; nemad kaaluvad soojakraadid ühetasa ja ei lase liiga suurt põuda ega liiga käredat külma olevaks sündida. Nemad hoiavad niiskuse maa sees alal, toidavad sel kombel allikaid ja ojasid, annavad ümberkaudsetele maakohtadele rohkesti kosutavat kastet, ning puhastavad ja jahutavad seega õhku, et nad söehaput hulgakaupa eneste sisse üles võtavad ja tema hapnikku ehk eluõhku ja veeauru kasvatavad. Ka vihma, kaste ja muu priiõhu maha-asutamise* üle on neil suur voli, sest nad vaigistavad raskete vihmasadude ja äkiliste lumesulamiste võimu, et neist ülevoolamisi ei või sündida ja kahju tulla. See sünnib sel kombel: Vihmapisarad saavad esiti puulehtedest ja põõsastest kinni hoitud; nad laotavad ennast seeläbi kümme kuni sada korda suurema ruumi peale laiali kui siis, kui nad otsekohe maha sajaksid. Lehtede, okste, tüvede ja võsade peal aga auravad nad osalt ära; teine jagu jõuab

* Mahalangetamise.

aegamööda maha, kus temast sammal hea jao ka veel nagu tael sisse imeb. Metsaalune muld aga on mädanud lehtedest, okstest ja muudest sarnastest asjadest sündinud ja on sagedasti sügavalt kohe ning mahatilkuva vihma sisseimemiseks väga sünnis. Sel kombel saab ju üks jagu vett jäädavalt kinni peetud ja teine jagu, mis mitte maa sisse ei tungi, vaid mööda mullapinda edasi jookseb, saab puutüvedest, põõsastest ja juurtest tagasi hoitud, igale poole laiali laotatud ja pärast väikesteks ojakesteks ühendatud, mis enam kahju ei või teha. Selsamal kombel on metsad äkiliste lumesulamiste juures kevadisel ajal tegevad. Soe õhk ei jõua mitte nii ruttu metsast läbi tungida ja lumi metsa all ei sula millaski äkitselt ära. Lagedal aga sulab lumi ruttu ära, sulavesi ei saa aega ära aurata, koguneb sooja ilmaga ruttu madalamatesse kohtadesse kokku ja teeb oma raskete ülelainetamistega suurt kahju. Seni kuni Tartu maakonnas, nimelt Virtsjärve ümbert, metsad väga harvaks on saanud, hakkavad Emajõe kevadised ülevoolamised ikka sagedamaks minema, ning kui selle eest hoolt ei kanta, et nimetatud järve ja ka Emajõe enese kallaste ääres rohkem metsi ei hoita, siis ei saa mitte üksi need ülevoolamised iga-aastased külalised olema, vaid üks jagu maad Emajõe suus saab jäädavalt vee alla jääma, olgu siis, et Peipsi järve veele üht suuremat ärajooksmise teed valmistatakse, kui Naroova jõgi on. Sarnane lugu saab ka Pärnu jõega olema, niipea kui metsi tema kallaste ligidalt suuremal mõõdul ära hakatakse hävitama. Nüüdki ju on vesi iga kevade nii suur, et raske üle on saada; niipea kui kõik see sulavesi, mis nüüd Pärnu maakonna laiadesse metsadesse kinni jääb, kevadise lumesulamise ajal äkitselt jõkke kokku jookseb, saab jõeäärsetele põllumeestele mõnigi õnnetus ja kahju sündima.

Sel kombel on siis metsad kahelt poolt suured heategijad: osalt keelavad nemad vee ülevoolamisi, osalt koguvad nemad oma rüpes suure hulga vett tagavaraks kokku, kust ta aegamööda allikaid toidab ja kastes ümberkaudseid maakohtasid niisutab. Nagu soode kuivakstegemine ühe maa kliimat parandab, nõnda teeb teda metsade hukatav raiskamine halvemaks. Et metsad peale selle ka veel meie majaehitamiste juures ja päevaliku elu ülespidamisteks tarvilikku materjali annavad, sest ei ole tar-

vis pikemalt seletust teha: see on iseenesest igaühele teatav.

Meie ei või nüüd küll veel seeüle kaevata, et meie maal metsade poolest suurt puudust oleks. Nemad ei ole aga ammugi enam seda, mida nad vanasti olid, ja nendega ei käida ka sugugi nõnda ümber, nagu kohus näitaks. Korralisest metsaharimisest ja kasvatamisest on veel väga vähe meie maal leida, ja sest on siis ka tulnud, et mõnes maakonnas metsade poolest ju suur puudus kätte on jõudnud. Nagu meie nägime, on aga kergemeelne metsade ärahävitamine ühtlasi ka terve maa viljaharimise ja karjakasvatamise nurjaajamine. Maad, mis metsade poolest vaesed, on igal pool ka vilja-anni ja karjamaade poolest kõige vaesemad. Metsad hoiavad niiskust eneste sees kinni ja keelavad seeläbi liiga suurt palavat, külma ja põuda ära. Mõned näited saavad seda täielikumalt tõendama. Juura mägedes raiuti metsad maha, et elajad rohkem karjamaid saaksid; aga sellest tööst ei tulnud muud välja, kui et karjamaad ikka halvemaks läksid ja lõppeks elajate karjasid pidi vähendama. Idapoolne Holsteinimaa rand, mille peale kaitsmiseks meretuulte vastu mets peale külvati, on nüüd üks väga viljasigitav maa; nõndasama oli läänepoolne rand vanasti; aga sest ajast saadik, kus tema metsad maha raiuti, ei anna ta ühtegi lõikust enam. Just sedasama on Inglismaal tähele pandud. Aga veel kurvemaid näiteid leiame Vahemere-äärsetes maades. Hispaania-, Prantsuse-, Kreeka- ja Palestiinamaa on selsamal mõõdul nagu metsade, nõnda ka vilja ja rahva poolest vaesemaks jäänud. Põllud jäid vaevaliseks, tervete maakondade sigindus lõppes ära ja rahvas rändas välja. Persiamaal, mida vanasti rikkad külad ja linnad katsid ja mis kõige viljasigitavama ja perekama maa nime alla käis, ei ole täna sadandete ruutpenikoormate peal ühtainust puud enam, ja sellest on tulnud, et seal ka haljaid lagendikkusid enam ei nähta ning kolm neljandikku jagu maast kõrbeks on saanud, kus õhk kuiv on, jõed ära tahenenud ja endised rikkad aiad liivaga kinni kaetud. Sitsiiliamaal on praegu veel üksainus mets; tema mägestikud on paljad ning tema vanasti rikaste viljapõldude peal kasvab nüüd õlipuude võsa ja

vilja asemel üksi veel kanarbiku- ja luuahagu. Esimese Prantsuse mässamise ajal raiuti Provence'i metsad maha; sest ajast saadik on tervete maakondade seest inimesed välja pidanud rändama. — Ka Islandi saarelgi on vanasti, kus ta veel metsadega kaetud oli, palju parem kliima olnud kui nüüd. Praegu ei kasva seal rohkem kui kahte seltsi marjapuud ning vili ei taha enam küpseks saada; islandi sammal ja madal kasevõsa katab igal pool maad.

Neist näidetest olgu küllalt. Kui meie oma maad seesuguse kurva loo eest tahame hoida, siis ei ole muud nõu, kui et oma metsi hoiame ja neid mõistusega edendame. Aga mitte üksi sellepärast. Pärnu maakond on nüüd veel väga rikas metsade poolest, ehk küll ka mitte enam igal pool. Kui meie aga küsime, kui palju neist metsadest väikeste põllumeeste käes on, siis saame väga kurva vastuse. Nii kaua aga, kui meie väikestel põllumeestel mitte omaenese metsad ei ole, ei ole nad ka iseenese isandad. Ilma palkideta ei või hoonet ehitada, ilma puuta ahju kütta; ei ole maaomanikul enesel metsa, siis võib edaspidi küll lugu tulla, et oma kõige paremad kopikad nende asjade eest ära pead andma või oma kõige kallimad päevad nende põldude heaks kulutama, kelle käest ta puid võib saada. Pärnu maakonnas on ju mõisasid, kus talupoegadele üksi päevade eest puid välja antakse. Nüüd on veel puid igal pool saada ja sagedasti ka õige odavalt, aga niipea kui raudtee ka meie maakonnast läbi hakkab käima, saab kohe lugu hoopis tõsiseks minema. Selle peale peame ka aegsasti mõtlema, sest puu ei kasva mitte ühe suvega valmis nagu vili, vaid tarvitab 30—50 aastat, enne kui pruugitav on. Aga mis tuleb meil siin teha? Selle küsimise peale tahan ma oma nõu välja ütelda; täiendagu teda siis igaüks teie seast, kes soovib.

Iga põllumees, kes endale päriskoha ostab, katsugu ikka tükk metsa ühes osta; tema koht on siis kahevõrra enam väärt. Kus seda aga metsa puuduse pärast võimalik ei ole, seal katsugu ta kohe tükk maad metsa alla külvata. Kõiki kohtasid, kust metsad maha raiuti ja mis metsa all kõige sündsamat kasu toovad, peab uuesti täis külvatama, kui järelejäetud seemnepuud seda üksi ei peaks tegema. Seesugust noort metsa tuleb hoolega

elajakarjade eest hoida, ja kui ta suuremaks saanud, selle järele vaadata, et ühes kohas liiga tihkelt, teises liiga sõredalt puid ei seisa. Karja võib üksi siis metsa sisse lasta, kui puud ju vanemaks ja tugevaks on saanud.

Kus aga talukohad väikesed on, seal löögu mitu talu või terve vald kokku, ostku seltsis üks mets endile päriseks või ostku ka üks maatükk tervele vallale ära, kuhu metsa peale võib külvata. Seesugune valla mets jaotatakse siis nii paljude aastate peale ära, kuidas tema välja annab, ja iga talu saab aastas nii suure jao temast endale maha raiuda, nagu tema osa ostmise juures suur oli. Laastatud metsakohad külvatakse aga iga aasta jälle uuesti metsaseemnega täis, nõnda et kui terve mets 50 või 60 aastaga läbi on võetud, jälle otsast peale võib hakata.

Peale selle võib põllumees aga ka veel teisel teel oma tarbepuude tagavara eest hoolt kanda. Ükski tühi koht ei ole nii halb, et seal üks või teine puu ei kasvaks. Heinamaade, teede, põldude, jõgede ja soode ääred on parajad kohad, kuhu puid võib istutada. Kui põllumees iga kevade paljalt kümme puud istutab (nad olgu kased, saared või muud), siis võib ta umbes 30 aastat hiljem ju iga sügise 10 puud tarbepuuks maha raiuda, ning tema väikeses metsas jääksid need puud iga aasta järele. Seesugused istutatud puud ei saaks sel kombel temale aega mööda mitte üksi suurt kasu tooma, vaid nad saaksid tema koha ka palju ilusamaks tegema; tulu ja ilu käiksid käsikäes.

See on minu nõu neile pärispõllumeestele, kes mitte üksi seda nime ei soovi kanda, vaid ühtlasi ka tõesti omaenese isandad tahavad olla, nagu pärispõllumehed peavad olema. Aga ma ütlen veel kord: ükshaaval ei ole siin ühtegi tehtud, vaid üksi seltsides. Sellepärast soovin ma, et ikka enam seltslikku vaimu meie sekka asuks ja see vaim jälle meie seast ka teiste põllumeeste peale läheks, kuni viimaks terve eesti põllumeeste sugu üheks kokkuhoidjaks seltsiks on saanud. Kui lugu ju nii kaugel, siis ei pruugi meil oma tuleviku kohta enam ühtegi kartust olla.

«Sakala Lisaleht» 25. III 1878, nr. 4.

14

EESTI KIRJAMEESTE SELTSI PRESIDENDI TERETAMISEKÕNE

seltsi koosolekul 13. novembril 1881.

Austatud Eesti Kirjameeste Selts! Ühe iseäralise tundmisega alustan ma täna meie koosolekut. Praegune silmapilk ei ole mitte üksi tähtis meie olevikule; nii kaua kui eesti rahvas elab, saab sellest tunnist räägitama, kus meie tähtsam eesti selts kõik äkitselt etteseatud takistused ära võites võidutundmisega uuendatud uut elu võis alustada.[1] Nii rohket koosolekut ei ole meil veel olnud nagu täna, nii suurelt ei ole terve eesti rahvas veel millaski meie tööst osa võtnud[2] nagu praegu. Igamees tunneb ära, et nagu jõgi kevadisel ajal, kui jääkate lagunes, oma tugevat jõudu avaldas, nii ka meie rahva vaimuelu ennast uues jõus avaldab, kus selle elu avaldava seltsi ümbert külm jääkate on kadunud. Olgu peale, et esiotsa ka need elulained natukene liiga liikuvalt ja kõrgeletõusvalt maailma sisse kohisevad: talve ajal oli palju pahna ja muda jäätuse peale kokku kogunenud, mis jäätuse lagunemine vette pillas. Vesi peab ennast selgitama ja selle muda enesest eemale uhtuma. Siis tuleb vaikne aeg, kus lilled jõekaldal õitsevad ja ööbik laulab. Siis jutustavad õitsilised jõekaldal jälle lahke tule paistusel sellest, mis vanasti oli, mis olevikus on ja mis tulevikus tuleb. Nõnda on jumal looduse-elu targasti ära seadnud ja meie heidame ennast rõõmuga selle seaduse alla. — Ka meie seltsil on tormilised ajad olnud, kus lained kõrgesse taeva poole virvendasid. Aga vesi on selginud ja uus rahulik elu hakkab õitsema. Tulgu kokku kõik kärnerid, istutage lillesid ja puid, kastke neid kosutava jõeveega ja muutke jõekaldad paradiisiks ümber!

Meie Eesti Kirjameeste Selts on oma kümme eluaastat juba ära elanud.[3] See selts astus peale selle elusse, kui

Tartu Eesti Õpetatud Selts oma presidendi suu läbi välja oli kuulutanud,[4] et ta edaspidi eesti rahva saksastamist endale esimeseks püüdmiseks saaks seadma (mis püüdmisest ta pärast aga jälle tagasi on heitnud). Sel korral ei olnud veel mingisuguseid tarvitatavaid eesti keele kooliraamatuid, vaid kes rahva seast natukene enam tahtis õppida kui vaevalt lugemist, see pidi saksa keele raamatud kätte võtma. Sel ajal, kui Kirjameeste Seltsi asutamise mõte rahva sekka tekkis, ei olnud ka mingisugust rahvalaulude kogu rahva heaks ilmunud, vaid mis rahvas sel korral laulude poolest luges, oli kõik saksa vormis ja vaimus valatud ja aitas meie rahvast saksastada. «Kalevipoja» laul tuli sel korral küll rahvale trükis välja,[5] aga rahvas ei mõistnud teda lugeda, sest et ta eesti, aga mitte saksa õigestkirjutuse viisil kirjutatud ei olnud.[6] Pidi meie eesti rahvas eesti rahvaks jääma, siis oli temal kõigepealt ülemaid õpetuseraamatuid tarvis; siis kulus temal häid kooliraamatuid ära, mis eesti õigestkirjutuse viisis olid kirjutatud, mille vastu sel korral ikka veel igal pool kangesti võideldi; teiselt poolt pidi see eesti õigestkirjutamise viis võidule saama aidatud, et meie «Kalevipoja» laul mitte enam rahva ees lukus ei seisaks; meie vanu laule ja jutte pidi korjatama ja rahva heaks välja antama, mille küljes rahvas oma vaimu võis karastada; meie keel nõudis sügavamat läbiuurimist — rahva keeles. Kõik need tööd olid Eesti Kirjameeste Seltsile eesmärgiks ja ta alustas oma tööd ka jõudsasti. Mitmed õpetatud mehed hakkasid meie keelt hoolega uurima, et oma tööd seltsi toimetuste seas avaldada; meie vanu laule korjati hoolega ja neid tuli tuhandete kaupa kokku; mitmed tulusad õpetuseraamatud ilmusid. Töö oli kaunis, aga oli paljas alustus. Seal tuli üks võõras tuul meie sekka. Parteilik olek kandis oma tüli meie seltsi, millest näha oli, et tema alustajad hoopis eemal seisvad vastalised olid. See parteilik olek kattis ennast usu mantliga, aga tõsine usk, mis meie seas jumalikku elu sünnitab, sai hoop hoobi järele. Ühtlasi jäid meie vanad laulud ja jutud seltsi kappi hallitama; meie keeleuurimise tööd pidid teise kui seltsi nime all välja tulema;[7] ja viimaks taheti meie selts ära lõhkuda.

Jumalale tänu! Meie oleme oma vastalised ära võitnud;[8] meie oleme jälle koos ja oleme õige suurel jõul seda elu uuesti alustanud, milleks meie selts kokku heitis. Viskame kõik unustuse rüppe, mis on olnud, ja anname selginud silmaga vennalikult teineteisele kätt. Meie selginud silm saab meid selle eest kaitsma, et parteilik olek uuesti meie seas maad ei võiks leida ja uut jäätust meie elu lainete peale sünnitada.

Mis saab meile nüüd edaspidi kõige esimeseks ja tähtsamaks tööks olema? Meie peame oma rahva kulla, oma rahva laulud ja jutud, jälle rahva kätte kandma. Kuidas meie seda käsile tahame võtta, saan ma teile pärast ette panema. Aga meie peame seda kulda ka edasi korjama, kus teda veel vanade varemete ja prügide vahelt leida on, et ta mitte jäädavalt kaotsi ei jääks ja uues kujus rahva seas jälle käima võiks hakata. Tulusate raamatute väljaandmist peame peale selle nagu siiamaale edendama, mis seeläbi teeme, et neid läbi vaatame, parandame ja oma toimetuste seas välja laseme tulla. Ka vanu rahasid ja muud sarnast vanavara peame edasi korjama ja seda materjali, mis selle poolest juba käes, korrale seadma ja teaduse tarvitamiseks kohaseks tegema. Et meie aga kõiki neid ja muid asju ära jõuaksime toimetada, seks läheb meile kapitali tarvis, ning sellepärast on meile õige palju seltsiliikmeid vaja. Astugem siis kokku, eesti mehed ja neiud! Ühendagem ennast sellele suurele tööle, mis meie rahva tulevikku saab helendama! Võtkem labidad kätte ja istutagem üks lillesid, teine puid, nagu igaühe õrnem või tugevam käsi seda lubab! Teie näete, jõelained on oma paha tuju ära kaotanud ja kastavad lahkel lainetamisel jälle kaldaid. Meie töö saab õisi ajama ja vilja kandma ning meie ja meie järeltulevad põlved peavad temast rõõmu tundma. Elagem elavamalt elavamale tulevikule! Seeläbi elame ka elavamalt oma oleviku paremat elu.

«Sakala» 28. XI 1881, nr. 47.

Kommentaarid

LUULE.

Bibliograafilised andmed on toodud luuletuste ilmumise kohta C. R. Jakobsoni eluajal.

Kuhu on kõik lilled kadund?
Ilmunud: «Kooli lugemise raamat» I osa (1867), lk. 135. Säilinud käsikirjas.

Roheline linn.
Ilmunud: «Kooli lugemise raamat» II osa (1875), lk. 74.

Kevadine ilu ja elu.
Ilmunud: «Kooli lugemise raamat» II osa (1875), lk. 37—38. Üksikud värsid on võetud rahvalaulust «Ladvad lindudele».

Ema ja laps.
Ilmunud: «Eesti Postimehe Jututuba» 21. XII 1866, nr. 51; «Kooli lugemise raamat» I osa (1867), lk. 38; «Lauliku C. R. Linnutaja laulud» (1870), lk. 4—5; «Vanemuine kandle healed» I osa (1869), lk. 22—27. Säilinud käsikirjas.

Laps ja rukkilill.
Ilmunud: «Kooli lugemise raamat» II osa (1875), lk. 46—47.

Varblane ukse ees.
Ilmunud: «Kooli lugemise raamat» II osa (1875), lk. 27; «Helmed» (1880), lk. 49.

Lapsepõlvest.
Ilmunud: «Lauliku C. R. Linnutaja laulud» (1870), lk. 14. Luuletatud algul saksa keeles; sellest on säilinud mitu käsikirjalist varianti, üks dateeritud 17. IX 1863.

Karjaneiu.
Säilinud käsikirjas.

Kaste või pisarad?
Ilmunud: «Vanemuine kandle healed» I osa (1869), lk. 5; «Lauliku C. R. Linnutaja laulud» (1870), lk. 15.

Käisin kirvest keelamas.
Ilmunud: «Eesti Postimehe Jututuba» 8. III 1867, nr. 10; «Lauliku C. R. Linnutaja laulud» (1870), lk. 6—7. Säilinud käsikirjas.

Mul oli teadupärast.
Ilmunud: «Lauliku C. R. Linnutaja laulud» (1870), lk. 21; ««Sakala» kalender 1879. aasta pääle» (1878), lk. 17 (lisa). Säilinud käsikirjas.

Armastusemärgid.
Ilmunud: «Lauliku C. R. Linnutaja laulud» (1870), lk. 19.

Armukese ootel.
Ilmunud: «Lauliku C. R. Linnutaja laulud» (1870), lk. 17; «Vanemuine kandle healed» II osa (1871), lk. 8—9. Säilinud käsikirjas.

Igatsemine armukese järele.
Ilmunud: «Vanemuine kandle healed» II osa (1871), lk. 6 ja 8—9; «Eesti Kirjameeste Seltsi Aastaraamat» I (1873), lk. 70. Säilinud käsikirjas.

Minu kannikene.
Ilmunud: «Lauliku C. R. Linnutaja laulud» (1870), lk. 16; «Kooli lugemise raamat» II osa (1875), lk. 76; «Helmed» (1880), lk. 107. Säilinud käsikirjas. Algul luuletatud saksa keeles, hiljem tõlgitud; 8. juunil 1870 tutvus C. R. Jakobson oma tulevase abikaasa Julie Thal'iga, millise sündmusega luuletus on seotud.

Su sinised siidisilmad.
Ilmunud: «Lauliku C. R. Linnutaja laulud» (1870), lk. 20.

Armukese akna taga.
Ilmunud: «Eesti Kirjameeste Seltsi Aastaraamat» I (1873), lk. 70. Kirjutatud 2. X 1870, saadetud samal päeval kirjaga Julie Thalile, kellele luuletus on pühendatud. Käsikirjaline variant säilinud mainitud kirjas.

Tähelepanemata armukesed.
Ilmunud: «Lauliku C. R. Linnutaja laulud» (1870), lk. 18.

Oh, nuta parem!
Ilmunud: «Lauliku C. R. Linnutaja laulud» (1870), lk. 23; ««Sakala» kalender 1879. aasta pääle» (1878), lk. 38 (lisa).

Ma hoidsin tema silmad kinni.
Ilmunud: «Lauliku C. R. Linnutaja laulud» (1870), lk. 21.

Õige rüütlimeel.
Ilmunud: «Kooli lugemise raamat» I osa (1867), lk. 189—191; «Lauliku C. R. Linnutaja laulud» (1870), lk. 35—37.

1819.
Säilinud käsikirjas.

Laula siiski!
Ilmunud: «Lauliku C. R. Linnutaja laulud» (1870), lk. 12. Säilinud käsikirjas.

Lauliku palve.
Ilmunud: «Sakala Lisaleht» 18. III 1878, nr. 3. Säilinud käsikirjas.

Tallinna Toompea mägi.
Ilmunud: «Kooli lugemise raamat» II (1875), lk. 196—197; «Sakala Lisaleht» 13. V 1878, nr. 12.

Rongikäigu laul.
Ilmunud: «Vanemuine kandle healed» II osa (1871), lk. 3.

Kandke koju mu tervised!
Ilmunud: «Vanemuine kandle healed» II osa (1871), lk. 10—11; «Helmed» (1880), lk. 167; «Sakala Lisaleht» 16. II 1880, nr. 7. Säilinud käsikirjas.

Isamaa laul.
Säilinud käsikirjas.

Jälle meie seas.

Ilmunud: «Lauliku C. R. Linnutaja laulud» (1870), lk. 10. C. R. Jakobson saatis selle luuletuse ja veel «Uue elu tõotuse» ning tõlkelise «Andreas Hoferi» 1868. a. mais J. V. Jannsenile «Eesti Postimehes» avaldamiseks, kuid Tartu tsensor Mickwitz keelas nende avaldamise. (Vt. K. Taev, Mõningate C. R. Jakobsoni teoste tsenseerimisest. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised 43 (1956), lk. 114—135.) Tekst leidub ka Tsensoriarhiivis, kuid on veidi erinev käesolevast.

Uue elu tõotus.

Ilmunud: «Lauliku C. R. Linnutaja laulud» (1870), lk. 9; «Kolm isamaa kõnet» (1870), lk. 28—29. Tartu tsensor Mickwitz ütles luuletuse kohta: «Väga luuleline — kuid samal ajal väga poliitilise ja natsionaalse tendentsiga, igatahes mitte lubatav» ja keelas selle avaldamise «Eesti Postimehes» 1868. a. (Vt. K. Taev, main. artikkel, lk. 124.) Tekst leidub ka Tsensoriarhiivis, veidi erinev käesolevast.

Veel pole kadund kõik.

Ilmunud: «Vanemuine kandle healed» II osa (1871), lk. 11—14.

Eesti lauluhääl.

Ilmunud: «Vanemuine kandle healed» II osa (1871), lk. 28—29; «Rõõmus laulja» (1872), lk. 6; «Kooli lugemise raamat» III osa (1876), lk. 203.

Andreas Hofer.

Ilmunud: «Lauliku C. R. Linnutaja laulud» (1870), lk. 26—27; «Kooli lugemise raamat» III osa (1876), lk. 98—99. Säilinud käsikirjas. Luuletus keelati 1868. a. Tartu tsensori poolt. (Vt. K. Taev, main. artikkel, lk. 123—124.) Tekst leidub ka Tsensoriarhiivis, veidi erinev käesolevast.

Nägemine.

Säilinud käsikirjas. C. R. Jakobsoni märkus: «Nägemine ja palumine on sissejuhatuseks ühele suurele laulule, mis peale kahekümnes loos välja saab tulema, selle nime all: «Sakalased».» «Nägemine» on luuletus «Lauliku palve», mille käsikirjaline variant kannabki esimest pealkirja. Sisuliselt tugineb «Nägemine» C. R. Jakobsoni saksakeelsele luuletusele «An die Freunde», mis on dateeritud 6. II 1863.

Peremees ja perenaine.

Ilmunud: «Helmed» (1880), lk. 50.

Ema matmine.

Ilmunud posthuumselt J. Kunderi teoses «Eesti kirjandus koolile ja kodule» (1890), lk. 59.

Öömõtted.

Ilmunud: «Lauliku C. R. Jakobsoni laulud» (1870), lk. 24—25.

Muusika.

Ilmunud: «Eesti Postimehe Jututuba» 2. VIII 1867, nr. 31; «Kooli lugemise raamat» III osa (1876), lk. 202. Säilinud käsikirjas.

Mõne mehe isamaa-laul.

Säilinud käsikirjas, millel märkus: «Kui võimalik, siis palun «Postimehe» sisse üles võtta». Kuna luuletus parodeerib

J. V. Jannseni luuletust «Kus on mo kallis isamaa?», siis ei ole seda ajalehes avaldatud.

Ühe kalkuni äpardused.
Ilmunud: «Eesti Postimees» 5. X 1866, nr. 40. Säilinud käsikirjas. Selles parodeeritakse dr. G. Schultz-Bertrami teost «Peegli-pildid» (1866), mis alaväärist eestlast ja tekitas seetõttu eestlaste pahameelt.

Sakalased.
Säilinud käsikirjas. 30. mail 1872 kirjutas C. R. J. oma mõrsjale Julie Thalile: «ja praegusel silmapilgul töötan ühe pikema luuletuse juures, milles kujutatakse eestlaste võitlust esimeste sakslaste vastu. Ma usun, selle luuletusega teen ma ennast kuulsaks, kui kõik nõnda õnnestub nagu algus. Umbes 800 värssi on juba valmis.» Valmiskirjutatud osad saatis ta 12. V 1873 J. Hurdale avaldamiseks «Eesti Kirjameeste Seltsi Aastaraamatus». Kaaskirjas ta ütleb: «Minu «Sakalaste» laulust ei saa küll enam tsensuurist läbi lastama kui need ühesläkitatud kolm tükki; terve laul jääb tuleviku peale, kus ehk paremad ajad tulevad.» Kirjas Hurdale 15. V 1873 palub ta endale näidata kirjavigu, et neid parandada. Luuleteose poeetilist külge palub ta mitte puudutada. «Ma palun Teid sellepärast väga minu laulu ka tänavuses aastaraamatus trükki panna, ilma et teda enne Kreutzwald või mõni muu on näinud.» — Luuleteose katkend jäi siiski teadmata põhjustel ilmumata, vist tsensori takistuste pärast. Arvatavasti pole autor teosest rohkem suutnud kirja panna kui käesolevad 3 peatükki.

JUTUD, MUINASJUTUD.

Hunt, rebane ja künnihärg.
Ilmunud: «Helmed» (1880), lk. 162—164.

Ühe vana õlekõrre elulugu.
Ilmunud: «Helmed» (1880), lk. 120—122.

Niglas ja kuningatütar.
Ilmunud: «Sakala Lisaleht» 3. VI 1878, nr. 16. See on C. R. Jakobsoni kunstmuinasjutt, koostatud Fr. R. Kreutzwaldi eeskujul, kuid ilma rahvaluulelise aluseta. C. R. J. on koostanud selles laadis 5 muinasjuttu ja saatnud J. Hurdale, kes on need paigutanud oma rahvaluulekogusse: H I 4, 751—766. Muinasjutud on järgmised: «Tark juut», «Kassikuningas», «Niglas ja kuningatütar», «Kaks vaestlast» ja «Hää kurat».

Tiiu, üks õige laste-ema ja majapidaja.
Ilmunud: «Helmed» (1880), lk. 51—57.

Heinategijad.
Ilmunud: «Helmed» (1880), lk. 113—115.

Vana Saareniidu Truuta.
Ilmunud: «Helmed» (1880), lk. 90—92.

Meister Pigikäpp.
Ilmunud: «Helmed» (1880), lk. 84—87.

Laur Lontjalg.
Ilmunud: «Helmed» (1880), lk. 80—84.
Õlitatud vedrud.
Ilmunud: «Sakala Lisaleht» 11. XI 1878, nr. 41.
Head naabrid.
«Teadus ja Seadus põllul» 2. osa käsikirjast.

Ideaal ja elu.

[1] See on algusosa arvatavasti 1860-ndail aastail saksa keeles kirjutatud memuaarilisest jutustusest, mis kujutab ilmsesti C. R. Jakobsoni lapsepõlve-kodu, Torma köstrimaja, tema isa ja teda ennast. On säilinud kaks käsikirjalist varianti, mille erinevused on üsna väiksed, peamiselt stiililised. Siin on ära toodud tõlge täielikumast ja arvatavasti hilisemast variandist. Käsikiri on äsja ilmsiks tulnud Kurgjalt leitud materjalide hulgas ja tuleb siin esmakordselt avaldamisele.

[2] *See on umbes 15—16-aastane poiss* — ilmsesti kujutab see C. R. Jakobsoni ennast.

[3] *kuna koolimaja asus ühe mõisa piirides, mis kuulus aadlile* — Torma kihelkonnakool, mida siin kujutatakse, asus Torma rüütlimõisa maal, mille omanikuks oli Otto v. Liphardt (1812—1893).

[4] *lähema mõisa Rohstalli valitseja* — võimalik, et C. R. J. vihjab säärase väljamõeldud ja ebaloomuliku mõisanimetusega Torma mõisa kauaaegsele valitsejale Magnus Rosenthalile (1799—1874), keda ta kujutab satiiriliselt oma näidendis «Arthur ja Anna», alguses täie nimega Rosenthal, hiljem valitseja Blüthenroth'ina. (Vt. R. Põldmäe, C. R. Jakobsoni näidendi «Arthur ja Anna» sünniprotsessist. «Looming» 1957, lk. 774—777.)

[5] *T. kihelkonnakoolimajal oli ilus asukoht* — kirjeldus vastab täiesti Torma oludele.

[6] Schiller, Johann Friedrich (1759—1805), saksa poeet ja draamakirjanik, feodalismi vastane, humanist ja ühiskondliku progressi taotleja. C. R. Jakobson on varakult tutvunud Schilleri loominguga ja tõlkinud tema näidendi «Röövlid» (saksa k. 1781), mis on säilinud käsikirjana, ja mõningaid ballaade, mis on ilmunud «Lauliku C. R. Linnutaja lauludes» (1870) ja tema koolilugemikkudes.

[7] Bach, Johann Sebastian (1685—1750), saksa komponist, kelle looming tõusis oma humanistlike ideedega kaugelt üle kaasaegsest kirikumuusikast, kuigi oli kirikuga lähedalt seotud.

[8] Pestalozzi, Johann Heinrich (1746—1827), šveitsi pedagoog, alusepanija algõpetuse metoodikale.

[9] *vandetõotus Rütlis* — 1291. aastal sõlmisid Šveitsi nn. tuumikkantonid Uri, Schwyz ja Nidwalden oma õigusliku seisundi ja maarahu kaitseks Rütli mägiaasal «igavese liidu», millest hiljem kujunes ühine Šveitsi riik. Rütli vandetõotuse ümber on tekkinud muistendeid, mille J. F. Schiller on ära kasutanud oma näidendis «Wilhelm Tell» (1804).

[10] *Tema abikaasa jääb oma kuue lapsega ometi istuma* — see vastab Adam Jakobsoni (1817—1857) perekonna koosseisule: temal ja ta naisel Elisel (nimekujud ka *Lihse, Liisa*) oli 6 last: Carl Robert (siin kujutatud Arthurina), Natalie, Auguste, Friedrich Cornelius, Eduard Magnus, Rosalie Friedrike ja Ida Alvine.

[11] *Isa ise polnud peaaegu üldse mingit haridust saanud* — need andmed vastavad täiel määral C. R. Jakobsoni isa Adama eluloole, kuna ta oli ainult lühikest aega õppinud Tartu vaestekoolis.

[12] *ja kõigil muusikariistadel ise anda juhatust* — Adam Jakobson asutas 1848. aastal Torma pasunakoori, mis oli varasemaid Eestis, ja juhtis seda edukalt kuni oma surmani aastal 1857. (Vt. R. Põldmäe, Kui alles esimesi samme tehti, «Sirp ja Vasar» 13. XII 1957, nr. 50; K. Õunapuu, Adam Jakobson. «Noorte Hääl» 18. XII 1957, nr. 295.)

[13] *mitte kaugele kirikust selleks otstarbeks ehitatud palvemajas* — Torma vennastekogudus ehitas 1850. aastal A. Jakobsoni initsiatiivil suure kivist palvemaja; ehitamist toetas aineliselt Torma mõisnik O. v. Liphardt; maja on praegu säilinud.

[14] *koolipoisid seisid abikoolmeistri järelvalve all* — aastail 1855 — 1857 on Torma kihelkonnakoolis olnud abiõpetajaks ja Adam Jakobsoni laste eraõpetajaks pärastine luuletaja Juhan Weitzenberg (1838—1876).

NÄIDEND

«Arthur ja Anna»

[1] *mis eesti kirjanduses üks esimestest on* — C. R. J. esitas näidendi «Arthur ja Anna» käsikirja Peterburi tsensuurikomiteele läbivaatamiseks 1870. a. algul, nii et teos oleks võinud samal aastal trükist ilmuda ja saada esimeseks tõeliseks eesti näidendiks, kuna Koidula «Saaremaa onupoeg» etendati käsikirjaliselt 24. VI 1870 ja ilmus trükist hiljem.

[2] *kuue aasta eest tagasi kirjutas* — C. R. J. alustas näidendi kirjutamist saksa keeles juba Tormas 1861. aastal; 1863 või 1864 töötas ta Jamburis elades käsikirja ümber ja kavatses teost trükkida, kuid see ei teostunud. 1868. a. paiku tõlkis ta näidendi eesti keelde ja lisandas rohkesti eestipoolseid elemente. (Vt. R. Põldmäe, C. R. Jakobsoni näidendi «Arthur ja Anna» sünniprotsessist. «Looming» 1957, lk. 774—777.)

[3] *Kui ta teda siiski trükkida laseb* — C. R. J. esitas käsikirja Peterburi tsensuurikomiteele, kuid ei saanud sealt trükiluba, kuna näidendis kujutatud elust võetud isikud ei olevat «küllalt maskeeritud ja neid võib kergesti ära tunda Liivimaal, kus toimus sündmus». (Vt. K. Taev, main. artikkel, lk. 125.) Esitatud käsikiri on säilinud C. R. Jakobsoni Kurgja fondis, tsensorimärkusega tiitellehel: «antakse tagasi käsikirjas märgitud kohtade ümbertegemiseks ja muutmiseks». Tsensor on maha tõmmanud sotsiaalseid olusid teravamalt arvustavad repliigid ja

teisest vaatusest tervelt etteasted 3—5, milles esineb koolmeister Torba, Jakobsoni enda teisik. Näidend ilmus viimaks Tallinna tsensori loaga 28. märtsist 1872. — C. R. J. oli Tallinnas elades tutvunud kohaliku tsensoriametniku Beth'iga, arvatava eestlasega, kellega tal oli seltskondlikku läbikäimist ja kelle kaudu ta sai pooleldi ebaseaduslikult trükiloa oma näidendile. «Tsensorina on ta mu naljamängu (Lustspiel), mis Peterburis ega Riias läbi ei läinud, nüüd siin läbi lasknud. Ma olin enne seda siiski mõned väikesed muudatused teinud, mida oli soovitatud Peterburi ülemtsensuuri-valitsuse poolt.» (C. R. Jakobsoni kiri Julie Thal'ile 9. IV 1872.)

4 *Tõnn (üksi)* — Tõnni kõneluste aluseks on Kodavere murre, millega C. R. J. tutvus noores eas Tormas elades. Säilinud vanemas käsikirjas vastab Tõnni keel tõelisele murdele, kuid hiljem on autor seda korduvalt parandanud ja õige murdealuse ära rikkunud. Redigeerimisel polnud võimalik tõelist Kodavere murret taastada.

5 *kilplaste keele laulu* — J. V. Jannsen nimetas pilkavalt uut kirjaviisi, mida F. R. Kreutzwald tarvitas oma teostes, ka «Kalevipojas», «kilplaste keeleks».

6 *Hispaania rüütli Don Quijote elukäiku* — Don Quijote, vt. art. 54, viide 3.

7 *Taavetiga pean ka mina hüüdma* — vihje Taaveti lauluraamatule piiblis.

8 *Peruamua Inka käest laenata* — vihje L. Koidula tõlkelisele proosateosele «Peruama viimne Inka» (1866); siin tähendab midagi kauget, raskesti kättesaadavat.

9 *nägo ma «Sippelga»-ruamatost lugenod* — F. R. Kreutzwaldi raamatus «Sipelgas» II (1861), lk. 9—15, leidub populaarteaduslik kirjutis «Loodud-sund».

10 *Selles Eliisionis tohib kõndida* — Elüüsioni (Elüüsiumi) väljad olid vana-kreeka mütoloogias kujuteldav paik, kus viibisid kangelased pärast surma.

11 *mõisterikkus meie kotis* — katkend «Kalevipojast», peatükk 20, värsid 656—660.

PÕLLUMAJANDUSLIKUD ARTIKLID.

1

1 *sest Pärnu ja Tartu maakonnas on ju põllumeeste seltsisid hakatud asutama* — Tartu Eesti Põllumeeste Selts ja Pärnu Eesti Põllumeeste Selts alustasid tegevust 1870. aastal.

2 *ja üks eestikeelne põllumeeste ajaleht on ka ju oma teed hakanud rahva sekka käima* — 1869. aastast alates andis J. V. Jannsen «Eesti Postimehe» lisalehena välja «Eesti Põllumeest».

3 Tschudi, Friedrich v. (1820—1886), Šveitsi riigimees ja kirjanik.

4

[1] Fellenberg, Philipp Emanuel von (1771—1844), šveitsi sotsiaalpedagoog ja põllumees, asutas põllumajanduslikke jm. koole ja kasvatusasutusi.

6

[1] *Neist saan selle raamatu kolmandas jaos* — teosest «Teadus ja Seadus põllul» ilmus trükist ainult I osa (Peterburis 1869); teisest osast trükiti ligi pool valmis, kuid et C. R. J. lahkus trükkimise ajal jäädavalt Peterburist, siis jäi teose trükkimine pooleli ega viidudki lõpule, mida põhjustas ka autori vaesus, kuna ta ei saanud trükkalile välja maksta vajalikku rahasummat. Selle ebaõnnestumise pärast ei asunudki C. R. J. enam III osa koostamisele. II osa peaaegu täielik käsikiri on säilinud C. R. Jakobsoni Kurgja fondis.

7

[1] Garibaldi, Giuseppe (1807—1882), Itaalia vabadusvõitleja, kelle juhtimisel itaalia rahvas võitles Austria orjastajate vastu ja saavutas Itaalia väikeriikide ühinemise.

11

[1] *ning neist on mõnes kohas, nagu Võidukülas* — C. R. Jakobsoni teoses «Teadus ja Seadus põllul» I osas, lk. 104—111 leidub «Üks külajutt kündmisest», milles edumeelne talumees Laane Madis seletab naabritele sügavkünni tähtsust.
[2] *Meie oleme ju selle raamatu esimese jao sees (nr. 40) näinud* — eelmises viites mainitud jutustuses kõneleb C. R. J. talumeeste kooskäimistest, mis lähenevat põllumeeseteseltsile ja võivat palju õpetlikku pakkuda.
[3] *Seesuguseid seltsisid on ju Pärnu ja Tartu maakondades hakatud asutama* — vt. põllumaj. art. 1, viide 1.

12

[1] *ja mingu siis näituseks Maasikmäe Hansu juurde* — Kastre valla talupoeg Maasikmäe Hans (perekonnanimi vist Harjuke) sai koduloomade näitusel Tartus 1875. a. augustis rahalise auhinna nn. Schwartzi meetodi järgi tehtud või eest. (Vt. «E. Post.» 25. IX 1875, nr. 39.)
[2] Homeros, legendaarne muinas-kreeka laulik, kes olevat koostanud eeposed «Ilias» ja «Odüsseia».
[3] Aristoteles (384—322 e. m. a.), antiik-kreeka filosoof, kes kritiseeris Plato idealismi ja kaldus materialismi.
[4] Plinius (umb. 23—79), vana-rooma kirjanik, kirjutanud loo-

dusteaduste entsüklopeedia *«Naturalis historia»*, mis puudutab ka teisi alasid.

[5] Maasikmäe Hans — vt. siinsamas viide 1.

[6] Schmoller, Gustav von (1838—1917), saksa rahvamajandusteadlane ja ajaloolane, ajaloolis-eetilise koolkonna looja rahvamajandusteaduses. C. R. J. on kasutanud tema artiklit «Der preussische Viehstand: die Grösse derselben in der Zeit von 1802—1867», mis oli ilmunud ajalehes «Landwirtschaftliche Zeitung» 1870. aastal.

KÕNED

1

[1] *«Kolm isamaa kõnet»* — teose trükkitoimetamisel tegi tsensor rohkesti kärpeid; tsenseeritud käsikirja annetas C. R. J. «Vanemuise» seltsi raamatukogule, kus seda laenutati tavalise raamatuna. Käesolev tekst on esmakordselt trükitud ilma tsensori kärbeteta.

I isamaa kõne.

[2] *Mis selle poolest Läti Hindriku ajaraamatus leiame* — C. R. Jakobson on neis kõnedes eestlaste olukorra kujutamiseks eelfeodaalsel ajajärgul kasutanud rohkesti «Läti Hendriku kroonikat». Misjonär Läti Hendrik (Henricus de Lettis) tegi XIII saj. alguveerandil tõlgina kaasa saksa röövrüütlite vallutussõja, millest saadud andmete põhjal ta koostas ulatusliku kroonika Liivimaa vallutamisest; teos on vanemaks ja põhjalikumaks allikaks tolleaegsete keerukate sündmuste ja olude uurimisel.

[3] *Ta kirjutab esmalt ühest mungast Dietrichist* — Läti Hendriku kroonika I, 10 kõneleb seda lugu mungast, kelle nimi oli Theodorich.

[4] *Läti Hindrik kirjutab edasi* — Läti Hendriku kroonika XXIV, 5.

[5] *«Sturlangs Sagas»* — islandi saagade kogumik 12. ja 13. sajandist, milles käsitletakse Islandi olukordi ajajärgul, mil saar norralaste poolt vallutati ja kaotati rahva iseseisvus.

[6] Faehlmann, Friedrich Robert (1798—1850), arst, kirjanik ja keeleteadlane, kartmatu ja aktiivne feodalismivastane võitleja, õpetatud Eesti Seltsi asutajaid ja kauaaegne esimees; avaldas nimetatud seltsi toimetistes seeria eesti muistendeid, mis tugevasti ümbertöötatult poetiseerivad ja idealiseerivad eesti muistset kultuuri ja usundit. Käesolev katkend on võetud Faehlmanni kirjutisest «Wie war der heidnische Glaube des alten Esten beschaffen?» (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft II, 2. Heft, 1848, lk. 63—65).

[7] *Neist oli kõige kuulsam Sooni ehk lühidalt Kalevipojaks nimetatud* — J. H. Rosenplänteri ajakirjas «Beiträge zur genaueren Kenntniss der ehstnischen Sprache» XIV vihus (1821) ilmus K. J. Petersoni saksakeelses tõlkes Chr. Gananderi teos «Finnische Mythologie», mille lk. 100—102 leidub arutlus

soome vägilase Soini kohta; tõlkija seob selle eesti loodushiiu Kalevipojaga («Kalleve-poeg»).

[8] *Läti Hindrik räägib kanende vanemate kokkutulemisest* — Läti Hendr. kroon. XX, 2 kõneldakse Raigele'st, mida peetakse praeguseks Raikülaks Rapla rajoonis.

[9] Ingvar — svealaste (rootslaste eelkäijate) kuningas rahvasterändamise ajastu lõpul; Snorre Sturlusoni sõnastatud «Ynglinga-saaga» järgi olevat Ingvar langenud sõjaretkel Eestis.

[10] *«Heimskringla» raamat* — islandi luuletaja ning ajaloolase Snorre Sturlusoni (1178—1241) koostatud ajalooteos, mis tugineb peamiselt rahvasaagadele.

[11] Cassiodorus, F. M. A., Rooma riigimees ja kirjanik 6. sajandil, oli idagootide kuninga Theoderichi teenistuses, kirjutas rea poliitilis-ajaloolisi teoseid.

[12] Theoderich (Theodorich), idagootide kuningas, valitses Itaalias Bütsantsi keisri asehaldurina; rakendas enda teenistusse tähtsaid roomlasi, näit. Cassiodoruse.

[13] Cornelius Nepos, rooma kirjanik 1. saj. e. m. a., koostas rooma ja kreeka tähtsamate meeste biograafiate kogu.

[14] *nagu pärast aastal 1205 Polotski suurvürsti juurde* — Läti Hendr. kroon. X, 1 järgi piiskop Albert saatis oma saadikud Polotski vürsti Vladimiri juurde sõbralikumate suhete loomiseks, kuid sealt leiti eest liivi vanemate saadikud, kes õhutasid sama vürsti sõjale sakslaste vastu.

[15] *Nõnda tulid aastal 1210 Saaremaa mehed* — Läti Hendr. kroon. XV, 1.

[16] Olaus Petri (1493—1552), Rootsi riigimees ja reformatsiooni teostaja Rootsis, avaldas Rootsi ajalookroonika.

[17] *kus esimene saksa piiskop Meinhart Liivimaale tuli* — piiskop Meinhard tuli saksa kaupmeestega Liivimaale ja ehitas 1184. aastal Väina jõe äärde Ükskülasse esimese kiriku, veidi hiljem kivist kindlustuse ja sai Ükskülа piiskopiks, millega ta alustas Liivimaa rahvaste vallutamist ja kristianiseerimist.

[18] *purjetasid eestlased Rootsimaale* — Sigtuna linna hävitamine eestlaste poolt toimus 1187., mitte 1188. aastal.

[19] Ako — Läti Hendr. kroon. X, 8 kõneldakse liivlaste vanemast Akost, kes 1206. aastal kihutas Polotski venelased suurele kallaletungile sakslaste vastu.

[20] Kaupo, liivlaste vanem Toreidas, kes läks varakult üle saksa röövvallutajate poole; käis 1203. aastal Saksamaal ja Roomas paavsti juures, tõusis pärast Koiva liivlaste alistamist uuesti nende vanemaks; sai 1217. a. madisepäeva lahingus eestlaste vastu võideldes surmavalt haavata.

[21] Wilhelm v. Modena — Modeena Wilhelm, piiskop, tuli 1225. aastal paavsti saadikuna Liivimaale kiriku olukorda jälgima ja korraldama; selle ja hilisemate reiside kohta saatis ta paavstile aruandeid.

[22] Tacitus, P. C., rooma kirjanik ja ajaloolane, kirjutas muude teoste seas «Germania» (98. aastal), mis sisaldab etnograafilisi ja geograafilisi andmeid Saksamaa kohta.

[23] *Ja Läti Hindrik jutustab Järvamaast* — Läti Hendr. kroon. XV, 7; seal nimekuju *Karethen.*

[24] Erasmus Stella (surn. 1521), arst ja ajaloolane; käesolev katkend on võetud vist tema teosest «De antiquitatibus Borussiae», mis sisaldab rohkesti võltsinguid, nagu muudki tema teosed.

[25] Hartknoch, Christoph (1644—1687), ajaloo-uurija, kirjutas teose «Alt- und Neues Preussen oder Preussischer Historien» (1684), milles kõneldakse ka Baltimaade rahvastest.

[26] Hjärne, Thomas (1638—1678), ajaloolane, koostas kompilatiivse ajalooteose «Ehst-, Lyf- u. Lettlaendische Geschichte».

[27] *nagu Läti Hindrik jutustab* — Läti Hendr. kroon. IX, 11; nime õige kuju *Konrad von Meiendorf.*

[28] *Aastal 1211 tõusis hirmus mässamine seepärast* — Läti Hendr. kroon. XV, 5.

[29] *on nüüdki veel Harjumaal näha* — Sootaga maalinn asus Läänemaal, mitte Harjumaal.

[30] *mis kuulus keeleuurija Faehlmann eesti keelest ütleb* — järgnev katkend on võetud F. R. Faehlmanni artiklist «Ueber die Declination der estnischen nomina». (Verhandl. der Gelehrt. Estn. Gesellschaft B. I, H. 3, lk. 21—22.)

[31] *vanaaegne eesti kalender on veel alles* — nn. sirvilauad, millele eriliste lõikekirjadega on märgitud nädalapäevad, tähtpäevad ja pühad; need märgid ei tähenda veel erilise eesti kirjasüsteemi olemasolu, nagu varem arvati.

[32] *kui «Emajõe ööbikuga» hüüame* — Koidula luuletus 1866. aastast «Emajõe ööbikus». Käsikirjale on tsensor teinud märkuse: «Kui see ööbiku hüüdmine juba trükitud on, siis ehk võib teda ka siin trükkida, aga kui ei — siis jäägu trükkimata.» Jakobson on sinnasamasse kirjutanud: «On ju trükitud», mistõttu luuletus jäi tekstist välja kärpimata.

[33] *Polotski kuninga Vladimiri kaitsmise all* — Läti Hendr. kroon. I, 3.

[34] *jutustab Läti Hindrik* — Läti Hendr. kroon. II, 5.

[35] Albert, Liivimaa piiskop, kelle juhtimisel toimus 13. sajandi esimesel veerandil Baltimaade pärisrahvaste alistamine roomakatoliku kirikule.

[36] *nagu Läti Hindrik jutustab* — Läti Hendr. kroon. XI, 5.

[37] *nagu Läti Hindrik ütleb* — Läti Hendr. kroon. XXI, 1.

[38] Ruthenberg, Otto von (1802—1864), balti ajaloolane, kelle teos «Geschichte der Ostseeprovinzen Liv-, Esth- und Kurland von der ältesten Zeit bis zum Untergange ihrer Selbständigkeit» (1859—1860) käsitleb kriitiliselt saksa ordu tegevust Baltimail; see äratas eriti C. R. Jakobsoni poolehoidu ja leidis tema poolt kasutamist.

[39] Kakenwald, Peeter *(õieti Petrus Kaikkivalta)* — eesti misjonär, pärit Soomest, levitas ristiusku mitmes eesti maakonnas, ristides palju rahvast; tegutses osalt koos kroonikakirjutaja Läti Hendrikuga.

[40] *Nüüd räägib Läti Hindrik nõnda edasi* — Läti Hendr. kroon. XIV, 1; kohanimi *Pudume* on ekslik, vist trükiviga, peab olema *Pudiviru.*

[41] *nagu Semgalli vürsti Westhardiga* — Läti Hendr. kroon. XXIV, 4.
[42] Wilhelm von Modena — vt. siinsamas viide 21.
[43] Russow, Balthasar, kroonik, kirjutas alamsaksa keeles Liivimaa kroonika «Chronica der Provintz Lyfflandt...», mille ta lõpetas 1577. aastal.
[44] Münster, Sebastian (1489—1552), saksa teoloog ja kosmograaf, tähtsam teos «Cosmographia universa» (1541) 6 köites.
[45] *Nimelt hakkas see õige tulukene vennastekogudustega meie maal paistma* — 1740-ndail aastail hakkas Baltimaadel levima Saksamaalt Herrnhutist krahv Zinzendorfi poolt alustatud vagadusliikumine, mis vallutas laialdased talurahva hulgad, kuna selle koguduse eriõpetus oli lihtrahvale arusaadav ja kaasakiskuv. C. R. Jakobsoni isa Adam kuulus Torma vennastekoguduse juhtkonda ja tegutses seal hinnatavalt, mistõttu C. R. J. suhtus vennastekogudusse, eriti selle hariduslikku tegevusse, heatahtlikult.
[46] Einhorn, Paul, Kuramaa superintendent, kirjutas teose «Reformatio Gentis Letticae in Ducatu Curlandiae» (1636), milles ta ründab rahva seas valitsevat ebausku.
[47] Masing, Otto Wilhelm (1763—1832), kirjamees ja keeleuurija, soetas eestikeelset kooli- ja populaarteaduslikku kirjandust, toimetas ajalehte «Marahva Näddala-Leht» (1821—1823 ja 1825. a.) ning arendas eesti kirjakeelt ja ortograafiat.
[48] Ahrens, Eduard (1803—1863), keeleteadlane, kes oma teosega «Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes» (1843 ja 1853) pani aluse eesti keele uuele, soomepärasele ortograafiale. Selle lõplikuks maksmapanekuks pidi veel C. R. Jakobson 1860-ndail aastail kaasa võitlema.
[49] Jannau, Heinrich Georg v. (1789—1869), ajaloolane ja keeleuurija, on avaldanud artikleid eesti kirjakeele arendamise ja üldiselt eestlase käekäigu kohta.
[50] Gehewe, C. H. C. (1796—1856), pastor, avaldas mõned raamatukesed eesti keeles, tegeles Õpetatud Eesti Seltsis eesti keele uurimise alal.
[51] Boubrig, Johann S. Fr. (1788—1852), eesti keele lektor Tartu ülikoolis, hakkas Õpetatud Eesti Seltsis varakult huvi tundma eesti keele ja rahvaluule vastu.
[52] Heller, Johann Friedrich (1786—1849), vanem kirjamees, avaldas artikleid eesti keele grammatika kohta ja eestikeelseid vaimulikke raamatuid.
[53] *Eestimaa, sa meile ammust antud* — C. R. Jakobsoni enda luuletus, seal esmakordselt avaldatud.

II isamaa kõne.

[54] *Oma seltsi viiendat aastapäeva pühitsedes* — kõne on C. R. Jakobsoni poolt peetud 24. VI 1870 Tartus «Vanemuise» laulu-seltsis selle 5. aastapäeva pühitsemise puhul.
[55] Luther, Martin (1483—1546), juhtiv reformatsioonitegelane

Saksamaal, arendas 1520-ndail aastail rooma-katoliku kirikust välja luterliku ehk protestantliku kiriku.

[56] Stahl, Heinrich (surn. 1657), eesti vanema kirjakeele looja; tema käsi- ja koduraamat (1632—1638) on üheks varasemaks eestikeelseks trükiseks, tema eesti keele grammatika (1637) aga esimeseks omal alal.

[57] Rossinius, Joachim (surn. 1645), vaimulik kirjanik, avaldas 1632. aastal lõuna-eesti murdes katekismuse ja «Evangelia und Episteln auf alle Sonntage durchs gantze Jahr», millega pani aluse tartumurdelisele kirikukeelele.

[58] Brockmann, Reiner (1609—1647), tõlkis kirikulaule eesti keelde ja avaldas mõningaid klassikalises värsivormis kirjutatud õnnesoovi-luuletusi eesti keeles.

[59] Blankenhagen, Simon (1589—1640), on avaldanud eestikeelse «Postilla esthonica», mis on kaotsi läinud.

[60] Moller, Lorenz, on kaastegev olnud lõunaeesti-murdelise katekismuse (1684) ja lauluraamatu (1685) valmistamisel, mille trükki toimetas A. Virginius.

[61] Müller, Georg (1575—1608), vaimulik kirjanik, kelle eestikeelne jutluste käsikiri aastaist 1600—1606 on säilinud.

[62] zur Mühlen, Helmold, tõlkis kirikulaule eesti keelde H. Stahli «Hand- u. Hausbuch» II osa (1637) jaoks.

[63] Forselius, Bengt Gottfried (sünd. umb. 1660, surn. 1688), eesti kirjakeele parandaja ja koolide rajaja, püüdis eesti kirjakeelt lihtsustada ja rahvakeelele lähendada ning avaldas uuendatud kirjaviisis eestikeelse aabitsa ja katekismuse; asutas 1684. aastal esimese eesti koolmeistrite seminari.

[64] Hornung, Johann (sünd. 1660. a. paiku, surn. 1715), grammatik ja vaimulik kirjanik; avaldas 1693. aastal «Grammatica Esthonica», millega parandas oluliselt eesti kirjakeelt, ja mitu vaimulikku käsiraamatut.

[65] Gutsleff, Johann (surn. 1657), lõuna-eesti grammatik ja vaimulik kirjanik, avaldas 1648. aastal lõuna-eesti murde grammatika «Observationes grammaticae circa linguam esthonicam».

[66] Göseken, Heinrich (1612—1681), põhja-eesti grammatik, avaldas 1660. aastal eesti keele grammatika ja sõnastiku «Manuductio ad Linguam Oesthonicam», mis sisaldab suurel määral rahvakeelest saadud materjale.

[67] Hardnungen (Hardnung, Hardung), Johann N. (1636—1702), aitas kaasa A. Virginiusele ja M. Schützile Uue Testamendi tõlkimise juures lõuna-eesti murdesse.

[68] Virginius, Adrian (1663—1706), vaimulik kirjanik, andis lõuna-eesti murdes välja katekismuse (1685), Uue Testamendi (1686) ja teisi teoseid.

[69] Schütz, Marcus, töötas koos Virginiustega jt. lõunaeesti-murdeliste vaimulike teoste väljaandmisel.

[70] Thor Helle, Anton (1683—1748), eesti vaimulik kirjanik ja grammatik, oli peategelaseks esimese eestikeelse täispiibli tõlkimisel (ilmus 1739), koostas eesti keele grammatika «Kurzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache» (1732) ja tegeles muude kiriklike raamatute väljaandmisega.

[71] Rintelen (Rentelen), Eberhard (1595—1642), Tallinna Pühavaimu koguduse pastor, on avaldanud mõned koraalitõlked H. Stahli käsi- ja koduraamatus (1637).

[72] Bagge, Nicolai (surn. 1697), Rakvere pastor, avaldanud mõned koraalitõlked H. Stahli käsi- ja koduraamatus.

[73] Fabricius, Peter Matthias (surn. 1644), Ambla pastor, kaastööd teinud H. Stahli teostele.

[74] Salemann, Georg (1597—1657), vaimulik kirjanik, eestikeelsete pulmalaulude autor, kirikulaulude tõlkija.

[75] Raudjall, Aleksander (1734—1817), vanem eesti soost vaimulik kirjanik, Tartu vennastekoguduse juhtiv tegelane, mitme vaimuliku teose tõlkija.

[76] Lükke (Lücke), Anton Heinrich (1745—1799), vaimulik kirjanik, avaldanud mitu vaimulikku teost eesti keeles.

[77] *neid saksa keele salmisid on lisanud* — ilmusid R. Brockmanni teoses «Clückwünschung Dem Ehrnverten und Achtbahrn Herrn Hans von Höveln Eltisten der Schwartzen Häupter Bräutgam . . .» Revall, 1637.

[78] Hupel, August Wilhelm (1737—1819), keelemees ja publitsist, avaldas eesti keele grammatika «Ehstnische Sprachlehre» (1780), mis jäi kauaks ajaks eesti keele õppimise peamiseks allikaks.

[79] Arvelius, Friedrich Gustav (1753—1806), vanem kirjamees, avaldas eesti keeles õpetliku sisuga raamatuid, mille ilmumisega sai alguse eesti ilmalik jutukirjandus.

[80] Rosenplänter, Johann Heinrich (1782—1846), keeleuurija ja koolitegelane, andis välja keele- ja rahvateaduslikku ajakirja «Beiträge zur genaueren Kenntniss der ehstnischen Sprache» (1813—1832), mis sisaldab rohkesti eesti keele, kirjanduse ja rahvaluule ainestikku ning uurimuslikke artikleid.

[81] Masing, Otto Wilhelm — vt. siinsamas viide 47; tema teos «Ehstnische Originalblätter für Deutsche» (1816) pakub eestikeelset lugemismaterjali haritud lugejale.

[82] Mannteuffel, Peter, krahv (1768—1842), vanema ajajärgu kirjanik, avaldas eestikeelsed juturaamatud «Aiavite peergo valgussel» (1838) ja «Villem Navi ello-päväd» (1839), milles ta näitab head talurahva elu ja keele tundmist.

[83] Kreutzwald, Friedrich Reinhold (1803—1882), arst, 19. sajandi tähtsaim eesti kirjanik ja folklorist, rahvuseepose «Kalevipoeg» (1857—1861), «Eesti rahva ennemuistsete juttude» ja paljude teiste progressiivsete ilukirjanduslike teoste autor.

[84] Jannsen, Johann Voldemar (1819—1890), esimene eesti elukutseline ajakirjanik, paljude rahvaraamatute autor; ideoloogiliselt esindas kodanlik-klerikaalset suunda peamiselt oma «Eesti Postimehes».

[85] *Õpetatud Eesti Selts* — Tartu ülikooli juurde a. 1839 asutatud teaduslik organisatsioon eesti rahvuslikkude teaduste viljelemiseks.

[86] Faehlmann, Friedrich Robert — vt. siinsamas viide 6.

[87] Jürgenson, Dietrich Heinrich (1804—1841), pedagoog ja kirjandusloolane, Tartu ülikooli eesti keele lektor, Õpetatud Eesti Seltsi asutajaid ja tähtsamaid tegelasi, esimese eesti kirjandusloo «Kurze Geschichte der ehstnischen Literatur» (1841) autor.

[88] Kreutzwald, F. R. — vt. siinsamas viide 83.

[89] Hansen, August Heinrich (1813—1849), ajaloolane, Õpetatud Eesti Seltsi aktiivsemaid tegelasi, trükki toimetanud Läti Hendriku kroonika (1853).

[90] Kruse, Fr. K. H. (1790—1866), ajaloolane, Baltimaade arheoloogiat ja ajalugu käsitleva teose «Necrolivonica» (1842) autor.

[91] Maydell, Friedrich Ludwig von (1795—1846), maalikunstnik ja graafik, illustreerinud muuseas F. R. Faehlmanni müüte.

[92] Hueck, Alexander von (1802—1842), anatoom ja arheoloog, Õpetatud Eesti Seltsi asutajaid.

[93] Preller, Ludwig (1809—1861), Tartu ülikooli professor, tuntud numismaatika, arheoloogia ning vana-kreeka ja -rooma mütoloogia uurijana.

[94] Reinthal, Carl G. (1797—1872), koolikirjanik, Õpetatud Eesti Seltsi asutajaid, avaldas lõunaeesti-murdelisi kooliraamatuid; «Kalevipoja» esimesi tõlkijaid saksa keelde.

[95] Gehewe, Carl H. C. — vt. siinsamas viide 50.

[96] Boubrig, Johann S. Fr. — vt. siinsamas viide 51.

[97] Heller, Johann Fr. — vt. siinsamas viide 52.

[98] Jannau, Heinrich Georg von — vt. siinsamas viide 49.

[99] Knüpffer, Arnold Fr. J. (1777—1843), eesti rahvaluule ja keele uurija, kogunud üle 600 eesti rahvalaulu, avaldanud rea artikleid eesti keele kohta.

[100] Ahrens, Eduard — vt. siinsamas viide 48.

[101] Neus, Alexander Heinrich (1795—1876), folklorist, avaldas kolmeandelise kogu eesti rahvalaule («Ehstnische Volkslieder», 1850—1852), F. R. Kreutzwaldiga koos müütilis-maagilisi laule («Mythische und magische Lieder der Ehsten», 1854) ja artikleid eesti rahvaluule küsimuste kohta.

[102] Wiedemann, Ferdinand Johann (1805—1887), keeleteadlane-akadeemik, eesti keele ja teiste soome sugu keelte uurija, avaldas monumentaalse eesti-saksa sõnaraamatu «Ehstnisch-deutsches Wörterbuch» (1869), põhjaliku eesti keele grammatika «Grammatik der Ehstnischen Sprache» (1875) ja terve rea muid uurimusi ning keelealaseid ainekogusid.

[103] *kui teda... professor dr. C. Schirren oma pidukõnega selleks oli üles ärritanud* — Õpetatud Eesti Seltsi presidendi, Tartu ülikooli ajaloo-professori Carl Schirreni (1826—1910) pidukõne «Rede auf der oeffentlichen Versammlung der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zur Feiern ihres 25-jährigen Bestehens am 18. Januar 1863» (Sitzungsberichte der GEG, 1863, lk. 2—6), milles ta põhjendas eestlaste saksastamise vajadust.

[104] *mis üks ülem gümnaasiumi koolmeister, Eduard Meyer... kirjutab* — Ed. Meyeri polemiseeriv artikkel «Ueber die jüngsterschienene Schrift des Hrn. Pastors Ahrens zu Kusal» ilmus «Inlandis» 1845, veerg 470—474.

[105] Cooper, James F. (1789—1851), anglo-ameerika kirjanik, indiaanlas- ja seiklusjuttude paljuloetav autor; teos «Viimane mohikaanlane» ilmus a. 1826.

[106] Bulwer, Edward L. (1803—1873), inglise kirjanik, ajaloolis-sotsiaalsete ja õudusromaanide laialt loetav autor; teos «Viimane parun» ilmus 1843. aastal.

[107] *Ka Ullmanni pikast kirjast tahan teile mõned kohad ette seada* — 104. viites mainitud Ed. Meyeri artiklile vastas kirikuja koolitegelane Carl Chr. Ulmann (1793—1871), «Inland» 1845, veerg 601—604, 609—613, vastu vaieldes eestlaste ümberrahvustamise püüetele.

[108] *Mis Meyer selle kirja peale vastas* — Ed. Meyer vastas C. Ulmannile artikliga «Öffenes Sendschreiben an Dr. Carl Chr. Ulmann» («Inland» 1845, veerg 709—717).

[109] Walter, Carl Ferdinand (1801—1869), Liivimaa superintendent, pidas jutluse «Livländische Landstagspredigt, am 9. März 1864 in der St. Jacobikirche zu Riga gehalten» (Riga, 1864), milles ta avaldas kahetsust, et eestlased ja lätlased pole veel suudetud saksastada; W. sunniti selle jutluse pärast ametist lahkuma.

[110] *Üks õpetatud eestlane* — see oli Fr. R. Kreutzwald, kes korduvalt Õpetatud Eesti Seltsi nõnda tituleeris.

[111] *dr. professor Schirreni kõne* — vt. siinsamas viide 103.

[112] *on üks meie maa õpetaja* — arvatavasti Paistu pastor W. A. Hansen (1823—1881), kes avaldas ajalehes «Rigasche Zeitung» 1868, nr. 12—13 artikli, milles ta tungis kallale eesti rahvuslikule liikumisele.

[113] *Valga seminari direktor* — selles ametis töötas Cimze, Jānis (Zimse, Johannes; 1814—1881), rahvakooli uuendajate, Pestalozzi õpilaste pooldaja, kelle juures õppis ka C. R. Jakobson a. 1856—1859 ja sai õhutust julgeks võitluseks meie kooliolude parandamisel.

[114] *meie uue kogukonna seadusega* — 1866. aastal väljaantud talurahva kogukonnaseadus andis võimu rahva enda poolt valitud vallavolikogule ja vallavanemale.

[115] Schultz, Voldemar (1822—1874), arst, Õpetatud Eesti Seltsi tegelane.

[116] *esimest korda üht teatri näitemängu* — Tartu «Vanemuise» seltsi 5. aastapäeval, 24. juunil 1870 pidas C. R. Jakobson «Kolmest isamaa kõnest» 2. osa; lisaks sellele korraldati L. Koidula organiseerimisel esimene eesti teatrietendus, kus mängiti Koidula näidendit «Saaremaa onupoeg».

[117] Lessing, Gotthold Ephraim (1729—1781), saksa kriitik ja kirjanik, võitles feodalistliku ja klerikaalse ideoloogia vastu ning rajas teed realismile kirjanduses ja kunstis.

[118] Gutenberg, Johann (umb. 1400—1468), trükikunsti leiutaja.

[119] Kolumbus, Christoph (1451—1506), hispaania meresõitja, kes avastas 1492. aastal Ameerika.

[120] Gama, Vasco da (1469—1524), portugali meresõitja, purjetas 1497. aastal ümber Aafrika lõunatipu ja avastas nõnda meretee Euroopast Indiasse.

[121] Petronius, Arbiter Gaius (surn. a. 66), rooma kirjanik; talle omistatakse satiirilist seiklusromaani «Satirae», milles ta esitab kaasaegse elu väärnähtusi.

[122] Valens, Flavius V., Rooma keiser a. 364—378.

[123] *Kõik konsiiliumid ei aidanud selle tüli vastu midagi* — kontsiilid ehk kirikukogud korraldati ristiusu kiriku kujunemisperioodil piiskoppide ja muude kirikujuhtide koosolekutena, kus arutati kiriku põhilisi küsimusi.

[124] *kõik ariaani, kaldea, kopti ja muid kirikutekogusid* — eri kirikukogud ristiusu kiriku algaegadel, kus fikseeriti kiriku põhiküsimused. Vt. ka eelm. viidet.

[125] *kellest igaüks siiski katoliku nime päris* — vanakatoliku kirik jagunes 1054. aastal kaheks — rooma-katoliku ja kreeka-katoliku kirikuks.

[126] *Albigensi ja Waldensi ketserite ärahukkamiseks* — albilaste usulahk levis 12. saj. Lõuna-Prantsusmaal, eriti Albi linnas; usulahu likvideerimisel puhkesid verised albilaste sõjad (1209—1229), mis hävitasid palju inimesi ja varasid; usulahu viimased pooldajad mõisteti 1229. aastal Toulouse'is loodud inkvisitsioonitribunali poolt tulesurma. — Valdeslaste usulahk tekkis 12. sajandil Prantsusmaal Lyon'i linnas ja levis teistes maades, eriti Itaalias; liikumise hävitamiseks loodi 13. sajandil inkvisitsioonikohtud.

[127] Innocentius IV, Rooma paavst a. 1243—1254.

[128] Eymericus, Nikolaus (1320—1399), hispaania ketserikohtunik; tema tähtsam teos «Directorium inquisitorum» (1578) õigustab ja juhendab ketserikohtuid.

[129] Nider, Johannes, šveitsi inkvisiitor, kelle teos «Formicarius» tõi nõiaprotsesside praksise ka Saksamaale.

[130] Como, Bernhard von, inkvisiitor 15. saj. teisest poolest, kelle teos «Praedicta autem strigum secta...» käsitleb nõidust, andes alust nõiaprotsessidele.

[131] Jaquier, Nicolaus, 15. saj. kirjanik, kelle teos «Flagellum haereticorum fascinariorum» (1458) iseloomustab oma ajajärgu nõiduse-usku.

[132] Sprenger, Jakob (1436—1495), professor ja paavstlik inkvisiitor Kölnis, koostas koos Heinrich Institorisega teose «Malleus maleficarum» («Hexenhammer», 1489), mis pani aluse

laialdasele nõidade jälitamisele Prantsusmaal ja Saksamaal. Teos ilmus paljudes trükkides.

133 Institoris, Heinrich — vt. eelm. viide.

134 Luther, Martin — vt. siinsamas viide 55.

135 Spee, Friedrich (1591—1635), jesuiit ja saksa luuletaja; avaldas anonüümselt teose «Cautio criminalis» (1631), milles ta astus üles nõiaprotsesside juures tarvitatavate meetodite vastu ja andis selle praktikale raske löögi.

136 Horst — tema teos «Dämonomagie» sisaldab rohkesti andmeid nõiaprotsesside kohta.

137 Maldonatus, Juan (1534—1583), prantsuse jesuiit; tähtsaim teos «Commentarii in quattuor evangelia» (1596—1597), milles ta käsitleb katoliku ja protestantliku kiriku erinevusi.

138 Delrio, Martin — jesuiit, kelle 6-köiteline teos «Disquisitiones magicae» (1599) püüdis nõidade jälitamist teaduslikult põhjendada.

139 Delrio — vt. eelmist viidet.

140 Hus, Jan (1369—1445), böömi eelreformaator, esitas katoliku kiriku õpetusest erinevaid vaateid, mõisteti Konstanzi kirikukogu poolt ketserina surma tuleriidal.

141 Nider — vt. viide 129.

142 Sprenger — vt. viide 132.

143 Albrecht von Brandenburg, markkrahv (1522—1557).

144 Binsfeld, Peter, Trieri piiskop, kelle teos «De confersionibus maleficorum et sagarum» (1589) süvendas oluliselt nõiaprotsesside praktikat.

145 Edelin, Wilhelm, teoloogia doktor, esimesi nõiaprotsesside vastu võitlejaid.

146 Berquin, Louis — vt. Garinet, «Histoire de la magie en France», lk. 120.

147 Spee, Friedrich — vt. viide 135.

148 Bekker, Balthasar (1634—1698), hollandi reformeeritud kiriku pastor, kelle teos «De betooverde weereld» (1680) aitas oluliselt hävitada kuradi- ja nõiduse-usundit.

149 Thomasius, Christian (1655—1728), saksa jurist ja valgustusfilosoof; võitles nõiaprotsesside vastu ja aitas kaasa nende kõrvaldamisele kohtupraktikast; vastav teos «Kurze Lehrsätze von dem Laster der Zauberei mit dem Hexenprozess» (1704).

150 Friedrich I, Preisi kuningas a. 1706—1713, arendas riigi kultuuri- ja vaimuelu.

151 Friedrich Wilhelm I, Preisi kuningas a. 1713—1740.

152 Maria Theresia (1717—1780), Austria ertshertsoginna, Ungari ja Böömi kuninganna, pani muude reformide kõrval rõhku rahvakooli väljaarendamisele ja vabastas vaimse elu kiriku, eriti jesuiitide kontrolli alt.

153 Karl Theodor, Baieri kuurvürst (1733—1799), tuntud kunsti- ja kirjandusesõbrana.

154 Samson, Hermann (1579—1643), Liivimaa superintendent, võitles jesuiitide ja nõiaprotsessidega; andis välja jutlustekogu

«Neun ausserlesen und wolgegründete Hexen Predigt», Riia, 1626.

155 *üks Virumaa sillakohtust aastal 1645 ülesvõetud protokoll* — vt. «Anklage wegen Zauberei in der Mitte des 17-ten Jahrhunderts». «Inland» 1836, v. 710—715.

156 *üks Nigula kiriku arhiivis tallel hoitud... protokoll* — vt. G. Hasselblatt, «Ein Verhör in einem Hexenprocesz». «Inland» 1837, v. 777—781.

157 *mis Harjumaal Kivilo mõisas* — vt. «Ein Hexenprocesz». «Inland» 1840, v. 341—344.

158 *Üks kolmas Järvamaa sillakohtu protokoll* — vt. «Zur Geschichte der Hexenprocesse». «Inland» 1839, v. 257—263.

159 *Seda tunnistab jälle üks kohtuprotokolli kiri* — vt. «Ein Hexenprocesz im neunzehnten Jahrhundert». «Inland» 1841, v. 777—782.

160 *Nõnda kirjutab üks mees Virumaalt 30 aasta eest* — vt. «Einiges über Aberglauben, Sitten und Sagen der Ehsten». «Inland» 1837, v. 687—690.

161 *et seda ööd sakste Walpurgis-öö kõrvale võib seada* — anglosaksi kuningatütre Walpurgise katoliiklikuks pühakuks tunnistamisega 1. mail liitus selle päevaga hulk germaani paganlikke kevadepüha kombeid; ööl vastu 1. maid pidid nõiad kokku tulema Blocksbergile ja seal kuraditega pidutsema.

162 *Dr. Kreutzwaldi sõnad* — mainitud teoses, lk. 15.

163 *Meie õnnis Faehlmann kirjutab eesti rahva ebausust* — allikatekogus «Scriptores rerum livonicarum», 2. Band, Riga und Leipzig 1848, lk. 681 (Forselius-Boecleri teose kommentaaris).

164 Meinhard — vt. siinsamas viide 17.

165 Kettler, Goddert (Gotthard) (umb. 1517/18—1587), Liivimaa ordumeister, kelle ajal lõplikult lagunes Liivimaa orduriik (1561).

166 *üks mees avalikus kirjas* — ajakirjas «Inland» 1848, v. 121—130 avaldas prof. Ed. Osenbrüggen kirjutise «Hexenprocesse in Dorpat», milles ta kirjeldas nõiaprotsesse Tartus 17. saj. alguses. Selles vastati anonüümse kirjutisega «Wie hat der biblische Christ den Hexenprocess zu beurtheilen?» («Inland» 1848, v. 182—184), mis püüdis õigustada nõiaprotsesse. Vt. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II, Tallinn, 1956, lk. 68 (M. Lepiku kommentaar).

167 *Kes meie seast ei tunneks sõnu* — rahvusvaheliselt tuntud nõidusvormelid, mis on uueaegselt sakslaste kaudu mõnevõrra kodunenud ka eesti rahvausundis.

2

1 *meie esimene eesti põllumeeste selts... on kinnitatud* — Tartu Eesti Põllumeeste Selts, mis oli esimene omas laadis meie maal, kinnitati 1. III 1870; esimene koosolek peeti 17. IV 1870 ja avakoosolek 4. VII 1870.

2 Thaer, Albrecht (1752—1828), saksa põllumajandusteadlane,

uueaegse agronoomia üks põhjendajaist. C. R. J. mainib teda korduvalt oma kirjutistes ja on pühendanud talle eriartikli «Albrecht Thaer mõistusega toimendatud põllutöö sünnitaja Saksamaal» («Sakala» lisaleht 13. V 1878, nr. 12).

[3] Johnson, Jakob (1806—1865), põllumajandusteadlane, eesti päritoluga; ta kirjutas rea artikleid Baltimaade põllumajandus-olude kohta, milles ta kritiseeris ka teoorjuslikku süsteemi. C. R. J. on pidevalt huvi tundnud tema teoste vastu.

[4] Faehlmann, Fr. R. — vt. kõne 1, viide 163.

[5] *meie pea ise olgu sellepärast ka üks põllumees* — algusest peale toimus Tartu Eesti Põllumeeste Seltsis võistlus C. R. Jakobsoni radikaalse ja J. V. Jannseni konservatiivse suuna vahel, mistõttu C. R. J. püüdis seltsi juhatusse saada omameelseid mehi; ta viibis isiklikult 4. juuli koosolekul ja pidas käesoleva kõne, kuid esimeheks sai vastu tema tahtmist J. V. Jannsen.

[6] *sellepärast seame oma presidendile ühe õpetatud mehe kirjutajaks kõrvale* — seltsi kirjatoimetajaks valiti «õpetatud mees», gümnaasiumi-kooliõpetaja Jakob Hurt, kes järgneval aastal sai C. R. Jakobsoni abiga seltsi presidendiks.

[7] Bock, Woldemar v. — vt. kõne 11, viide 23.

[8] *kui oks saksa rüütlite seltsist* — Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi asutamisel soovis J. V. Jannsen, et loodav eesti selts jääks saksa suurpõllumeeste seltsi kaitse alla; C. R. J. taotles aga seltsi iseseisvust ja saavutaski selle. (Vt. A. Kruusberg, Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi algpäevilt. Tartu, 1926, lk. 14.)

[9] *mis ka Pärnu seltsiga ehk veel sünnib* — Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi asutamisraskused on lähemalt uurimata.

3

[1] *«Kümme päeva Soomemaal»* — C. R. J. tegi reisi Soome 1871. a. maikuus koos Kärkna pasunakooriga, keda juhtis koolmeister Paul Bergmann. Nad olevat sinnasõidul kontserte andnud Peterburis ja Viiburis. 12.—15. V nad viibisid Helsingis, kus koor esines ülikooli aulas ja «kus minu tuttavad, paar professorit ja mõned gümnaasiumi kooliõpetajad, mind nii suure lahkusega vastu on võtnud, et hommikust õhtuni muud ei saagi teha, kui võõrusel käia» (C. R. J. kiri Julie Thalile 15. V 1871); 14. V korraldati talle üliõpilaste ja professorite poolt Kaisaniemi restoranis suur vastuvõtupidu. 15. V sõideti Hämeenlinna ja 16. V viibiti Janakkalas, kus pasunakoor esines kohalikus koolimajas. 17. V viibiti taas Hämeenlinnas, kus anti kontsert, ja 18. V Viiburis, kust siirduti Peterburi kaudu kodumaale. Reis võis kesta ligi 10 päeva koos sinna- ja tagasisõiduga Peterburi kaudu. (Vt. R. Põldmäe, Kärkna pasunakoori reisist Soome 1871. a. «Edasi» 8. VII 1956, nr. 134; H. Kruus, C. R. Jakobson ja Soome. Teoses «Eesti ajaloost XIX sajandi teisel poolel», Tallinn, 1957, lk. 234 jj.)

[2] *Elu valjud nõudmised olid meid ruumi poolest lahutanud* —

C. R. J. elas pikemat aega kodumaalt eemal: 1862—1864 Jamburis (Kingissepas) ja 1864—1871 Peterburis. Kõnepidamise ajal (1871. a. suvel) oli ta lõplikult Tallinna elama asunud.

[3] *väga rasked takistused olid ka minu sõna keelanud teie kõrva ulatamast* — pärast ägedat ajakirjanduslikku poleemikat eestlaste väljarändamise ja meie maa viletsate kooliolude küsimuses, mis toimus 1870. aastal «Eesti Postimehes», alustasid tagurlikud balti-saksa ringkonnad otsustavat rünnakut eesti ajakirjandusele ja suutsid oportunistliku J. V. Jannseni ära osta Liivimaa rüütelkonna huvide kaitsjaks; selle tagajärjel sulges Jannsen tee C. R. Jakobsoni artiklitele «Eesti Postimehes», mis tähendas rasket, peaaegu purustavat lööki Jakobsoni edukale ajakirjanduslikule tegevusele.

[4] *mida meie ühes meeles oma seltsi asutamise juures* — Pärnu Põllumeeste Selts, kus käesolev kõne esmakordselt peeti 14. juulil 1871, asutati 1870. a. detsembris.

[5] *meid ennast on seal teotatud* — J. V. Jannseni «Eesti Postimehes» tungitakse C. R. Jakobsonile kallale 13. I 1871, nr. 2, kuid ta vastab sellele veel terava artikliga «Mis hiilgab, ei ole mitte igakord kuld» (vt. art. 24).

[6] *keda meie siiamaani eesti meeste ja oma õigete sõprade liiki oleme arvanud* — mõeldakse J. V. Jannsenit ja tema mõtteosalisi, kellega C. R. Jakobsonil hakkasid kujunema aina tõsisemad maailmavaatelised lahkuminekud.

[7] *mida ma nädala eest tagasi vaatamas käisin* — vt. siinsamas viide 1.

[8] *«Oh, Kaljuvald!»* — Fr. Kuhlbarsi luuletus, ilmus esmakordselt tema noodikogus «Vanemuine ehk Neljakordne Laulu-Lõng» (1870), lk. 14—16.

[9] *Nii kaua kui... ristiusk Soomemaal valitseb* — soomlaste kristianiseerimise katseid tehti juba 12. saj. teisel poolel, kuid lõplikult vallutati maa rootsi piiskoppide poolt 13. saj. esimesel veerandil, peaaegu üheaegselt Baltimaade vallutamisega saksa ristirüütlite poolt.

[10] *Üksi maaservas Kümene jõest ida poole* — Kymijoki (rootsi k. Kymmene älf), Lõuna-Soome suuremaid jõgesid, on olnud vanade soome hõimude vaheliseks piiriks; aastatel 1743—1809 oli ta ametlikuks riigipiiriks Rootsi ja Venemaa vahel.

[11] *Nõnda käisin ma näiteks ilusas Irjala mõisas* — C. R. J. külastas Janakkala valda Hämeenlinna lähedal, kus asub Irjala mõis.

[12] *Janakkalas käisin ma kahes uues koolimajas* — C. R. J. peatus oma reisil Janakkala vallas ja korraldas ühes sealses koolimajas Kärkna (mitte Torma) pasunakooriga kontserdi.

[13] *Hyvikkyläs peremehe Jussilaise juures* — Hyvikkylä asub Janakkala vallas Hämeenlinna lähedal.

[14] *mis ehk õige pea saab sündima* — C. R. J. ei ole oma esimesest Soome-reisist midagi trükis avaldanud, kartes, et balti sakslased hakkavad Eesti ja Soome vastastikust lähenemist valitsusvõimude ees tõlgendama ohtliku separatismina. Kuid ta levitas oma kõne teksti rahva seas: «Ma olen Soome maast Tartu ja Pärnu põllumeeste seltsis kõnet pidanud. Väga soo-

vida oleks, et need mõtted rahva seas laiali läheksid, mis seal olen üles arutanud. Ma saan oma kõne edaspidi Teile lugeda saatma,» kirjutab C. R. J. Ado Reinvaldile 25. VIII 1871.

4

[1] *Austatud seltsiliikmed!* — kõne on trükitud käsikirjast.

5

[1] *Kõne, mille C. R. Jakobson pidas enda pulmapäeval* — C. R. Jakobson kihlus Kirbla köstri Thal'i tütre Juliega juba 1870. a. suvel, kuid kindla teenistus- ja elukoha puudumine takistas teda abiellumast. Kui ta 1874. a. algul ostis endale Vändrasse Kurgja päristalu, otsustas ta samal sügisel abielluda, kui oli talu esialgselt korda seadnud. Tema laulatus toimus Lihulas 30. oktoobril, kuid tõeline pulmapidu peeti Kurgjal 10. novembril 1874. Ta saatis pulmakutse paljudele sõpradele ja kaastöölistele, kuid Kurgja kauge asendi ja halbade teeolude tõttu sõitis kohale ainult väike grupp sõpru. Ta kutsus ka J. Hurta. «Kahju küll, et Teie meie laulatamise kõnet ei ole võinud pidada; selle poolest oli meil väga vaene lugu ja sellepärast pidasin ma pärast söögilaual ise ühe kõne» (C. R. J. kiri J. Hurdale 29. XII 1874).

[2] *Elagu Eesti ja kõik tema lapsed!* — Kõne tekst on säilinud C. R. Jakobsoni Kurgja fondis ja trükitakse siin esmakordselt. C. R. J. saatis tekstist ärakirja oma sõpradele, kelle vahetalitusel kõne on ringelnud rahva seas. (Vt. C. R. J. kiri A. Reinvaldile 27. XII 1874.)

6

[1] *Kõne oma laste haua juures* — C. R. Jakobsonil sündisid surnult kaksikud lapsed 21. dets. 1876. Ta mattis lapsed ise, ilma pastorita, oma talu maale rajatud perekondlikku matusepaika, kuhu ta oli juba varem matnud oma esimese tütre Olga. Selle teguviisi pärast oli tal palju sekeldusi Vändra pastori E. Sokolovskiga (1833—1899) ja Liivimaa konsistooriumiga, kuid matusepaik jäi püsima ja sinna maeti hiljem ka C. R. Jakobson ise. (Vt. C. R. J. kiri J. Kõlerile 19. III 1876.)

7

[1] *Natukene meie kevadisest rõõmust* — kõne ilmus eribrošüürina Viljandis 1876. — Vana-Vändra vallamaja pühitsemisest on arvatavasti Jakobson kirjutanud ka ajalehes «Neue Dörptsche Zeitung» 8. I 1876, nr. 2.

[2] *keeles, hääles suvi saajal* — need värsiread on võetud C. R. Jakobsoni enda luuletusest «Kevadine ilu ja elu» (vt. siin lk. 51—52).

[3] *meie praeguse kogukonna-seaduse* — vt. kõne 1, viide 114.
[4] Stein, Karl, riigivabahärra (1757—1831), Preisi riigimees, juhtiva ministrina viis läbi pärisorjuse kaotamise Preisis ja muid reforme; vanemas eas tegeles ajalooteadusega; a. 1875 püstitati talle mälestussammas Berliinis, millest C. R. J. kõneleb käesolevas artiklis.

8

[1] *Austatud seltsiliikmed ja eesti mehed* — kõne on trükitud käsikirjast.

9

[1] *Austatud põllumehed* — kõne on trükitud käsikirjast.

10

[1] *ja Pärnu seltsi eeskohaks valinud* — 25. mail 1876 peeti Viljandi Eesti Põllumeeste Seltsis põllumeeste seltside esindajate koosolek, mida juhatas C. R. Jakobson; koosolek võttis vastu rea otsuseid seltside tegevuse laiendamiseks; koordineerivaks keskuseks valiti Pärnu Eesti Põllumeeste Selts. (Vt. «E. Postimees» 28. VII 1876, nr. 30.)
[2] *siis olid priide seltside õigused teine suur samm* — talurahva kogukonna-seadus (1866) ja teised täiendavad seadused laiendasid eestlase kodanikuõigusi ja lõid eeldused ka seltside asutamiseks ja nendest osavõtuks.
[3] *Viljandis peetud koosolemise tänu ja otsuste üle lasksin trükkida* — C. R. Jakobsoni teadaanne Viljandis 1. veebr. 1876 peetud eesti põllumeeste seltside esindajate koosolekust osavõtjate tänutelegrammi edasiandmisest keisrile ilmus «E. Postimehes» 28. IV 1876, nr. 17 ja «Neue Dörptsche Zeitung'is» 1. V 1876.
[4] *on tema saadiku saatmine Soomemaale* — C. R. J. käis 1876. a. sügisel Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi toetusel Soomes põllumajanduslikul näitusel ja tutvumas Soome piimamajandusega; reisist vt. kõne 12, viide 1.
[5] *Praegu on üks suur sõda tulemas ja mispärast?* — kui Türgi valitsus keeldus bulgaarlastele andmast omavalitsust ja püüdis julmalt maha suruda nende mässu, siis puhkes Türgi ja Venemaa vahel 1877. aastal sõda, mille tagajärjel Balkani riigid saavutasid iseseisvuse.
[6] *on see ühes nõus kokkupandud vastus* — eesti põllumeeste seltside ühisest märgukirjast ministeeriumile linaharimise asjus pole lähemaid andmeid.
[7] Hurt, Jakob (1839—1907), pastor, rahvusliku liikumise kodanlik-klerikaalse suuna juht, Jakobsoni poliitiline vastane; kõnesoleval momendil (1876) toimus nende vahel teatav lähenemine ühises võitluses Aleksandri-kooli vastastega.
[8] Kallas, Rudolf Gottfried (1851—1913), pastor, rahvusliku liikumise tegelane, kodanlik-klerikaalse suuna pooldaja, kuid osava kõnepidajana ja tublide kooliraamatute autorina äratas mõnevõrra ka Jakobsoni poolehoidu.

[9] Köler, Johann (1826—1899), maalikunstnik ja rahvusliku liikumise tegelane; äratas C. R. Jakobsoni rahvuslikuks võitlejaks, avaldades talle suurt mõju oma radikaalsete majandus- ja rahvuspoliitiliste seisukohtadega; toetas ka Viljandi Põllumeeste Seltsi.

[10] Winkler, G., vallasekretär, Pärnu Põllumeeste Seltsi abipresident.

[11] Hanson (Anson), Anton (1851—1918), kooliõpetaja, Pärnu Põllumeeste Seltsi tegelane.

[12] Eglon, Johannes (1836—1908), Vändra kurttummade kooli juhataja, Pärnu Põllumeeste Seltsi asutajaid ja mõni aasta esimees; koolivennana Valga seminarist oli nooremas eas lähedases kontaktis C. R. Jakobsoniga, kuid hiljem sattus temaga vastuollu.

[13] Undritz, Paul (1854—1897), koolitegelane, hiljem pastor, oli a. 1875—1877 Vändra kihelkonnakooli õpetajaks.

[14] *Nagu Viljandis maha sai tehtud* — 25. mail 1876 Viljandis peetud eesti põllumeeste seltside esindajate koosolekul vastuvõetud otsuste 2. punkti järgi soovitati linnas asuvate seltside koosolekuid ka maal pidada, et lähemale jõuda talumeestele.

[15] *kõigest jõust tööd tahan teha* — kõne lõpust ja keskelt on osad välja jäetud.

11

[1] *Kuidas eesti rahvas vaimuharimise teel oma õigusele jõuab* — see kõne on peetud 1876. aastal Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsis; mõnesuguste muudatustega avaldatud ajalehes «Valgus» 1876, nr. 42, 43, 45, 46, 48 ja 52. (Vt. H. Kruus, Eesti ajaloost XIX sajandi teisel poolel. Tallinn, 1957, lk. 279 jj.)

[2] Merkel, Garlieb Helwig (1769—1850), valgustusaja publitsist, pärisorjusliku ühiskonnakorra veendunud vastane ja ründaja.

[3] Kant, Immanuel (1724—1804), filosoof, saksa idealistliku filosoofia rajaja 18. saj. lõpul ja 19. saj. algul.

[4] Herder, Johann Gottfried (1744—1803), kirjandusteoreetik, võitles realistliku suuna eest saksa kirjanduses ja propageeris rahvaluule kunstilist väärtust.

[5] Wieland, Cristoph Martin (1733—1813), saksa kirjanik kodanliku valgustuse vaimus.

[6] Rousseau, Jean Jacques (1712—1778), filosoof ja kirjanik, prantsuse valgustusfilosoofia ja väikekodanliku demokraatia esindaja, kel on suured teened Prantsuse kodanliku revolutsiooni ettevalmistamisel. Tema teos «Ühiskondlik leping» (1762) on olnud peamiseks aluseks Prantsuse revolutsiooni juhtivate tegelaste ideoloogiale.

[7] Laokoon — antiik-kreeka eepose järgi Trooja ennustaja, kes hoiatas troojalasi kreeklaste puuhobuse eest ja seetõttu kägistati ühes oma poegadega jumalate saadetud madude poolt; sel teemal on loodud 3. ja 1. saj. vahel e. m. a. tuntud figuraalne skulptuur.

[8] Kettler, Gotthard — vt. kõne 1, viide 165.

[9] *viimaks Poola kuninga kätte andis* — Vene riigi surve Liivi orduriigile sundis ordumeister Kettlerit 1561. a. lepinguga Liivimaa keskosa alistama Poola riigile, mis tegelikult tähendas orduriigi likvideerimist.

[10] Bathory, Stephan (1533—1589), Poola kuningas, kes vallutas Liivimaa keskosa, mis kinnitati Jam Zapolski vaherahuga 1582; kuningas püüdis talupoegade olukorda kergendada, kuid see ei teostunud balti mõisnike vastuseismise tõttu.

[11] Bogislavski, lähemad andmed puuduvad.

[12] Gustav Adolf (1594—1632), Rootsi kuningas, kes vallutas kogu Liivimaa Rootsi riigile; kindlustas aadli ja kiriku võimu talupoegade üle; ta mõningad paranduskatsed, näit. talupojale õiguse andmine mõisniku peale kaevata, koolide võrgu laiendamine jne. andsid vähe kasu talupojale, nii et C. R. Jakobsoni hinnang on idealiseeritud.

[13] Karl XI (1655—1697), Rootsi kuningas, teostas aadli maavalduste laialdase riigistamise, nn. mõisate reduktsiooni; talurahvas lootis sellest endale vabastust, kuid tegelikult ei toonud see uuendus talle mingit kergendust ja kroonumõisateski ekspluateeriti talupoegi endiselt või veel suuremal määral. Jakobsoni hinnang Rootsi aja uuendustele on liialt idealiseeriv.

[14] Peeter I (1672—1725), Vene tsaar, ühendas Põhjasõjas saadud võiduga Baltimaad Vene riigiga; ta sanktsioneeris Rootsi valitsuse poolt lõpuleviidud pärisorjastamise süsteemi, kinnitades kõik aadli ja linnade privileegid; C. R. Jakobsoni vabanduste otsimine tsaarile teadmatuse ja ajapuudusega näib diplomaatlik, kuna Vene keisreid ei tohtinud tema ajal milleski süüdistada.

[15] Katariina II (1729—1796), Vene keisrinna, kelle mõningad reformikatsed olid suunatud Balti erikorra vastu ja andsid lootusi talupoegade olukorra kergendamiseks.

[16] Browne, George (1698—1791), Liivimaa kindralkuberner, keisrinna Katariina II usaldusmehena esitas a. 1765 Liivi maapäevale 11 propositsiooni, mis püüdsid anda talupojale vallasvara omandamise õiguse, reguleerida tema koormisi ja karistusi. Ettepanekud kehtestati mõisnikkonna vastuseismisel.

[17] Schoultz, Carl Friedrich (1720—1782), balti-saksa poliitikamees, püüdis Katariina II reforme ennetada ja andis oma Aiskraukle ja Rimana mõisas eraseaduse, mis oleks mõnevõrra kergendanud talupoja õiguslikku ja majanduslikku olukorda, kuid mõisnikkonna vastuseismisel ei pääsenud Schoultzi seisukohad maksvusele.

[18] Paul I (1754—1801), Vene keiser, tühistas osalt Katariina II reformid Baltimaadel, millega ta taastas balti aadli feodalistliku autonoomia. Kuid 1797. a. Liivi maapäev võttis keisri algatusel vastu rea otsuseid, mis kindlustasid talupojale vallasvara, reguleeris tema koormisi, piiras pärisorjade müüki jne. Aadli vastuseismise tõttu jäid otsused kinnitamata.

[19] Sivers, Friedrich W. v. (1748—1823), Liivimaa maamarssal, Liivimaa talurahva pärisorjusest vabastamise tähtsaim tegelane.

[20] Aleksander I (1777—1825), Vene keiser, valgustusaja

liberaalide õpilane, taotles valitsemisaja algul mõningaid reforme, kuid hiljem kaldus reaktsiooni. Baltimaadele on ta toonud mõningaid uuendusi.

[21] *Ju aastal 1804 sai uus seaduseraamat valmis* — mõeldakse 1804. aastal maksmapandud Eestimaa ja Liivimaa talurahva seadusi, mille positiivset osa C. R. J. hindab üle: Liivimaa seadus piiras väheselt mõisniku omavoli talupoja üle ja suurendas peremeeste õigusi talule, kuid ei vähendanud koormisi mõisale, samuti halvendati mõisateenijate ja vabadike olukorda. Eestimaa talurahva seadus andis veel vähem soodustusi. (Vt. «Eesti NSV ajalugu», I köide, Tallinn 1955, lk. 560 jj.)

[22] *et 15 aastat hiljem eesti rahvas ka nime poolest priiks sai tunnistatud* — talurahvas vabastati pärisorjusest Eestimaal 1816. ja Liivimaal 1819. aastal. C. R. Jakobsoni hinnang sellele «vabastamisele» on õige: talumaa kuulutati täiesti mõisniku omandiks ja talupoeg oli sellega veel tugevamini seotud kui enne, kuigi tal formaalselt oli liikumise vabadus; seadusega anti ka politseivõim mõisnikule ja suurendati tema kodukariõigust.

[23] Bock, Woldemar v. (1816—1903), balti-saksa publitsist, pidas 1860—70-ndail aastail ägedat sulesõda vene slavofiilidega, kes taotlesid Baltimaid lähendada Vene siseriigi korraldustele; poleemikas puudutatakse ka eesti rahvuslikke küsimusi.

[24] *mis aitab meile näiteks meie Aleksandri-kool* — 1860. aastal tekkis eestlastel mõte asutada talurahva pärisorjusest vabastamise mälestuseks kõrgema-astmeline eestikeelne kool, Aleksandri-kool; kui 1869. aastal saadi keisrilt luba vajaliku rahasumma kogumiseks, siis loodi vastav peakomitee ja kohtadele abikomiteed, mis alustasid rahakogumist; kool avati alles 1888. aastal Põltsamaal vene õppekeelega linnakoolina.

[25] Weltherus, Joannes A. (1547—1619), jesuiit, varasemaid eesti kirjamehi, on avaldanud mõningaid eestikeelseid teoseid, mis pole säilinud.

[26] Brockmann, R. — vt. kõne 1, viide 58.

[27] Stahl, H. — vt. kõne 1, viide 56.

[28] Salemann, G. — vt. kõne 1, viide 74.

[29] Göseken, H. — vt. kõne 1, viide 66.

[30] Hornung, J. — vt. kõne 1, viide 64.

[31] Hupel, A. W. — vt. kõne 1, viide 78.

[32] Lükke, A. H. — vt. kõne 1, viide 76.

[33] Arvelius, Fr. G. — vt. kõne 1, viide 79.

[34] Henckel, Johann Christoph, andis välja kolmeosalise vaimuliku raamatu «Jummala surest Teggudest Mailma peäl» (1774—1789), mis näitab autori võrdlemisi head eesti keele tundmist.

[35] Hehn, Johann Martin (1743—1793), avaldas tartukeelse raamatu «Jutto nink moistu könne» (1776), mis sisaldab mõistujutte ja valme.

[36] Lithander, Johann (1742—1789), andis välja «Köki ja Kokka Ramatu» (1781) ja «Jutlusse Ramatu» (1779).

[37] Raudjall, A. — vt. kõne 1, viide 75.

38 Marpurg, Georg Gottfried (1755—1835), vaimulik kirjanik, mitme lõunaeesti-murdelise vaimuliku ja õpetliku raamatu autor.

39 *et Kreutzwaldi sõnad ... ka meie seltsi kohta sünniksid* — järgnev katkend on võetud Fr. R. Kreutzwaldi luuletusest «Vaht Emajõel», mis ilmus «Eesti-rahva Kasulises Kalendris 1872 aasta peale», Tartu 1871, lk. 64.

12

1 *Soome maa ja soomlased.* — 1876. a. suvel tegi C. R. Jakobson teistkordselt reisi Soome, mille eesmärgiks oli tutvumine Soome näituste ja põllumajandusega, eriti piimandusega. Sõiduks sai ta ainelist toetust Viljandi ja Pärnu Põllumeeste Seltsilt ning ta pidas neis seltsides mitu kõnet oma reisi muljetest. — Ta sõitis 10. VIII Tallinnast laevaga Helsingisse, viibis seal 3 päeva põllumajanduslikku ja teisi näitusi põhjalikult vaadeldes. 13. VIII sõitis ta Mustjalasse, kus tutvus peamiselt eeskujulike piimatöötustega. 16. VIII sõitis ta Hämeenlinna ja 17. VIII uuesti Helsingisse, kust 22. VIII paiku siirdus Peterburisse ja alles kuu lõpul jõudis koju, Vändra Kurgjale. Esialgse lühema ülevaate reisist avaldas ta ajalehes «Neue Dörptsche Zeitung» 24., 28. ja 30. VIII ja 4. IX 1876, nr. 195, 199, 200 ja 205 ning pikemalt kirjutas alles «Sakalas» 1878. aastal.

2 *millest laulik ütleb* — siin järgnev katkend on võetud Ado Reinvaldi luuletuste kogust «Villandi Laulik» (1872), luuletusest «Luule külakäik» (lk. 7—10).

3 *ja teie vaigistamata igatsus südames hüüab jälle laulikuga* — katkend eelmises viites mainitud luuletusest; Ado Reinvaldi nimetati ka «Sakala laulikuks».

4 *«Vaata jälle — seda paika»* — katkend 2. viites mainitud luuletusest.

5 *kuidas meie praeguse kogukonna-seadusega* — 1866. aastal väljaantud talurahva kogukonna-seadus andis omavalitsusliku võimu talurahva poolt valitud vallavolikogule ja vallavanemale, piirates seega tunduvalt mõisa võimu talupoegade üle.

6 *Nii kaua kui vanade sõnumite mälestused kestavad* — järgneva lõike kohta vt. kõne 3, viide 9.

7 *Soomemaa kirjameeste seltsil* — mõeldakse Soome Kirjanduse Seltsi (Suomalaisen Kirjallisuuden Seura), mis asutati 1831. aastal soome kirjanduse uurimiseks ja edendamiseks.

8 *Suomen Kansanvalistus-seura* — Rahvavalgustusselts (Kansanvalistusseura) asutati 1874. aastal ja sellest kujunes kõige tähtsam rahvaharidustöö keskus Soomes; selts korraldas laulu- ja mängupidusid, andis välja noote ja kirjandust, korraldas loenguid, juhtis rahvaülikoole jne.

9 *isamaa aurab udusta* — katkend 2. viites mainitud A. Reinvaldi luuletusest.

10 *Meie pühitseme üht eesti laulupidu* — teine eesti üldlaulupidu pidi korraldatama juba 1875. aastal, kuid korduvate takistuste tõttu suudeti see pidada alles 1879. a. suvel. C. R. Jakobson astus korduvalt välja eesti komponistide laulude laulupeo kavasse võtmise eest.

[14] *Nüüd aga lõpetan ma sellesama lauliku sõnadega* — järgnev A. Reinvaldi luulekatkend on võetud 2. viites mainitud kogust.

[12] *On ometi sakslased ühe taanlase* — mõeldakse vist taani pedagoogi A. Clauson-Kaas'i (1826—1906), kes pani aluse käsitöö õpetamisele koolides eriainena. Ta käis ka Tartus (1879) käsitöökursusi korraldamas ja neist võttis osa C. R. Jakobsoni õde Natalie Pärna (Peerna).

[13] *kus Rannu kihelkonna koolmeistri abikaasa* — see oli C. R. Jakobsoni õde Natalie Peerna (1843—1915), kes läks hiljem Soome käsitööõpetust õppima ja avas 1880. aastal Tallinnas oma venna toetusel esimese eesti tütarlaste käsitöökooli, mis töötas edukalt 1885. aastani. (Vt. R. Põldmäe, Ühest võitlevast naisest minevikus. «Nõukogude Naine» 1957, nr. 11, lk. 26—27.)

[14] *Peale selle tuleb kaks soome seitungi Peterburis välja* — Peterburis ilmus tol ajal soomekeelne ajaleht «Pietarin Sanomat», millega C. R. Jakobsonil oli suhteid; teine ajaleht teadmata.

[15] *ja üks Ameerikamaal Põhja-Ameerika Ühendatud Riikides* — teadmata.

[16] *kes seal viie maajao järgi viide ühendusse langevad* — Soomes kuuluvad üliõpilased maa-alase päritolu järgi vastavasse üliõpilasorganisatsiooni ehk «osakonda» (ylioppilasosakunnat); C. R. Jakobsoni reisi ajal eksisteeris 6 osakonda.

[17] Samson, Hermann v. (1826—1908), balti-saksa poliitikamees ja publitsist, mitme majandusliku seltsi juhtiv tegelane.

[18] *nimelt sahkadest ja piimariistadest olen ju enne rääkinud* — pikemalt on C. R. J. atradest kirjutanud teoses «Teadus ja seadus põllul» (1870), lk. 87 jj.

[19] *peale selle kui Maasikmäe Hans alustust oli teinud* — vt. põllumaj. artikkel 12, viide 1.

[20] *«Kuidas karjad ja nende saagid meie põllumeeste rikkuse allikaks saavad»* — selles brošüüris (ilm. 1876) leidub eri artikkel «Kuidas Soome viisi järgi võid tehakse».

[21] *kaks õnnelikku eluaastat ära olen elanud* — C. R. J. elas Tallinnas aastail 1871—1872, suviti oli ta korter Kadriorus.

[22] *käib ka eesti poeg ikka veel Kalevi haual küsimas* — see C. R. Jakobsoni algupärane luuletus on käesolevas teoses ka eraldi ära trükitud («Tallinna Toompea mägi», lk. 77).

[23] *meie pildi peal kiriku ees seistes* — «Sakala Lisalehes» 13. V 1878, nr. 12 leidub Helsingi südalinna pilt.

[24] *nagu minul ju paari aasta eest tagasi esimene kord õnn olnud* — C. R. J. meenutab oma esimest Soome-reisi 1871. a. suvel. Vt. kõne 3.

[25] *nagu Viljandi laulik ütleb* — katkend siinsamas 2. viites mainitud A. Reinvaldi luuletusest.

[26] *nagu ma ka oma raamatus «Edasi» ära olen seletanud* — brošüüris «Edasi» (1876), lk. 6 jj. toob C. R. J. oma kõne «Tuleb meil põllusulaseid pidada või mitte?», mis oli peetud Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi viiendal aastapäeval 1875. a. detsembris.

[27] *ning saan teile tuleval korral sest edasi jutustama* — seda lubadust pole C. R. Jakobson suutnud täita, sest kõne katkeb siit ja järge pole enam ilmunud.

14

[1] *võidutundmisega uuendatud uut elu võis alustada* — C. R. Jakobsoni pooldajate mõju kasvamine Eesti Kirjameeste Seltsis sundis nende vastaseid, J. Hurda ringkonda, võimupositsioonilt taganema; 28. aug. koosolekul teatas Hurt oma tagasiastumisest seltsi presidendi kohalt, temaga koos lahkusid ka teised juhatuse liikmed peale C. R. Jakobsoni ja M. Veske. Uueks presidendiks valiti C. R. J.; sel puhul pidas ta käesoleva kõne.

[2] *nii suurelt ei ole terve eesti rahvas veel millaski meie tööst osa võtnud*— 28. augusti koosolek oli väga rahvarohke: seal viibis umbes 200 seltsiliiget. (Vt. F. Tuglas, Teosed V: Eesti Kirjameeste Selts (1958), lk. 141.)

[3] *Meie Eesti Kirjameeste Selts on oma kümme eluaastat juba ära elanud* — E. Kirjameeste Seltsi põhikiri kinnitati 25. XI 1871, kuid esimene koosolek peeti 25. II 1872 Viljandis. (Vt. F. Tuglas, main. teos, lk. 61 jj.)

[4] *kui Tartu Eesti Õpetatud Selts oma presidendi suu läbi välja oli kuulutanud* — vt. kõne 1, viide 103.

[5] *«Kalevipoja» laul tuli sel korral küll rahvale trükis välja* — «Kalevipoja» esimene väljaanne ilmus aastail 1857—1861.

[6] *sest et ta eesti, aga mitte saksa õigestkirjutuse viisil kirjutatud ei olnud* — «Kalevipoeg» trükiti uues kirjaviisis, mis oli rahvale uudne ja takistas mõnevõrra teose levikut.

[7] *meie keeleuurimise tööd pidid teise kui seltsi nime all välja tulema* — vastuolude tõttu J. Hurda ja C. R. Jakobsoni pooldajate vahel E. Kirjam. Seltsis asutas M. Veske uue teosteseeria «Eesti Kirjavara», milles ilmusid ka tema «Eesti rahvalaulud» (esimene anne 1879 nr. 2 all).

[8] *Meie oleme oma vastalised ära võitnud* — mõeldakse J. Hurda ja tema pooldajate lahkumist seltsist ja C. R. Jakobsoni partei võidulepääsemist.

SISUKORD

Sissejuhatuseks 5
Carl Robert Jakobsoni elukäik ja tegevus 9

Luule

Kuhu on kõik lilled kadund? 49
Roheline linn 50
Kevadine ilu ja elu (ühe vana rahvalaulu järgi) . . . 51
Ema ja laps 53
Laps ja rukkilill 54
Varblane ukse ees 55
Lapsepõlvest 56
Karjaneiu 57
Kaste või pisarad? 58
Käisin kirvest keelamas 59
Mul oli teadupärast (H. Heine järgi) 61
Armastusemärgid (L. Runebergi järgi) 62
Armukese ootel 63
Igatsemine armukese järele 64
Minu kannikene 65
Su sinised siidisilmad (H. Heine järgi) 66
Armukese akna taga 67
Tähelepanemata armukesed (vene rahvalaulu järgi) . . 68
Oh, nuta parem! (H. Heine järgi) 69
Ma hoidsin tema silmad kinni (H. Heine järgi) . . . 70
Õige rüütlimeel (Fr. Schilleri järgi) 71
1819 74
Laula siiski! 75
Lauliku palve 76
Tallinna Toompea mägi 77
Rongikäigu laul 78
Kandke koju mu tervised! 79
Isamaa laul 80
Jälle meie seas 81
Uue elu tõotus 82
Veel pole kadund kõik 83
Eesti lauluhääl 84
Andreas Hofer (J. Moseni saksakeelse laulu järgi) . . 85
Nägemine 87

Peremees ja perenaine 91
Ema matmine 92
Öömõtted (H. Heine järgi) 93
Muusika 95
Mõne mehe isamaa-laul 96
Ühe kalkuni äpardused 97
Sakalased
Esimene lugu. Taara tuled 99
Teine lugu. Nunnus 104
Kolmas lugu. Henno ja Salme 111

Jutud, muinasjutud

Hunt, rebane ja künnihärg 117
Ühe vana õlekõrre elulugu 121
Niglas ja kuningatütar 124
Tiiu, üks õige laste-ema ja majapidaja 128
Heinategijad 135
Vana Saareniidu Trüuta 138
Meister Pigikäpp 141
Laur Lontjalg 145
Olitatud vedrud 150
Head naabrid 158
Ideaal ja elu. Lugu Liivimaalt 160

Näidend

Arthur ja Anna ehk Vana ja uue aja inimesed . . . 171

Põllumajanduslikud artiklid

1. Eessõna 227
2. Põllutööst üleüldse ja iseäranis meie maal 230
3. Vanade eestlaste põlluharimine 234
4. Üks õige talupoeg 236
5. Kolm põllumehelist meelt 243
6. Eessõna 246
7. Mispärast põllutöö teistest ametitest üle käib . . . 249
8. Põllutöö kümme käsku 251
9. Ühest vanast sõbrast 252
10. Põllumees kevadeajal 254
11. Põllumeeste seltsidest ja mis nad head saadavad . . 256
12. Karjad meie põllumeeste rikkus võitegemise teel . . 259

Kõned

1. Kolm isamaa kõnet:
I. Eesti rahva valguse-, pimeduse- ja koiduaeg . 279
II. Võitlemised Eesti vaimupõllul 307
III. Nõiausk ja nõiaprotsessid 321

2. Kuidas tuleb Tartumaa Eesti Põllumeeste Seltsil oma eestseisust valida? 353
3. Kümme päeva Soomemaal 358
4. Austatud seltsiliikmed! 368
5. Kõne, mille C. R. Jakobson pidas enda pulmapäeval . 370
6. Kõne oma laste haua juures 372
7. Natukene meie kevadisest rõõmust 376
8. Austatud seltsiliikmed ja eesti mehed! 381
9. Austatud põllumehed! 383
10. Aruandmise kõne Põllumeeste Seltsi tööst 1876 . . 389
11. Kuidas eesti rahvas vaimuharimise teel oma õiglusele jõuab 395
12. Soome maa ja soomlased:
Soome maast ja rahvast üleüldse 412
Soome maa ja soomlased 421
Soomemaa suured näitused aastal 1876. I . . 427
Soomemaa suured näitused aastal 1876. II . . 433
Minu teekond kodust kuni Mustjalasse. I . . . 443
Minu teekond kodust kuni Mustjalasse. II . . 455
13. Meie metsad 460
14. Eesti Kirjameeste Seltsi presidendi teretamisekõne . 466

Kommentaarid

Luule 471
Jutud, muinasjutud 474
Näidend 476
Põllumajanduslikud artiklid (nr. 1—12) 477
Kõned (nr. 1—14) 479

Карл Роберт Якобсон
. ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ I
На эстонском языке
Оформление А. Коэметса
Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetaja E. Elisto
Kunstiline toimetaja H. Vitsur
Tehniline toimetaja O. Kasemets
Korrektorid P. Hiie ja M. Sepp

Ladumisele antud 2. II 1959. Trükkimisele antud 2. VI 1959. Paber 54 × 84,1/16. Trükipoognaid 31,5 + 3 kleebist. Formaadile 60 × 92 kohaldatud trükipoognaid 26,09. Arvutuspoognaid 27,44. Trükiarv 10 000. Tellimise nr. 265. Trükikoda «Punane Täht», Tallinn, Pikk tänav 54/58.

Hind rbl. 10.60

7—6

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00379980 8

A
22620
142914